

821/4771'06
K 68

ВІТАЛІЙ КОРОТІЧ

ВІТАМІН КОРОТІЧ

2

ВІТАЛІЙ КОРОТІЧ

ВИБРАНІ ТВОРИ В ДВОХ ТОМАХ

Том другий

ПРОЗА, ПУБЛІЦИСТИКА

Київ
Видавництво
художньої літератури
«Дніпро»
1986

У2
К68

Во второй том произведений известного украинского поэта и прозаика, лауреата Государственной премии СССР и Государственной премии УССР имени Т. Г. Шевченко входит роман «Лицо ненависти», а также художественно-документальные повести и публицистические очерки, получившие широкую популярность среди читателей. На конкретном жизненном материале автор убедительно показывает огромные преимущества советского образа жизни, остро обличает чуждую для нас капиталистическую сущность капиталистического мира, страстно выступает против чуждой нам идеологии и морали.

Коротич В. О.

К68 Твори в 2-х т.: т. 2: Проза, публіцистика.—
К.: Дніпро, 1986.— 616 с.

Другий том творів відомого українського поета і прозаїка, лауреата Державної премії СРСР і Державної премії УРСР імені Т. Г. Шевченка складають роман «Лице ненависті», художньо-документальні повісті і публіцистичні нариси, які одержали широку популярність серед читачів. На конкретному життєвому матеріалі автор переконливо показує величезні переваги радянського способу життя, гостро викриває людиноненавистницьку суть капіталістичного світу, пристрасно виступає проти чужої нам ідеології та моралі.

К 4702590200—118
M205(04)—86 118.86

У2

© Склад, художнє оформлення.
Видавництво «Дніпро», 1986 р.

КУБАТУРА ЯЙЦЯ

КУБАТУРА ЯЙЦЯ

Тільки здається, що все це дуже просто. Виїжджаючи за кордон довше, сам-один проходжу крізь кілька все тих самих випробувань, до яких звикаю дуже повільно, та й то не до всіх. По-перше, мені сумується без тих, кому я вдома звик читати все написане і казати все, що думаю. Власне, казати те, що думаєш, треба по можливості всім, але є чимало думок та слів, якими насамперед звикаєш ділитися з людьми найближчими, а таких ніколи не буває у надміру. Пішов до кіно, прочитав книгу, побачив картину в музеї — з ким перекинутися слівцем? По-друге, час іде на відбір нових знайомих, звиклих до інших оціночних та мислительних категорій, — старі знайомі, навіть якщо вони були, не завжди концентруються навколо і не зразу. По-третє, сам ритм чужого життя і його правила, відпрацьовані, раціональні, добре засвоєні усіма навколо, доходять до тебе не всі водночас, але звикаєш і до них. Що ж, перша зустріч, про яку я тут розповідатиму, могла б і не згадатись, коли б трапилася наприкінці подорожі, але на початку вона просто додається мені в розмові про все зразу.

Починати завжди належить спочатку, чи «аб ово» — «від яйця», як вчили давні римляни.

Уявіть собі сонячний і дуже красивий день в університетському містечку Лоуренс американського штату Канзас. В «Субмарині», забігайлівці, притиснутій на роздоріжжі до газону, я чекаю на замовлену яєчню і роздивляюся свого співрозмовника Кейвіна Ваверса, рудого хлопця в окулярах та ластовинні, з товстою папкою, з якої стирчать глянцевані поверхні кольорових фото.

В «Субмарині» мені подобається, але я обізвав її забігайлівкою, бо не люблю тутешніх офіціанток: вони не дозволяють засиджуватись і весь час запитують у відвідувача, чого б йому ще принести, поки той не зробить нове замовлення чи не піде геть. В іншому разі у «Субмарині» можна було б вірші писати, і я назвав би її французьким словом — «бістро». Але єдине, що було в «Субмарині» справді французьким, так це старий грамофон з наліпкою

«Пате», що поставив свою коричневу трубу в бік вулиці. Грамофон не грав, і його тримали для декорації. Ще для декорації тримали тут кілька афіш давніх голлівудських фільмів з надзвичайно спокусливою Тедою Барою, одягнутою в кілька не дуже широких стрічечок, згідно з жорсткими вимогами тогочасної кіноцензури. Стрічечки зовсім не приховували все те, що їм належало приховати, і децю звеселяли відвідувачів «Субмарини».

Ми з Кейвіном Ваверсом повільно пережовували сандвічі з індичим м'ясом, прокладені смарагдовими стеблами не відомих мені трав, і чекали на замовлені яєчні. Середньостатистичний американець з'їдає щороку 287 яєць — це офіційно оголошені підрахунки, отже, наше замовлення було традиційним у всіх відношеннях.

...Мені давно вже здається, що Америка прокидається щоранку від хрускоту мільйонів яєчних шкаралупок. Хрускіт цей котиться від Нью-Йорка до Каліфорнії, навздогін за сонцем, а саме сонце схоже на жовток з яйця, вилитого на тефлонову пательню. Американці снідають просто яєчною, яєчною з беконом і яєчною з шинкою; вони їдять омлети, яйця некруто зварені та маленькі біфштекси з жовтками. Звичайно справа обмежується курячими яйцями, часом перепілчиними і — для любителів екзотики — яйцями черепах. Якби яйця білоголового орла виявились їстівними, я певен, що всі їх засмажили б теж, і державний птах з національного герба зберігся б лише на банкнотах та генеральських капелюхах. Отже, ми з Кейвіном Ваверсом чекали на смажені курячі яйця, збирали по тарілці бутербродні крихти, неквапно розмовляючи на безліч тем зразу. Оскільки все це відбувалося в центрі університетського містечка, то повз «Субмарину» з аеродромним ревом пролітали мотоцикли з вершиками, увінчаними касками всіх армій та всіх будівельних організацій світу. На одному з мотоциклістів був навіть водолазний шолом, але Кейвін провів його досить байдужим поглядом, оскільки всередині шолома було сховано голову однокурсника Ваверса, хлопця, на думку мого співрозмовника, абиякого в усіх відношеннях, а отже, нецікавого. Бути абияким — непопулярно, особливо в Америці.

Однією з найголовніших якостей кожного американця й сьогодні лишається невситиме бажання розпізнати курча в яйці: збагнути людське життя на два-три ходи вперед і сприйняти його в діловій перспективі, розуміючи, ким може виявитися завтра твій сьогоднішній співрозмовник,

однокурсник чи товариш по службі. Культ особистої ініціативи лишається незрушним, наче релігійний догмат, і «селф мейд мен» — «людина, що створила себе», сама подбала про себе, — офіційний ідеал; навіть на званих вечерях господар запрошує «хелп йорселф» — «допомагайте собі самі». Мій двадцятитрьохрічний співрозмовник також «хелп хімселф» — дбає про себе; студент як студент, біографія як біографія — таких зараз чимало.

Кейвін Ваверс учить на четвертому курсі факультету журналістики Канзаського університету; спеціалізується у фотожурналістиці. Зараз його проблеми досить конкретні — Кейвінові треба пробитися. Через це він чоловік діловитий і не по-юнацькому зосереджений; треба зазначити, що верескливий інфантилізм американським студентам не властивий, особливо тепер. При всіх зовнішніх нашаруваннях на характері, при всіх касках на головах і нагрудних алюмінієвих ланцюгах, що стали модними, студенти вміють дуже добре рахувати і розраховувати. В житті людині належить пробитися так само, як курчаті потрібно пробитися, прокльопнутися з яйця. Вихід у світ пов'язано з точними розрахунками; цими законами палежить оволодівати з молодих літ: що раніше, то ліпше.

Мій співрозмовник щороку платить за два університетські семестри близько шестисот доларів; це — за лекції, бібліотеку, семінари. Все фотообладнання треба купувати самому; у Кейвіна два апарати — вузькоплівковий «Найкон» і «Яшіка», обидва японські, кожен зі змінною оптикою коштував близько тисячі. Жити можна в гуртожитку; кімната з вигодами на двох — сто п'ятдесят доларів щомісячно. Кейвін влаштувався краще. Він з двома друзями — Чарлі й Редом, симпатичними бородатими фотожурналістами, — орендує чотирикімнатний будиночок. У підвалі хлопці обладнали фотолабораторію і позмінно працюють у ній. Оренда складає по сто доларів на місяць з кожного. Ще п'ятдесят доларів на рік доводиться платити за підручники. Отже, весь університетський курс — п'ять років — укладеться Кейвінові тисяч у двадцять. Я павмисне навів тут ці калькуляції, бо четвертокурсник, юний і веснякуватий Ваверс, дуже точно відає, за що платити і за що в майбутньому платитимуть йому. Після навчання його ніхто на роботу не скерує, а якби і скеровували, ніхто не візьме до газети незнайомого фотокора: в житті американця, як було сказано, дуже цінується вміння набути ділового авторитету, пробитися, проштовхатися, прокльопнутися

самостійно. Це — правило гри. Батьки Кейвіна неможливо живуть у сусідньому штаті Міссурі: батько — соціолог, мати підробляє уроками малювання, а єдиний брат служить в армії, так що допомоги чекати немає звідки. Всі його родичі проштовхувались як могли, проб'ється й він. Чи легко? Важко. Але важко бувало й іншим; коли курча стукається всередині яйця, ніхто не надколює шкаралупку срібною ложечкою. Ложечку ту годиться здобути самостійно.

Коли в сусідньому Канзас-Сіті відбувався з'їзд республіканської партії, Кейвін, миттю зорієнтувавшись, поїхав туди, зрікшись на тиждень оплачених наперед університетських занять, і фотографував, фотографував, фотографував. «Я професіонал, — каже він, — і напевно знаю, що деякі з облич, зафіксовані мною на з'їзді, незабаром виникатимуть у найрізноманітніших урядових поєднаннях». Тут він знімки й продасть. Крім того, в сусідів по будиночку він навчається мистецтва зйомки не репортажної, а, так би мовити, художньо-прикладної: Чарлі й Ред вже дістали перші контракти в рекламних агентствах і невтомно шукають нових ракурсів для модельєрш, які рекламують джинси, пропоновані тутешнім універмагом фірми «Лівайз».

...Одного разу я подивився, як хлопці працювали. Напевно, фотографії будуть дещо легковажними — так було замовлено, але в процесі зйомки й натяку на грайливість не було — студенти працювали. Вони працювали на фірму «Лівайз» і на себе, спітнілі під яскравими софитами, втомивши модельєрш — студенток з університету ж (фірма розрахується й з ними). Одну стіну в підвалі, оберненому на фотостудію, було затягнуто чорним велюром, іншу — сяючим білим пластиком. На підлогу летіли подушки, ковбойські сидла, взяті в оренду, тригалонові стетсонівські капелюхи (колись ковбої коней з таких поїли). Все це зросталося у фотознімках; я зазирнув до візира резервної фотокамери — дівчата сміялися, ставлячи гостроносі черевки на музейні сидла старої інкрустованої шкіри, хлопці качалися на підлозі, залазили драбинами під стелю; вирувала робота, курча прокльовувалось, крізь шкаралупу, жовтувату, як стетсонівський капелюх із світлої замші.

Ах, як же ви споважніли, американські хлопці, за останні роки! Навіть «споважніли» слово не те, а втягли голови у плечі і стали діловитими, як ніколи. Пам'ятаю ще, як в шістдесяті роки в університеті штату Вісконсін відбува-

лась велика антивоєнна заваруха і студенти встромляли квіточки в рушниці до національних гвардійців, а фотоко-ри бились телеоб'єктивами на ланцюжках; в університеті Кент застрелили чотирьох студентів, а кров'ю забризкало всю Америку, і стало це трауром та болем...

З такою могутньою країною жарту виявились поганими: вона «розжувала» своїх задумливих бунтарів і своїх кудлатих бунтариків; хто став на цей шлях, то вже без жартів, назавжди; але розвели чимало студентів, неподібних до тих, що були, — їх підтримували й культивували, підстрижених, голених, з чистими зубами і — без недозволенних думок: ділових людей з великими планами. Цікаво, що коли останній загін канзаських хіпі, як недобите індіанське плем'я, увірвався восени 1976 року до залу з'їзду республіканської партії, Ваверс дуже здивувався. Він не відчував цих людей, не бачив їх рапніше і здивовано розповідав про них — про плакати, на яких було щось написано; Кей-він не пам'ятав, що саме, — не прочитав...

Згодом, вже вдома, я згадав, що постійна думка про людську самотність як одне з домінуючих вражень прийшла до мене саме в Лоуренсі, затовпленому студентами містечку.

Ваверс був сам по собі. Плани в нього були предметні, докладні й по-своєму красиві, але він був сам по собі, й таке не могло не впасти у вічі. Світ навколо стиснувся до краю, газети, радіо, телебачення заливали його інформаційними поводами, але Кейвін був самотнім, як перший з Колумбових мореплавців, що ступив на американський берег. І не лише він. Все це було особливо дивним, бо відбувалось у країні, поєднаній з багатьма іншими країнами та людьми; в Америці, пов'язаній з десятками країн-партнерів та країн-жертв; в Америці, де люди пересуваються безупинно, наче живе срібло по склу. І — все ж таки.

Ще кілька десятиліть — не сторіч — тому новини тут і всюди поширювалися з швидкістю вершника: повідомлення з Парижа, Петербурга чи навіть з Каліфорнії йшли до Канзасу рік, якщо не довше; все було десь — «за лісами, за горами, за широкими морями». Белл, Едісон, Попов, Марконі та інші розумні люди обплутали світ путами дротяних та бездротових ліній, зменшили його до розмірів горошини. Але відстані між людьми змінювались незалежно від можливостей телефону і телевізора. Незважаючи на те, що газети пояснюють нам — кожна по-своєму, — які саме проблеми актуальні сьогодні, люди далеко не завжди

єднали свої турботи. У класовому суспільстві капіталістичного типу, надто в американському, це особливо відчутно: навіть суспільні рухи часом виникали тут, як моди, чіпаючи лише певне коло, чітко окреслене, і слабшали, не ставши загальнонаціональними. Я подумав про те, що самотня людина, самотня країна — поняття філософські, актуальні, трагічні й великі; Америка не вміє бути сама по собі й не хоче бути, а багато хто з її громадян — бажають і вміють. Це інша соціальна система, інший суспільний вимір; коли я, намагаючи питання в собі, почав розмовляти про це з Ваверсом, хлопець здивовано глянув на мене і не зрозумів стривоженості питання. «Кепгуру скаже, — сказав він. — Аптілопа бігає, сорока літає, окунь плаває. Кожен пересувається, як йому вигідніше». — «Але їх взаємопов'язано. Навіть в найневишніших антарктичних півгвінах знаходять стронцій-90, що досягнув їх від певідомо де висаджених ядерних зарядів. Ти читав у Хемінгуея: „Людина одна не може. Не можна тепер, щоб людина одна. Все одно людина одна не може пі чорта“?»

Але Кейвін Хемінгуея не читав; проблема «мати і не мати» не викликала в ньому літературних ремінісценцій. Про те, звідки я прибув до Канзасу, він також знав дуже приблизно; спитав, чи є в нас агентства, де фотограф, як він, може підробити на літніх вакаціях, де вже там півгвіни зі стронцієм, які вже там літературно-світові проблеми — у Ваверса до них руки не доходили.

Кейвін Ваверс абсолютно точно знає, що фотозурналісти заробляють і по двадцять, і по сорок, і навіть по сто тисяч на рік; він уміє лічити чужі гроші і вбачає в цьому великий смисл — вони стали еквівалентом вміння й репутації, що майоріли попереду. Висота чужих заробітків була сертифікатом про якість, поки що не здобутим.

Що ж, сьогодні Кейвін мандрує в дуже старому, дуже маленькому і дуже дешевому «фольксвагені» та в передчутті «кадилака», розкішних обідів пью-йоркського ресторану «Павільйон» (або хоч би канзаського «Кроун сентр»), снідає яєчнями в «Субмарині».

Власне, ми яєчню вже з'їли, тасуючи числа та інші подробиці студентського життя Ваверса. Кейвін, наприклад, весь у боргах, і цілком природно, що він лічить, як розрахуватися. Почавши університетське навчання, він взяв у банку дев'ять тисяч доларів з розрахунку чотири проценти річних; термін позики — десять років. Минуло чотири роки, інфляція зробила капітал Кейвіна далеко не

таким надійним, платити за навчання треба більше, навіть фотоплівка подорожчала. Мій співрозмовник знає, що поступово, але він зробить все, щоб розрахуватися з державою за всі пониження. Взаємини між студентом Ваверсом і його країною склалися таким чином, що обидві сторони відчують взаємний потяг, але не проти того, щоб одне одного піддурити. Взаємини, що, умовно кажучи, зветься діловими, насправді універсальні, бо ділова людина, бізнесмен, кажучи по-англійському, одна з основ американського суспільства, курка, що несе золоті яйця багатства йому й собі. Бізнесменом може бути і промисловець, який випускає холодильники, і людина, яка ними торгує, і той, хто лиш збирається набути холодильник. Студент, фермер, письменник, робітник також можуть бути бізнесменами — все залежить від взаємин з довколишнім світом і способів борсання в ньому.

Стоп. Написавши ці слова, я дуже чітко відчув, що зачупрююся в теоретичні безодні, які поглинали вже кращих за мене плавців. Як же це я? Річ у тім, що, доторкаючись до чужого життя, неминуче памагаспся збагнути закоми, що організують це саме чуже життя (коли вже ти назвався письменником). А згадавши про бізнес, можна згадувати про все. Я ж і вдома знайомий з багатьма такими, хто діяє в красному письменстві, вважаючи, що немає чого там заглиблюватися — самі клопоти з того, а письменницький професіоналізм споріднено з професіоналізмом телярським — той вмів обстругати дошку, а той — ні. Так-то воно так, якщо не враховувати, що літературні стружки стісуються з дуже болючої, хоч і неіснуючої, людської душі. Золоте яєчко, знесене діловою куркою, може виявитися просто скляною кулькою з амальгамою всередині. Забавкою з неіснуючої ялинки, намистинкою з ненанізаного намиста...

Ах, шановний моралісте, вам ще Америкою мандрувати й мандрувати, а ви вже розкладате по полицках навіть майбутні враження — чи ж годиться? Діловиті американські студіозуси позмінювались — це було найпершим з потрясінь, але ж Америка велика...

Навіть порозмовлявши з собою на різні повчальні теми, я не можу відповісти своїх вражень з первісною чіткістю; на бесіди з моїми першими студентами нашаровуються розмови з наступними, на враження від цієї мандрівки наліпає пам'ять про попередні. Ні, це таки гарно, що трапився такий зосереджений студент журналістики; бували

не тільки такі, але Кейвін Ваверс був досить типовий — хоч портрет ліпи на обкладинці — продукт часів, що змінилися, хлопчик з міні-комп'ютером у кишені.

Ми сиділи в «Субмарині», допиваючи по третій чашечці кави, і Кейвін був спокійним у миттєвій своїй ситості, назагал не найхарактернішому з студентських відчуттів. Він відкрив папку і розклав переді мною фотографії своїх модельєрш-однокурсниць. Це були знімки для рекламування шарфів: довгі смуги красивих тканин здавались невагомими, вони ширяли в повітрі, ледь-ледь торкаючись дівочих тіл. Шарфи жили своїм, незалежним ні від кого життям, і мій співрозмовник пишався, що це він, студент Кейвін Ваверс, оживив їх. Мотоциклісти в різноколірних марсіанських шоломах пролітали повз кафе. Модельєрші здавались приналежними до незвичайного, майже нереального світу мотоциклістів, де вимкнено звук, а шарфи розчинились в димових шлейфах голосистих «Судзукі» з нікельованими баками. (До речі, «бак» побутовою американською мовою означає «долар», а бензобак зветься «танк»; що ж до танків, то вони повз нас не їздили, але за 250 тисяч доларів, що йдуть за один стандартний «леопард» з гарматами і всім іншим, весь курс Кейвіна можна було б безплатно вчити цілий рік. Навіть довше. І ще лишилися б гроші, щоб купити всім курсом відмінникам по автомобілю для заохочення, а невстигаючих якийсь час годувати яєчною в «Субмарині». Такий от потік асоціацій).

Ми розмовляли про танки, підручники, вірші й техніку фотозйомки — офіціантки нас не чіпали. «Субмарина» перетворилась на кафе. Втім, години відвідувацького піку ще не прийшли, через що офіціантки й не виявляли спрямованої на нас агресивності. Вони розслаблено стояли в кутку, наче ковбої на ранчо, що відпустили мустангів пастися й відпочивають. Кейвін Ваверс теж трохи скидався на ковбоя з реклами, надто зараз, коли сховав фотографії: збоку можна було сприйняти самі манери мого співрозмовника, такі собі фермерсько-ковбойські звички. Але це — стиль поведінки, чи не найпоширеніший у країні.

До речі, немає нічого надзвичайного в тому, що студент (він) і професор університету, хай навіть тимчасовий (я), удвох відвідали «Субмарину». Все це звично, так само як і те, що професори запрошують студентів на хатні коктейль-парті (і навпаки: мені доводилося бувати на студентських вечірках, де парівні з усіма розважались і професори). Одяговий демократизм виглядає як масова відмова

від носіння цілорічних піджачних пар (натомість б'ють всі рекорди популярності «лізер-сьюти», щось на зразок вдосконалених толстовок). Коли зустрічаються двоє, і за руки беруться вони, і з радісним вереском плещуть один одного по спинах: «Хелло, Джім!» — «Хелло, Джек!», це не свідчить ні про що абсолютно. Ні про стаж знайомства, ані про те, як ставляться вони один до одного, ні про посади людей, що обіймаються. З усіх відомих мені привітальних ритуалів момент зустрічі двох людей в Америці найбільше нагадує обійми на тбіліському вокзалі, після яких виявляється, що ти палко перецілувався з людьми, які зійшлись зустрічати не тебе. Ковбойські стусани й штурхани і фамільярне поплескування по задній кишені не означають в Америці ні того, що ви з співрозмовником стоїте на одному щаблі суспільної драбини, ані того, що ви з ним друзі до останнього подиху. Просто звичай такий.

Існують також звичаї, що мені не подобаються; американці, наприклад, часто-густо їдять, не знімаючи шапок, — є навіть особливий шик у сидінні за столом у капелюсі, зсунутому на брови. Кейвін Ваверс виколупував з-між зубів рештки індичого сандвіча й робив це, здається, своїм кульковим олівцем — пічого ганебного в таких манерах теж не було; вважається, що так можна. Дехто балакає з жінкою, не виймаючи рук з кишень. І таке інше. В сукупності це може творити манери картинно вульгарні, та не без грайливості; при потребі всі мої американські приятелі вміли поводитись, як у королеви на прийомі, чудово знаючи подробиці «європейського етикету», та гра — це гра. Ми, приміром, з Кейвіном існували, надійно поділені багатьма сходинками соціальної драбини (професор — студент), панібратство наше було суто зовнішнім, і він (молодший) мусив це відчувати кожною клітинкою свого тіла доти, доки ми не зрівняємось. Американське панібратство є поверховим, а в нашому з Кейвіном випадку, як в десятках мільйонів інших, воно було ще й діловим. Так заведено. Сиділи ми з Кейвіном Ваверсом в «Субмарині», а навколо нас тривало дуже своєрідне чуже життя. Час було підводитися з-за столу. Ми усміхнулись один одному, і я розраховувався. Кейвін спитав, чи може він мене пофотографувати; за це він влаштує мені такий самий бенкет з яечнею...

Чуже життя струмує за власними правилами — нічого дивного; це як після регбі грати в американський футбол: і схожа гра, але не та. А я ж люблю відвідувати чужі країни, — особливо цікавий момент першого дотику до

незнайомого буття і перші миті пізнання. Ностальгія, з якою деякі наші туристи після десятиденного вояжу кидаються обіймати радянських прикордонників, переконує мене лише в давній істині, що не всім слід витрачатися на відвідини далеких країн, якщо навіть кількаденна розлука з домом породжує психологічний травматизм.

Намагатися зрозуміти. Втомитись від спроб, але — намагатися зрозуміти, бо в цьому один з найголовніших принципів людського життя на білому світі — намагатися зрозуміти. Прийти до чужого дому доброзичливо й ненахабно, прагнути розуміння. «Ну гаразд, — кавав я собі. — Придивляйся». Так, Америка — інший світ, і не підганяй його зразу ж під звичні відповіді, спробуй зрозуміти.

На кафедрі славістики Канзаського університету, де я працював, один професор оголосив, що не хоче зі мною бачитись. Він не приходив на мої вечори й лекції, ховався у кабінеті, уздрівши мене в іншому кінці коридора. На кафедрі ніяково стенали плечима, особливо після того, як я спробував з'ясувати, що ж за людина той професор, звідки така лють. Можливо, якийсь колишній землячок з тих, кому Радянська влада защемила хвіст. Виявилось — нічого схожого: просто дурень. Звичайний молодий дурень англосаксонського походження, що народився й виріс у США, в Радянському Союзі не був ніколи, але вважає, що зустріч з «людиною звідти» загрожує його моральному здоров'ю і здоров'ю всієї нації. Втім, дурні є скрізь — їхні якості не залежать ні від віку, ані від географічних координат; знаю, що чимало студентів у Канзасі мислять куди політичніше й глибше за одного з своїх професорів.

Прагнути, намагатися зрозуміти...

Північноамериканський світ спрямовано в дію; ідеалом Америки ніколи не була людина, що розмірковує в тиші. Тридцятий президент США Калвін Кулідж років з п'ятдесят тому вимовив слова, що відтоді цитуються безперервно: «Бізнес Америки — це бізнес». Просто? Не дуже. Справжній бізнес, масштабні справи — це справа не лише для нахрапистих, більше для розумних людей. Темперамент молоді нації втілено в характерах оригінальних і сильних, можна не приймати їхні критерії перебудови світу, але знати їх варто. Варто помислити над тезами про важливість успіху й значення того, щоб успіх дістав загальне і негайне визнання. Про жорстокість ставлення до навколишнього світу — чи байдужість; але майже завжди професійне вміння та професійний успіх цінуються тут дуже

високо. І Кейвін Ваверс, і всі інші студенти, з ким довелося мені обговорювати майбутнє, обчислювали свої перспективи у грошових одиницях; гроші регулювали взаємини, ставали не тільки матеріальним — і моральним мірилом.

Можна це називати любов'ю до бізнесу, можна фантазувати про курку, що не тільки несе, але й висиджує золоті яйця; гроші роблять гроші (бідність робить бідність). Людські позитивні якості й недоліки розмножуються часом простим поділом, як амеби. В справах американці невтомні: жоден з моїх знайомих не хоче задовольнитись досягнутим — гра ва-банк вросла у свідомість, в історію та душу народу. Сюди ж не їхали принци й князі з гербами на золотих каретах; крім негрів, усі прибули сюди добровільно: лісоруби, механіки, повії, солдати, релігійні сектанти й хлібороби, яким не знайшлося місця на інших континентах планети. Практично кожен американець є в третьому, четвертому — нечасто віддаленішому — поколінні спадкоємцем європейських авантюристів та бідаків, які розмріялися про гроші без ліку та їжу донесхочу. Я спрощую дуже складний процес і роблю це свідомо; в Америці зросли вже справжні філософи, шахраї, святі, негідники, винахідники — повний комплект, усі власні, апітрохи не європейські. Ще Енгельс передбачав це, коли майже дев'яносто років тому писав: «Саме це й цікаво в Америці, що поруч з найновішим і найреволюційнішим спокійнісінько продовжують жити найдопотопніше і найзастаріліше». Часом Америка весела, іноді стає нудною, інколи схожа на хлопчика, що я його побачив в аеропорту Мемфіса, штат Теннессі. Маленьке негрєня несло п'ять помаранчів; плоди не вміщувались у долоньках, і то один, то інший випадав. Хлопчик нахилився, підпімав і водночас упускав ще один помаранч. Я хотів допомогти і взяв апельсин з підлоги, але власник золотого плоду з таким вереском кинувся за своїм скарбом, що розгубив при цьому геть усі інші помаранчі...

Тут власні правила усіх ігор і власні знамениті гравці. Їх сортують незабаром після народження — за інтелектуальними індексами, батьківськими зв'язками, школами, університетами; а потім вони востають у натовп, і кожен має пробитися крізь нього сам-один, кожен до якогось часу діє самостійно. Нещодавно в одному з американських тижневиків я прочитав, як діти дипломатів США, які вчилися по кілька років у московських школах, нарікали, що там їх морально послабили, привчаючи до колективізму,

а це ж паче втрата боксером захисного рефлексу. Потренувавшись у танцях на льоду, важко виступати в особистій першості з дзю-до. А виступати належить. Не раз і не двічі американці без особливої співчутливості казали мені про те, що той чи інший наш спільний знайомий програвав — позбувся посади, грошей, чогось життєво важливого. Це означало, що хтось енергійніший, вправніший і, можливо, талановитіший завоював звільнене місце. Тут жаліють нечасто і неохоче, а «лузерів» — тих, хто пережив життєву катастрофу, — не шанують взагалі. Вмираючого з голоду нагодують в Армії спасіння, в якомусь добродійному фонді можуть дати трохи одягу й грошей. Та людина, що принижено, без амбіцій, простягає руку за допомогою, миттю втрачає в суспільній вартості — вона капітулювала, вибула, місце її буде зайнято без жалю. «Лузерів» не шанують...

В Лос-Анжелесі я дивився по телебаченню репортаж про перший ранок після президентських виборів: Джеральд Форд залишав Білий дім, де вночі він дізнався про наслідки голосування. Репортери підгледіли, як з бічних дверей один за одним вислизують музики, піднявши коміри плащів: президент запросив їх пограти на забаві з нагоди своєї перемоги, а забаву довелось відмінити. Останнім, ховаючись за тумбою свого інструмента, йшов контрабасист. Люди, разом з якими я дивився передачу, напередодні голосували за Форда і не робили з цього таємниці. Але голосували вони вчора. «Ну й президент у нас був», — зауважила жінка, сумно похитавши головою. «Нічого не вартий, — погодився з нею чоловік. — Яйцебовтанка...» Це не було безпринципністю — цілком нормальна реакція на «лузера», крім того, переможець має рацію, і хай живе переможець!

Телевізор припинив балачки про президентські вибори, теж втратив інтерес до переможеного, і на екрані — спалахом, раптово — виник мовчазний чоловік з гнучкими пальцями штукаря з вар'єте. В пальцях він тримав жовтувате куряче яйце з ясно-коричневими цяточками на шкаралупі. Зосереджений чоловік потримав яйце між долонями, що заповнили телеекран, і встромив його у дивного вигляду пристрій. В людини було всього двадцять секунд, бо час телевізійної реклами лімітується, і за ці двадцять секунд він виготовив яйце кубічної форми; якщо на мить відсторонитися од переваг, так би мовити, в державному масштабі, то все одно для нас мало стати безумовним, що кубічні яйця легше вписуються у сучасний інтер'єр навіть

у сирому вигляді, а вже варені — вони нізачо не скотяться зі столу. Отак. Якийсь Стен Паргман з Лос-Анжелеса винайшов машинку, і якщо її рекламують по телебаченню, значить випуск машинки оплачується, і все це надзвичайно корисно. До речі, яйце може незвичайно виглядати не лише зовні, але й всередині шкаралупи; в каталогі різдвяних подарунків на 1977 рік є біла п'ятнадцятидоларова машинка завбільшки з електричну кавомолку, що вміє змішувати білки з жовтками в нерозбитім яйці. Машинку можна дістати поштою — каталожний номер 902528. Кубатура яйця...

Колумб, що відкрив Америку для нових часів, не зміг наректи її своїм іменем, але ж «колумбове яйце» збереглося в історії. Великий мореплавець заспокоїв цікавість вельможі, якому забаглося побачити куряче яйце, що стоїть вертикально. Генуезець вчинив цілком по-американському: Колумб просто розбив яйце з тупого кінця і поставив його перпендикулярно до столу. Сталося це в XV сторіччі на обіді в кардинала Мендози. Так відкривач Америки здобув свою «яєчну легенду».

Бачите, як все точно. Відомі імена винахідників та героїв. Як рекордне досягнення зареєстрували навіть те, що якийсь Дуглас Л. Барч в ресторані міста Мобіль, штат Алабама, на початку травня 1975 року зжер за 130 секунд 32 яйця, зварених «у мішечок»; дуже цим вславився Дуглас Л. Барч.

(Ще одну історію, пов'язану з продуктами життєдіяльності північноамериканських несучок, розповів мені в Києві наш відомий співак Дмитро Гнатюк. На жаль, він не знав імені головного героя цієї історії, а вона така. Кілька років тому Гнатюк гастролював у Північній Америці, й тамешні антирадянські крикупи не раз нахвалялися зірвати його концерти. Одного разу, стоячи на сцені, співак побачив, як у ложі напроти якийсь юнак, блідий від переляку, підносить біле куряче яйце, явно збираючись кинути його на сцену. «Я співав і дивився на нього, — розповідав мені Гнатюк, — і раптом побачив, як по руці в юнака потекла біло-жовта маса: від хвилювання яйцеметальник роздушив шкаралупу ще до кидка. Так я доспівав до кінця, побачив, як юнак кинувся з ложі навтьоки, а люди, зацікавлені дещо незвичайним запахом, дивились услід йому». На жаль, подію не було зареєстровано в поліційних хроніках).

От бачите, скільки всього побудалося в одному не дуже довгому оповіданні, початому «аб ово» — «від яйця», як

дві тисячі років тому в своєму творі «Арс поетика» радив починати всі оповіді Квінт Горацій Флакк, великий римський поет. Розповідь має плинути послідовно — не можна ж увійти двічі до тієї самої річки, як свідчили давні мудреці.

Не можна? Тоді повертаймося з коротких мандрів по римських манускриптах у нові часи, але не переводьте своїх годинників з початку ери на кілька сторіч вперед: для прикладу, який наведу я, вони не знадобляться, можна викинути їх в ріку часу крізь аварійний люк надзвукового лайнера. Отого, званого «Конкорд», обладнаного «Ер Франс» для зустрічі Нового року. Перед опівнічним зльотом надзвукового літака з паризького аеропорту імені де Голля пасажери зустрічають Новий рік; потім «Конкорд» розганяється до 1350 миль на годину — це на 600 миль більше за годинну швидкість обертання Землі. Через це на висоті 11 миль над Атлантикою трапляється на шляху літака ще одна опівнічна пора, і пасажери зустрічають Новий рік знову. До вапінгтонського аеропорту імені Даллеса «Конкорд» прибуває о 9.30 вечора за місцевим часом — до зустрічі Нового року ще понад дві години. От і все, що можна за допомогою «Ер Франс» зробити з часом і з собою за 4850 доларів. «Конкорд» схожий на пташеня з довгою шиєю, яке щойно проклюнулося. «Аб ово» — «від яйця». Багато різних птахів на білому світі, літак — лише один із них.

Люди по-різному заробляють і витрачають гроші; люди ходять пішки, мандрують велосипедами і літають надзвуковими лайнерами. Коли десятками мов вони оповідають в Америці своїм різноколірним дітям казочку на зразок «...Знесла курочка яєчко...», то мається на увазі, що американська курочка зносить чимало яєчок, але кожному — власне, песхоже, іпне...

Я зараз не про те, що люди живуть по-різному, — всі ми про це знаємо. Мене завжди цікавила реакція, з якою знайомі сприймали неждану, петрадиційну звістку — хай навіть повідомлення про зустріч Нового року на «Конкорді». Дехто з них — ті, скажімо, хто працює в прогресивних емігрантських видавнях, — вигукував щось подібне до: «У-у, буржуї!» — і у себе в газеті викривали це з чітких соціальних позицій. Але основну масу населення США складають люди, що дістають грошей не багато й не мало — їм однаково далеко до мільйонерства і до банкрутства (до мільйонерства, втім, дещо далі), і вони мріють видертись

драбинкою трохи вище. Динамічний американський бог підморгує їм: мовляв, хлопчики, щось вже маєте, дряпайтеся далі. Пропаганда переконує, що золоте яєчко лежить зовсім поруч, онде воно, лише простягни руку; «Конкорд» пролітає над головами з хвацьким посвистом, і здається, що наступний рейс твій. Про чужий успіх повідомляють, наче про виграш у тоталізаторі; випадковість, мовляв, не більше. Американцям цілодобово туркотять, що всі життєві складності от-от вичерпаються; їм теревенять про сяких-таких комуністів, і дехто слухає, всотуючи рев надзвучової фортуни над тім'ям. Міщанин, обиватель — масовий, і, зустрічаючись з Америкою, завжди здивовано бачу, скільки тут при всій її модерності персонажів з ільфо-петровського одеського непу, а люди з філософією прожектерів з Чорноморська живуть поруч з розумниками, винахідниками, філософами, сміливцями, яких небагато на світі.

Це все цікаво, але це інше життя, багатощарове, і належить зрозуміти його, бо воно проходить у сусідстві з нашим. Закони американського буття відрегульовано до останніх подробиць; це чужі закони, але люди живуть за ними, потопають у морях своїх складностей чи виборсуються з них. Вони плутають і часом цілком поважно вважають, що Хтось в Червоному хоче жбурнути в них Велику Бомбу: людям чимало всякого трусять у голови: геральдичний птах годус своїх пташенят не самим лише еліксиром дружності... І все ж таки жити нам на одній Землі, де океани вузесенькі, а люди часом жорстокі. Але іншої планети в нас немає і не передбачається, людство не має можливості обрати собі інших сусідів — ні в космосі, ні всередині себе самого. Що уважніше роздивляємося сусідів, то настійніше замислюємось про себе самих, точніше відчуваємо, що нас ділить і що спільне в нас. Такий погляд здається мені копче потрібним; не раз ловив себе на думці, що, навіть замовляючи в Америці скляпочку соку, з'їдаючи сосиски чи яєчню, обговорюючи з полісьменом подробиці правил руху, сидячи в кінозалі, уважніше вдивляюся в себе самого та у свої реакції на чужий світ.

Швидкість і точність реакцій важливі для всіх. В американських школах є один з тестів, де учні протягом десяти хвилин повинні відповісти на дуже багато різних питань; важить не точність відповіді, а напрямок реакції, швидкість її. Таке цінується, бо Америка дуже полюбляє з'ясовувати, хто є хто.

Американців на світі понад двісті п'ятнадцять мільйонів, і всі вони різні; подекують, що в країні розсіяно ще мільйонів з десять мексиканців, які емігрували незаконно — перепливли прикордонну Ріо-Гранде, та й вже мексиканці також усі різні. Що ж до середньостатистичного громадянина США, з яким ні я, ні ще хтось на світі не бачився, то цьому синтетичному об'єктові підрахунків 45 років, дружині його — 42, в них двійко дітей, яким не виповнилося ще по 20. Статистичний американець випиває 16 чашок кави за тиждень. Щочотири роки він потрапляє в нескладну автомобільну аварію, щодвадцять років — в автомобільну катастрофу. Щодня статистичний американець протягом трьох з половиною годин сидить біля телевізора, а 11 разів на рік відвідує кіно. Щороку пише 250 листів і 895 разів телефонує. А ще статистичний американець з'їдає на рік 102 фунти цукру, 126 фунтів хліба і вже згадані 287 яєць...

Насправді ж кожен живе по-своєму; якщо плюсувати безробітного з Рокфеллером, то вийде дурниця, а не статистика, але я намагаюсь оповісти про подробиці чужих життів — тут усе важливо. Ще одне, ледь не забув про одну з таких подробиць: щоосені, на Деспь подяки, кожна американська родина, практично без винятків, їсть смаженого індика. В негусто заселеній індіанами і ще не колонізованій Америці колись зграями жили індіки. Перші переселенці з Європи натхненню були їх чобітьми, палицями і чим доведеться, і так старанно, що дикі індіки не збереглися на світі навіть у вигляді музейних опудал. Але вижили емігранти, вигодувані індічиною — першим дарунком незнайомого континенту. Коли в 1776 році дискутували про герб новонароджених Сполучених Штатів, Бенджамін Франклін наполегливо пропонував, щоб американським гербом став дикий індік. Але нічого не вдієш — у геральдичному змаганні переміг білоголовий орел, а дикому індікові знайшлося місце на етикетці восьмирічного кукурудзяного віскі, що випускається в штаті Кентуккі. Що ж, орел так орел — хай буде мудрим і благородним лет його. Я не вмю розрізняти індічих та орлиних яєць, але хай же вони зберігають у своїх еліптичностях безперервне життя. Адже якщо те чи інше яйце скалічити, надавши йому форми куба, яйце, згідно з рекламою, чудово впишеться до модерного інтер'єру, але буде неплідне й мертве.

...В маленькому містечку хлібородного штату Канзас, де вздовж шосе здійснюються хазяйновиті наповнені елеватори,

а люди, якщо вони студенти, приходять сюди з метушливої Америки повчитися і повертаються до Америки, щоб працювати у високих ділових будинках, можна багато що обговорити й побачити — всіх тут помітно. «От поїдете ви до Нью-Йорка, — казали мені, — до нашого всезагального прохідного двору. Там все по-іншому. Але не обмежуйтеся Нью-Йорком, у вас про нього й так пишуть чимало, і в нас чимало пишуть. Це ж «найс плейс ту візіт» — «гарне місце для відвідин», не більше. Ідьте до Нью-Йорка, але ж повертайтеся сюди пожити: в Лоуренсі чути щоранку, як розбивають шкаралупу, готуючи яєчні на свідання...»

ДИВНІ МІСТА НЬЮ-ЙОРКА

Дуже цікаво подорожувати між маленькими містами Америки. Це зовсім не провінціалізм: саме поняття провінції мені чуже та вороже, бо, на мою думку, пасамперед означає принижений стан духу. Провінціалом можна бути і в багатомільйонному місті, а можна мешкати на відлюдді й примусити світ дослухатися до тебе: не треба ж вам нагадувати, що Лев Толстой, Леся Українка, Уільям Фолкнер, Гальдор Лакснесс, Пабло Неруда провінціалами не були.

Згодом я пригадаю ще зустрічі в американських містечках, де всі взаємини оголюються і люди запам'ятовуються кожен зокрема, а не натовпом зразу. Я народився й виріс у великому старовинному місті, але вподобав американські малі містечка; найбільший конгломерат таких містечок — Нью-Йорк.

Повірте, що мовлене — не тільки літературний прийом. Адміністративно весь Нью-Йорк розпадається на кілька районів, кожен з яких завбільшки із європейське місто: Квінс, Бруклін, Бронкс, Лонг-Айленд... Але ми звично кличемо Нью-Йорком район Манхеттена з його хмарочосними дивами і статуєю Свободи при вході до порту. Острів Манхеттен, вимахлюваний свого часу в індіан, які жили тут колись, колоритний, багатоголосий, а його трамбована земля цінується дорожче за будь-що, зведене над цією землею. Квадратний дюйм, тобто квадратик, кожна сторона якого — п'ять клітинок нашого шкільного зошита з арифметики, коштує нині 25—30 доларів. Ви, напевне, читали, що в Нью-Йорку італійців живе більше, ніж у Неаполі, ірландців більше, ніж у Дубліні, євреїв більше, аніж

у всім Ізраїлі; українців, за дуже приблизними даними, в Нью-Йорку теж більше, скажімо, ніж у Сумах або в Ужгороді. Але найдивовижніше, що всі ці національні поселення всередині велетенського міста зафіксовано дуже чітко і традиційно розділено. Проїжджаючи крізь китайський район, де навіть телефонні будки виглядають як пагоди, пуерторіканський чи негритянський Нью-Йорки, німецький Йорквілл, читаючи вивіски польською мовою, іспанською, угорською чи хінді, не можеш позбутись думки про незмішуваність частин у тутешній бовтанці. Маленькі нью-йоркські містечка ошелешують вас китайськими ресторанами (зберігаю один з рахунків, виписаний китайською мовою, — піді перевір...) чи п'яничкою, що реве на перехресті сороміцьку словацьку пісню, якої все одно ніхто перекласти не може. Я пишу свою книгу для людей, які знають про Америку чимало, які читали про неї — від Америго Веспуччі до Василя Большака й Валентина Зоріпа, але забудьте на мить це, заплющте очі й уявіть географічну карту півкуль, зменшену до розмірів поштової марки, де всі мови і звичаї змішалися так, як це було можливо тільки на руїнах легендарної Вавілонської вежі. Нью-Йорк і здається мені часом тою вежею, але не зведеною в небо, а розтягнутою по площині.

Тут припустимі всі акценти, і манери, як правило, не цікавлять нікого. Я бачив людину, що використовувала клумбу біля Лінкольн-центру як пісуар і кричала, що це такий французький національний звичай. Втім, полісмен перервав ту забаву.

Тед Солотарофф, який чотири покоління тому був би Федьком Золотарьовим, бо його предки прибули з Одеси, працює на П'ятій авеню, в центрі Манхеттена. Він — головний редактор журналу «Амерікен ревію», все життя працює в Нью-Йорку і не має про нього уявлення як про цілість. Хіба що про свій район, про квартиру, де з вікон спальні видно пуерторіканську зону міста, про сина й дружину. Він знає багато про що, розташоване навколо його мешкання: де зіткнулись автомобілі, де гаражі дешеві, де можна в неділю купити горілку (з релігійних міркувань по неділях спиртним не торгують, але Тед — атеїст). Крім того, Солотарофф чудово знає сучасну літературу Америки: його журнал публікує уривки з книг, які мають публікуватися в «Бентем букс», великому видавництві, якому належить і журнал. Ставлення до Нью-Йорка в Солотароффа приблизно таке саме, як в мене, скажімо, до московсько-

го готелю «Росія», коли я в ньому живу. Мені відомо, що на парних поверхах мого крила розташовано буфети, а на першому і другому — бар, перукарня і ресторан. Проживаючи якийсь час у тому самому номері, я можу довідатись, хто живе поруч, а можу і не довідатись, бо людина, яка мешкає поряд, занурена у свої справи і мені не потрібна. Так само, до речі, як і я їй. Готелі заселено діловими людьми; Нью-Йорк — найбільший готель світу. Є в ньому номери-люкси, гуртожитки та нічліжки; є в ньому навіть ресторани з національною кулінарією і сувенірні кіоски. Але найпишніше представлено тут головне з готельних почуттів — почуття тимчасовості, минулості твого перебування на землі по 27 доларів за квадратний дюйм. Я вже казав, що в провінційних містечках Америки відчувається така собі ґрунтовність буття. Нью-Йорк — конгломерат особливих містечок — наче кілька циганських обозів, що на якийсь час поставили табори по сусідству.

В Нью-Йорку гарно гостювати — тут навіть необхідно гостювати часом — для самоосвіти, тому що найбільші з музеїв, абсолютна більшість театрів Америки, її найголовніші видавництва й газети, нарешті, магазини й барахолки розташовано тут. Але жити в Нью-Йорку роками сумно й важко. «Ледь з'являються гроші, — каже мені Тед Солотарофф, — намагаюсь хоч на кілька місяців зникнути звідси. Мені, як, певно, кожному редакторові, час від часу набридають письменники — переважна більшість американських літераторів мешкає тут, в Нью-Йорку, набридають розмови про літературу і письмовий стіл у кабінеті з немипучою сірою стіною брандмауера за вікнами. Маленьке містечко, розташоване навколо мого нью-йоркського притулку, звичне й нецікаве, як і будь-яка околиця, що вже надокучила. Переїхати до картинно богемного Грінвіч-вілледжу, який так вражає наших і ваших провінціалів, теж не хочеться, тому що це досить глухе містечко в Нью-Йорку; просто там, як у всіх інших районах світу, населених літераторами й митцями, дуже багато позерів, там гучноголосо теревенять про красне письменство, широко жестикулюючи, стовбичать на перехрестях — все це забави для піжонів. У Нью-Йорку належить займатися своєю справою і знати собі ціну; перехід з одного тутешнього містечка до іншого може виявитися маршем в абсолютне забуття, зниженням у посаді, зникненням з поля зору тієї частини Нью-Йорка, яка хоч якось цікавилася тобою. Всіма зразу в цьому місті ніхто не цікавиться; немає такої

істоти, включаючи президентів, космонавтів і факірів, якою б все місто зацікавилася водночас. В Нью-Йорку, щоб хоч якось бути поміченим, належить бути індивідуальністю й мати голосистих приятелів...»

Усе це правильно. В Нью-Йорку читають набагато більше, ніж будь-де в Америці й, гадаю, у всій західній півкулі: книгарень тут безліч, але й література різноманітніша, ніж будь-де. В кожному з нью-йоркських селищ читають — де Фолкнера, де Достоєвського, де Болдуїна, де Камю, а де й детективчики з найпростіших чи порнографію. Те ж саме з газетами: деякі міські райони, ба навіть вулиці, видають власну періодику. В Америці взагалі майже ніхто не читає по дві газети, в Нью-Йорку також; кожен — одну, в кожного — власна. Інформованість вибіркова, регіональна в усьому: по національних, маєткових, територіальних, смакових та інших групах. Я не уявляв, що людей можна розсипати по такій кількості шухлядок, які засуваються до песхожих між собою комодів.

Все той-таки Тед Солотарофф, знавець літератури, яких в Америці небагато, розповів якось за кавою мені й популярному нью-йоркському прозаїкові Доналду Бартоломеу історію про те, що його схвилювало в Києві.

Якось уранці Солотарофф, що відвідував Радянський Союз на запрошення Спілки письменників, вирішив полагодити свої черевики, які не витримували київських пішоходінь — по Нью-Йорку вони звичайно їздили. Поки швець щось там лагодив, Солотарофф з перекладачем заходилися з'ясовувати (природно, англійською мовою), скільки все це коштуватиме. Швець прислухався до свого замовника і поцікавився, звідки той приїхав. Тед сказав, що з Америки, і визнав свою причетність до літератури. Тоді швець запитав, чи знайомий письменник Теодор Солотарофф з письменником Теодором Драйзером. Тед відповів, що в якомусь роді, дещо читав. Тоді швець повідомив, що зараз втретє перечитує «Сестру Керрі», а вдома має повне зібрання творів Драйзера і що це його улюблений письменник.

«Ти уявляєш, — звернувся Солотарофф до Доналда Бартоломеу, — щоб нью-йоркський швець читав усі твої книги?» Доналд резонно зауважив, що він не Теодор Драйзер. «Ну гаразд, а можеш ти уявити собі нью-йоркського швеця, який прочитав Драйзера?» Таке уявити Бартоломеу не міг. І я не міг, і Солотарофф не міг, і, найголовніше,

нормальному тутешньому шевцеві довелося б довго пояснювати, навіщо він читає такі товсті й такі непрості романи, написані хтозна-коли. (В Нью-Йорку час летить дуже швидко, й тридцяті-сорокові роки там уже відносять до періоду «хтозна-коли»...)

Середньопідготовлений радянський читач знає американську прозу не гірше, ніж середньопідготовлений американський читач знає її ж; цього не заперечують і в США. Ми видаємо в себе чимало американської літератури; практично все поважне, що з'являється на книжковому ринку США, виходить у нас із незначним запізненням. Наших же книжок в Америці майже зовсім не видають та й власні читають — кожну в іншому містечку. В кожному районі своя мода на книги, і якщо роман Алекса Хейлі «Коріння» розпродується зараз у західній частині Нью-Йорка, як смажена кукурудза перед футбольним матчем, то це зовсім не означає, що в книгарнях на сході міста продадуть більше п'яти примірників того ж «Коріння». Це місто складається з безлічі містечок, стулених докупи, але розділених непорушністю невидимих кордонів. В Одесі під час громадянської війни ворогуючі сторони перегороджували вулиці шворками для білизни, таким чином визначаючи межі поширення своєї влади. В Нью-Йорку ж вам більш чи менш делікатно дадуть зрозуміти, що ви заблукали не в своїй зоні. Одного разу в районі дев'яностих вулиць в мене кинули помідором — я зовсім забув, що це пуерторіканський район, але ретирувався після першого ж попереджувального помідорового залпу. Згідно зі статистикою, мені ще поталанило — санкції могли бути куди серйознішими, починаючи від банального мордобою...

А можна ж відвідати музей Гугенхейма, де постійно відбуваються виставки новомодних митців,— це на перехресті П'ятої авеню з Вісімдесят дев'ятою вулицею. Зовсім поруч, на протилежному боці П'ятої авеню при перехресті з Вісімдесят другою вулицею, міститься Метрополітен-музей з однією із найбагатших у світі скарбниць давнього і класичного мистецтва. Біля Сімдесятої вулиці — чудова колекція Фріка, вся П'ятдесят сьома вулиця — у приватних галереях. Це я назвав лише кілька скарбниць скульптури й живопису, розташованих на Манхеттені дуже компактно. А ще ж є галерея середньовічного мистецтва Клойстера; є музеї природознавства, історії, майстрів-примітивістів. А в одному тільки Лінкольн-центрі на Шістдесят п'ятій вулиці — знаменита Метрополітен-опера й

драматичний театр штату Нью-Йорк; ще в двох кроках по Бродвею — ціле гніздо різноманітних театрів, серед яких є дуже пристойні. А ще ж є театри «поза Бродвеєм» і навіть «поза-поза Бродвеєм». Причому для відвідин театрів та музеїв зовсім не обов'язково бути людиною заможною: у більшості музеїв встановлено дні, коли вхід взагалі вільний, а в театрах є педорогі місця, з яких усе добре чути й видно. Але мешканці містечок несходимого Нью-Йорка (нікому не відомо, скільки містечок у цьому мегаполісі — вважається, що сьогодні їх населено більше як вісьмома, а можливо, навіть п'ятнадцятьма мільйонами людей) нечасто юрляться перед театрами. Майже ніколи не тісно і в нью-йоркських музеях — зали просторі, відвідувачі не в надмірі.

Що ж, я не люблю штовханини в музеях, не люблю, коли черга рухається, наче конвейер, перед золотою маскою Тутанхамона чи перед маскоподібним усміхом Мони Лізи, — не затриматися на кілька зайвих митей, не побути на самоті з дивом... Не люблю, коли митці стають модними й ніхто не цікавиться вже тим, навіщо вони, — треба побачити. Випадкові й певдумливі глядачі залишають митця самотнім, навіть згуртовані в натовп навколо нього; усамітнення митця — чудове, самотність його — смертодайна. Багатьом безцінним творам мистецтва сумно за колонадами, крізь які вони прагнуть побачити щирого, неметушливого друга; безцінні етруські вази, безцінні Рафаель, Леонардо та їхні брати — крізь сторіччя (і «Герніка» Пікассо, яку хтось з нью-йоркських йолопів просто в порожньому залі музею зросив струменем фарби в аерозолі — безсмертна й безцінна; просто в одному з дивних містечок Нью-Йорка її не зносять). До чого ж багаті тутешні експозиції! В нью-йоркських музеях думається про вічність і про самотність (я боюся самотності, ціле життя тікаю від неї, до останньої миті тікатиму, до того, як неминуче усамітнюся), але далі — кілька слів про самотність людини, чие життя відбулося давно й повчально. Записую ці слова після того, як в галереї «Забріскі» на П'ятдесят сьомій вулиці (восьмий поверх, вхід на виставку просто з ліфта) відвідав експозицію Олександра Архипенка: кольорові скульптури.

Олександр Порфірович Архипенко народився в Києві, там же вчився й, перед тим як емігрувати в 1908 році, у Києві ж почав виставлятися, показавши кілька кольорових скульптур. На першій його виставці, де вирізьблений

«Мислитель» був червоного кольору, поліцейський чин поторсав фігурку рукавичкою, покликав автора і запитав, про що цей мислитель мислить і чому він червоного кольору. Згодом в автобіографіях Архипенко згадував цей епізод багаторазово, розмірковуючи про специфіку сприйняття художніх символів нижніми чинами поліції. На початку століття Олександр Порфірович з Києва виїхав, пожив у Петербурзі, в Москві, а тоді подався за кордон — засідав у паризькій «Ротонді», артистичному кафе, де збирався мистецький паризький авангард початку століття. Ілля Еренбург, Віра Мухіна, Ігор Грабар багато й гарно писали про нього; давні його праці збереглися в деяких музеях (у Київському музеї українського мистецтва одна експонується досі). Але життя Олександра Архипенка — крізь творчі успіхи та невдачі, крізь родинні та ділові пертурбації, крізь пів-Європи, тріумфально пройденої з виставками, — продовжилося в Америці — на кораблі «Монголія» він прибув до Нью-Йорка тридцятих років. Учні вже розклаювались перед ним; Мур, Кальдер, що стали класиками скульптури, велично-вдячно привітали його. А він сам, демонстративно уникаючи політики, шукав і зводив у Нью-Йорку власне місто для душі — місто, приступне небагатом, навіть містечко — для друзів.

Але міста не було. Жах охоплює, коли читаєш авторські — олівцем — карлюки на шкіцах Архипенка, де переплутались українські, російські, англійські слова. Він, один з творців нової мови скульптури, — як сам вважав, мистецтва для мас, — доживав у безсловесності й самоті. Одного разу серце Олександра Архипенка зупинилось, і скульптора поховали в нью-йоркському Бронксі на цвинтарі Вудлави. Роботи живуть — зухвалі, рідня Пікассового живопису, і загадкові й строгі, як східна кераміка, — дивний сад з широко розгалуженим корінням. Але свого міста у Нью-Йорку не було в Архипенка ані в живого, ані в мертвого: я ходив холодною і порожньою галереєю «Забріскі», роздивлявся на дивовижні Архипенкові праці й хотів плакати...

Нью-Йорк більшою мірою, ніж інші міста США, дозволяє собі розкіш публічного усамітнення, накопичивши чимало цілком європейських кав'ярень, де можна смоктати свіжозварений коричневий ароматний напій і розмовляти з приятелями про мистецтво. І все ж таки це не було Архипенковою «Ротондою», всього лиш звичні буфети, розкидані поверхами велетенського готелю: свій для номерів

люкс і свій для гуртожитку. Де жили ви, Олександрє Порфировичу?..

Колись я ще раз порушив правила і, зупинившись на автомобілі, зайшов у маленьке кафе на Сто двадцять другій вулиці, в Гарлемі — негритянській зоні; кілька чорних облич здивовано звелось назустріч мені, і я не можу назвати дружнім вираз, спостережений на обличчях. Полісмен нечутно підійшов і взяв мене за плече; полісмен був ввічливий: «Ідіть звідси, сер. Ані вам, ні мені ці неприємності ні до чого...» Мене не прагнули бачити в Гарлемі.

А який же він світлий, Нью-Йорк! Мільйони електричних лампочок освітлюють його мешкання, 48 тисяч світлофорів моргають на перехрестях, півтори тисячі вагонів метро і 110 тисяч ліфтів розвозять його населення по квартирах. Ми вже знаємо, чим є для Нью-Йорка енергетична криза; про те, чим є моральна криза, місто дізнається постійно і не завжди вірить собі — гірко це...

А як же буває тут весело! Ви й справді не засумуєте, якщо розшукаєте в Нью-Йорку своє власне містечко, де можна буде спати, їсти, розважатись, кататися на автомобілі до роботи й додому, а також на прогулянки. В Нью-Йорку зареєстровано близько двох мільйонів легкових автомобілів (втім, 85 тисяч з них щороку крадуть), на кожний з автомобілів виходить всього одинадцять сантиметрів тротуарного бордюру для стоянки: навіть дитячу коляску на такій площі не запаркуєш. Отже, не всі машини зупиняються біля тротуарів одночасно; деякі — за межами міста, деякі живуть у підземних та багатоповерхових гаражах, а частина блукає з одного нью-йоркського містечка до іншого, розшукуючи причали, де чекають на них, пригальмовуючи біля поштових скриньок, схожих на наші сміттєзбірники, пофарбованих у синій колір. Але написати буває ні до кого. Автомобілі кружляють, як люди, загублені в пустелі; я ж вам казав, що люблю маленькі американські містечка, — річ у тім, що одне з містечок неодмінно має бути твоїм власним. Інакше-бо ця маса будинків, міст та людей обернеться на пустелю, скалічить всі твої реакції на світ і день у день наливатиме тебе безнадією та злобою. Боронь боже. Люди, що зводили Нью-Йорк, напрацювалися — наслідки їхньої праці вражають: важко було вибудувати таке. Та з людьми найважче...

Втім, було б бажання — тут кожен знайде те, що шукав. Прихильник порядку з'ясує, що в Нью-Йорку 28 тисяч полісменів; прихильник недозволених забав зможе довіда-

тись, що в Нью-Йорку близько 30 тисяч повій, яких заборононо, хоч вони й стоять на кожному розі. Ділова людина знайде в Нью-Йорку сто тридцять банків та дві з половиною тисячі великих підприємств, але, на свій жах, довідається, що в місті до 200 тисяч злочинів скоюється щороку. На території в 520 квадратних кілометрів — не так уже й багато — людей втричі більше, як в Норвегії; більше, ніж у Швеції чи в Болгарії; такий вже це населений пункт.

В розповіді про Нью-Йорк цифри дуже красномовні: вони вибудовують хоч приблизне уявлення про місто як ціле; в усіх інших параметрах воно ніколи не складає монолітного враження.

А є на світі міста, де чуєшся старожилом і своїм, ледве прийдеш до них; такий для мене Париж. Лондон постійно намагається поставити тебе на місце, пояснити, де тобі слід ходити, а де — не по рангу; принаймні він не байдужий. Нью-Йорку, якщо ти в ньому не свій, — наплювати на тебе.

В цьому місті народжується 130 тисяч дітей на рік; щороку вмирає 85 тисяч людей, а 3 тисячі зникають щороку не знати де, і їх вже не знаходять ніколи.

Я сам не раз бачив, як люди зовсім не реагували одне на одного, зіштовхуючись плечима, падаючи на вулиці, проштовхуючись до автобуса. Нью-Йорк не лише об'єднував, але й роз'єднував їх. Він не вчить роздумів про вічність — хіба що про страшний суд; у більшості новопривбулих провінціалів виникала, гадаю, саме ця думка.

Третину міста займають старі будівлі з тих, що звуться в нас «аварійними», — щодня бульдозери розвалюють кілька таких, а люди з них розповзаються по сусідніх, наче так має бути, наче бідне гаїтянське чи пуерторіканське селище споконвіку тут існувало, приросле до тіла дивного архіпелагу нью-йоркських міст, де є місцевості дуже ситі, красиві та багаті, але — не всі такі. Нью-йоркські міста мігрують, входять одне в одне й знову розходяться, щоб не зустрічатись ніколи; Гарлем, легендарне негритянське гетто, був колись аристократичним голландським житловим районом...

Але ж Нью-Йорк молодий, як і всі американські міста; на порозі минулого сторіччя в ньому жило близько 60 тисяч людей; нещодавно я вичитав, що одного з героїв американської революції вороги захопили в полон і повісили в глухому лісі, який ріс якраз на тому місці, де нині зеленіє

склом гігантська сірникова коробка слоруди ООН. Зараз у багатьох районах Нью-Йорка на дереві повіситися не можна — дерев немає або це кволі рослинки, що дивом витримали в бензинових випарах. Втім, досвідчені люди кажуть, що коли прийде охота до самогубства, досить по-лежати на рівні нью-йоркського хідника протягом двох-трьох годин, і товстий шар вихлопних газів задушить і слона. Але слони в центрі Манхеттена не валяються, а п'яних збирає поліція і вивозить, складаючи стосами в районі знаменитої вулиці Бовері — у найнижчому з нью-йоркських поверхів, наче потоплих на дні. То вже найостанніше з міст Нью-Йорка, якраз біля виходу — Бовері...

Нью-Йорк — це річ у собі, маленьке поселення, що розрослося, всеамериканський прохідний двір з власними законами і власним внутрішнім життям; але навіть для випадкового візитера Нью-Йорк — видовище, це театр для всіх, де глядачів з акторами розділено дуже умовно і вони весь час міняються місцями. Ми вже розмовляли про те, який Нью-Йорк великий і різноманітний, якщо він кликав у гості вас чи принаймні ви, не втрачаючи часу, позпайомитесь і заприятелюйте з ним на рівні своєї готельної секції. Інакше-бо враження буде моторошним, бо виявиться, що Нью-Йорк пустельний. Обналять відчуттям, що ти таким собі верблюдом тупцюєш від оази до оази, а впадеш на пісок між колодязями — ніхто й не нахилиться. Всі сліди тут засипано барханами часу — ви ж уявляєте, скільки людей увійшли до Америки крізь це місто і пройшли непоміченими, — одних українських емігрантів більше мільйона, — і що з того?

Пустеля не зберігає слідів. Згадалося, як лежав я вночі у своїй кімнаті на двадцять першому поверсі будинку, що зіввся на розі П'ятдесятої нью-йоркської вулиці і Третьої авеню. Унизу ревли поліційні автомобілі; я подумав, що як же воно тим, хто мешкає десятьма чи, рятуї боже, двадцятьма поверхами нижче. Втім, зачекайте, це ж для мого блага поліційна сирена лякає розбійників (ті, здається, не дуже лякаються); порядку за останні роки стало дещо більше, але все одно побутових злочинів ще дуже багато, дурних, цинічних, брутальних, — просто так їх і не по-яснйш.

Сьогодні, наприклад, метро біля нас не працювало протягом півгодини. Якийсь Річард Пратт, сорока п'яти років, занудився після полудня в готелі «Кенмор» на Двадцять третій вулиці. О другій дня вийшов з готелю, зайшов до

найближчої стапції метро на розі Двадцять третьої вулиці й Лексінгтон-авеню, побачив там тридцятип'ятирічного Джуліуса Скалки, який чекав поїзда в бік дому, на Бронкс. Коли поїзд наблизився, Пратт штовхнув Скалки під колеса. Просто так — узяв і штовхнув. Убивця й жертва ніколи не були знайомі до цього. Вбивство з нудьги? Чи як?

Займатися обліком нью-йоркських психопатій — справа невдячна. У випадках, подібних до цього, мене найбільше вражало те, що вони — звичайні. Хмарочоси не похитуються з подиву, місто не відчуває бажання негайно впасти до Гудзону, а нелічені мільйони людей блукають вулицями, точно знаючи, що сьогодні ще один перехожий неодмінно угробить іншого перехожого — просто так. Ось до цього «просто так» і не звикаєш нізащо. Легше вже призвичаїтись, що в Метрополітен-опера йде «Аїда» і в залі є ще вільні місця — можна б послухати; на Бродвеї та поза Бродвеєм грають у театрах все — від Чехова до Олбі та до веселого і малопристойного мюзиклу «Волосся», що тримається на сцені вже з десяток років. Тільки ж усі вистави з виставками відбувались в інших містах Нью-Йорка; цікаві книжки, кожна з яких у паперовій обкладинці коштує не дорожче за дві-три пачки сигарет, продавались поруч і водночас за тисячу миль звідси — людина з метро не знала. До кіно теж не хотілося, хоч і там було що подивитись.

Або ще одна історія, цікава для мене також реакцією сторопи, що постраждала. Була тією сторопою 103-річна Хетті Ірвін. Ця довгожителька переходила через вулицю в Брукліні. Двоє хлопчаків — 12 і 14 років — штовхнули бабцю, перекинули її на бруківці, забрали гаманець, де було на два долари дрібняків. Ішли вулицею люди, автомобілі об'їздили стареньку, яка викомарювала свої самозахисні фортели в обіймах юних грабіжників. «Був би в мене револьвер,— сказала бабця черговому полісменові,— я, звичайно, обох застрелила б...»

У нас люблять писати про нью-йоркські бешкети, та й прикладів доволі; я обрав з безлічі ті два, на які, здається, не наштовхувався у нашій пресі. Жахливо, що є в Нью-Йорку такі от маленькі злобні містечка, де бабусю поб'ють за два долари й ніхто не здивується: чи таке траплялося в цих пісках! Але що за піски при всім тім,— всюди людей повно, крамниці біля Таймс-скверу, в тому числі книгарні, працюють цілодобово, а бабусі — з інших містечок, багатші за ту, бруклінську,— гуляють, і дуже сумно доживається

жінкам. Якщо їм стає зовсім уже страшно, вони можуть набути собі однозарядні пістолети чи готового на все супутника протилежної статі (у Джона Шлесінгера був такий знаменитий фільм «Опівнічний ковбой» — про гарного високого хлопця Джо, який їде в Нью-Йорк аж з самого Техасу погрітися біля багатих бабусь; теж частина індустрії по доданню самотності — специфічної, недоброї).

А ще для боротьби з самотою вдень і вночі можна купити собі механічних солов'їв у білих кліточках з верболозу. Солов'ї, як у казці Андерсена, всі китайського походження і свистять від батарейок, закладених у дно клітки.

Якось купив я на Сорок другій вулиці, осередку цілоночної торгівлі, навіть не солов'я, а камінець у клітці. Камінець лежав на м'якій підстилці — звичайний шматочок граніту з заокругленими кутами, а звать його просто «домашній камінець». Їх продали вже понад двадцять мільйонів тільки за останні півроку. Це стало модним — мати власний камінчик у клітці, чистити йому кубельце, купати...

Люди, міста — всі вони бувають самотніми по-своєму, але кожна самотність жахлива, кожна — докір і виклик усьому людству, бо дуже страшно, моторошно, коли мисляча істота, гомо сапієнс, гине від самотності в оточенні кількох мільярдів істот того самого біологічного виду.

Вимислено чимало способів позбутись одне одного на час або назавжди; іноді дається при цьому традиційна американська обіцянка: «Ай'л колл ю!», що у фразеологічному перекладі найчастіше означає: «Я тобі, мовляв, позвоню. Ти чекай, але не дуже розраховуй — без тебе справ по зав'язку», чи короткого: «Іт'с нот майн!» — тобто: «Мене це не стосується». Можна знайти потіху і в самоті: на розі респектабельної Парк-авеню з однією із Сорокових вулиць я щовечора бачив певисокого азіата з грифельною дошкою. На дошці було написано: «На місці, по 50 центів за урок, навчаю східної філософії — насолода в самотності». Демонстративно відвернутий знавець східних мудрощів креслив на дошці формули, де фігурували «життєва сила», «простір», «думка». Слухачів я не бачив жодного разу.

Такого в Нью-Йорку набачитися неважко, була б охота.

Можна піти до метро, заплутаного, немитого, з трьома лініями, що перетинаються на різних рівнях, і глянути на людей, які лаштуються до сну по дерев'яних туалетних лавах, — для утеплення люди одягають на ноги мішки

з рекламними гаслами найкращих універмагів Нью-Йорка і стають подібними до розмноженого героя повісті Кубо Абе «Людина-коробка», нещодавно друкованої у «Всесвіті». Люди ці неконтактні — зачасні по мішках, немов моряки, поховані в океані.

Більшість моїх нью-йоркських приятелів пограбовано хоча б по раз; вони ставляться до цього спокійно, наче до ще одного податку, зібраного безмежним і бездоглядним містом — прохідним двором країни.

Але цікаво, що саме в Нью-Йорку довше, ніж в інших містах, затримуються на екранах фільми про чисте повітря безлюдних островів та лісів — такі, як американський «Ієремія Джонсон» С. Поллока чи радянсько-японський «Дерсу Узала» А. Куросави. Люди роздивляються все це, наче визирають у вікно, прочинене в призабутій світ дитячих мрій, і красивий американець Роберт Редфорд чи красивий росіянин Юрій Соломін, що зіграли в фільмах головні ролі, запам'ятовуються надовго, обговорюються в газетах і навіть на поетичних вечорах. «Актор Соломін живе у великому місті?» — запитали в мене після вечора. — «Так», — відповів я. «Роберт Редфорд також. Все це вигадки...»

Так важко віриться в зелену привітність безлюдних островів. І все ж коли кілька років тому американські авіалінії почали рекламно резервувати місця на перший з пасажирських рейсів до Місяця, ньюйоркці подали найбільше замовлень.

Не буду і в цьому місці педалювати на контрастах — все так зрозуміло; та й легко спостерігати контрасти в Нью-Йорку, тому що в цьому місті відбувається найбільше дипломатичних і великосвітських прийомів, а будинки навпроти Центрального парку на П'ятій авеню — одні з найкомфортабельніших у світі. Дистанція з останнього поверху Всесвітнього торговельного центру до залюдненого туалету метро — наче діаграма. Нишпорення по смітниках Нью-Йорка дарує небагато радості американцям, їхнім гостям та й кожній нормальній людині; немає чого верещати з радощів. Але річ у тім, що смітників доволі в кожному місті, — Нью-Йорк же своїх не приховує, наче вони йому не болять, він їх мало вивчає, мало провітрює, ігнорує...

Наприкінці 1976 року на нью-йоркських екранах відбулася прем'єра широко рекламованого фільму про Кінг-Конга, кінолегенди про гігантську горилу, що закохалася

в дівчину і воює з вертольотами на даху хмарочоса. Як не переповідай сюжет, він примітивний і до шедеврів явно не належить. Але що цікаво — критики, психологи, соціологи хором проголосили, що «Кінг-Конг» — фантастична візія чужака в Нью-Йорку, людини, що загубилася у великому місті — самотня, неприкаяна, таких багато.

Такі міста. Квадратний метр землі на Манхеттені коштує дорожче за таку ж площу персидського килима ручної роботи; кишеньковий комп'ютер коштує, як блок сигарет, а гарні черевики — як два касетних магнітофони. Джинси обійдуться вам в таку ж ціну, як простенький обід не в кращому з ресторанів, а буденний «Нью-Йорк таймс» і авіаліст до СРСР коштують приблизно так само. Три білети до кіно коштуватимуть, як модна чоловіча сорочка, альбом з двох грампластинок чи велика пляшка гарного шотландського віскі. Це я до того, що в маленьких містечках Нью-Йорка все переплуталося і пошуки звичних критеріїв чи то в прикметах побуту, чи то в людських взаєминах, як правило, малоуспішні. Нью-Йорк — всеїдний, це одна з основних його рис; він любить пристосованців і сам вже не раз пристосовувався до процвітань та банкрутств, до піжпости, зневаги, байдужості та кохання. Тут побували всі власне американські мудреці й чимало мудрагелів з інших частин світу; тут-таки не один раз тішилися йолопи воістину всесвітніх масштабів разом з питомо американськими дурнями. Щодня тут руйнують будинки й зводять нові — Нью-Йорк любить руйнувати свою пам'ять; він не культивує меморіальних дощок, але дозволяє бажаним встановлювати пам'ятники й меморіальні дошки самостійно — за певну суму — хоч самому собі. На Таймсквері в магазині сувенірів поруч з фотоплакатом, на якому зображено голісінького, в чому мати народила, рожевенького й глянцевого, нещодавно усупутого державного секретаря США Джона Кіссіджера в натуральну величину (ціна 4 долари 95 центів), продаються ще сотні плакатів на всі смаки. За долар 95 центів (звичайно, плюс вісім процентів федерального й штатового податку) можна придбати жовтогарячий аркуш, де чорними літерами дуже чітко надруковано: «Дайте мені спокій!» — і сфотографовано людину, звернуту спиною до глядачів. Там-таки за ті ж долар 95 центів можна купити й плакат з відомими словами великого американського філософа Сантаяни: «Хто не бажає пам'ятати про минуле, постійно приречений до того, щоб переживати його знову». Я ж вам розповідав:

у кожного з містечок Нью-Йорка власні видовища, власна мудрість і свої книжки для читання. Закінчуючи цей розділ, наведу слова одного з найсвоєрідніших і дуже неоднозначних ньюйоркців, поганого політика і чудового прозаїка Джона Стейнбека. Ось що писав про своє місто автор «Грон гніву»: «Якщо ти вбраний з вишуканою елегантністю — що ж, в цьому місті, напевно, живе з півмільйона людей, які напевно влаштують тебе під дим оглядом. Якщо ходиш обшарпаний — принаймні мільйон ньюйоркців тягає на собі лахміття гірше за твоє. Якщо ти високий, то повинен знати, що тут зосереджено найвищих людей Америки. Якщо ти низенький, пам'ятай, що вулиці Нью-Йорка юрмляться карликами. Якщо ти негарний — між двома перехрестями зустрінешся з десятком таких досконалих потвор, яких лише міг собі уявити. Якщо ти вирізняєшся красою, можеш бути цілком спокійний, що й так не переможеш при такій, як тут, конкуренції... Нью-Йорк дивний, потворний, відворотний. Його кліматом є скандал, його вуличний рух межує з психозом, змагання тут вбивче, люди — покидьки роду людського чи такою мірою подібні до ангелів, що підозрюєш у цьому чиясь рекламну витівку.

Нью-йоркською поліцією можна лякати дітей. Запахів Нью-Йорка вистачить для отруєння великої заморської держави. Це місто незносе, нормальна людина не повинна тут мешкати, а тим більше — працювати...»

І все ж таки Джон Стейнбек прожив більшу частину життя в одному з дивних містечок Нью-Йорка, бо, як закінчував він цитовану думку: «...але якщо ти хоч трохи поживеш у цьому місті, всі інші на світі постійно здаватимуться тобі нудними».

Цікаво приїздити до Нью-Йорка — він великий, він і не таких бачив. У ньому можна роздивитись дуже багато чого, просто гуляючи вулицями, наче йдеш неприбраним будинком й, ведучи долонею по закуреній панелі, раптом бачиш, як оживає під пальцями тепле різьблення, створене майстром, чие ім'я призабуте, по горіху, поваленому невідомо в якому гаю й коли. В такому натовпі, як тут, можна опинитись хіба що в центрі Токіо, але й таким самотнім, як тут, можна бути хіба що уві сні (сон цей буде тортурами) — де ще є на світі такий людський мурашник? Малесенькі нью-йоркські містечка прокидаються щоранку, розходяться на роботу, засинають щовечора — мільйони людей, які існують на відстані простягнутої руки один від одного, але один одного не відчують так часто. Коли

підлітаєш до Нью-Йорка на літаку і бачиш вогні його, то думаєш про сузір'я, кожне світило якого віддалене на велетенську відстань від іншого, і лише для астрономів зорі ці існують в одній площині, творячи Вози, Колісниці та інші поєднання, такі милі для зору.

АМЕРИКАНСЬКІ БУДИНОЧКИ

Не знаю, як мав виглядати тригранний будинок заввишки в мілью, виміряний для Чікаго великим архітектором Френком Ллойдом Райтом. Це поза моїми уявленнями про житло; напевно, тільки в майбутньому людська фантазія розвинеється настільки, що будинки, де мешканці останніх поверхів спостерігають птахів лише згори вниз, стануть звичайними. Поки ж мій особистий досвід мешканця багатоповерхових кварталів майже не допомагає в усвідомленні теперішнього ставлення американців до житла.

Стів Паркер, любитель класичного мистецтва, симпатичний славіст з Лоуренса, штат Канзас, розповів мені, що дружина його, Марі-Люс, французенка, дуже хотіла мешкати в будинку старої конструкції, схожому на європейський. Подружжя Паркерів довго шукало житло для себе, доки не відкупило найстаріший в околиці особнячок. Будинку цьому, зведеному на гірці при Кантрісайд Лейл, нещодавно виповнилося 25 років; згідно з американськими нормами, це майже граничний термін для ординарного житла. Стів показував мені його так, як демонструють у Франції нормандські замки, що вціліли, але в мові мого симпатичного приятеля час від часу бринів суто американський сум за повісіньким бетонованим дивом, фаршированим електронікою. До старих будинків найчастіше ставляться, як до жінок, що побували вже у кількох заміжжях: навіть якщо серед минулих чоловіків траплялись кінозірки й вожді індіанських племен, в кожному черговому шлюбі це авторитету не додавало.

Меморіальні села існують радше як пам'ятники з літ колонізації Заходу, стимулятори патріотичних думок: кілька неохайних зрубів з довколишніх дерев та фургони, обтягнуті півсферами тентів, — у кожному вестерні можна побачити весь цей меморіальний джентльменський набір у дії; у Голлівуді ж під Лос-Анжелесом збудовано найкраще з піонерських сіл всіх часів, і, коли збирається достат-

ньо екскурсантів, вільні від зйомок (чи непричетні до зйомок) статисти влаштовують веселу стрілянину біля фургонів.

У Міннеаполісі, місті, що красиво здійсмається на берегах змілілої Міссісіпі, майже в самісінькому центрі Сполучених Штатів, я в одному з чистих і дорогих житлових районів раптом побачив дивну конструкцію, дуже подібну до ілюстрації з підручника історії для п'ятого класу — «Як добували вугілля за царських часів». Конструкція була брудно-коричневого кольору, а нагорі увінчувалась колесом з перекинутим через нього канатом неймовірно забрудненості. Довкола цієї споруди на палицях, що стирчали з асфальту, красувались брезентові чоботи й джинси, які мали такий вигляд, наче саме в них було колонізовано Середній Захід, Далекий Захід, а за одним рипом — і Близький Схід. Картину дореволюційної шахти з міста Юзівки псували тільки «кадилаки» та «олдсмобілі», густо скупчені на ідеально гладенькому й чистенько розкресленому асфальті, оточивши лакованим табунцем розтерзані джинси й чоботи на палиці. Коли, зацікавлений спорудою, я хотів вийти з автомобіля, з шахти до мене жваво кинувся чоловік в адміральському капелюсі й гудзиках, що сяяли на кітелі, наче малепькі планети. Все з'ясувалося миттю: швейцар у флотоводських регаліях служив при міннеаполіському ресторані «Золоті копальні». Кілька підприємців демонтували забуту золотошукацьку шахту, привезли її до Міннеаполіса, відбудували й відкрили всередині фешенебельний ресторан. Такий варіант музейності виявився прийнятним — шахта з штучним кліматом і стравами, ніяк не дешевшими за самородки, що колись тут добувалися. Міннеаполіський архітектор, з яким ми вдвох вийшли з автомобіля, широко змахнув долонею навкруги: «Ти пам'ятаєш це місто? Нині зводяться нові будинки — і мої проекти в роботі, фірма зростає — зводяться ж не самі лише шахти-поїлки, стали модними й багатоквартирні будинки в місті, тепер у них мешкає і багатша публіка, не те, що колись. Будиночки за містом популярні так само, вони навіть зросли в ціні, але багато хто хоче мешкати без турбот в центрі Міннеаполіса, купують ділянку, зводять будинок і живуть собі. Генпланів забудови в нас практично не існує — у вашому розумінні, через це будови різьєстильні, часом — бетонні етажерки з вигодами, років за 40—50 їх все одно позносять, немає чого старатися, більший запас міцності ні до чого. Будують на однецьке життя; власне, тут ніхто

не зводить споруд на вічні часи. Що таке вічні часи? Було б тобі вигідно, коли вже ти назбирав грошей на певний комфорт і ладен за нього платити...»

Джек — так звать мого знайомого архітектора — один з найавторитетніших зараз проєктантів міських будинків у Міннеаполісі. Він посміхнувся, глянув ліворуч і вказав на висотний будинок, що стояв трохи збоку від швидкісної автотраси: «Ось найновіша з моїх праць — хочеш, покажу? Я і сам пожив би в такій хатці, але вона така, що в цілому Міннеаполісі не знайшлося ще багатих людей, які могли б заселити будинок. Я чоловік не бідний, але це споруда для багатших за мене. Вся будова обійшлася підприємцеві в шість мільйонів доларів, і він не заспокоїться, поки не поверне собі грошей. Квартури тут — від п'ятдесяти до трьохсот тисяч доларів кожна, плати, й житло твоє навзавжди».

Перед будинком — велика автостоянка, і сердитий швейцар стежив крізь скляну стіну, хто це там заганяє автомобіль на місце, визначені для транспорту мешканців будинку та їхніх гостей. Джек довго сперечався з швейцаром, і той — неквапний, у чорному, з кольцями на стегнах відставний полісмен — видав нам парочку картки-відмички. Замки в будинку відмикалися не ключами, а пластмасовими картками розміром з візитку. На прямокутній відмичці було зафіксовано особистий код людини, яка має честь у будинку проживати; вузька щільна в дверях заковтувала картку, двері відчинялись, якщо замок прочитав на картці те, що хотів.

Квартури в будинку були одно-, дво-, три- і чотирікімнатні; за бажанням можна було їх поєднувати — проєкт передбачив і це.

Навіть заздрісна фантазія Елочки-людоджерки не виграла б нічого подібного — всіх цих стін, обтягнених білою шкірою, кліматизаторів, одораторів, міксерів і тостерів, вмонтованих у панелі з червоного дерева; з кольоровим телевізором, що вистрибує з кухонної стінки, стереомузикою, розлитою глибоко під акустичними плитами. Отже, від п'ятдесяти до трьохсот тисяч — і мешкання ваше. Коли навіть врахувати, що американці, як правило, вважають за економічне купувати житло, вартє два з половиною — три їхні річні прибутки, то найдешевшу однокімнатну квартиру тут могла б набути людина, яка заробляє ніяк не менше за солідного університетського професора. В будинку поки що селяться багаті старики, що розпродують

власні хатки за містом і в'їжджають до таких от апартаментів — доживати. Тут спокійніше.

Для прийомів обладнано спеціальні зали на першому поверсі, й зовсім не обов'язково витримувати у себе в квартирі балакучих курців і майстрів розбивати мейссенську порцеляну. Тут-таки ж, на першому поверсі, двері, що ведуть до плавального басейну, схованого в глибинах будинку, тільки для своїх.

Це крайність, така сама, як будинок родини Вандербільт в Ейшвіллі, штат Північна Кароліна. В тому будинку 250 кімнат, і парк навколо — понад 50 гектарів. Все це коштує 55 мільйонів доларів і незвичайне для Америки так само, як і для решти світу. Не може бути характерним і мій студент з Лоуренса Юрій Дуда, хлопець українського походження, народжений у Чикаго і зарахований до філософських студій у Канзасі; Юрко орендує для житла кімнатку на піддашші у вередливої бабці. Бабуся-домогосподарка обліпила всі приміщення будиночка біблійними мудрощами і заборонила квартирантові приймати гостей. Все це коштує Дуді 90 доларів у місяць, не враховуючи окремої платні за електрику.

А ті, хто не має чим платити за електрику? А ті, хто не має чим розрахуватися за ночівлю? Взимку 1977 року мер Нью-Йорка оголосив надзвичайну програму допомоги тим, що замерзають, згідно з якою у деяких церквах Гарлема та в бідацьких районах, притиснутих до Гудзону, можна дістати в тимчасове користування ковдру й грілку. У великих містах діапазон забезпеченості, влаштованості особливо відчутний: у великих містах осідає більшість людей з покаліченими долями; так на дні океанських западин зосереджено кораблі, які не спливають уже.

Американці ділові до байдужості, до жорстокості: людині, що замерзає, можуть допомогти, а часом вона може викликати не більше співчуття, ніж кіт під автомобілем. Всесвіт зменшується до розмірів Америки, Америка зменшується до розмірів власного житла. У Сполучених Штатах вельми багато Америк, і не всі вони співчутливі; природа держави, як і людська природа, може бути дуже егоїстичною.

«Знаю, що ти нічогосінько не даси мені,— підійшов жебрак у Чикаго.— Був би я дужчим і рішучішим, то сам узяв би, а так, може, хоч сигарету даси, якщо шкодуєш чверть долара на каву». За інерцією свого слов'янського людинолюбства я вирішив щось дати, хоч зразу було ясно,

що чверть долара підуть не на каву, а на американський аналог білого міцного. Дістав жменю дрібнячків і не встиг відділити від неї двадцятип'ятицентовика, як жебрало цупнув невмитою лапою, скільки вхопив. Кілька монеток впало, і прошак поповз по хіднику за ними, але дивився на мене вже не прохально, а зло. На мить я виявився слабкішим за нього; такого в Америці навіть жебраки не дарують. Ти повинен вміти ловити й використовувати миті чужої слабості, ти не просто підвищен — ти зобов'язаний бути дужим і вправним, якщо хочеш вижити. Розумів я, що мав справу з покидьком, але країни виховують і покидьків своїх, не тільки геніїв...

Кульг удачливої людини надзвичайно гострий і послідовний. Як правило, масово оцінюються наслідки, а не шляхи їх досягнення: Остап Бендер, що мріяв про Америку, знав, де йому буде найліпше. На американських плакатах, як правило, зображено широко усміхненого чоловіка, простуватого на вигляд, рукатого, дуже симпатичного і щомиті ладного на все. Я майже не бачив плакатів, де було б зображено хоча б двох чи трьох, — найчастіше одного...

Життя це може вразити й часто вражає своїми влаштованістю й багатством, своїми перепадами, але так само вражає внутрішня неподібність його до нашого. Середні цифри обтічні, на них стесано полюси; в середньому на кожного з американців, приміром, припадає більше житла, ніж на статистичного мешканця наших міст; більше легкових автомобілів, більше готельних номерів. Та коли 49-річний клівлендський безробітний увійшов у зиму 1977 року (Роберт Пруш з дружиною Елен — я взяв факт з газети) в старому автомобілі й знав, що його ніхто не переселить, ані вилікує безплатно, то для чого йому всі ті статистики...

Я знову подумав, що небезпечно хапатися за крайнощі, оцінюючи такий складний комплекс незвичних для нас явищ, як заокеанське життя. Коли в ювілейному, присвяченому 200-річчю США, номері журналу «Ньюс вік» шістдесятирічний Томас Аквінас Мерфі, президент «Дженерал Моторс», компанії з бюджетом, вищим за бюджети більшості європейських країн, повідомляв, що в молодості якийсь час був безробітним, — у цьому є питома американська хвалькуватість: пройшов знизу вгору всі шари. Коли в тому ж номері сторічний Джордж Зервас пише, що «я нікому ніколи не набридаю. Ніхто не набридає мені. Я стрічаю їх: „Доброго ранку — доброго ранку...“» І все.

Це абсолютно американська декларація: «Я вже з гри ви-йшов, вас не зачіпаю, не чіпайте мене, мчіть далі, я вам не заважаю». Тут не заведено скаржитись; одні президентські вибори тому сенатор, чиї шанси котирувались дуже високо, не витримав і заплакав від образи під час теледискусії.

Те, що в Європі могло б розчулити глядачів, обурило їх в Америці: «Як — кандидат в лідери, який дозволяє собі розслабитися, заплакати?!» Сенатор з гонки вибув...

Таке життя. Але уроки його — чужого — не здаються мені одноманітними.

Ми живемо в країні, що любов, увагу до людини звела в основи своєї політики й свого світогляду; попри всі недоліки, яких у нас цілком іще вистачає, ми дуже добра, нежорстокосерда країна; це знають усі, навіть ті, хто симулює необізнаність. А підпустімо — уявно — на мить ближче до себе жорстокість капіталістичного світу, від початків запрограмовану в ньому... Часом я думаю, що чимало нероб та базік, які борсаються на поверхні нашого життя, пишуть нескінченні скарги, нічого не створюють, але вимагають особливих турбот про себе, катують десятки людей доносамися та квилінням, в Америці вже під сороковий рік життів своїх були б на дні соціальної канами. Офіціантка, що грюкнула мені тарілками під носом; швейцар, який без троячки не пустить до напівпорожнього ресторану (троячки, звичайно, собі в кишеню); токар, який посмоктує цигарку в робочий час, — всі вони того ж дня повилітали б зі своїх місць, і скарги писати було б нікуди. П'яний, що зіпчев'я вирішує викликати швидку допомогу і поблювати лікареві на халат, заплатив би і за халат, і за виклик. Прогульник студент, що вчиться абияк, — всі вони вилетіли б з американської центрифуги далеко на узбіччя, й ніхто б не озирнувся у їхній бік.

Скільки ж ми нарозводили спекулянтів на доброті! Так, видаємо житло тим, хто його потребує, лікуємо безплатно, працевлаштовуємо і вчимо; але ж до чого легко дехто звик до такого! Не все ще так, як бажається, і якщо в Америці людина, зрештою, їсть те, за що в змозі платити, то в нас як побічний продукт державної доброзичливості вивелась порода людців, що хочуть поживлятися й поживляються в борг, нічого не роблячи, й, дивним чином, дехто з них задоволений і ситий. Я знаю бездарних і лінивих хлопчиків, яких за вуха дотягали до шкільних атестатів зрілості, щоб не псувати якихось там важливих статистик, і майже

примусово втикали їм ті атестати у кишені. З восьмої спроби хлопчики, побувши короткий час на армійському постачанні, не здобувши полководських лаврів та нічого не навчившись як слід, вступали поза конкурсом до якогось інституту чи технікуму. Вони якимось доповзали до чергового диплома, примусово спрямовувались до праці за ґахом, випадково набути, набрякали заздрістю й злістю до краще влаштованих і шанованих колег — не вмiючи працювати, заважали всім, та жили ж...

Я намагаюсь відходити від абзаців, що спалахують штампованими стереотипами, навіть тоді, коли відтворюю конкретні бесіди й зустрічі на американській землі. Так чи інакше, відтворити побачене, абсолютно його не трансформуючи, просто неможливо. Відбір прикмет, подробиць, облич — все це індивідуально, й мені здається, що найважливіше займатись не просто згадуванням, а осмисленням, коли намагаєшся досягнути явища великі й складні, прикмети буття інших країн та народів.

Однією з найголовніших тем цих нарисів для мене все більше стає подолання самотності, тривожність самотності в світі, що нас оточує, неприпустимість смертельної самоти, яка жере живі душі держав та народів. Пам'ятаєте старовинну історію про те, як вершники, рушаючи в похід, лишали по каменю на одному з перевалів; повертаючись з походу, вершники забирали з перевалу по каменю. Камені, що лишались, були пам'ятником загиблим, пропалим безвісти, розчипеним у самоті. Скільки б гір стояло в Америці, якби всі, хто шукає щастя в цій країні, поклали по каменю, а ті, хто знайшов щастя і спокій для душі, прибрали б свої камені з насипу? Скільки б нерозсипаних гір лишилося?! Скільки на світі таких гір?

Країпи завжди творять легенди про себе і часом лишуються в затінку власних вигадок. Тут можна виграти життя, можна програти душу, можна здобути всесвітню славу і можна померти з сорому. Я навмисне користуюсь категоріями нематеріальними, тому що в гру йдуть і вони; Америка не простувата, як ковбой з реклами сигарет «Мальборо»; Америка вас полюбить, якщо ви її влаштуєте. А якщо ні?

Не варто вимірювати чуже життя власним сажнем, а своє — сажнем чужим. Зрештою в одній країні кілограми й метри, а в іншій — ярди й фунти, не згадуючи тут про інші різниці, які теж належить враховувати. Зіставлення таки необхідні, я робитиму їх, чи вони виникнуть з тексту

самі по собі; я вже казав, що прагну в книзі розмірковувати разом із вами й дорожу цим наміром.

От бачите, скільки всього в одному розділі, початому від розмови про людський дім, про житла — на час і назавжди. Коли так, то треба, напевне, оповісти ще про одну, типово американську, споруду, зведену на центральній вулиці Чікаго, тій самій, що зветься Мічіган-авеню. Цей будинок схожий на домну — має форму утятої піраміди; весь чорного кольору, і на його стінах то там, то там для міцності схрещено масивні балки. Та будівля варта згадки тому, що цей житловий будинок звать «мегаструктурою майбутнього». В Чікаго є, втім, і найвищий будинок світу — 110-поверховий хмарочос компанії Сірса, що торгує за каталогами. Перші 50 поверхів належать власне компанії, а решту вона здає в оренду. Там і гігантський кафетерій на 1700 місць, і ресторан, і бар, з вікон якого навіть тверезому спостерігачеві Чікаго здається схожим на шітку з голками хмарочосів, притулену на сході до озера Мічіган. 70-поверхова Озерна башта, що стоїть біля пірсів синього озера, здається з хмарочоса Сірса хатинкою пересічною, а на північ від неї чорніє за мостом через вузьеньку та брудну річку Чікаго центр Джона Хенкока, про який і мовитиметься. Власне, мова піде радше про тип будинків, представлений такими житловими вежами сьогоденного Чікаго, як Озерна башта, центр Хенкока чи споруджені за кілька років до цього близнята — дві круглі Флотські башти. Поки що вони унікальні для Америки теж, але в пошуках варіантів завтрашнього житла, вертикальних міст майбутніх сторіч, цікаво дотикнутись до рішень, уже реалізованих, уже відомих у подробицях, — у подальшій розповіді не домислюватиму нічого.

Людина, що живе в одній з нових висотних споруд на Мічіган-авеню чи біля озера Мічіган, щоранку слухає музику. Це у вказаний наперед час вмикається стереофонічна система в стінах. Прокинувшись, людина встає з так званого «водного ліжка», яке створює відчуття невагомості, й натискає на кнопку: диктор коротко переповідає всі новини в сферах, що цікавлять господаря квартири, — програми складаються «адресно» для кожного, спільними є лиш новини про погоду зовні та про новини в будинку.

Вікна у квартирі не відчиняються: страх вітру на великих висотах та кліматизатори полишають вікнам тільки вітринну функцію. Температура й вологість підтримуються цілий рік на сталому рівні, замовленому пожилцем при

заселенні. Втім, дрібні поправки він може внести ручним регулятором. У вказаний мешканцем час йому приносять сніданок з будинкової кухні; якщо він не бажає так, може з'їхати швидкісним ліфтом до одного з будинкових кафе-теріїв і поснідати там. Те ж з обідом: можуть його привезти до квартири, а можна, так американці звичайно й чинять, з'їсти його в одному з ресторанів хмарочоса. На перших п'яти поверхах містяться приймальні кабінети лікарів різних профілів, торговельні заклади — від універмагів різного роду до продовольчих крамниць, там-таки — центри обслуговування, які візьмуть на себе практично будь-які ваші турботи — від пришивання гудзика до прийому гостей.

Як повідомляє проспект будинку, на п'ятому поверсі можна зареєструвати шлюб; у лікарні на шостому поверсі є всі умови для породіль та повонароджених; ясла містяться на тринадцятому поверсі, дитсадок — на чотирнадцятому, а школа — на десятому. На другому поверсі крематорій та поховальні служби. В будинку, звичайно, є гаражі, кіно-театри, бібліотека, бар, де для розколючування коктейлів дають паличку з образом хмарочоса, витиснутим у пластмасі. Є ще різні подробиці: у деяких будинках — гімнастичні зали, басейни, а коли я гостював у приятеля, що мешкав у Флотській башті, то поруч з рестораном побачив чудовий штучний лід ковзанки. Часом обладнується внутрішнє телебачення — це давно звична забава, особливо у великих американських готелях та багатоквартирних будинках; якийсь час я мешкав у готелі неподалік від хмарочоса Хенкока, — на телевізорі в мене через день змінювалася картка: «До вибору — два художніх фільми. Натисніть таку кнопку і ввімкніть такий діапазон. Вам до рахунку буде додано два долари за фільм. Дякуємо».

Все це дуже дорого, дуже зручно і дуже незвичайно. Житлові будинки заввишки у дві третини Київської сирецької телевежі функціонують, будуються — вони можливі. В жильців зареєстровано висотні неврози — хвороби, які раніше вражали верхолазів і льотчиків. Було описано «хмарочосну хворобу»; вважається, що причин у неї немало. Серед них називали й ту, що близько 50 тисяч тонн сталі, з якої складено каркас кожного із заселених хмарочосів (навіть 76 тисяч тонн — в діловому хмарочосі Сірса), значно змінюють вплив звичного магнітного поля Землі на людей, що живуть і працюють у таких будинках. А ще набула хвороба акцентів суто американських і стала

схожою на ту, яка вражає мешканців протилежного полюса соціальної структури — довголітніх в'язнів одиночних тюремних камер. Виявилось, що люди, затиснуті між хмарами та бетоном, люди, які, поки що теоретично, можуть народитися, зрости, вивчитися, пропрацювати ціле життя й померти, не виходячи з хмарочоса,— люди ці страждають від самотності. 11 495 вікон хмарочоса Джона Хенкока задразно намертво, звукоізоляція — досконала, всі мелодії, розлиті стереосистемою, підібрано таким чином, щоб ніяких почуттів, крім бадьорих, виникнути не могло. І все ж таки... Магнітне поле Землі — річ, безумовно, важлива, але ж є на світі ще голоси птахів, шурхіт сухого листа, вода в гірському потоці, мокрий сніг, що прилипає до брів, і, нарешті, поле — не магнітне, а просто земне поле, де росте кукурудза, бігають лошата, які не знають сідла, і стоять будиночки з навстіж відчиненими вікнами, крізь які долипають голоси, неприступні бетонованій хмарочосній акустиці.

Мене по всьому, що я написав досі, ніяк не можна звинуватити в пейзанстві, та й бачив я в штаті Нью-Мексико серед полів з красивими жайворами такі руйновища, на які не зазіхнув би пайзлиденніший з чикагських негрів. І все ж таки — як воно буде завтра? Де міститься ота сама оптимальна середина, яку ось уже котре покоління людей нездатне знайти, пройшовши крізь печерне житло, крізь перший двадцятиповерховий хмарочос, споруджений дві тисячі років тому в теперішньому Йємені, та крізь досвід легендарної башти з Вавілона, крізь будинки-фортеці Сванетії й Тибету, крізь бездвері хижі з гілочок та пальмового листа, що досі існують у Новій Гвінеї, ескімоські іглу, пейлопові палатки полярників, юрти й шкіряні бедуїнські шатра? Завтрашній світ не виникне завтра — він проектується й споруджується, вигадуючи вертикальні міста хмарочосів та горизонтальні селища вілл. Ну, звичайно ж, про це ми пам'ятаємо, архітектура кашітулює перед способом буття; всі балачки про архітектурні новації бліднуть поруч з тим, як в гетто Чикаго, Нью-Йорка чи Вашингтона (в столиці США вже понад три чверті населення — негри, і поняття про чорне гетто є досить умовним в американській столиці. В Нью-Йорку кожен четвертий, а в Чикаго кожен третій мешканець — негр) в одній кімнаті без вигод і кліматизатора ростуть, їдять, сплять по четверо й по шестеро. Архітектурна й соціальна перебудова міст зрощуються в єдину проблему так само, як перебудова Землі, яку дуже

легко висадити і на якій не просто благоденствувати зразу всім.

...А тим часом американці змінюють квартири дуже часто — вони ще й мандрують. В Сполучених Штатах люди дуже рідко прив'язуються до сталого місця. Сформувавши своє населення з приїжджих, країна ця практично ніколи не зупинялась у пересуваннях; можна казати про головні напрямки міграцій, але не про те, що вони, скажімо, почалися останнім лише часом. Чорне населення зміщується з півдня на північ (я наводив уже дані про деякі великі міста), біле — зі сходу на захід (тільки з п'ятдесятих років населення Каліфорнії подвоїлося, в штаті Невада — потроїлось. В Арізоні ж воно збільшилося в десятки разів — практично виникло в цьому сторіччі). Кожна третя молода людина після 18 років раз на рік змінює місце проживання; навіть після 45-річного віку подружжя — кожне десяте — щороку переїжджає. Багато моїх знайомих із Сполучених Штатів раз на кілька років надсилають листівки, якими сповіщають про зміну адреси, — існує спеціальна форма для таких повідомлень, — але причини переїзду не повідомляються майже ніколи — це буденно й природно.

Заробивши грошей, людина переїжджає до пристойнішого району; збіднівши — до району простішого; шукаючи роботу, блукає по країні; змінивши працю, їде на нове місце. Нарешті, просто мандрує Америкою і світом. Ви, певно, і в нас звертали увагу на американських старичків — зграйками навколо екскурсовода: особливо багато їх мандрує — крайні вікові групи наймобільніші — старики й молодь.

Осілість — відносна, американська — найвласивіша людам, яким близько п'ятдесяти.

Коли їдеш по американських шосе, дуже часто зустрічаються цілі селища з трейлерів — ще один, суто тутешній варіант житла. Трейлери — вагончики завбільшки від нашого «рафика» до залізничного пульмана — стоять, збиті до купи, припнуті, наче коні, до низеньких стовпчиків. Вироджені (перероджені?) фургони перших переселенців.

Стовпчики, до яких прикручено трейлери, ховають у собі електричний кабель та вихід водогінної труби, до яких фургончик негайно присмоктується — звичайно, за відповідну платню, від долара на добу й вище. На трейлерних стоянках є центри обслуговування та сторожі, що (особливо останнє) для самотніх подорожніх небезкорисно. Зда-

леку все це схоже на циганський табір — з білизнами між стовпами, з багаттями на спеціальних майданчиках.

На перевалі, в дорозі з штату Юта до Невади, там, де швидкісне шосе номер 70 зрощується з шосе номер 15, яке звертає на південь, я побачив на узбіччі трейлер з номерними знаками гірського штату Колорадо. Трейлер було причеплено до міцного ще б'юіка 1971 року, і при ньому стояло двоє вмітеньких, сивеньких американських старичків. Я відрекомендувався; старички усміхнулись, але, з'ясувавши, що я можу про це написати про наші розмови й зустріч, прізвищ про всяк випадок не назвали.

Жив старий зі своєю старою біля самих Скелястих гір, у красивому курортному штаті Колорадо, неподалік від Денвера, так що й велике місто було під боком. Старий працював у Джорджтауні обліковцем у Вулворта — підраховував прибутки і втрати в дешевих універмагах, куди пайчастіше заходили випадкові люди (Джорджтаун знаходиться поблизу Вейла, коли їхати по тому ж Сімдесятому шосе, а Вейл — курорт знаний, туди навіть президенти навідувались покататись на лижах з гір). Чи були діти в подружжя, я не довідався: американські діти дуже рано відділяються від родин, і батьки часто не знають, де й живуть їхні чада, про це з старшими людьми розмовляти не завжди варто.

Три роки тому глава сімейства вийшов на пенсію, продали вони з старенькою свій будинок, поклали гроші до банку; будинки в модних гірських околицях саме подорожчали. Відтоді подорожують. Виглядають простеньку хатку, але зручну — щоб вигідно було доживати; от з'їздити б до штату Айдахо — це якраз по шосе номер 15 через Солт-Лейк-Сіті на північ: в каталозі пишуть, що там такі хатки є. Минулу зиму провели на мексиканському кордоні — зекономили на опаленні й теплих речах: усі ці калорифери остогидли ще в Колорадо. Але в Нью-Мексіко надто спекотно, і їй (старий кивнув на стару) не подобаються мексиканці, надто галасливі вони. Три роки тому трейлер коштував близько п'яти тисяч; нині такі продаються по сім з половиною. Мандрівники дуже пишалися зробленим колись гарним набутком і запропонували мені його оглянути.

Трейлер був і справді дуже зручний. Фургончик, завбільшки в півтрамвая, всередині був вистелений м'якою тканиною, під якою ховалась опалювальна система, що могла працювати від акумулятора, а при потребі — авто-

номно, на дизельному паливі. Була там газова плита з балоном, кран з мийкою, що могла працювати чи від водогону, чи від схованого в стелі фургончика водосховища. Був диван, який розкладався у величезну м'яку постіль впоперек трейлера. В задньому відсіку — душ, туалет — все дуже компактно, зручно, господарі кажуть, що все працює.

Старенькі мені повідали, що дорогою зустрічали цілі автоколонни сільськогосподарських сезонників та будівельників, які мандрують таким чином, і лише за номерами автомобілів можна було визначити, хто звідки приїхав, хто з яких місць почав шлях у гонитві за вередливим везінням. Нікого пі про що не питали: у кожного власні справи, що старичків не стосувалися. Зустрічались, як правило, біля бензоколонок: там завжди можна дістати безплатну карту, набути кока-колу чи «Севен ап» у бляшанці і скористатися з дармового туалету, щоб не перевантажувати свій.

Взагалі, в Америці можна жити, не лише не виходячи з хмарочоса, але й не виходячи з автомобіля. Є крамниці «драйв ін», де купують з автомобіля, церкви «драйв ін», кінотеатри «драйв ін». Молюски в різноколірних коробочках рухаються автострадами, заливають у себе бензин біля автозаправочних шаф; трохи прикрутивши вікно, дістають крізь нього тацю з їжею; крізь вітрове скло бачать птахів, що скачуть на узбіччі...

Стривайте, ми ж про птахів уже згадували. Коли розмовляли про хмарочосну хворобу і людину, відділену житлом від світу. Знаєте, що в оповіді стариків мене здивувало? Що за три роки мандрівки в трейлері вони не зав'язали по-справжньому важливих для душі приязней, не збагатилися місцевостями й людьми, без яких важко було б далі жити. Птах за вітровим склом і людина, яка йде по шляху поруч, однаково байдужі. Журналіст? Ну гаразд, покажемо йому наш симпатичний трейлер, познайомимся, і — до побачення, журналісте-письменнику, нічого тобі знати наше прізвище, не твоя це справа. «Гайда до Айдахо!» — написав я пальцем на закуреному боці б'юїка, загнужданого при фургончику; зразу ж вітер — тасмниця маршруту хай лишиться зі стариками. Ми ніжно потисли руки, і я поїхав. Гадаю, що хвилин за десять мандрівники й не згадують про мене; вони не перевантажували пам'ятей, старим хотілося дожити у спокої — жодного питання мені не задали, та й мої питання обмежили до найпростіших.

Америка пересувається в літаках, автомобілях, ліфтах, поїздах і ще хтозна в чому. Америка вся в русі, і нема їй

спокою; америкапські будиночки стають один на один і робляться хмарочосом, приростають до коліс і мчать по дзеркалах шосе, оточують себе деревами і стають лісовими хижами. Часом будиночки розбиваються, і людина, раптом помітна зусебіч, стає голою, наче садовий равлик без мушлі.

Американці будують цікаво й багато: міста виникають на кон'юнктурах, миттю розростаються і так само миттю іноді нидіють; люди зміщуються з міста до міста, з штату до штату — громохкі вози перших колоністів ніяк не стають історією, бронзові коні на монументах виглядають немов живі. До Америки їхали поодинці, часом — родинами, дуже рідко — селами; малі частинки великих та малих народів світу співіснують часом, немов географічна карта, роздерта на клапті, з яких дуже важко відновити образ планети, що всіх нас погойдує одночасно на багатостраждальних боках.

Люблять казати в Америці про «будинки століття», гортаючи альбоми з хмарочосами; про «скандали століття», згадуючи про Уотергейт; про «фільми століття», переглядаючи стрічки Гріффіта, Ейзенштейна чи Кубріка; про «злочини століття», називаючи так пограбування вагона з грішми чи вбивство президента. Коли преса формує розміри кожної з сенсацій, все стає особливо зрозумілим. Але в готельному коридорі тихенького мотелю «Тревел Лодж» біля Лоуренса випадковий сусід, з яким ми розминалися, уздрів у мене в руці газети зі статтею про чергову «подію віку», «сенсацію століття» і сказав мені слова, які я запам'ятав і занотував. «Знаєш, — сказав він, — злочин століття не в тому, що президента шльопнули. Гидко, і людському шкода, звісно, але президент буде новий. Злочин століття в тому, що угробили останню цикаду в штаті чи останнього кита в океані — їх уже не буде. Злочин століття в тому, що людина не завжди чує і бачить іншу людину...»

Він був немолодий, мій випадковий сусід, і розмовляв, дивлячись просто перед собою; я пропустив його у вузькому проході біля скрині з льодом, набрав там мерзлик кубиків, скільки було треба, й повернувся до номера.

Тут я спробую підсумувати свої, так би мовити, академічні враження; не те щоб усі, але принаймні такі, що були характерні для всієї поїздки. Тому розділ цей має бути розважливий і поважний, як і годиться розділу, написаному професором.

Втім, професорів в Америці дуже багато. Мало не всі шкільні вчителі ходять у професорах різного роду, та ще й університетські викладачі, яких кличуть професорами традиційно; дуже багато професорів в Америці, не менше, напевно, аніж у нас письменників та журналістів, узяті разом, і це зайвий раз свідчить про той очевидний факт, що будь-яке звання саме по собі нічого ще не засвідчує. Деякі з-поміж американських волоцюг звать себе ангелами, та крила в них все одно не ростуть.

Те, що в Америці звання нічого не гарантує, знайшло, напевно, відображення у величезній кількості директорів, президентів та голів, професорів, прем'єрів і навіть монархів (король нафти, король гумору, король фруктів, король жебраків), існуючих у країні між Тихим та Атлантичним океанами. Колись бували в Америці й вожді; але оскільки вони очолювали індіанські племена, то частково загинули, а частково відбули до резервації, цирків та на туристські видові листівки, впливом на американське життя не володіючи.

Я просто зобов'язаний був зробити цей вступ до розділу, бо термінологічні роз'яснення годиться робити вже на початку: це старе й гарне правило, що дозволяє уникати плутанини у звичних читацьких уявленнях. Якийсь час мені довелося викладати в університетах, а отже, я був професором, і слово це, накреслене на афішах, що попереджали про мої виступи, зовсім не профанувало високих титулів моїх київських, одеських, московських чи ризьких друзів, оброслих відповідними документами та повним знанням своєї справи й свідомістю позиції у суспільстві. До того титулу, треба визнати, було додано зневажливе словечко «гест» — «гест-професор», яке визначало мене як професора в гостях: приїхав, мовляв, і поїдеш, а нам працювати далі.

Після мовленого, коли я зробив спробу ввести свій титул у систему вже існуючих, зразу ж скажу вам, що професорство було цікавим і, сподіваюсь, корисним для обох сторін. Студенти й різнорідні американські професори приходили

на мої вечори й лекції без запізнь, задавали багато питань і самі охоче відповідали на запитання, що виникали у мене. Ситуація полегшувалась тим, що на багатьох лекціях у Канзасі був присутній Джеральд Майклсон, голова департаменту славістики, по-нашому це начебто завкафедрою і, звичайно, також професор.

Якщо казати дуже серйозно, то я вдячний Джеральдові Майклсонові перш за все тому, що він давно збагнув, наскільки важливою для американців є розмова про радянську літературу і радянське життя, як багато в Сполучених Штатах людей, що прагнуть нового знання про далеко від них країну — неупередженого знання, жага якого природна в людині. В американцях жага знань про Радянський Союз виболіла, й, невтолена, вона по-любительському поповнюється людьми з різних шарів суспільства. Моя вдячність таким людям, як Джеральд Майклсон, що влаштували виступи, була пов'язана й з діловитістю. Лекції про радянську літературу і творчі вечори одного з радянських поетів (тобто мої) у жодному разі не мали характеру чергового політичного заходу, на який їх не важко було б обернути. Ми розмовляли найвідвертішим чином, сперечались аргументовано й конструктивно — нам було цікаво. Російська мова і студії про Радянський Союз — науки, що невпинно в популярності зростають; американці нізащо не вивчали б непотрібних наук; та нелегкі їхні студії...

Я проглянув книжки в бібліотеці факультету славістики, службову бібліотеку самого Майклсона, і предивним був той коктейль з радянських підручників, американських посібників, цілком випадкових книжечок, що їх пишуть і розсилають антирадянці всіх країн, багатотомного Маяковського, випадково роздобутого професором у Ленінграді, і творів екзильних княгинь, що бавляться віршиками у себе в паризьких апартаментах, а тоді віршики видають власним коштом. Знання про нашу країну американець, навіть професор, може добути, лише провіюючи гігантські купи сміття-дезинформації, сортуючи зерна різного роду, яких у підсумку може стати і на перлинне намисто, і на харч півневі. Видають нас мало й нецікаво; те, що переклади з америкапської літератури складають сьому частину всіх перекладів із зарубіжжя, видаваних у СРСР, прикладом для заокеанських видавців не стало, і страждають від цього насамперед самі америкапці. Мені про це з усією ширістю казали читачі та бібліотекарі в кількох штатах.

Втім, будьмо реалістами: можна було б здивуватися, якби я на полицях у канзаських славістів знайшов бібліотеку, аналогічну тим, що є, скажімо, на літературних кафедрах Київського університету, і навпаки. Мільйон факторів, урахованих і не врахованих нами, причина тому. І все ж таки зрештою, коли я залишав у подарунок університету радянські книги, привезені мною в порядку суто приватному, подумав: а чого це ми не розсилаємо деякі книги просто з видавництва закордонним університетам? Практика така звичайна в тій самій Америці: редакції, видавці, навіть деякі автори зразу ж призначають частину тиражу для пропаганди (чи, скажемо спокійніше, для реклами). Я цікавився в бібліотеці Канзаського університету — велетенському, чудово обладнаному книгосховищі — книжками. І що ж, велику кількість найрізноманітнішої літератури університет дістав у дарунок — майже всю антирадянщину при цьому. Стоять, наприклад, «дисидентські» книжки в загальному алфавітному порядку пальцями не замазані; я проглянув формуляри і переконався, що за два-три роки в деяких верескливих творіннях було по одне-два читачеві, а в деяких — і жодного не було. А їх надсилають, друкують, презентують, прощтовхують і взагалі роблять з ними все, що необхідно, щоб книга таки стала на університетській книжковій полиці. А всі радянські книги закуплено університетом у СРСР за валюту. А може, й нам повитрачатися — надсилати дещо за кордон безплатно — книжки по університетах, — не збідніємо. Чому б ні?..

Це було дуже прикрим враженням: фахівці з радянської літератури, особливо майбутні студенти, нашої періодики не читають, навіть найтиражнішої. Передплачують вони мало, бібліотека теж економить (згадалось, як у шістдесятих роках я порозмовляв, випадково запізнавшись, з одним американським видавцем — ось уже десять років отримую від нього журнали й газети. Одне з двох: чи він дивак, чи добрий пропагандист; та якби тільки він...).

Отже, виступав я в університеті штату Канзас, а тоді в університетах інших американських штатів. Слухали дуже добре; все, що з моїх писань перекладено англійською мовою, слухачі прочитали — американці люблять зустрічатися з людьми, яких знають хоч трохи. Їхній традиційний прагматизм витворив своєрідну таблицю порівняльних вартостей, згідно з якою в США сприймають гостей. Чужий монастир з власним статутом...

Якщо тебе не знає абсолютно ніхто, на укладання вірчих грамот чи на їхнє уточнення піде неминучий час, і цьому не слід дивуватися: людей тут вельми неохоче приймають на віру. І чимало питань задають, бо знати хочуть не про те, що питають, а про тебе. Цілком природно, що мене «перевірили на дисидентів», «на Ніксона», «на хіпі» — і з кожною моєю відповіддю, що щирішою вона була, легше укладались взаємини. Я певен, що коли приїхав би до Канзасу за рік, почув би такі самі питання — для оцінки змін, що могли відбутись у мені.

Кожна з американських аудиторій різноманітна за своїми смаками й переконаннями, спроби потрафляти їй приречені, бо навіть з двадцяти слухачів п'ятеро можуть стояти на одній точці зору, семеро — на іншій, а восьмеро взагалі не мати ніякої. Найприкріше, коли казати про основний загал слухачів моїх від океану до океану, — це пезнання елементарних речей про нашу країну, розчинення головного в негативних подробицях, причому такий от американський незнайко не з неба впав, а свідомо конструювався, вибудовувався, виховувався. Мені на потіху казали, що америкапці нічого не знають про Францію, Іспанію чи сусідню Латинську Америку; це не втішало, коли врахувати ще й всю специфіку пезнання про нас. Частина слухачів з аудиторії набралась явно ворожої нам інформації, а частина, не ймучи віри падто вже явним брехням, вигадала власний образ радянської країни, а основна маса просто дивувалась, діставши будь-яку інформацію про СРСР, бо не мала жодної.

Коли б я жив у США постійно, то, напевно, також небагато б знав про нашу країну — звідки? В газетах (навіть дуже солідних) єдиною інформацією про СРСР в товстезному номері може виявитись повідомлення про те, що в Москві дружина такого-то дипломата США випикує з Голландії харчування для малої дитини. Нібито в нас його немає. Чи — міліціонер зупинив на вулиці америкапця містера Сміта й зауважив йому за щось. Чи — популярному на Заході «дисиденту» відмовлено в прийомі у Кремлі. І таке інше. Я цілком переконаний, що всі згадані події (якщо їх іменувати подіями) могли трапитись. Але, стаючи єдиною інформацією з нашої країни за день, вони набувають значення неправдивого, й, звісно, в мене питали, як там без голландських харчів ляскають беззубими щелепами наші дітки; як же так — міліціонери хапають амери-

канці на кожному кроці; як же це — нікого не приймають у Кремлі.

Був колись у нас анекдотичний персонаж, який на всі питання американця відповідав: «А у вас негрів лінчують»; те, що частина американської преси засвоїла саме такий, з анекдоту, мислительний рівень, честі їй не робить. Я навмисне кажу не «американська преса», а «частина», бо сам давав інтерв'ю кільком газетам, виступав по радіо. Коли в журналістів з Вісконсіну чи Канзасу я запитував щось на зразок: «Як же вам не соромно так?», — мені відповідали: «В Москві ми кореспондентів не маємо, інформацію про вас дістаємо централізовано — з акредитованої у вас публіки й питаєте...» — «Спитаєш з них, аякже», — казав я сам собі, навіть вже не ображаючись, а дивуючись, що в часи, коли космічні кораблі стикаються на орбітах, а по Місяцю мандрують електромобілі, знапня про життя на величезній частині земної кулі в багатьох американців на цілком доколумбовому рівні.

Не я перший про це пишу і дуже боюсь, що не останній. Довелось мені зустрічатись із багатьма розумними американцями, які не гірше за мене розуміли, що не варто витратити великих грошей на вивчення помийниць. Хоче хтось чи не хоче, майбутня планета має бути такою, де представники різних народів мирно живуть поряд; варіант спільності, шість десятиріч тому запропонований нашою країною, красномовний. Можна його не любити, можна, зрештою, не приймати, але брехня та дезінформація піколи не належали до гідних методів з'ясування взаємин. Біографія в Америки дуже складна; представники багатьох націй, розсіяні по США, шукають своє місце на світі, й приховуваний від них радянський досвід не стає від цього менш переконливим.

Не дивно — поволеньки, непомітно людей можна привчити до всього; те, що знання про Радянський Союз не вросло ще до комплексу масово необхідних, долається дуже непросто, і кожен з американців вишукує власні аргументи, щоб це виправдати. Безумовно, що радянський школяр знає про США набагато більше, ніж американський студент знає про СРСР; але оповідаючи про те, хто, чого й скільки видає в нас про Америку та з літератури Америки, я ловив себе на думці, що деякі мої слухачі сприймають сказане як аргумент до самоствердження в патріотичному незнанні: «До чого ж цікаві ми! Всі знають нас

і читають! Будете ви цікаві — читатимуть і вас...» Але таких мастодонтів, на щастя, було небагато.

Цікавились або вічними матеріями (третьокурсник Гері Рой написав по-російському в цілком пристойній контрольній роботі: «Я просто сучасна людина. Я шукач мудрощів»), або конкретно, як Джон Вайт. Джон, чорношкірий студент, відвідував мої заняття в Лоуренсі; прізвище в нього було дивне — Вайт (Білий), певно хтось з плантаторів поглузував з Джонового предка. Джон Вайт був схожий на багатьох чорних студентів, яких я зустрічав щодня: копиця зачіски з дрібними пружинками — «афро», губате обличчя вихідця з Африки.

Виявилося, що не з Африки. Батько Вайта служив у Західній Німеччині й там одружився з німкенею. 25 років тому в чорношкірого тата і в білявої та білошкірої матусі народився хлопчик, якого нарекли Джоном. Він зростав поміж німецькими дітьми і починав учитися в німецькій школі. Потім батька демобілізували, родина Вайтів перебралася до США, оселилась на тихій фермі Середнього Заходу. Джон працював на фермах, випікав булочки в Лоуренсі; здобув деяку матеріальну самостійність, пішов у славісти. «Чому, Джоне? — запитав я. — Що тебе привернуло до радянської літератури? Чорношкірих славістів, здається, у вас немає?» — «Це так, чорношкірих славістів у нас немає, і фахівців з радянської літератури небагато, — відповів студент. — Але мене зацікавила ваша культура й ваше життя. Чорношкірі студенти не дуже мене люблять, я ж не знати хто — напівнегр, напівнімець. Кажу їм, що треба б у вас повчитись, як живуть і працюють разом росіяни з неросіянами — ви ж Союз, так? Хочу знати більше про вас — маю рацію?..»

Звичайно, я вважаю, що кожен, хто з будь-якої причини взявся до вивчення радянських культури й літератури, має рацію. Будьмо оптимістами, вчора іще в США не було й десятої частини студентів, що прагнули б до поглибленого знання про нас. Коли дев'ять років тому я вперше приїздив сюди, абсолютна більшість моїх американських знайомих навіть гадки не мала, що в Радянському Союзі є культури, творені не російською мовою. Нині для них одкровенням було вже те, що наша література твориться 76 мовами, й слухачі занотовували назви перших за масовістю десяти-дванадцяти з них. Навіть елементарна інформація про літератури України й Грузії, Казахстану і Латвії сприймалася з такою вдячною зацікавленістю, що

я міг бути лише вдячний тим університетським професорам, які організували мої виступи, й студентам, що відчували потребу в них.

Усі мої враження від власних літературних вечорів у США перебувають на перехресті радості від зустрічей з людьми зацікавленими та доброзичливими — з гомінкими аудиторіями, друзями, яких радий буду приймати в себе, та болю, бо стільки злості й брехні вишикувано високими стінами між народами наших країн. Я взагалі певен, що жоден народ сам по собі не буває злим або лагідним, шовіністичним чи рівно люблячим усіх. Духовна конструкція нації — соціальна, і щоб в американцях, стомовних і мультитрадиційних, виховати неповагу до якогось народу, треба дуже довго й дуже гидко старатися.

Звикнувши в Америці радше до національної байдужості, аніж до шовінізму, я дуже боляче відчув дотик до шовінізму в одному з найулюбленіших своїх міст США — Медісоні, столиці Вісконсіну.

Виступив я в Медісоні на двох творчих вечорах, зустрівся з дуже різними аудиторіями, походив трохи в поетах-професорах і, з'ясувавши коло питань, радів подоланню прірв відчуження, викопаних між нашими країнами старшими коначами. Тим точніше вдарило мене голосним — вигукнутим — питанням: «Чому всі українці — антисеміти?!»

Оскільки я сам українець, то почув себе ображеним зразу кілька десятків мільйонів разів. Спробував тут же сказати, що не розумію і не приймаю питання, а вдома даю по пиці провокаторам, які вправляються на тему про те, що всі грузини торгують мандаринами та вином у розлив, усі росіяни личачками сьорбають квас, а всі євреї — хабарники. Шовінізм гидкий всюди, але в моїй країні його переможено революцією й переслідувано законом. Я сказав про це. Але питання було повторено, наче я розмовляв з глухим: «Чому всі українці антисеміти?»

Людина, що вигукнула питання, казала про царські погроми, голосно — не мені, на аудиторію — повідала про Петлюру, Махна, Бандеру. Навіть Бабин яр обкаляла, звинувативши пам'ятник, всенародно зведений у Бабиному яру, в тому, що немає там окремого напису про побиття євреїв у Києві. Людина прагнула перевірити документи в мертвих; марно розповідав я про підлу царську «смугу осілости», про класовість злочинів проти націй, про те, як гестапівці арештували мого батька — українця! — і про те,

як євреї переховувались по українських будинках — і в нашому, бо ворог був спільним і немає більшого злочину за нацьковування однієї нації на іншу. Казав і про Бабин яр; про наших військовополонених, партпрацівників, партизанів усіх національностей, поставлених під одні кулемети з євреями; намагався оповісти навіть про киянина Шолом-Алейхема і про те, яких єврейських поетів сам я перекладав на українську мову. Людина повторила питання з впертістю зозульки із ходиків: «То чому всі українці — антисеміти?»

Ах, до чого ж гарно я розумів, що питання адресовано не мені. Знав я: професор Генрі Шапіро — так звали чоловіка, що питає, — навмисне сіє в аудиторії дезінформацію, незадоволений тоном конструктивної бесіди. І ще знав я, що протягом довгих років професор Генрі Шапіро керував у Москві кореспондентським пунктом агентства ЮПІ, поширюючи інформації про нас на цілий світ. Чи не він павчив моїх слухачів, що кияни п'ють кров єврейських немовлят? А збирається ж книгу про нас писати пап професор — ой, мабуть, пересмикне...

Не хочу більше згадувати про це; добрих людей зустрічалося мені в Америці набагато більше. І коли в бульварних газетках малюють лютого комісара з жмутом бомб у кожній долоні, я щасливий, знаючи, що все менше людей вірить таким картинкам. І писанням на рівні тих картинок.

Професор Майклсон, чие ім'я було вже тут згадано, датчанин за походженням («Як ваш філолог Даль», — сміється Майклсон). Він один із перших в Америці ввів серйозне вивчення радянської літератури на своїй кафедрі в Канзаському університеті. Майклсон і його колеги наполегливо шукають шляхів усе глибшого й пліднішого знання; це стало принципом життєвим і професійним не тільки для них. У Сполучених Штатах, як ніде, важлива роль професора; стандартних підручників у цій країні практично не існує — навіть у школах; тільки для вивчення шкільного курсу історії, наприклад, є до двох тисяч різних посібників. Тим вище значення людини, що розповідає першою, першою спрямовує увагу й зацікавлення своїх слухачів.

Америка величезна. Переїжджаючи з штату до штату, я ловив себе на думці, що ці міста, гаї, гомінкі університети такі далекі від моєї Вітчизни, так несхожі на звичні, але так потрібні мені. Люди, з якими я зустрічався і перед якими виступав; аудиторії, де чужа мова пульсувала в гор-

тані, віддаючи найважливіші слова для розмови про головне, — цей недовірливий світ все краще розумів, що ненависть вбивча, а сіячі її — вороги. Дезинформація — теж різновид ненависті й страху; замовчування — різновид дезинформації. Американці дуже шанують слово «знавець» — я їм з усією переконаністю доводив, що ніякі вони не знавці радянської літератури і навіть не фахівці, коли не чули про Абашідзе та Баждана, про Кулієва, Слуцького й Сулейменова, Вацієтиса і Каноата та ще багатьох радянських поетів, про яких вони й гадки не мали.

Що ж, схочуть, то знатимуть. Розумна, щира, мисляча Америка — я переважно виступав перед такою — записує дітей до початкових класів школи взаєморозуміння, все інтенсивніше записує. Шлях будується; як на будь-якій дорозі, тут часом зойкнуть гальма і спотворені машини збиваються до купи; хтось спорудив завал, хтось порушив правила, хтось кинув колоду впоперек нового шосе. Долатимемо і це.

У Фініксі, штат Арізона, після виступу в університеті мені сказали: «Тут бували вже поети з різних країн — і радянські; ми мешкаємо в серці пустелі — бачили? — але і в пісках проросли дерева, люди слухають вірші; всі пустелі подола́нші, варто жити й працювати для цього...»

Після такого дуже вистражданого й відповідального твердження дозволю собі завершити розділ веселішими оповідями.

В Уелені на Чукотці мені показали якось пухнасту лайку з блакитними очима й дуже красивим кілечком незалежного хвоста. Ім'я в лайки було досить дивне — Диверсант, і я здивувався йому, але довідався, що лайка перебігла на радянську територію з Америки по кризі.

Коли я про це розповів американським слухачам, вони ніяк не могли повірити, що лайка, навіть американська, здатна перетнути Тихий океан. Ніхто не пам'ятав, що Берінгова протока завширшки усього лиш кілька десятків миль, а до острова Святого Лаврентія — ще менше. Тоді я знайшов у себе в папці американську карту автошляхів, там усе було відтворено точно, і сумнівів у нас не лишилося. «Так-так, — мовив один з моїх студентів, — прогавили песика з таким знанням географії... — Помовчав, подумав і додав уже серйозно: — Я недовго пропрацював на Півночі. Там у заметілях і шестимісячній ночі люди затямили, що поодинокі не виживуть. Завжди, лиш назріває небезпека, народи шукають підтримки один в одного. От піду я на

американський берег Берінгової протоки, свисну — може, лайка повернеться й розповість мені те, що людям дається важко й дуже дорогою ціною...»

Глянувши на мене, він додав: «Вам казали вже, що це не тільки з вашою країною так? Он П'єр-Еліот Трюдо, прем'єр-міністр сусідньої Канади, щойно протестував, бо в нас його офіційно нарекли канадським президентом...» Що з іншими країнами теж буває по-всякому — це факт: щойно в Чикаго я прочитав у недільному випуску солідної «Чикаго трібюн» повідомлення туристської фірми, яка радила відвідати Відень: «Нині там всі меню друкуються й по-англійському, а не лише німецькою мовою, як раніше...»

І все ж таки всіма мовами світу зразу волаймо про взаєморозуміння, про мир, про необхідність жити, співробітничавши, а не воюючи.

ГОЛОС НЕЗНАЙОМОГО ПТАХА

Цей будинок, призначений для художніх виставок, було відкрито незабаром після смерті автора проекту. Будували довго, бо все було незвичним у задумі будинку для музею. Френк Ллойд Райт, який і раніше проектував споруди найнесподіваніших форм, останнім часом — трикутні, шести- й восьмикутні, вирішив створити цей будинок круглим. Йому забажалося, щоб об'ємність будинку вражала відвідувачів, і він заповнив споруду розгонистою спіраллю — відвідувачі з вестибюля мали зразу ж підніматися ліфтом під дах, а тоді непомітно для себе наблизитись до виходу, сходячи нижче й нижче по вигинах спіралі. Будинок гугенхеймівського музею (так зветься споруда Райта на нью-йоркській П'ятій авеню) подібний до мушлі садового равлика, поставленої вертикально — входом униз. Дім цей унікальний і помітний в Нью-Йорку, який нагледівся на різні архітекторські витівки; люди вибачили архітекторів навіть те, що стіни музею ввігнуто й нормальні плоскі полотна важко розташувати по спіралі всередині мушлі. Але це престижний музей: висока честь — виставитись у стінах, проєктованих Райтом. Мемуаристи оповідають про невисокого літнього пана з довгим сивим волоссям, що падало на комір з-під капелюха; цей пан в сорокові й п'ятдесяті роки наглядав за будівництвом, живучи поруч,

у готелі «Плаза», розташованому біля Центрального парку. Прізвище старичка було Райт.

Так сталося, що першим будинком його проекту, який я бачив, був саме музей Гугенхейма в Нью-Йорку. Зсередини й зовні спіральний будинок подиву гідний; побачивши тільки його, можна зрозуміти, що Френк Ллойд Райт був великим архітектором. Мені тим легше стверджувати велич Райта, що тезу цю загальноновизнано й книги зодчого, споруди, ним проєктовані, будинки, лише задумані,— все це ввійшло до архітектурної класики. Райт будував житла, дивні на вигляд, та собори, схожі на африканські мурашники; звів у Токіо готель «Імперіал», що вистояв у могутніх землетрусах, спланував будинок заввишки в мілью, якого ніхто, звісно, й не збирався будувати.

При всій незвичності деяких задумів Райта, при всій несхожості його споруд на ті, до яких люди привичаїлись за тисячоліття, перш за все вражає повага архітектора до природи. Він умів єднати будинок з краєвидом таким чином, що вони один одного не ображали, а дім приростав до пагорба, лиш трохи звищуючи його і роблячи ще виразнішим; будинки ж, розплескані по пустелі, приходили в світ її, також не деформуючи природу. Він прагнув поєднувати елементи архітектури держави майя, японське зодчество, уроки староримської та корейської архітектур, досвід північноамериканських індіан — вірив, що у велетепській людській родині є чимало знань, однаково необхідних усім. Наприкінці тридцятих років Френк Ллойд Райт приїздив до СРСР, багато й тепло казав і писав про нашу країну, а у важкі часи початку «холодної війни» став одним з організаторів відомої нью-йоркської «Конференції діячів науки та культури за мир у всьому світі», що протиставилася вбивчим вітрам тодішніх «полювань на відьом», очолюваних у США сенатором від штату Вісконсін Маккарті, до речі, земляком Райта.

Мені доводилось жити в Медісоні, столиці Вісконсину, затишному місті, вславленому своїми сирами, а не політичними скандалами; про Маккарті забували потроху. Коли я занурювався в поля й ліси штату ближче до Плейну, Спрінгс-Грін — місць, де Райт народився у 1869 році, працював, а через 90 років помер і знайшов останній спочинок, то відвідав могилу архітектора, над якою немає надто вражаючих пам'ятників: навколо ж реставруються, руйнуються, відвідуються туристами чи забуваються — живуть звичним своїм цегляно-камінним життям будинки, пророслі

з проектів Френка Ллойда Райта. Будинки, де він в усіх кімнатах, крім ванних та спальних, ліквідував двері й суцільні стіни, розгерметизував приміщення жител, еднаючи їх, розрубуючи хіба що короткими перетинками, які не утруднюють переходів з кімнати до кімнати, і будинок існує як ціле, як одне. Так поєднуються в одні частини довколишнього світу, де ліс не відгороджено від ріки високим парканом, а небеса не відділено від поля непроникною стелею. Райт одним із перших оцінив появу залізобетону й надміцних криць, створивши кріплення зовсім нового типу та конструкції, які багато що перетворили в самих принципах планування. Сподіваюсь, що ви й не чекали від мене лекцій в архітектури,— просто я захоплююсь у вашій присутності, оповідаючи про те, що дуже люблю.

Райт — це ціла епоха в архітектурі, та й життя його склало цілу епоху.

Народився й помер він на зовсім неподібних планетах; у час народження Райта ніхто не мав уявлення не те що про електроніку, але й про побутову електрику, фантасти несміливо передрікали появу підводних човнів і літаків з паровими двигунами — хіба це лиш? На французькому троні сидів імператор Наполеон III, а сорокашестирічний генерал Улліс Грант, один з героїв Громадянської війни, щойно став вісімнадцятим президентом США. Коли за 90 років Френк Ллойд Райт вмирав, у Франції, що забула про королів, на загальних виборах обрали президентом де Голля, генерал Ейзенхауер правив у США як тридцять четвертий їхній президент; Австро-Угорщини, що була великою державою за молодих років Райта, вже давно не існувало, а соціалізм, за молодих літ Райта ще маловідомий, став державною системою на велетенській частині земної кулі. Людина ця прийняла до себе в життя найстрашніші війни з відомих людству, і тим прекрасніше подвижництво Райта, який ніколи не будував казарм, фортець і навіть нудних контор. Райт прагнув звести надзвичайно зручні й завжди необхідні людям житла, клуби, церкви, театри, де можна було б збиратись разом; життя його було цілеспрямованим, хоч, треба сказати, архітектор не завжди мав щастя у ньому. Мріючи об'єднати зодчих різних націй та творчих шкіл, зводячи будинки для цього, спершу в рідному своєму Вісконсіні — Східний Талієсін, а згодом в Арізоні — Талієсін Західний, Френк Ллойд Райт страждав: від кредиторів, які переслідували його ціле життя; від дружин, з якими йому катастрофічно не щастя-

ло (а може, дружинам не щастило — характер в архітектора був, кажуть, не з медом); навіть від пожеж, які періодично нищили будинки. Одружившись після шістдесяти востанне, Райт заповів дружині наглядати за архітекторською спілкою, тісно згурованою навколо нього в штаті Арізона, де біля гарного й мертвого каміння в пустелі — міста Фінікса — розрісся Західний Таліссін. Архітектори з різних країн — японці, філіппінці, американці, єгиптянини, ірландець і ще багато хто працювали там, об'єднані повагою до покійного Райта та принципами його школи. Проекти виконувалися кимсь одним, але гроші ділились нарівню. Всі справи по перебудові, прибиранню, озелененню Таліссіна вирішувались на загальних зборах, де з правом дорадчого голосу брали участь і учні — молоді архітектори, які з'їжджалися до Таліссіна звідусіль та лишались там при умові, що складуть вступний іспит і заплатять товариству дві з половиною — три тисячі доларів на рік за науку.

Марка товариства Френка Ллойда Райта котирується на архітекторських ринках досить високо, але однак потребує постійної реклами та нових знайомств; для цього товариство видає чимало альбомів з проектами, брошури, навіть видові поштові листівки. Крім того, товариство запрошує до себе для читання лекцій тих, хто здається йому цікавим та корисним. А також влаштовує прийоми.

З прийому й почну. Американські прийоми бувають різними, але головне, що єднає їх, — кількість; прийомів в Америці вельми багато. Вони влаштовуються після лекцій і творчих читань, просто ввечері — вдома, щоб відсвіжити знайомства й зав'язати нові; прийоми влаштовуються з нагоди відставки та з приводу призначення на посаду тощо. В діловому, дипломатичному світі, в світі мистецтва прийоми безперервні, кожен з власними правилами, кожен щось означає. Найчастіше це — кілька тарелів з бутербродиками, печиво, сулії з білим та червоним вином, горілка, віскі, вода, натовп де тільки можливо й по кутках, господарі, що метушаться серед гостей, із багатьма з яких вони не знайомі. На більшість півофіційних та неофіційних прийомів можна приводити незапрошених друзів, можна самому приходити без запрошення. Але ж на деякі...

Запрошення на прийом у Таліссіні було віддруковане на півкартоні й виглядало як візитна картка господа бога. Йти належало, дотримуючись правил поведінки та обмундирування, таке правило.

Прийом запав мені до пам'яті бетонними й гранітними стінами пласких споруд Талієсіна, де в нішах палали смолоскипи, вихоплюючи шматки простору, забарвлені полум'ям у жовтогарячий і золотий кольори. Тремтіли камінні дракони, й давня японська кераміка, вмурована у стіни серед арізонських брил, виглядала фантастично. Самураї, увічнені в зеленій глині, вишкірювалися дуже сердито: європейська музика, що долинала з приміщень, напевно їх дратувала. Музика була незрозумілою для них, паче високий голос незнайомого птаха, який прилетів здалеку.

Архітектори грали на скрипочках. Я пишу саме «скрипочках», а не «скрипках», бо музичні інструменти здавалися дуже маленькими у величезних архітекторських долонях з чорними грифельними слідами. Архітектори виконували старовинні англійські квартети, а потім співали Генделя. Слухачів було небагато. та неодмінною умовою для участі в концерті й для присутності на ньому, як і для прийому, були фрак чи смокінг — вечірній костюм, велико-світські манери.

Я сидів у притемненому залі, де амфітеатр глядачевих крісел круто здіймався вгору; слухачів було небагато: в центрі Ольгіванна-Йованна Лазович-Райт, а навколо не більше п'ятнадцяти-двадцяти гостей з Фінікса й архітекторів, не зайнятих у даний момент музикою. Архітектори йшли на сцену й поверталися з неї — циркуляція між глядачами й сценою була постійною; Френк Ллойд Райт наприкінці життя мріяв збудувати професійний театр, де цей принцип був би основоположним. Навіть збудував лабораторний варіант такого театрика десь у Техасі, та справжнього не мав.

Побудоване тут, у пустелі штату Арізона, було комплексом будинків найрізноманітнішого призначення, але найголовнішим сенсом селища залишалася співдружність архітекторів різних країн — для цього замислили й звели увесь Західний Талієсін. Слово «Талієсін» старовинне валлійське, і воно означає «сяюча вершина». Що ж, вершина так вершина, хоч навколо шурхотіли піски, прикрашені зеленими телеграфними стовпами дивовижних мексиканських кактусів — жодних вершин поблизу не було, коли не враховувати пасма пагорбів, вишикуваних поблизу. Напевно, слово «вершина» було вжито в непрямім розумінні.

По суботніх вечорах архітектори різних країн, що з'їхались до Талієсіна (всього їх живе тут 40, але 30 вважаються за учнів), влаштовують прийоми. На прийомі

обов'язковими є вечірні туалети, в програму прийому входять спільна трапеза й концерт. Ще до програми включено вдову великого архітектора Райта, стару жінку чорногорського походження з дивним подвійним чи навіть потрійним ім'ям — Ольгіванна-Йованна. На початку прийому вдова півлежить на помості, вкритому білою шкурою, здалеку схожою на ведмежу; на удові закрита вечірня сукня з шлейфом, а на грудях — масивний ланцюг з дуже великим хрестом, що робить місіс Райт схожою на боярину Морозову з однойменної картини Сурикова. Місіс Райт не всміхається на початку прийому, коли їй відрекомендують гостей і кожен гість дістає по бокалу коктейлю з рук архітекторів товариства. Не всміхається місіс Райт і згодом, в дуже довгому затемненому залі, де стіни — з дикою каміння й куті люстри, важкі, мідні. Місіс Райт не всміхається, коли їй приносять курячу ніжку, і всі присутні слідом за місіс Райт починають їсти такі самісінькі курячі ніжки. Все це запивається білим вином; посьорбуючи з келиха, місіс Райт не всміхається теж. Схоже на трапезу в бомбосховищі, бо бетонна стеля дуже низька, а мовчазна удова засновника товариства не заохочує до легковажних балачок у цих урочистості й півмороці. Втім, розмови при столі точаться — звичайно, у встановлених межах («Ви поет? — запитала в мене сусідка зліва. — Як це, напевне, цікаво!» — «Це місце зветься Талієсін? — нахилився я до сусідки справа. — Яке дивне слово...»). Після трапези відбувається концерт, про який я вже повідомляв, а тоді Ольгіванна-Йованна Лазович-Райт йде спочивати, а гості бавляться хто як може. Дехто з гостей при цьому страждає, бо на території Талієсіна суворо забороняється курити. Не в змозі витримувати безнікотиновий режим, я крадькома вийшов під нічні арізонські кактуси, зневаживши усіх гримучих змій, пум, тарантулів та інших тварин-людожерів, якими мене дуже лякали. Покурюючи в рукав смокінга, під кактусом переховувався вже знайомий мені адвокат з Фінікса; я клацнув запальничкою (ніколи не бачив, щоб американці припалювали від чужої сигарети) й сховав сигарети собі за пазуху — між білою манишкою та сяючим лацканом. Життя за чужими нам великосвітськими правилами з незвички досить важке; те, що сильні світу цього ніколи не пускали хамів у салони до себе, мало міцні підвалини — а то прийде отакий і задимить де не слід...

Я здригнувся від того, що за спиною в мене хтось гучно висякався; озирнувся, клацнув запальничкою. «Приберіть

вогонь, — прошепотів архітектор, ховаючи носову хусточку до фрачної фалди. — Почастуйте сигаретою, бо я, хоч і пустеля навкруг, замерз від цих ритуалів. Нежить починається — нема ради...»

Місіс Райт солодко спала. Жовті арізонські зорі сяяли над нашими головами, наче вогниці чужих сигарет, і не знані мені птахи зойкали на сусідніх кактусах несподівано голосно. Неприємно дзявкали койоти, зацьковуючи одного з рудих кролів, яких тут без ліку і яких жваві койоти безжально їдять. Я знав, що за голосами степових вовків немипуче зів'ється дитячий, високий, зацькований голос приреченого вуханя втікача — ніколи не міг звикнути до цих зойків і не те щоб не любив їх — навіть боюся. Розтер сигарету в піску, повернувся до Талієсіна, ледь помітного крізь ніч.

Ритуал, встановлений тут, виглядав дуже світським, але ритуал той був напруженим, як завжди це буває, коли не всі, хто бере участь у грі, досконало вивчили правила. Ну я, скажімо, був очевидним парвеню, і присутність мою можна було виправдати хіба що запрошенням, надісланим мені товариством Френа Ллойда Райта — для лекції та дискусій. Оскільки я все одно жив у сусідньому місті Фініксі, проблеми відстані не існувало також, на білет мені не витрачатись, отак і бенкетував...

Товариство об'єднувало все-таки архітекторів, а не дипломатів; це, мешкаючи в Нью-Йорку, можна обтертися по розкішних залах і значно поліпшити манери: в місті біля Атлантики відбувається 8,81 дипломатичного прийому на добу. В товаристві Френка Ллойда Райта — один прийом на тиждень; день і час його, коло запрошених — все наперед відомо; тут неможливі помилки на кшталт тієї, якої припустився одного разу німецько-американський ракетний конструктор Вернер фон Браун в американському столичному місті Вашингтоні. Барон, чиї ракети руйнували вже Лондон і збирались поруйнувати Нью-Йорк, був людиною немолодою і надзвичайно зайнятою. Переплутавши день, він рушив на прийом до еквадорського посольства не тоді, коли прийом відбувся насправді, розшукав резиденцію пана посла Еквадору і, на радість репортерам, довго обурено жестикулював перед сполотнілим обличчям дружини посла, яка перед таким несподіваним візитом навіть не позбулась папільйоток. Баронові фон Брауну в окремому прийомі було відмовлено, а в Еквадорі, гадаю, довго ще сподівались ракетного бомбардування, а також садовили

лівих лібералів, безумовно причетних до цього міждержавного конфузу і до всіх інших.

В Арізоні таке не трапляється. Тут немає еквадорського посольства і все простіше. Коли наступного дня я зустрівся за чаєм з архітекторами, то побачив, що пальці в містобудівників ще більше почорніли від грифелів; були архітектори переважно в джинсах та в комбінезонах з джинсової тканини, які облягали більшість куди елегантніше, ніж диригентські ффраки з хвостами. Я навіть не міг знайти між слухачів того, хто вчора в мене цілком поважно запитував, чи дозволено носити бороду при розвиненому соціалізмі. Обличчя у всіх були однаково глибокодумні й зацікавлені однаково; річ у тім, що в Західному Талієсіні вперше бачили людину з Радянського Союзу, здатну, на їхню думку, розповісти їм щось про радянські науку й культуру.

Розмовляли ми дуже довго й цікаво. Разом з точно поставленими питаннями про інтернаціоналізм — про подання особливостей мислення й творчості різних народів; про містобудування в нашій країні — про те, багатопверхові споруди чи вілли поширеніші в нас; бували питання й дивні, на зразок отого учорашнього — про бороду. Причому не було відчуття, що я розмовляю з людьми, дуже далекими від життя, чи помісничками в хандрі. Ні, архітектори були трудягами, але нічого про наше життя не знали так, як я не знаю про харчування каракатиць чи розмноження ховрашків. Запитували, чи довго треба чекати на дозвіл для поїздки з Києва до Ленінграда; чи правда, що любителів джазу запроторюють до тюрми; чи можна безпартійним вступати до університету — і ще мені задавали питання, наївні аж до образи. Це був особливий різновид образи: я здивовано роздивлявся архітекторів, які, приміром, нічого не знають про Софію Київську чи не чували, скільки разів — у двадцятому лиш столітті — палили деякі міста наші, з архітектурою й архітекторами, з дітьми, дорослими — все. Чуже незнання, так само, як знання, — наслідок процесів, дуже точно запрограмованих у суспільстві. Знаюк з незнайками суспільство формує на потребу собі і завжди знає, скільки потрібно тих та інших; я процитував архітекторам слова великого американця Теодора Драйзера про те, що «небезпечно жити без правди, а зараз особливо небезпечно не знати правди про Радянський Союз...». Прикро, що не тільки мою країну — про Драйзера знали не всі.

На перший погляд незнання в Америці буває не агре-

сивним, а кокетливим, та від цього не менш жорстоким. Ми ще до цього повертатимемось, варто, бо всі теми в житті позроцувано: мир, війна, незнання, обмеженість, відповідальність, талант, любов, ненависть і чимало ще всякого; від однієї з складових залежить часом характер усієї суміші. Це я знову ледь не завів довгої теоретичної балачки, з тих, що неминуче провокуються подібними роздумами, та ліпше вже розповім про один прийом.

Я вже казав, і це важливо пам'ятати: в Сполучених Штатах непристойно і навіть небезпечно бути «лузером» — тим, хто програв, але, з іншого боку, потрібно бути «джойнером» — тим, хто кудись належить. Клуб, компанія, товариство, куди тебе кличуть, будинок, де ти живеш, квартал, де стоїть твій особняк, — все це має велике, часом вирішальне значення. Так само як прийоми, на які тебе кличуть. Кілька років тому в Нью-Йорку відбувся один із прийомів найвищого рангу, — такі трапляються не щороку, — тим легше відшукати згадку про них «в анналах» і відновити епізоди.

Прийом було дано маркізою де Кева на честь опучки генерала Франко Марії дель Кармен Мартінес-Бордю. Для цього маркіза орендувала підміський ресторан «Ніколай і Александра», обладнаний «в російському стилі», з самоварами по кутках та самодержцями на стіні. Американських офіціантів, одягнених згідно зі стилем — у косоворотки й чоботи, замінили американські ж фраччі джентльмени; все це не випадково, бо гості були ж один в одного, таких чоботами не вразити. Прибули на прийом Рокфеллери, була дружина Генрі Форда і справжній живий космонавт у цивільному. Була княгиня Зінаїда Волконська (так-так, з тих самих), доктор Крістіан Барнард і не менше тузина кінозірок на чолі з Елізабет Тейлор, тоді ще дружиною Річарда Бартонна, але — без чоловіка. Був Френк Сінатра і мадам (ще не удова) Жаклін Арістотель Сократ Онассіс (як кепкували репортери, лише Платона забракло в імені побляклої Жаклін Був'є, в попередньому шлюбі — Кеннеді). Була на прийомі й певна кількість дипломатів, серед них для різноманітності — кілька чорних. І тут княгиня Волконська (так-так, з тих самих) підійшла до посла однієї африканської держави, людини, яка повчилася у Сорбонні й пожила в багатьох столицях, і похитала тоненькою лікерною чарочкою. Дипломат, вихований і третій, негайно повернувся до дами. «Пробачте, — запитала княгиня. — Чи були людоджерами ваші предки?» Княгиня по-англійському

говорила з деяким акцентом, і, з'ясувавши, що їй легше спілкуватись французькою мовою, африканський посол ввічливо усміхнувся й повідомив їй по-французькому, що, «звичайно ж, мон шер княгине, всі до єдиного предки були людоджерами. Ви уявіть собі, — відзначив посол, осмикуючи фрак, — що мій дідусь дуже любив людські нирочки». — «А як же ви?» — широко розплющила оченятка княгиня. «Мало, — сказав посол. — Немодно. Так, часом погризу кісточку, але люблю, щоб з м'ясцем і до цього неодмінно ворчестерширський соус». Опука генерала Франко теж розплющила оченятка й спитала, чи не жартують шановні гості. «Що ви?! — змахнув дипломат рукою. — Які там жарти...»

В анналах нью-йоркської світської хроніки цей випадок зберігся як мила дурничка, й піхто не подумав, що люди, які в розумовому відношенні перебувають на рівні власних черевиків, зовсім не заслуговують на те, щоб їхня малописьменність притягала чийсь увагу. Американці часом ставляться до свого незнання кокетливо, наче до якоїсь гідної риси багатючих своїх натур; мовляв, соромитись нічого — отакі ми!

Американці справді ставляться до власних недоліків досить своєрідно: що-що, а комплекс неповноцінності їм не загрожує. Дехто з моїх американських приятелів зберігав за собою право критикувати усіх на світі, але смертельно ображався, коли в його присутності критикували Сполучені Штати. Щиро кажучи, таких суперпатріотів я побоююсь не тільки за океаном, бо певміння чи небажання критично глянути на власну країну чи на себе самого — риса небезпечна. В'єтнамська війна, викриття Ніксонових афер значно посилили критицизм в Америці, але мені періодко зустрічались люди, які вважали, що не приймати Сполучені Штати хоч у чомусь може тільки моральний каліка чи агент ворожої держави. Охорони доле кожну з держав від такої надвідданості! На бамперах деяких автомобілів біліють плакатики з смугасто-зоряним прапорцем і гаслом: «Люби Америку чи забирайся!» Все це буває подібним до католицького церковного шлюбу без розлучень та родинних дискусій. Страшнуvато. Тому що з таких от розвеселих подробиць і починається шовінізм; тому що не можна любити Америку, не шануючи інші країни і не бажаючи про них знати; тому що Сполучені Штати мали б замислитись, як же це вони, надіславши дві станції «Вікінг» для з'ясування того, чи є життя на Марсі,

все ніяк не поцікавляться життям у багатьох місцях на Землі. Той стан, що його теоретики нарекли сьогодні в Сполучених Штатах «моральною кризою», багато в чому й пов'язано з навальною кризою віри в країну і вторгненням світу в довгий час герметизоване американське середовище; так люди, олинившись під повіддю, розмірковують, чому ж прорвало греблю...

«Ви дивна людина й максималіст,— сказав мені один з головних архітекторів товариства Френка Ллойда Райта єгиптянин Камал Амін.— Я закінчив архітектурну школу в Каїрі, 1951 року приїхав до Америки, одружився й відтоді мешкаю тут. Виконую проекти для різних країн, у тому числі й для Єгипту, багато їжджу, чимало працюю, але хоч би в мене спитали про піраміди або про те, як зараз народ мій — не завжди успішно — хоче врятуватися від біди й голоду. Жодного разу не питали. Я знаю, що ви придивляєтесь до Америки зацікавлено й з симпатією, перекладали багатьох американських поетів, але тут про цих поетів не знають. Тут, в Талієсіні, проектують будинки. Ще десь, можливо, у десяти чи ста милях звідси, вивчають поезію, але нічого не знають про Райта та всіх інших архітекторів світу. Ще десь — далі на захід, у Каліфорнії,— будують ракети, щоб руйнувати будинки, а в сусідній Неваді випробовують під землею ядерні заряди. Запевняю вас, що там люди про нас з вами не відають і не бажають знати. Це країна самотніх фахівців; пам'ятаєте, як у східній притчі: один сліпий тримав слона за хобот і казав, що слон подібний до труби, інший торкав ногу слона і вважав, що слон подібний до тумби, а третій тримав слопового хвостика і кричав, що слон схожий на вірвовку. Тут всі вважають, що світ схожий на Америку, а де не схожий, то це трагічне непорозуміння...»

Камал Амін витягнув ноги вздовж тигрової шкури, розстеленої в нього на підлозі, й зітхнув. «Ось ця шкура з Індії,— сказав він.— Я набув її там за великі гроші, бо тигрів стає все менше — от-от доб'ють. Гадаєте, хоч хтось з моїх колег поцікавився долею тигрів? Усі цікавились, почім шкура, бо кожен хоче мати таку саму. От і все».

...Колись Френк Ллойд Райт склав проект будинку заввишки в одну милю. Цей 528-поверховий будинок так і звався «Заввишки в милю». Замість ліфтів мала діяти в будинку вертикальна залізниця, вигадана архітектором, а ядерний реактор постачав би дім електроенергією. В будинку планувалося обладнати гараж на 15 тисяч автомо-

білів та посадочні майданчики на сто п'ятдесят вертольотів. Райт називав будинок «високим містом майбутнього», намагаючись уявити собі кілька десятків тисяч людей, що працюють, мешкають, народжуються, вмирають у ньому. Природно, що будинок не збудували, не тільки тому, що ніхто не вміє ще будувати такі. Просто з трьох американців двоє живуть зараз у власних будиночках, і я, до речі, зовсім не вважаю, що це погано. Архітектура завжди капітулювала перед способом буття, мені здається небезпечним інше: що будиночки стоять дуже далеко один від одного, і часом не догадуєшся з одного до іншого. Люди якось дуже швидко й легко звикли до безмежжя своєї планети, до того, що континенти і навіть території великих держав — безмежні, а життя на землі — вічне. Ми не завжди наважуємось упритул підпустити до себе думку про те, що вперше за історію земна куля вже готова покінчити з собою, нафарширована ядерною та всякою іншою вибухівкою. Люди зобов'язані впритул вдивлятися одне в одного, бачити одне одного, чути, це не з пудги вже, це — щоб вижити. І коли дивні пічні птахи американської пустелі кричали в мене за вікном, як павіжені, я подумав, що, можливо, вони неодмінно хочуть переказати щось дуже важливе російським, латиським чи українським пернатим, але я не розумію. Можливо, навіть стовпоподібний кактус хотів переказати щось моїм каштанам і соснам, та я вже не розумію ані сосон, ні каштанів, ні кактусів.

Один до одного докричатись не здатні — де вже там пташок та кактуси розуміти...

Нескінченні суперечки про те, в якому районі міститься пуп землі, хто найголовніший і кому першому поступатись, — небезпечні, бо в небесах державних кордонів немає; спершу птахи, а згодом і ракети розвідали про це. Але надто вже часто люди, що цікавляться політикою, мусять в Америці чи ставати професіоналами, чи змиритися з репутаціями диваків. Все ж взаєморозуміння народів — найбільша і найважливіша з можливих політик; дослухаюсь до слів американців, що напружено цікавляться нашим життям, і згадую Ернеста Хемінгуея: «Пробачте, що я заговорив про політику: варто лиш мені заговорити про політику, як мене вважають за дурня. Але я знаю: ніщо не заважає дружбі двох наших країн...»

Цими словами й закінчу розділ.

У пайновішому виданні «Книги світових рекордів Гінеса», дуже популярного в США довідника, зареєстровано, що найчастіше між громадянами країн, де закон утверджує моногамію, вступає у шлюби американець Глінн до Мосс Вольф — 19 разів. Вперше він одружився у 23 роки, а востаннє (поки що) — в 61. Американський мільйонер Томас Ф. Менвілл, який вмер десять років тому, одружувався 13 разів: з останньою із дружин, 20-річною Крістіною Папа, він заснував родину в 65-літньому віці. Серед жінок рекорд шлюбної нестримності теж належить американці, барменші з Лос-Анжелеса Ніні Евері, яка в 48 років розлучалася вже шістнадцять разів. На суді барменша нарікала, що п'ятеро чоловіків (включаючи й останнього) ламали їй ніс, що саме по собі може викликати відразу до життя в шлюбі.

І водночас Сполучені Штати далеко не однозначні в матримоніальних смаках своїх громадян, за кількістю розлучень їм дуже далеко, наприклад, до нашої європейської сусідки Швеції: у США розлучень на сто пар, які вступили у шлюб, трапляється майже стільки ж, як у Данії, що має у цьому плані досить респектабельну репутацію. І навіть веселунчики женихи й наречені, на зразок названих вище, не в змозі вплинути прикладом на більшість американських родин. Зрештою та ж «Книга світових рекордів Гінеса» повідомляє, що подружжя Хеллен із штату Кентуккі 7 травня 1972 року відсвяткувало 83-ю річницю з дня свого весілля.

Якщо вимірювати особисте життя американців параметрами, звичними для нас, то виявиться, що в країні цілком достатньо щасливих подружніх пар, які виховують дітей, стежать за житлом і взагалі живуть, як більшість відомих нам подружжів на світі. У більшості моїх американських знайомих родинне життя склалося цілком традиційно; тільки один із них одружився двічі, але й це, здається, не виходить за межі норм — ні статистичних, ані моральних. Отже, на початку розділу вже дозволю собі відзначити, що шлюб в Америці зберігся, незважаючи на репортажі про неймовірну американську розпусту, часом написані ну просто-таки з точки зору переляканого конотопського гімназиста, який уперше уздрів голу тьотю; чи президентського проповідника Біллі Грехема, що прилюдно стогнав: «Гріх грає на рід людський, отруюючи кров нашу...»

Тут я не про гріх, хоч розмови про нього завжди інтригують, особливо публіку непорочну. Зараз подумав я, що в самому Нью-Йорку лише за статистикою близько мільйона цілком самотніх людей. Всі гріхи в моїй уяві бліднуть перед гріхом доведення людини до порожнечі; подумалося: звідки ж стільки самотностей у людей літніх, коли замолоду всім так розпусно, безтурботно й весело? Невже — всім?..

Якщо вам доведеться бути в Нью-Йорку, то, звичайно, ви неодмінно прогуляєтеся центром — Таймс-сквером та Сорок другою вулицею, а можливо, майнете і глибше в дивні селища нижніх вулиць Манхеттена, де на лядах та за вітрилним склом можна виявити та-а-ке!

Так, люди займаються любов'ю протягом всієї історії людства, питання статей цікавлять кожне покоління й у кожній країні, але воно всюди вирішується по-своєму. Я знаю біографії нестримних гультаїв, зрослих на неплідних, здавалося б, барханах пуританства, і знаю цютливих людей, які виживали при загальному розгулі. Кількість непристойних журнальчиків теж не свідчить про всезагальність інтересу до них, так само як продаж горілки в розлив не сигналізує про те, що до влади прийшли алкоголіки. Після мовленого я вважаю за свій обов'язок підтвердити дані про те, що на нью-йоркських вулицях є порнографічні крамнички й кінотеатрики, де вам у кольорі й на широкому екрані покажуть все, до чого можуть додуматись люди, яким здається, що пайважливіше в людському організмі розташоване не вище, як на метр від землі. Чоловік з жінкою контактують у цих фільмах з якоюсь лютою витонченістю, не розриваючи об'ємів навіть у позах, неприпустимих не те що з погляду моральності, але й закону всесвітнього тяжіння. Обличчя не запам'ятовуються, бо обличчя майже ніколи в подіях участі не беруть; я ж вам казав — усі події на метр від землі.

Страшенно хочеться викривати. Я знаю деяких журналістів, які в Нью-Йорку, здається, взагалі нічого більше не бачили, з такою впертістю пишуть вони про голих дівок на сріблястому екрані, які, безумовно, доведуть США до швидкої загибелі.

А тим часом варто озирнутися в залі для глядачів, і враз розумієш, що поруч з тобою — публіка досить дивна. Кілька пияків з сизими, як пір'я поштових голубів, органами нюху; дід з бабою — окремо, які зітхають не знати про що; туристи — в більшості міст, навіть американських, такого ж не побачиш; повії, що роздивляються потенційних

клієнтів. Коротше кажучи, малопристойні нью-йоркські видовища специфічні і не є в країні найпопулярнішими, хоч вплив їхній на духовне меню народу — безумовний. Порнофільми, порновистави, порнографія взагалі — одна з характерних прикмет суспільства, але вона впливає із способу життя, а не визначає його.

Згодом я переповім вам кілька зустрічей з такими собі «жрицями сексу», яких розвелосся дуже багато, а вчора ж в Америці, населеній нащадками пуритан, не було нічого-гісінько подібного; коли 1959 року африканський фольклорний балет приїхав для виступів у Нью-Йорку, з ним хотіли розірвати контракт, якщо танцівниці не вберуть свої голі-сінькі чорні перса: деякі деталі цивілізованих дамських туалетів до джунглів дійшли не зразу. Тепер усе це здається пеймовірним навіть у стримапому Канзас-Сіті — ходіте повечеряємо в рестораничку на канзаській вулиці Мейн, будинок 3114. Поки ми щось там питимемо й жуватимемо, перед нами для стимуляції апетиту роздягнуться три дівичі; якщо ми їстимемо й питимемо не поспішаючи, вони роздягнуться під музику іще й ще — з півдесятої вечора до пів на другу ночі дівичі роздягнуться по чотири рази кожна. Звуть їх Лисичка, Пурпурна та Крук — імена, як бачите, дуже хвацькі. Крук зараз вільна — хочете, запросимо її до столика?

Як ви здогадалися вже, це фарбована до смоляного кольору брюнетка. Їй 29 років, має ступінь бакалавра після закінчення соціологічних студій у Колорадському університеті. Була з чоловіком, тепер — розлучена. Втоплена жінка, підтягнута, красива, хоч з надміром фарби на обличчі й шиї — після виступу вона вбереться й змие фарбу. Так, виступає в стриптизі давно, почала в старших класах школи, бо хотіла учитись далі, а грошей на університет не було. Втім, і по закінченні університету золотим дощиком також не хлюпнуло — підробляє тут, поки не буде чогось кращого. Ну, звичайно ж, звуть її Донна, ніякий вона не Крук, все це так... Від батьків — ім'я та смаглявість, а прізвисько — від господаря ресторанчика. «Я не повія, — каже Донна, — нікого до себе не водила ніколи, інакше заробляла б не по 25 доларів за вечір, а по тисячі й півтори на місяць, як інші. Самотньо. В залі збирається по 10—15 відвідувачів, не більше, переважно це немолоді чоловіки напідпитку. Я розбираюся під пісеньку: «Відчуй моє стегно, торкнись мені до шкіри...», а сама не дивлюся в зал — слухаю музику. Яюсь, раз глянувши, побачила за столи-

ком подружню пару, запропонувала чоловікові вийти на сцену, щоб допомогти мені в роздяганні. Дружина його заверещала: «Ні, ні!» — й кинулася навтьоки. Можливо, на її місці я теж так вчинила б. Мені хотілося, щоб вона стояла на сцені й розбиралася, а я б у залі з чоловіком коментувала її. Нічого, за гроші й вона б усе робила як слід. Ви сьогодні виграли — ви, хто в залі. Може, і в мене буде ще шанс...»

Відна брюнетка, що не вийшла у соціологи; таких інтерв'ю можна вибирати б дуже багато, бо кожна людина роздягається, коли їй треба, — тому час купатися, цьому заробити хочеться, ще одному — сумно й страшно, як може лише бути голому серед вовків, — от цього мені й шкода найбільше.

Ну, звичайно ж, є велетенська, позазакопна армія повій. В Нью-Йорку навіть цілком поважно обговорюється закон про легалізацію проституції, щоб хоч якось проконтролювати і взяти під нагляд орду веселих дівиць. Не такі вже вони, втім, розвеселі; кілька років тому якийсь лікар Дейвід Рюбен видав у Америці книгу, де, крім всього іншого, проаналізував наслідки опиту представниць «пайдавішого фаху». Виявилось, що переважно це самотні жінки з невлаштованим життям, нерідко з чисто медичними відхиленнями від сексуальних норм, що мріють, як правило, про власну родину і єдиного чоловіка на світі, якому знадобиться падовго досить вже поруйнована жіпоча доля. Мені здається, що коли ми пишемо про різні відхилення від звичних моральних категорій, то, захопившись описами, не завжди згадуємо долі Сонечки Мармеладової, Катюші Маслової, Мотрі Папаса Мирного, горьківських та купрінських героїнь, чиє життя дуже точно проаналізовано класиками. Музика в рестораниках дуже гучна до сьогодні; перед деякими з рестораників, а то й просто на хідниках стовбичать юнаки з піднятими комірами, пропонуючи плакатики, де гарантується, що за десять доларів можна увійти до рестораника й виробляти з жінками, що є всередині, усе, що забагнеться. Але нехай хтось переконає мене, що така торгівля уродріб робить самотніх чоловіків — а я не уявляю, хто ввійде до рестораника, крім них, та жінок (ви справді можете подумати, що хоч одній нормальній жінці радісно від таких зустрічей?) — менш самотніми!

А в Сполучених Штатах зараз близько 50 мільйонів самотніх чоловіків та жінок різного віку; не одружуються, живуть в самоті, часто — старіють в самотності. Ну, зви-

чайно ж, «гаудеамус ігітур», як співається з іншого приводу в дещо призабутому студентському гімні, — «веселімся, доки молоді». А коли вже немолоді?

Я знаю в Каліфорнії, в Техасі та інших штатах райони багатоквартирних будинків, населених переважно молоддю, що не поспішає з шлюбами; автостоянки між хмарочосами, музика з вікон, ресторани зали й танцюкласи, басейни, спортмайданчики, часом навіть штучні ковзанки. Поступово в таких центрах концентрується все більше жінок, яких торкнула самотність — розлучення, життя не вдалося. За статистиками усього світу, американською також, розлучені чоловіки набагато частіше вступають у новий шлюб і виходять з розвеселих будинків для самотніх; залишаються жінки. Чоловіки теж лишаються, запусуючись у порожнечу, де кожен сам по собі; можна передплатити десяток журналів з голісінькими дівками (можна навіть з голими чоловіками — «Плейгерл») — ну й що?

З якихось пір в усьому, що стосується статевих питань, американці раптом стали цікавими, як бабці з комунальних жител. Старанно досліджувались подробиці інтимного побуту в багатоквартирних «холостяцьких домах», студентських гуртожитках і на фермах, у негритянських гетто і Білому домі (одне з перших питань, заданих на офіційній прес-конференції дружині повообраного президента, було про те, чи спить вона й містер Картер на спільнім ліжку чи в двох різних). Психологи пишуть, що порнографія дуже часто породжує неусвідомлений потяг до підглядання в дірку для ключа, особливий різновид цікавості. Цікавістю цією пронизано багато анкет, досліджень, наукових, півнаукових і зовсім не наукових посібників, які з тарганячою енергією розбіглися світом.

Ці підручники — також частина проблеми. Вони розповзлися світом і стали універсальними, наче продажні дівки з очима псів із живодерні. Підручники сексу складаються з докладністю куховарських книжок чи посібників токарної справи. Стиль їхній та матеріал я не можу навіть назвати цинічними, немає там і натяку на таку собі грайливість; радше це стиль самовчителів початку століття, де пояснювалось, як збудувати самому собачу будку. Ілюстрації повертали до пам'яті вже призабуті мною муляжі давніх медичних студій; все це мало таке саме відношення до любові, як ропа в банці до Чорного моря — сіль є в обох розчинах, але ж...

Все це частина розмови про те, що світ може бути пустелею, коли думаєш про нього в ліжку, яке остигло в холодному кутку; тоді ж, коли світ обертається на суцільне гаряче ліжко, він теж буває пустелею.

Проблема ця універсальна і, звичайно ж, Америкою не вичерпується. Я міркую про один з видів людського зближення, який може давати радість, а може й поглибити самоту. Коли напочатку я писав, що американська родина вціліла у всіх цих пертурбаціях у своєму традиційному вигляді, то повинен зауважити при цьому, що й вона виглядає зовсім несхоже на легендарну спільноту часів колонізації континенту. Втім, пілігримських років я не застав, для мене вони такі ж давні, як і для всіх американців. Американські жінки, воюючи за свої права, почали здобувати їх раніше, ніж європейські суффражистки, — 1872 року жінка вже висувала свою кандидатуру на посаду президента США, 1916 року першу американку обрали до конгресу, а 1925 року жінка стала губернатором штату Вайомінг. Образ хороброї супутниці з карабіном Вінчестера через плече — широко популярний на тлі переселенських фургонів часів колонізації Заходу. І в Америці я бачив частіше, ніж будь-де, як батько купує дітей і готує сніданок у педілю. Дуже багато американських жінок працюють — більше й довше, ніж у Західній Європі. Вони виконують кваліфіковану роботу і войовничо сприймають усі спроби професійних припичень. Мій добрий знайомий, професор-медик з Каліфорнійського університету, щодня проводить дружину на службу і миє посуд після сніданку, перш ніж піти самому; все це природно і звично. В Америці ставились до жінок з меншою зневажливістю, ніж в Європі — від переселенських часів. Є чимало легенд про хоробрих та ніжних дружин; коли жінки воюють, вимагаючи в черговий раз більших прав для себе, чоловіки майже не жартують з цього приводу. Ті з вас, хто стежив за долями американських президентів, також можуть засвідчити, наскільки помітні в суспільстві перші леді — президентські дружини — саме як соратниці, а не прикраси родини й дому. Все це, звичайно, не так просто. Але порнографія розвинулась у середовищі, де пуританство зберігало міцні корені, а жінка традиційно вважалась за подругу на життєвих шляхах куди більше, ніж за партнера в забавах. Все змінюється...

Втім, американські родини різноманітні. Є президентська родина, є емігрантська і є негритянська; є фермерська

родина, родина з так званого «середнього класу» і родина вельми багата. Все це планети з власних галактик: контакти між колами суспільства дуже обмежені, особливо у великих містах. У сільських місцевостях неминучі контакти між, скажімо, фермерськими родинами й родиною лікаря; але сфери й цих, сусідніх, родин перетинаються в дуже невеликому числі пунктів. Практично в кожному колі родин власний світ і свої правила, та, навіть всупереч сподіванням, спільного теж немало.

Що б там не було, всі живуть поблизу одне від одного, в одній країні, і людей своєрідно й непомітно зближує час і структура суспільства, у якому їх розчинено. Подібного багато, і при тому все поширено: забави, праця, радість, лихо; порнографія теж. Спробую пояснити.

Під'їжджаючи до арізонського Фінікса, я побачив на узбіччі трейлер без автомобіля. Блакитний будиночок не виглядав таким уже новеньким, і фіранки на вікнах були зім'яті; на стінці тріпотів транспарант «Масажний заклад Дженні», а на дверях висіла табличка: «Вільпа». Бачите, як просто все: заходьте, і Дженні помасажує вас за десятку. В самому ж Фініксі, в дуже дорогому барі при готелі «Білтмор», де скляпочка кока-коли коштує півтора долара, а стеля схожа на золоту, на мене оцінююче глянула дівця, похитуючи плечима в страусовім боа. Дівця була з однієї «профспілки» із Дженні з трейлера, але блудила, звісно, лише з багатими людьми, мешканцями «Білтмору». Кожному своє: за віддавна не змінюваною статистикою, половина американських чоловіків до 45-го року життя вже грішили на стороні — одним у цьому допомогла Дженні, іншим — арізонська дівка. Результат, як ви розумієте, був цілком такий самий; секс зрівнює, людські тулуби дуже подібні і не запам'ятовуються надовго, тим більше у таким поспіху.

Коли я розмірковував про торжествуючу порнографію, то намагався пов'язати її метушливий розквіт з усезагальними прикметами заокеанського життя. Америка змінюється поширено — так з нею бувало завжди, але в порнографії зачасно деяку зрівнялівку, бо голий мільйонер, коли замислитися, дуже схожий на голого жebraка з Бовері (коли того, звичайно, зачесати і вмити). Деморалізація підкрадалася до країни зівсебіч; праска загальної моральної кризи пройшлася зразу по всій тканині нації і не розгладила її складок, а увічнила їх, загладивши назовсім. Не займатимусь тут багатьма загальними розмірковуван-

нями, але цікаво, що понад третина опитаних у США чоловіків та жінок сказали, що знайшли в порнографії та індустрії сексуальних забав перш за все спосіб позбутися напруги, викликані складностями у праці та особистими клопотами. Так бувало не раз уже й не лише тут — на голих дівок задивлялися, коли від клопотів в очах темніло. Не думаю, що для багатьох американців порнографія стала чимсь незалежно важливим у житті, але безумовно, що вона стала способом випускання пари з казана із різко завищеним тиском. В цьому місці я знову раджу звернутись до соціологічних досліджень, а сам лиш наведу слова колишнього президента Ніксона, мовлені ним п'ять років тому в посланні до конгресу: «Шістдесяті роки стали періодом великої агонії — агонії війни, інфляції, швидкого зростання злочинності, погіршення стану міст, виникнення падій та наступних розчарувань, обурення й незадоволення, які зрештою приводили до насильства, до найтяжчих громадянських заворушень за ціле сторіччя. В останні роки минулого десятиріччя країну було настільки сильно роздерто на частини, що багато хто запитував себе, чи можна взагалі керувати Америкою».

Такого духовного сум'яття країна ще не знала; давалося це непросто. Все було паче істерика.

«Про що ваші вірші? — запитали в дуже відомого поета Аллена Гінзберга, одного з бардів каліфорнійських хіпі, на вечорі в Сан-Франціско. — Що зараз найважливіше у вашій поезії? У вашому житті?»

«Оголеність», — відповів Гінзберг.

«А все ж таки?» — перепитали з залу.

«Оголеність!» — закричав бородатий поет, заліз на стіл і почав дерти сорочку на своїм кругленькім животикі, поспішаючи розібратися.

Соціальні кризи нерозривно пов'язано з кризами особистостей. Коли вже суспільство прийняло порнографію в себе і дало їй розвинутись, воно мало у хворобі своїй дозріти до цього, подряпина на шкірі дозріває до абсцесу. Коли гній порнографії починає просочувати навіть політику (друкуються книги про інтимне життя президентів; кілька сенаторів за державні кошти наймали до себе в секретарки професійних повій), це теж ознака душевної хвороби суспільства. Заливаючи кіноекрани й сторінки книг своїм лоєм, порнографія випалює їх зсередини, і якщо колись в розмові про твір мистецтва популярною була формула Мікеланджело («Береться пматок мармуру й від-

сікається усе зайве»), то нині чимало речей відверто твориться за рецептом дореволюційного артилериста, що пояснював дамі, як робиться гармата («Береться дірка і зівсебіч обливається чавуном»). Коротше кажучи, я не стверджую, що порнографія призводить до негайного збараніння суспільства; але те, що вона відверто сприяє тому збаранінню,— безумовний факт. Виховання дурнів — одне з найжорстокіших, найбільш нелюдських занять; порнографія прислужується тому вихованню. Про це чимало говорять і пишуть самі американські інтелігенти, яких страшить образ громадянина з осоловілими, скляними очима. Усіх порядних людей це має страшити; адже споконвіку солдатам, яких прагнули позбавити решток здатності до активного мислення, просто до лінії фронту привозили горілку й повій...

Новоявлена безсоромність виявилась дуже нудною і бридкою. З людського спілкування вилучалося чимало подробиць, що здавалися неістотними напочатку, але акумулювалися згодом — людське тіло ставало анонімним, як незнайомий автомобіль; воно ставало хвилюючим саме по собі, не торкаючи розуму, обличчя, душі. І тут, здається, спрацював великий закон, причетний і до мистецтва: «Безликість не виживає». Безликість вміє бути галасливою й метушливою, але все це до пори, час існування безликіості короткий і не хвилює, а порнографія входить одним лише з кристаликів до багатоклітинного організму велетенської країни, влаштованої дуже непросто.

Країна занедужала, і виявилось безліч проявів у її хворобі. Родина страждала, як одна з клітин послабленого державного організму; вона не гинула в пароксизмах розлучень і не в'янула під непристойними анекдотами. Але — не соромилися вже крайнощів, пробували «жити товариствами», у розвеселих газетах пропонували мінятися парами, з хвацьким цинізмом обговорювали всяке таке, що й не снилося авторам романів, які вчора ще вважалися за порнографічні. Одна молода жінка ніяково поскаржилась соціологам: «Я так дивно почуваюсь. Мій приятель хотів би, щоб колись ми побавилися втрюх або вчотирюх, а мені дуже незручно. Напевно, по суті, я не така ліберальна, як може здатися». Ну, звичайно ж, основна маса людей живе-поживає, як і раніше, але те, що публічно можна нарікати на себе за небажання займатись любов'ю (назвімо це так) втрюх або вчотирюх, теж досить показово.

Деякі родини існують фактично, але не поспішають з реєстрацією шлюбу; вік людей, що стають офіційним подружжям, підвищився, але в багатьох випадках люди так і не узаконюють своїх спільнот і наслідків співжиття. Річ у тім, що держава на рік виплачує «осиротілим родинам» сотні мільйонів доларів — багато родин! — як допомогу. Це теж стає фактором — регулятором стосунків; адже «сумнівних батечків» поліції вдається розшукати ледь у половині випадків; в Америці ж, як вам відомо, немає ні внутрішніх паспортів, ані прописок. В 1976 році у Вашингтоні було вперше встановлено досить дивний рекорд. У незаміжніх жінок протягом року народилось 4988 дітей, а в заміжніх — 4758, тобто «незаконних» дітей народилося більше. 46 процентів безбатченків народилося в мам, яким немає ще дев'ятнадцяти, 200 — в п'ятнадцятирічних, 115 — у жінок (складно тут із термінологією), яким не виповнилось п'ятнадцяти, а четверо немовлят народилось у дванадцятирічних матерів...

Не варто бити себе в груди й засуджувати неморальність — цифри промовисті без коментарів; мені страшно за дітей, які так ростимуть: чи хтось із вас вважає, що 15-річні матері зможуть виховати тасмні плоди неусвідомлених пристрастей? Що я знаю напевно — більшість дівчаток, які поспішно розлучилися з невипістю й нарobili собі власних ляльок, не побіжать топитися з відчаю у тутешній ріці Потомак. У Вашингтоні в мене кілька років тому відбулась — і запам'яталася — зустріч, що дозволяє прогнозувати майбутні енергійних молодих мам з великою ймовірністю.

Повернув я до завулка, скорочуючи путь до готелю, і наптовхнувся на зграйку різноколірних (втім, чорні домінували) дітей; було схоже, що шестикласники повертались зі школи й спинились пошепотітись. Я, широко їм усміхнувшись, ще хотів котрогось по потилиці поплескати — надто вже симпатичні були дітки. Але зграйка розступилася й виштовхнула навстріч мені чорношкіру дівчинку, зовсім маленьку, в яскравому халатику-сукні. Дівчинка рвучко розкрила халатик — під ним нічого з одягу більше не було — дитяче тільце шоколадного кольору. Всміхнулася вона цілком професійно і, по-південному розтягуючи слова, пообіцяла мені дуже багато насолоди. Решта стояли навкруги з дуже поважним виглядом, правці в кишенях. Найсмішніше я виглядав би, напевно, якби почав їх соромити; не вигадав нічого ліпшого, як мовчки

пройти крізь дітвору, наче крізь комиші, жоден із них не сягав мені й до плеча.

...Відтоді як я знаю наведену тут статистику вашінгтонських народжень, думаю: а в чому винні діти, що з ними буде? Осколки сексуального вибуху полетіли в майбутнє; що далі?

Ну, що стосується слова «далі», то воно не завжди було в Америці у надмірній пошані. За останні десятиріччя авторитет і значення роздумів про майбутнє зросли, але американці традиційно з трудом звикають до понять та речей, які неможливо зважити, поміряти чи помацати. Я вже тут писав, що Америка останнім часом дуже постаріла, в неї менше впевненості й часом більше метушливості. Не в змозі грати юних красуць, вона їх пожадливо роздивляється: ознака старості? Але водночас саме зараз, як ніколи раніше, можна відчутти, що жителі Сполучених Штатів уже не почуваються так, як раніше, європейцями, африканцями, азіатами — зароблю, мовляв, грошей і повернуся. Нині Америка все більше обростає власними дітьми, американцями назовсім, які вболівають за свою батьківщину, невтомно роздумують про неї. Про мораль тереვენять чимало, але чесні люди шукають мораль, співмірну з головним світовим боєм: у Медісоні під готелем «Парк Мотор Інн» я спостерігав демонстрацію проти візиту до міста співробітника ЦРУ, який збирався прочитати лекцію про свою участь у піпочетівському чилійському путчі. Цей співробітник, Дейвід Еттли Філіпс, кричав про мораль; про мораль скандували демонстранти; про мораль буркотів черговий полісмен у вестибюлі; про мораль попискували старенькі, нездатні пробитись на лекцію до «цереушника» крізь протестуючий натовп. Америка дуже складно долає свої моральні кризи — крізь роздуми непрості й відповідальні, страждаючи від власного душевного болю, від муки дотику до порожнечі. Шлях це дуже складний і помітний збоку; вчора ще завалюючи світ образами білозубих мускулястих хлопців, легендами про слідопитів, продуктами своїх невтомних розуму й рук, Америка раптом узялась за переписування легенд про себе. Часом перемальовувались портрети героїв, назавжди вросли в цікаві оповідання про підкорення нових земель; приниження жіпки — це завжди страшно, й жодна з націй не може собі такого дозволити без загрози втрати обличчя. Це ж патологія, зла вигадка, мазохізм, коли якась сучка проголошує з глянце-вих сторінок чудово зверстаного щомісячника, що в джип-

сах нормальну жінку можуть цікавити лиш два місяця: спереду, де застібка-блискавка, й ззаду, де накладна кишеня з кредитними картками. А це ж американські жінки вигадали джинси й навчили світ носити їх, як вони зносять ці ляпаси? Ну гаразд, все це не стало, не могло стати, звичайно, пайголовнішим з облич Америки, але оголеність країни, що зістарилася, витекла раптом на її вітрини на глянцеві обкладинки. Все взаємопов'язано; порнографія духу, за термінологією Андрія Вознесенського, болюча для кожного, хто зичить добра великому народові Америки, перш за все для самих американців. Ну гаразд, можна піти й за тією логікою, що люди хочуть платити і дістають те, за що платять, — наче суп з хвостів кенгуру чи солодких мурашок по-каптольському. Але англієць Кеннет Тайнен, один із організаторів на Бродвеї порновистави «О! Калькутта!», каже дуже точно: «Це дарунок втомленому подорожньому в чужій країні, де він не знає мови й ні з ким не знайомий. Я вважаю, що це абсолютна соціальна необхідність для людей, які негарні, самотні, старі...» Але «О! Калькутта!» йде зовсім не для потворних стариків; просто мандрівники, які понад три з половиною століття тому зішли на американський берег з легендарного вітрильника «Мейфлауер», дуже втомилися за літа, що мицнули відтоді, в кількох поколіннях. Кораблі підходили до незнайомого берега один за одним, але люди, ступивши на берег, пізнавали часом такі відчуження й самоту, яких не зустрічали в полишених своїх бідних заокеанських хатках. Якось ми розмовляли про це з досить відомим у Штатах поетом Віктором Контаскі. З перекладених мною впродовж багатьох років американських віршів я здобув дуже точне уявлення про те, наскільки людину тут буває відчужено від землі, на якій стоїть її дім, від птахів та звірів, що населяють цю землю. Від інших людей теж. Земля Америки береже свою непокору; дерева її насадив хтось, тобі незнайомий, у землі цій не ховали твоїх предків, господарів цього світу знищено тобою, європейець, і, вмираючи, вони не повідали нічого. Америку переповнено її непокрою, невіддільною чужинцям — земля її стає слухняною, лиш розверзнута, порізана, переорана; бізони її скорились лише після загибелі; індіани її не скорилися взагалі. Віктор Контаскі показував мені пейзажні вірші, де гаї хапали за одяг, прагнучи роздерти його на тобі, а струмок тікав крізь долоні спраглого. Важить відстань між людиною і доколом. Я знаю вірші про відстань між людиною й сві-

том у дуже шанованих мною сучасників, таких, як Теодор Ретке, Кеннет Петчен, Сільвія Плат, Роберт Лоуелл, — всі вони страждали від самотності на відчуженій землі (Сільвія Плат емігрувала й покінчила самогубством). Роберт Лоуелл пише про найзалюдненіше місто західної півкулі так:

*Самотній чоловік стоїть, задивлений угору, мов орнітолог,
а тоді хилить погляд на сніг кольору перцю й сніг кольору
солі,*

*змітає сніг з барабана, на який в кращі часи
намотували, бувало, знамениті електрокабелі Вестінгауза,
доки той барабан не опинився у мотлосі.*

*Чоловічок навряд відкриє Америку,
безперервно рахуючи ланцюги проклятих вантажних
потягів з тридцяти штатів.*

*Вони трусяться й видзеленькують, наче металобрухт.
Людині дуже непросто зберігати рівновагу,
і тому вона дивиться вниз,
надсилаючи погляд дрейфувати за битою кригою...*

Людина, про яку написано стількома письменниками й так багато, дуже самотня, їй нудно, і вона страждає від цього. Америку виповнено секретами, чоловікові неприступними; і раптом вікно в один з найінтимніших куточків буття розверзлося навстіж. Суспільство позбулось одної з останніх заслон інтимності, виставивши напоказ видовища й книги, за якими дідусь людинки таємно від бабусі та пуританської митниці колись мандрував до Парижа. Нова порнографія стала можливою тільки в середовищі дуже роз'єднаних людей; старі книжечки з Парижа про всяких Коко й Мімі — це одне, а байдуже оголення перед людьми, з якими зустрічаєшся щодня, — зовсім інше. Тут — інша символіка, радше болю, аніж немислимого розгулу. Гола людина беззахисна; гола земля беззахисна; голе дерево беззахисне; мені постійно здається, що чужа голість потребує захисту й допомоги. Коли нагота стає демонстративною, вона теж потребує допомоги; в біблійних страждальниць відростали коси, що ховали їхню голизну, дарували хоч таку заслону. Полонених роздягали — переможці завжди бували одягненими; на голому тілі видно всі шрами й таємні знаки — чи всім потрібно їх бачити? Студенти-стрікери голяка бігали по університетах — така мода спалахнула й вичерпалася на початку сімдесятих років. Людська нагота різноманітна — різниця між репуарівськи-

ми ню й голими дівками з порнографічного журналу така сама, як між сузір'ям Риб і маринованим оселедцем, це ясно.

Тим часом тут і справді йде до ясності; американський голяковий бум, якому ще наприкінці шістдесятих років пророкували нестримний розвиток, потроху йде на спад. Навіть не те щоб на спад, а просто люди збагнули, що бажання оновлення оголенням не заспокоюється. І замість надцинічних з'являються романи сентиментальні, такі, як «Історія кохання» Еріка Сегала,— пишним цвітом розпускається «кіч» з голубочками, що цілуються. Мода визначила кола споживачів і не йде вшир — настав час замислитися.

Хто розповість мені все про американську наготу? Знищатись чи слиноточиво й сально милуватись голими навряд чи порядно; нагота вразлива й покладається на чужу порядність — навіть підсвідомо, завжди. Це лихо, а не забава, навіть хихикати набридає. Колись вважали, що, проколюючи булавкою чиєсь карикатурне зображення, можна угробити оригінал; сьогодні карикатури з булавками нікого не вбивають і не перекоцують. Людинка, про яку писав Лоуелл, стоїть на мосту через Гудзон, їй пудно, вона готова стрибнути в брудну воду; торкнеться води зразу ж чи вдариться спершу об порнографічний плакат, який пливе згори, все одно потоне.

Ми з американським приятелем пили каву. «Ти справді проти сексуальної революції?» — спитав він. «Знаєш,— відповів я,— мені не подобаються деякі терміни. Не люблю визначення „сексуальна революція“, бо в моїй історії й, до речі, в американській слово „революція“ позначилося по-іншому. Не люблю навіть модного визначення „тотальний футбол“, бо слово „тотальний“ назавжди пов'язане для мене не з грою, а з жахами минулої війни. Але це деталі. Самотність голого не має відношення до щастя...» — «Так-то воно так,— відповів американський приятель,— та часом неохота розводитися про високі матерії. Спроцуймо світ». — «Спроцуймо,— погодився я.— Але чи такий вже простий світ, повернений до тебе голою спиною? Можливо, ти йому нецікавий?» — «А я його поплещу по спині й спитаю,— усміхнувся мій співрозмовник.— Одне з двох — відповідь чи пошле кудись...» — «Одне з двох,— погодився я.— Але й раніше він повівся б так само. Світ — як був, просто вбрання на ньому поменшало». — «Світ — як був. То кава дорожчас...»

В ресторанчику було небагато відвідувачів: день тільки-но починався. В кутку стояли столи із знятих скатертинами, наче меблі тут також робили стриптиз і не вбиралися з учорашнього вечора; обличчя в офіціантки було зранку втомлене й голе — без гриму, воно відпочивало до полудня принаймні. Голий контрабас стояв у кутку естради, незграбно загортаючись в розстепнутий зелений чохол.

ЖИТТЯ В ПУСТЕЛІ (1)

Я вирішив поділити цей розділ навпіл і роблю це ось чому. В жодній країні мені не подобається все зразу. Але недоліки та достоїнства кожної держави настільки впливають з її природи, що майже завжди можна аналізувати їхню долю наперед, — кожен з нас має право на такі прогнози, вдивляючись в обличчя цивілізації, яка існує за тими чи іншими законами, любить своїх дітей чи пожирає їх, мов міфічний Сатурн. Коли я у пам'яті знову проходжу по американських шляхах, то мене не раз обіймають теплі хвили радості, і не раз я торкаю свій біль, часом прирослий до болю тієї Америки, яку я встиг полюбити.

Цей розділ поділено навпіл, бо навіть на шляху крізь пустелю я зустрічав так багато надто несхожих між собою виявів тамтешнього життя, що хочу написати хоч би про кілька з них. Я не люблю місто Лас-Вегас і спробую пояснити, чому саме. Більшість американців, моїх знайомих, бували в Лас-Вегасі, але теж не люблять його, хоч він незмінно популярний, такий дзвінкий і світлий.

Коли я вперше під'їжджав до Лас-Вегаса автомобілем вночі, місто здавалось мені сфокусованим в одному місці яскравим світлом, від якого болять очі; вважається, що вогні Фремон-стріт помітні, як небесне сяйво, ще з тридцяти миль (про це, втім, я дізнався згодом). Спочатку, коли приїжджаєш з темряви Невадської пустелі — крізь гори, згори вниз, — вражає раптове сяяння, в якому є навіть щось містичне. Можна принагідно згадати, що деякі з великих релігій виникли саме в пустелі — при всій несподіваності такої асоціації надалі вона може виявитись не такою вже й далекою від істини: лас-вегаське дійство часом схоже на відправлення релігійного культу. Місто це дуже американське; не шукаймо спільних знаменників до нього і не робімо вигляду, що люди ходять туди потай (я в нас

читав і таке), соромлячись цієї обителі пороку і не згадуючи про неї в пристойному товаристві, на службі чи в присутності дам.

У Лас-Вегаса один з найзавантаженіших аеропортів — імені Маккарена, один час планувалось навіть розширити його, конкуруючи з каліфорнійськими: людей до міста прибуває чимало — понад 15 мільйонів візитерів на рік. Уявляю, якби вони соромилися своїх відвідин, що за конспірація розвелася б в Америці. Отже, варто повторити, місто це дуже американське — за історією, психологією, будівництвом, за мрією, за якої воно виникло. Щодо майбутнього, то це місто «на зараз», про майбутнє тут годі й думати; геологи запевняють, що за минулі двадцять років Лас-Вегас на цілий метр занурився у ґрунт — через спустошення водних резервуарів під ним. На радість моралістам, вважається, що колись Лас-Вегас провалиться під землю і повториться історія з великими містами давнини, що загинули за гріхи, тобто історія з Содомом та Гоморрою.

Втім, у трьохсоттисячному Лас-Вегасі є близько 150 церков, більше на душу населення, аніж будь-де у США; вони могли б, певно, відмолити будь-які гріхи, якби займалися справами молитовними, а не шлюборуйнівними, що поглиблюють і без того сумнівну репутацію міста. Річ у тім, що в більшості американських штатів розлучення пов'язано з великими витратами на адвокатів, на суд, з моральними муками — цікавістю преси, відкритими ротами пліткарів. У Лас-Вегасі досить прожити кілька тижнів підряд, і шлюб ваш можна буде розірвати назавше, була б згода сторін. Тут-таки з великою легкістю благословляються нові шлюби, навіть модно одружуватись у Лас-Вегасі, де є всі види азартних ігор, включно з матримоніальними.

Шосе № 15 вело мене крізь нічну пустелю з кактусами, дорожніми знаками й кролями по обидва боки шосе. Не знаю, чи займались кролі азартними іграми; якщо ні, то вони були єдиними живими істотами у цій пустелі, яких цікавість чи бажання миттю розбагатіти не вели до Лас-Вегаса. Причому я певен, що якби такий маленький пухнастий кролик з'явився за столом для рулетки, на нього не звернули б уваги і дозволили б робити ставки, як всім, а круп'є в смокінгу байдуже б глянув на вуханя, оголошуючи виграші. В слот-машинах оберталися б намальовані глянцеві морквинки.

Отже, в'їжджаючи до Лас-Вегаса, хотілося бути обережним, бо я чекав від цього міста атмосфери неймовірного

купецького розгулу, з п'яними посеред тротуару й шулерами, які виносять гроші в плетених кошиках. Нічого подібного: атмосфера у місті підкреслено ділова — тут не валяють дурня, а грають на гроші. Справа це серйозна, й місто присвячує їй по 24 години на добу. Над містом — туманець урочистості й надії на велике багатство.

Бажання розбагатіти (кого відвідує бажання програвати?) прийде й до вас незалежно ні від яких інших обставин вже у готельному вестибюлі. Навіть коли зовні його буде оформлено як бажання спробувати, але десь у надрах темпераменту підсвідомо писне недорізаний піратський пережиток — «ой і виграю ж я купу золота, в цих-таки пісках і закопаю, лиш на скриню витрачуся...» До адміністраторської стойки в готелі проходиш крізь ряди столів, де надзвичайно зосереджені люди з розумними обличчями випробовують фортуна, граючи в явно неінтелектуальну гру, в Америці звагу блекджек, а в нас ще простіше — очко. Атмосфера конструкторського бюро електроніків чи кардинальського конклаву в соборі святого Петра. Короткі цеголосні репліки, стримані рухи, круч'є з маперами члена британської палати лордів. Я зушніввся у готелі «Ель Марокко», й мені зразу ж сказали, що коли містер (тобто я) бажає взятись до гри негайпо, готельний слуга розпакує валізи й розкладе мої речі на полицях в номері 206, відведеному для мене. Я нічого не відповів, йдучи на другий поверх, бо сам люблю розпаковувати свої валізи.

Хто не розпаковував валіз у Лас-Вегасі! Споконвіку була тут оаза на шляху зі сходу до Каліфорнії, й переселенці, що заганяли коней до останньої втоми, на шляху до золота дозволяли собі спинитися тут, втолити в цих місцях спрагу й відмити очі від пилу. 1854 року тут оселилися мормони — сектанти, яких в Америці недолюблюють, і почали розширювати існуюче вже містечко (мормони досі складають основну частину працівників казино; вважається, що вони не крадуть, а багатожонство, миле сектантам, картярству не перешкоджає. Найстаріші з міських ломбардів, такі, як Стоні, теж є мормонською власністю. На ломбарді можна прочитати який-небудь релігійний заклик, на зразок «Схились до Мене, о дитя Моє!», але слухових апаратів, штучних очей, окулярів та вставних щелеп тут не беруть в заставу все одно). Коли 1905 року до Лас-Вегаса дотяглась залізниця, в оазі вже вирувало містечко середніх розмірів і досить пристойних манер, незважаючи на те, що в пустелі знаходили й срібло, і золото. Одне з вирішальних

потрясінь Лас-Вегас пережив у тридцятих роках, коли тридцять перший президент США Герберт Гувер вирішив збудувати неподалік від міста греблю на ріці Колорадо, яка мала б витворити енергетичну базу для розвитку великого району, зростити з водосховища мертві землі, а zarazом зібрати до одного місця тисячі безробітних, що збуджено блукали по великих містах. А при всьому ж тому в Америці тоді було вже близько тридцяти мільйонів автомобілів, масовими стали кіно й радіо з розповсюджуваним по країні образом багатого красеня в новім «фордї», який вирвався з біди ціною нестримних везіння й спритності. Перевидані плакати з красенем можна придбати в крамничках «Гранд-отелю МГМ» коли завгодно, а по внутрішньому готельному телебаченню можна проглянути й всі старі фільми про нього: білозубчик з проділом став дещо старомодним, але закличчість образу не вичерпалась. Коротше кажучи, в 1931-му, після короткої дискусії та миттєвого плебісциту в штаті Невада, до якого з 1869 року належить Лас-Вегас, було дозволено азартні ігри. На той час це був єдиний штат, де грали не приховуючись, й репутація Лас-Вегаса стала цілком однозначною. Казино росли, як гриби; мафія дотяглась до них, і лас-вегаський мер Грінбаум одпого ранку не встав з ліжка, бо йому перерізали горлянку в спальні; дрібніші гангстери діставали свої свинцеві порції просто на вулиці чи в кафе за ранковою трапезою — стрілянина була, наче під час битви з індіанами, давно перестріляними в цих місцях.

Та коли б Лас-Вегас залишався саме таким — осередком злодійських кубел з різнокаліберною стріляниною, — доля його була б недовговічною й специфічною. Господарі міста чудово це розуміли, і особливо після війни готелі та казино почали вбиратись у плюш та шовки; будувалися зали для солідних конференцій та з'їздів; концерти й вистави у Лас-Вегасі традиційно найвищого рівня: коли я там був, наприклад, виступав дуже відомий і гарний (що не одне й те саме) музикант Бахарах, співав Дін Мартін, гастролював балет з «Лідо». На відкритті готелів співають естрадні зірки, рангом ніяк не нижчі за відомих Барбару Стрейзанд чи Френка Сінатру; чимало офіційних спортивних заходів, серед них і зустріч боксерів СРСР — США, традиційно відбувається тут. Лас-Вегас, де злочинність неймовірно висока, уникає голосних розмов про це: тут не Чикаго й не Нью-Йорк; зате коли шеф місцевої поліції зловив у місті двох торговців маріхуаною, то демонстра-

тивно вивіз їх подалі в пустелю, розвернув обличчями в бік досить далекої звідси Каліфорнії та дав кожному по широко розрекламованому копняку під зад.

...Гральні зали обтягнуто різнобарвними драпіровками м'яких та благородних тонів, столи, як належить, зеленого кольору; в жодному з казино немає вікон та настінних годинників — час зупинився, а все у Лас-Вегасі, включно з установами по розлученнях та весіллях, ресторанами, більшістю крамниць, діє 24 години на добу. Для дуже заклопотаних людей навіть церковні служби щонедільні відбуваються просто в казино, і вища сила в жахом ширяє над богопротивними столами, де люди схилились до рулеткових коліс в екстазі майже сектантському. Я ж вам казав, що не одна вже релігія стартувала з пустель — тут панує атмосфера зосередженого поклоніння. Дуже засмоктуюча і, треба сказати, досить добре організована атмосфера. Ще підїжджаючи до Лас-Вегаса, я виявив на бензоколонці пачку красивих аркушів паперу, кожний з яких було розділено на різнобарвні талони. За один талон обіцяли розмінних грошей на два долари, за інший — бокал шампанського, за третій — ще щось. Звичайно ж, за умови, що ви відвідасте казино, де смужки підлягають реалізації. Я відвідав, миттю програв два дармові долари, потягся за власними, кровними, заробленими — а раптом... І шампанського дали — каліфорнійського, рожевого, в малому келишку, але ж...

В іншому казино я спробував щастя при слот-машині — це середніх розмірів шафа, схожа на інкрустований автомат для продажу газованої води: така ж монетна щілинка й таке саме віконечно унизу, звідки в разі виграшу вилітає належна тобі сума. Але є дві технічні деталі: довга ручка збоку (за неї належить смикнути, коли опустиш монету, чому автомати в побуті й зветься не своїм офіційним іменем слот-мешінс, а «ван хендід бендїтс» — «однорукі бандити»); на передній стінці автомата віконечко, за яким обертаються цифри, літери, морквинки, вишеньки, сливки (грати може й неписьменний) — кожне поєднання чогось там варте. Якщо ти виграв (може статися й таке), автомат вивергає з своїх інкрустованих грудей довгий і досить мелодійний подзвін, що триває увесь час, доки сиплються гроші. Одного разу, наприклад, я заштовхав у «бандита» п'ятицентовика, смикнув за ручку, й морквинки з вишеньками зупинились у позиції, що гарантувала мені п'ять доларів. Сто нікельованих монет сиділи під немовкучий

автоматичний благовіст дуже урочисто й повільно; програв їх я куди швидше, аніж одержав.

Тільки-но я спробував відірватись від автомата, до мене підійшов хтось у чорному, з краваткою-метеликом. «Сигарети», — пробуркотів я; сигарети з'явилися через лічені миті, й саме мій гатунок. Коли я попросив пити, до мене підкотили воду, вино — все, чого бажалось, — до машини й негайно. Доки я збирався грати, казино трималось за мене всіма залізними лапами гральних машин та білими рукавичками всіх круп'є.

Стріп, центральна вулиця Лас-Вегаса, тече, осяяна потоками світла з вивісок, — близько мільярда доларів осідає щороку в бездонних сейфах цього міста, можна й не так вже економити на освітленні. Тут злочинність вища за чикагську, а самогубств найбільше в світі, але в залах казино ніхто не розмовляє про це, там забороняється навіть фотографувати; охоронці з автоматичними гвинтівками не дрімають біля амбразур під стелею — Лас-Вегас послідовно береже таємність, ховає свої чорні двори й сліпить вас такими потоками закликів до гри та забави, що неможливо їх уникати. Надання місту благопристойного вигляду — ціла наука, дуже сучасна й поважна; це не Нью-Йорк, про розбійничків тут майже не пишуть, зате всі знають, що в Лас-Вегасі минулої осені почали реставрацію популярного готелю «Аладдін», розширюваного до 1030 кімнат (вже нині лише в тутешніх готелях найвищого класу є 35 000 номерів). При перебудовуваному за 10 мільйонів «Аладдіні» будується театр на сім з половиною тисяч місць і найкращі в Америці приміщення для конференцій та з'їздів. До готелю «Стардаст» добудовують нове казино за три з половиною мільйони. Про такі події розповідають невпинно. Куди менше пишуть (але пишуть все ж) про те, що «Дезерт Інн», готель, рекламований на всіх перехрестях, перший із набутих тут напівлегендарним Говардом Х'юзом, зводився на гроші далекої звідси банди клівлендських мафіозо — свого часу про це більше писали, та позамовкали певдовзі, перейшли на звичне базікання. Надзвичайно красиві фонтани та біло-рожеві колони нового «Цезарпелису» (виявилось, що до цього палацу приклав лапу один з шефів чикагської мафії Сем Джіанкано; не так давно у нас переповідали американські сенсації про те, що Джіанкано ввійшов у змову з тасмною поліцією, нахваляючись вбити Фіделя Кастро; витворювався потворний сплав стукачів з убивцями...).

Я торкнув подробиці історій, досить заплутаних і не відомих до кінця ані мені, ні моїм знайомим, — ліпше й не згадувати про таке на ніч, ліпше ходімо вранці, проспавшись після недовгої тутешньої нічки, на безлюдну вулицю, щоб здивуватись, до чого ж вона закурена й негарна, як випалено її квітники й розпечено стіни, як багато сміття на її хідниках; щоранку в місті порожньо, мовби збудували його в «Марсіанських хроніках» Рея Бредбері, який мешкає неподалік. Сніданок можна дістати де завгодно — в більшості кафе годують швидко й дешево, тут не заробляють на яєчнях і яблучних пирогах; через це стандартні раціони в масових кафетеріях акуратні, поживні й не дуже смачні; але ж ви приїхали до Лас-Вегаса не для того, щоб подивляти тутешню кулінарію! Офіціанти видають здачу монетами, навіть срібні долари з профілем Ейзенхауера, яких в Нью-Йорку не знайдеш, тут даються необмежено. Поряд з касою біля входу — гральний автомат, можеш усю здачу просадити просто тут, не відходячи від каси.

Люди швидко жують і виходять на вулицю. Атмосфера золотої лихоманки кружеляє над містом — тут сплять, коли доведеться, але більше — вранці, решту часу грають; в моїй «Ель Марокко» навіть плавальний басейн відкривається лише об одинадцятій ранку: все одно ніхто не прийде раніше...

«Як вам сидиться тут, в грошовому дзенькоті? Не набридло?» — ввічливо спитав я чергову вниз, віддаючи їй ключ. «А чому це має набриднути? — відповіла сердита невиспана жінка. — Це життя; тільки в нашому, лас-вегаському житті усе пеприховано: люди грають на гроші, одні їх програють, інші — одержують. Це і є життя, шановний джентльмене. Ви не згодні?» Ні, я не був згодний, але затямив слова чергової, бо вчора, коли остаточно зневірився у своїх шансах на піратське золото і йшов до свого номера, спинився у готельному вестибюлі при столі для гри в очко й побалакав з банкометами. Зразу ж заспокоїв їх, що втратив інтерес до картярства ще в дитинстві й тому не тягтиму з них професійних таємниць, не молитиму викинути мені три виграшні карти — трійку, сімку й туза, що складають у сумі жадане двадцять одне очко. Банкомети не надто вірили, але каву все одно пили чашку за чашкою, так що, сидячи біля столика з кавником, я кожні п'ятнадцять хвилин діставав у співрозмовники то одного, то іншого — вони змінювались що чверть години. Нарешті банкомет на ймення Вілт, блондин років тридцяти з бездоган-

ними манерами, повірив у мою картярську пасивність і довірливо сказав: «Правильно. Не грайте. Все одно не виграєте. От я — не п'ю і не граю». — «І щасливі?» — не стерпів я. «Щасливий!» — відповів мені банкомет виключно й перестав дивитися в мій бік. Його напарниця, Дженні, виявилась контактнішою. «Ви не граєте, бо вам не виповнилось 21 року? — грайливо запитала вона. — В нас до 21 року грати не можна». Я відповів, що впадаю в дитинство і часом чуюсь юним до непристойності. Банкомет Дженні всміхнулась, а тоді сказала, що ми, напевно, ровесники — вона з Нью-Йорка, вчилась там у школі, там-таки брала уроки музики, а з кінця п'ятдесятих років почала там співати у нічних барах. Кар'єри не зробила й кілька років тому переїхала з чоловіком до Лас-Вегаса. «От я не граю — нам, працівникам казино, не рекомендують цього робити — не граю й не хочу. Просто обійняв мене дух азарту, який у кожному з нас є, чи не так? Передчуття везіння, яке десь поруч, — наче нота, якої ніколи не міг взяти, й раптом вона прорізалася у голосі. Не можна жити в Америці й не вірити у везіння. Я прийшла працювати до „Ель Марокко“, в усі тутешні драпіровки та номери з балдахінами; ви знаєте, тут усі настільки захопилися грою, що мене ніхто не зачіпав, навіть коли була я молодшою, — все одно ми не маємо права зближуватися з клієнтами, але до мене ніхто не чіплявся — грають. Хтось виграє — не часто, але буває: а в основному плачуть, програються — ви собі не уявляєте. Дуже важко жити навпаки: я ж ночами працюю — опівночі починаю й до восьми ранку. Коли ми з чоловіком їдемо у відпустку, я довго звикаю до того, що можна спати вночі, а вдень жити, як усі люди. Добре, що я не маю малих дітей; уявляєте, як було б їм у тутешній школі? На уроки, з уроків діти ходять крізь грошовий дощ й звикають, що все ґрунтується не на праці, а на везінні. Я от не граю, так особливо відчуваю це. Ми з чоловіком залишили дочку в його батьків у Нью-Йорку. Чоловік не працює зараз; інколи їде до дочки на тиждень чи два. Вона в Колумбійському університеті. Тут, знаєте, теж є університет — Південний Невадський, так в ньому майже ніяких заварух не трапляється: всі тут як під наркозом. Навіть негри, це, звісно, гарно, що вони не влаштовують ніяких скандалів та демонстрацій, живуть на заході міста, — грають; напевно, там теж багато хто під наркозом. Це я в Нью-Йорку звикла, що там постійно щось відбувається, хтось воює, хтось

бешкетує, хтось революцію робить. А тут грають, грають, грають — ціле життя; в грі. Всім виграш ввижається, але ж так не буває, щоб усім...

Ззаду мене між гральними автоматами бігав дідусь. Зовні він був подібний до золотошукача-алкоголіка: я зустрічав таких на Півночі — обличчя фанатика й жилаві сірі руки. Дідусь рухався з вправністю досвідченої ткалі-багатоверстатниці, смикаючи то за одну, то за іншу ручку в своєму великому машинному господарстві. Час від часу розливався виграшний благовіст, і монети сипались з автомата до цинкових почов. Машиналино я взяв монетку зі столу й наблизився до одного з обслуговуваних дідуганом автоматів. Той майже вдарив мене по пальцях, відштовхуючи від свого господарства. «Іде», — сказав дідок, навіть не глянувши у мій бік. Сипались нікелеві монетки, і я не міг своєю нещасливою лапою перебивати смугу золотошукачьких везінь — дідові привалило...

Біля півної газетної стойки поруч, де продавались плакатики до всіх життєвих пагод, найбільшим попитом користувався такий: «У випадку ядерної атаки на Лас-Вегас ховайтеся під оцю гральну машину — в неї можна кидати що завгодно без наслідку». Похмурий дідуган діяв поруч з похмурим гумором плакатика.

Кожен, хто поважно грає, володіє однією чи кількома «системами, що гарантують виграші». З тих систем, які я пізнав у Лас-Вегасі, застосувати не довелось жодної; по-перше, тому що я бавився, а не грав; по-друге, тому що системи було створено не для мене.

Згідно з однією системою, належало до одної кишені покласти суму, призначену тобою для гри, а до іншої складати виграш і періодично звіряти вміст кишень, роблячи висновки самостійно. Інший метод — науковіший: належить весь час подвоювати ставки: програв — подвоїв, ще раз програв — знову подвоїв. Згідно з математичними законами, до тебе принаймні колись повернуться всі поставлені на кін гроші. Але щоб грати таким чином, треба дуже вже покластись на теорію ймовірності й мати доволі терпіння й грошей.

У Лас-Вегасі грають у кості й покер, у різновид лото, що зветься бінго, й знайомий нам блекджек (в очко, до речі, можна зіграти й з автоматом — цей автомат облупив мене, як вокзальний шулер) — тут грають усі й на все. Є гра, в якій можна поставити один цент, а в казино на 26-му поверсі «Гранд-отелю МГМ» початкові ставки дозво-

лені від 50 доларів до двох з половиною тисяч; за членство в Метро-клубі на 26-му поверсі треба сплатити тисячодоларовий вступний внесок. І все ж таки хоч є в Лас-Вегасі привілейовані клуби й готельні номери, за які платять по півтори тисячі денно (пентхауз «Клеопатра» й «Шехерезада» в готелі «Аладдін»), це насамперед місто для рядових американців, тих, статистичних, середніх, які п'ють по 16 чашок кави на тиждень і з'їдають 287 яєць на рік. Безумовно, Лас-Вегас — карикатура на Америку, але чому ж так любить Америка це криве дзеркало? Чому вона збігається на сяючу вулицю Стріп і люди роками оповідають одне одному про те, як довелося бути в Лас-Вегасі й щастя просвістило мимо, наче куля з індіанської рушпиці, а ще було...

Це місто прийняло пустелю в себе, і так само, як піщипки, що злежалися в дюні, не стають монолітом, так і люди, проходячи крізь цю спустошену землю, стабілізуються у власних роз'єднаностях, бувають навіть щасливі в них: адже тут кожен — мільйонер без п'яти хвилини; от повернуться морквинки, сливки й вишеньки в красивій машині, що розщедрюється, і грошова злива обіллє тебе з голови до п'ят. Круп'є ввічливі й зустрічають тебе як давнього друга, навіть побалакають, — хто тебе розбере, може, ти новий Говард Х'юз — захочеш і купиш їх з усіма рулетками, картярськими столами та іншими тельбухами. Тут красиво, музика грає, ходять і танцюють розкішні жінки, тут свято, за яким так зболіла розсмикана в суєтах та безнадіях душа.

Не переповідастиму вам усіх легенд про ласвегасця Говарда Х'юза, один час у нас переповідали їх без міри; але живе і цей міф — про загадкову людину, колишнього льотчика-випробувача, який розбився 1947 року на літаку ФХ-11 і відтоді не сідав до штурвала. Х'юз приїхав інкогніто поїздом компанії «Юніон Пасіфік» і оселився на останньому поверсі готелю «Дезерт Інн». У його кишені лежав чек, одержаний після ліквідації справ з компанією ТВА, — пайбільший чек, що будь-коли лежав у кишені чоловічих штанів, — на 546 549 711 доларів. Гроші належало вкласти в нову справу, щоб упикнути величезних прибуткових податків. Х'юз, який ніколи не торкався до азартних ігор, почав з придбання готелю, в якому зупинився, а згодом придбав сьому частину Лас-Вегаса — з його казино, аеропортом, телецентром та багатьма тисячами людей, зайнятих на закушлених ним підприємствах. Історія битв Х'юза

з техаським магнатом Керкоряном, історія того, як автоконцерни та голлівудські кінодіячі вкладали гроші у Лас-Вегас, втрачаючи їх чи помножуючи, історія ще однієї гри, ще одного азарту, але дуже американського, дуже лютого, біля багать якого зосереджено гріються маленькі клерки з невеселих контор атлантичного узбережжя і неймовірно спокусливі каліфорнійські секретарки, які шукають у Лас-Вегасі женихів.

А гра навколо підземних ядерних вибухів, перший з яких відбувся 14 вересня 1957 року біля Лас-Вегаса? Вибухи вдалося відсунути аж на Алеутські острови, а перед тим вся невадська мафія з такою енергією розвинула кампанію проти ядерних випробувань, що можна було подумати — агітатори за роззброєння, та й годі. Багато всього різноманітного заплелось навколо сяючих казино в пустелі; людські ігри різноманітні, та не всі їх вигадано для щирих людей. Але ж так хочеться радості...

Свята необхідні; на Новій Гвінеї аборигени колють свіплю й святкують навколо неї протягом місяця; існують свята риби, снопа, ялипки і ще чимало різних; у Лас-Вегасі безконечне свято надії на велике везіння, на раптове щастя, в якому зміниться твоє життя. Всі тут твердо переконані, що не буває всезагального щастя. Отже, кожен сам ошасливлює себе як може — надією чи дрібним вигрешем, золотий птах везіння обладнав тут гніздо й цілком здатен торкнути тебе райдужною пір'їнкою.

Свято, яке завжди з тобою, — це Париж. Хемінгуей мав рацію, вигадавши таке визначення. Лас-Вегас лишається святом без тебе — їдеш звідси й розумієш, що нічого взяти з собою. Навіть у разі виграшу.

ЖИТТЯ В ПУСТЕЛІ (2)

Я зовсім не збирався читати вам повчальні лекції. Тим більше не збираюсь повчати американців, особливо після того, як наприкінці 1976 року жителі приатлантичного штату Нью-Джерсі ухвалили на плебісциті дозволити азартні ігри і в себе. Але мені все ще здається принизливою безрадівна забава з брязкотливою фортуною в казино, від привітань із якою руки стають чорними (після відвідин казино я подовгу відмивав свої долоні, де минуці програші й виграші відбилися байдужим брудом металевого окису).

Музика Лас-Вегаса дзвенить у вухах, і я витрушую з вух навіть її, бо монетний благовіст глушить решту мелодій невадського міста; гроші не можуть бути символом щастя — такого діловитого й конкретного, скільки б Лас-Вегас не переконував мене в цьому. Хлопчик Гекльберрі Фінн у штанях на одній шлейці був по-своєму щасливіший за похмурого старика Говарда Х'юза.

Розмови про щастя — одна з найбільш особистих і найпопулярніших тем; я не раз памагався нав'язати мільйонерам свої світоглядні уявлення про нього, але мільйонери не піддавалися так само, як і я їм. Щастя виявилось чимало — на жаль, бували вони й герметичними. Виступаючи у Фініксі, штат Арізона, я навів відомі чеховські слова з «Агрусусу», які здались мені повчальні без набридливості й доречні: «Треба, щоб за дверима кожної задоволеної, щасливої людини стояв хтось з молоточком і постійно б стуком пагадував, що є нещасні, що якою б щасливою не була вона, життя рано чи пізно покаже їй свої пазури, трапиться лихо — хвороба, бідність, втрати, і її ніхто не побачить і не почує, як зараз вона не чує інших».

Втім, кого-кого, а поймаєного тут героя Марка Твена — хлопчача Фінна — згадані високі матерії не надто тривожили; навіть важко медитуючий Том Соєр умів сміятись куди безпосередніше, аніж все місто Лас-Вегас, і це було чудово.

Я раптом зараз подумав не про героїв Чехова і Твена, — я подумав про пезнищеність сміху.

Американці сміються; вони розтягають губи в посмішці, коли страждають від болю, й регочуть, програвши. Біль залишено тобі, віп зберігається всередині, не розчиняючись у повсякденних квиліннях, а назовні — «кіп смайлінг!» — посміхайся! Про це можна писати в кожному розділі, — повертаються обличчя, що запам'ятались за океаном, і коли я переглядаю фото, зроблені в Америці, то мене обіймає білозубістю, бо жодної похмурої фізіономії не привіз я навіть на негативах. Жити дуже важко, а без надії зовсім не виживеш. Сподіватись належить до останнього — в натовпі, наодинці з собою й у пустелі.

...Дівчину цю я зустрів в Арізонській пустелі біля міста Фінікс. Вона їздила на «кадилаку» 1959 року випуску і виглядала дуже гарною за вітровим склом свого старого автомобіля. Пустеля починалась відразу ж за огорожею її будинку — немудрі кролі проковзували вбчї крізь незамкнену хвіртку внутрішнього подвір'я і топилися в ба-

сейні; одного разу на подвір'я заповзла гримуча змія — було дуже важко її позбутися, так само, як важко було діставати з басейну кролів-самогубців. Річ у тім, що дівчина живе сама, їй 23 роки, і от уже п'ять років нижню половину її тіла паралізовано — відтоді, як вісімнадцятирічна випускниця середньої школи в штаті Вісконсін впала, послизнувшись на різдвяній кризі, й зламала хребет, ударившись ним об поріг.

Дівчина всміхалася, розмовляючи, але якось сказала: «Вийдіть, прошу, на півгодинки, — мені зараз дуже болить, я маю оговтатись, вже не можу...»

Вона дістала страховку й купила собі будинок у місцевості, де цілий рік тепло — в пустелі поблизу міста Фінікс; за два роки прибудувала басейн — на той час дівчина вже заробляла сама на себе. Вона ще з одним автомеханіком відкрила маленьку майстерню по ремонту й реставрації дуже старих автомобілів; удалось розшукати, відреставрувати й продати колекціонерові «мерседес» випуску тридцятих років; бізнес, власне, на цьому і закінчився — прибутків вистачило на побудову басейну та ремонт будинку; більшість робіт дівчина виконувала сама.

Не називатиму тут її імені, бо дівчині було б дуже боляче від моїх співчуттів, жалів та захоплень; вона посміхається, пересідаючи з коляски на переднє сидіння дуже старого «кадилака», складену коляску заштовхує на заднє сидіння — усе сама, усе з посмішкою. В університеті, де дівчина завершує курс наук про організацію сучасного бізнесу, вона придивляється до юридичного факультету — хоче закінчити його, грошей має вистачити — і почати власну справу в адвокатській конторі. «Це буде чудово, — каже вона. — Я збираюсь виступати по справах про автомобільні травми і швидко здобуду популярність. Ви уявляєте — в'їжджаю на колясці й кажу: „Панове судді, засідателі, всі, хто тут є! Я розумію муки цієї людини, яка постраждала у катастрофі...“» Й сміється.

Це дуже американський характер, споріднений з тими, що запам'яталися з літератури; людину б'ють, а вона зводиться і, посміхаючись, насувається на суперника — раз, вдруге, вп'яте. Її знову б'ють, а людина всміхається перекирвленим ротом, лізе в бійку, доки зовсім її не звалить чи доки противник не капітулює перед упертістю. Тут впертістю не кизуються — герой оповідання Джека Лондона «Любов до життя» просто хотів вижити, не вбачаючи в цьому особливого героїзму й не філософствуючи. Хотів

вижити й повз, замерзаючи, посміхався здерев'янілим ротом.

Посміхаються кінозірки, всміхаються астронавти, сміється злочинець, піднісши зап'ястя у наручниках, регоче ковбой, гарцюючи за огорожею біля шосе, усміхаються страйкарі, що пікетують завод, всміхнувся колишній президент Ніксон, вивозячи в кріслі свою паралізовану дружину з клініки.

Посміхається паралізований Уолт Уйтмен — з історії американської літератури; посміхається паралізований Теодор Ретке — з класиків нової американської поезії. Кораблі потопають з піднятими прапорами.

...Місто Фінікс схоже на кілька рибальських флотилій, розсіяних в океані. Пустеля — океан навкруги, з валами кам'яних узгір'їв, з кам'янистими породами, що виступають з піску, немов сірий зиб. Флотилії закинули ятери кожна у своїх водах і не наближаються одна до одної — квартали вілл розділено нейтральними зонами, де ростуть лиш товсті зелені кактуси, схожі на гігантські скам'янілі огірки чи дивні скульптури, споруджені тут давно неіснуючою, перозгаданою цивілізацією.

Арізона — штат малонаселений, хоч зараз у ньому живе стільки ж людей, скільки було їх у всій Північній Америці при відкритті її Колумбом, — близько півтора мільйона. Місто Фінікс — єдине з її міст, відомих в Америці, — треба зауважити, що досить добре відомих, хоч всі будинки в ньому молоді. Ви знаєте, що американські міста виникали на кон'юнктурах, — це зросло на зброярнях та на інститутах ядерних досліджень, зосереджених у пустелях Невади, Арізони й Нью-Мексіко (до того ж у штаті виявились уранові поклади). Місто зростало на піонерських мріях: зачаровані сухим та рівним його кліматом, сюди з'їжджались немолоді люди, які мріяли про життя в субтропіках і могли за нього платити; індіани племен апачі, навахо й інших, дрібніших, що вижили в Арізоні до наших днів, від міст віддалилися (коли я був у Фініксі, до міста приїхала делегація індіан племені хопі з вождем Майною Ленза — вони передали місцевій владі декларацію: «Все, чого ми бажаємо, — це повної незалежності від уряду білих людей, бо хочемо жити власним своїм життям і молитись власним богам на своїй землі». Індіани приїхали на несідланих конях у головних уборах з пір'я; їх 70-річна предводителька вручила текст декларації, після чого делегати племені відїхали в бік гір). В землі Арізони знайшли зо-

лото, срібло, мідь — неусміхнені (от хто в Америці не навчився сміятися!) індіани торгують персями та браслетами з хімічно чистого срібла — це їм дозволено без податків (у кузові пікапа на рядні неймовірної яскравості замислений індіанин розсипає свої білі скарби і кам'яніє над ними. Тут — без обману, але й торгуватися не заведено — купи чи проходи). Поля тут неплідні — на зводнених землях росте бавовна, цитрусові й навіть де-не-де виноград, але ця горбаста земля непривітна — тут роблять літаки, випускають консерви і вивчають всі на світі науки — від індіанської писемності до архітектури. Життя в Арізоні дивне — в пісках та камінні, порослому саксаулом, кактусами й дуже шорсткою травою. Але є ще Фінікс Райської долини, отой центр притягання багатих пенсіонерів: у старечих посмішках розтягнуто губи в Голдуотера (пам'ятаєте, цей сенатор у 60-і роки рвався у президенти, вимагав скинути атомну бомбу на В'єтнам і розірвати дипломатичні відносини з СРСР), Ріглі (спадкоємці винахідника жувальної гумки), Дугласа (літаки), Кайзера (алюміній), Файрстоуна (автопокрішки)...

Для багатьох літніх людей на американському Середньому Заході сяюча Арізона — наче вимріяна земля, передсмертне очищення клубом Райської долини. Особняк Баррі Голдуотера осиним гніздом приліпився до рожево-сірої скелі; сам власник універмагів, який з тріском провалився при спробі захопити Білий дім, позує на листівках у замшевім капелюсі та краватці «бола»: «Ласкаво просимо до нас у гості!» Втім, будинок самого Голдуотера охороняється, і приватну дорогу, що веде до нього, перекрито шлагбаумом.

Шлагбаумами, хай не такими видимими, але не менш дійовими, перегороджено шляхи до більшості закритих клубів Фінікса — тенісних, гольф-клубів; членство у танц-клубі, наприклад, належить підперти внеском у 25 тисяч доларів. Людей, що приїздить сюди не жити, а доживати, можна з легкістю сортувати за станом поточних рахунків у банку — підсумкові всього життя. «Спочатку ми не шкодували сил і витрачали здоров'я, щоб заробити, а нині витрачаємось, щоб повернути собі здоров'я й сили», — казав якийсь із дотепників міста Фінікс...

Це місто розділено з майже кастовою чіткістю: тільки в Райській долині є 39 клубів, зачинених непроникно — навіть просити про вступ до багатьох з них можна не частіше як раз на три роки: час зупинився в пустелі, наче

пісочний годинник розбився й зродились дюни у кактусових стовпах. Справді, ви собі можете уявити чистеньке, красиве і абсолютно безлюдне місто — це вдень у центрі. Є острівці заселеності: університет на відшибі, стадіон, де час від часу бувають бейсбольні матчі,— яка вже там гра в спеку... В місті пустельно не лише в час полуденної сісти, яку тут розтягують, здається, на більшу частину дня; чому б ні — адже більшість мешканців Фінікса своє вже відмислили, відметушилися, відрахували — Райська долина поруч, і не тільки та, що у Фініксі. В місті серед білого дня буває так порожньо, наче це територія добре організованої військової частини: знаєш, що люди тут є, але вони десь; це місце не для сторонніх. Ерл Бімсон, президент тутешнього банку, вважає, що ближчим часом населення Фінікса може потроїтися: адже й тоді, певно, сторонній гадатиме, в яких мушлях поховались тутешні мешканці; красива устрична банка, а не місто.

Це теж частина світогляду; для багатьох європейців, що їхали до Америки, вона й напочатку була чимсь на зразок потойбічного світу, заміником раю та пекла їхніх віруючих батьків. В Америці кожному мало відплатитися за земне життя — кожен тут діставав приватні пекло чи рай, а в потойбічному світі, як відомо, кожен сам по собі. Всі роздуми про майбутнє втратили сенс — яке в раю чи в пеклі майбутнє? Лишався тільки сьогоднішній день, і його належало прожити відповідно до можливостей. Якщо у Лас-Вегасі кожен мріє дістати більше від того, що ставить, то в Фініксі виграші поділено: кожен дістає відповідно до того, що лежить перед ним на зеленому столі. В Райській долині виправдовують потойбічність назви цієї обителі — тут кожен грає на власній лютні й сидить під власним лавровим кущем. Іноді по небу пролітає вертоліт дорожньої поліції, паче заблудлий зимовий ангел з лижами, притиснутими до живота. Тут мало негрів, гетто невелике й малоактивне; злочини специфічні — велику кількість людей, наприклад, затримують пізньої ночі за автоводіння в п'яному вигляді,— але серед одинадцяти тисяч п'яних минулорічних водіїв майже не було відчайдушних гультяїв, близько восьми з половиною тисяч виявились білими, володарями респектабельних райських кущ. В місті не запам'ятались расові погроми, тут павіть боги різноколірні й не зустрічаються, роз'єднані, мов день і ніч. В багатющому Фініксі Музей мистецтв невеликий і нецікавий — приватні колекції зосереджено по віллах, куди їх позволили старі вже

колекціонери; світ людей, які нічого не бажають, крім спокою, береже цей спокій, дзеленькаючи дзвіночками біля дверей до півпорожніх крамниць — у багатьох крамницях продавець пропонує безплатно каву, газету, крісло посидіти; ну хто, скажіть, селитиметься у Фініксі заради самої лиш безплатної кави?

Двадцятирїохрїчний Денніс Еджерс — ми познайомились в окуліста — служить бухгалтером, заробляє цілком пристойно і мріє піти служити до військової авіації, де зароблятиме стільки ж. «Чому? — здивувався я. — Ти морочиш голову окулістові, щоб дістати довідку про гарний зір, підеш до війська й діставатимеш таку саму платню...» — «Але в авіації мені через 15 років дадуть пенсію — неможливо жити у Фініксі, не мріючи про спокій», — відповів юний очкарик, що з дитинства мріє стати пенсіонером і короткозоро мружиться на таблиці, вивчені ним папам'ять. Він уже пригледів будиночок з басейном і збирається взяти позичку на придбання його — на виплату протягом 15 років, до пенсії; поки що здасть будиночок в оренду власному батькові за оптимальну платню, вони ще обговорять...

Будиночок у пустелі. Як співається в негритянському релігійному гімні: «Вийди з пустелі, вийди з пустелі! О, розкажи, що бачив...» Тут живуть пустельники; по келях світяться телеекрани — можна бачити цілий світ, що відбився в них. А можна глянути у вікно, найпростіший з телевізорів, і порадіти, що світ той такий далекий, а в пісках скавчать степові песики, охороняючи місто від нашестя кролів, від усіх вторгнень.

Тут вторгнень не люблять. Репортер газети «Арізона ріпаблік» Дональд Болс минулого літа ввімкнув мотор свого автомобіля й підірвався на бомбі, підключеній до мотора. Тут не люблять людей, що вторгаються у секрети Райської долини, — вважається, що у Фініксі мешкає кілька босів теперішньої мафії; вони, й не тільки вони, не люблять, коли без дозволу хочуть увійти за шлагбауми...

Дуже тихе півмільйонне місто. Архітектурний полігон школи Френка Ллойда Райта; широко визнається, що район Скоттдейл з його дивними спорудами, породженими багатою до вишуканості фантазією, є одним з північноамериканських центрів експериментального будівництва та дизайну. Район наступає на старі будинки — підвищується орендна платня, власники віджилих споруд виїжджають, звільняючи храм для нового бетонного шедевра, одночасно

схожого на давній храм у Кіото й на дот. Війна і мир; солдати кількох армій — ангели й чорти, що зберігають видимість нейтралітету.

Одна з найелегантніших казарм світу — безумовно, готель «Білтмор» у Фініксі.

Бетонні куби, розкидані в парку, сховані в густих заростях — тут усе просякнута конструктивістськими візіями тридцятих років й снобізмом дядьків, що раптово розбагатіли. Коли поруч з найтоншою графікою килима, зробленого за малюнками Райта, сяє масово розмножена фізіономія секс-бомби, повторена на десятках обкладинок зразу й водночас, в обличчі тутешньої повії, заgrimованої під кіпозірку; коли чіткі, аскетичні лінії напружених бетонних конструкцій з японськими світільниками, вмонтованими у них, перебиваються кривульками торшерів, нещодавно пабутих і визолочених для пишнішої асоціації, — розумієш, чим є самотність художника чи архітектора, який втратив владу над своїм проектом або картиною, не має права вирішувати, де їх роздивлятимуться — на ресторанній стіні, в музеї, від стойки бару.

Від стойки бару вся будова виглядає інакше. Поруч зі мною якийсь чоловік обіймав неголеного й немолодого сусіда: «Ти зробив таку справу, таку справу...»

Я так і не почув, яку саме справу звершили приятелі, бо пішов снідати. По-перше, підслуховувати негарно; по-друге, не терплю п'яних, а людей, які впливаються зранку, відчуваю з якоюсь сумною огидою, на яких би широтах і паралелях не доводилося їх бачити.

В ресторані «Білтмор» стеля була золотого кольору, і це природно сприймалось у такому оточенні. Ранкове сонце бавилося на стелі, розливаючись веселкою. «Що там на стелі?» — спитав я в офіціанта. «Золото, сер», — відповів той, усміхнувся й глянув угору. До веселки можна звикнути, до золота — ніколи.

Сніданок в «Білтморі» коштував дорого — п'ятнадцять доларів для дорослого і дев'ять — для дитини; але це так званий «шведський стіл», тим більше стіл для дуже багатих людей, — тут можна їсти все і в необмежених кількостях, а при бажанні повторювати трапезу.

Можна було взяти «ковбойський стейк» — шмат смаженого м'яса завбільшки з фанерну лопату для відкидання снігу, можна було взяти піжпі хвости південноафриканських омарів-лобстерів, можна було з'їсти звичайнісінькі сосиски, а можна було — черепахові яйця, привезені з екзо-

тичних островів Тихого океану. Можна було пожувати курячу ніжку в крихтах, смаженину з дикого кабана і взяти собі смажених перепілочок, схожих на горобців-переростків. Можна було взяти торти всіх існуючих у природі сортів, а можна — ананас, з якого неїстівну серединку акуратно вилучено, а соковиті нутроці заповнено не менш соковитою малиною. Можна було поласувати динею, в якій, наче в бурштиновій овальній мисці, лежать посічені апельсинові дольки, а можна — кавуном, з якого виїнято серединку, що лежить тут-таки, вичищено насіння, а звільнене місце заповнено полуницями. Запивати можна було будь-якими безалкогольними рідинами з відомих людству.

Тут діяв обивательський університет для гараздуючих. Я побачив дві родини з дітьми й з напружених батьківських поглядів зрозумів, що інфантів привели сюди на дуже важливу лекцію — образ кімнати з золотою стелею відтепер мав витати над ними до пенсії як ідеал фінішу, зали для переможців, де одягають на шию важкі лаврові гірлянди й дивляться на тебе знизу вгору. Якби я не знав оманливої та вередливої природи тріумфів, то відчув би тут з усією певністю, наскільки всі перемоги відмінні й наскільки багатоліким є щастя — від можливості з'їсти хвіст омара до можливості висмикнути в райського птаха перо з хвоста й написати ним книгу, якої ще ніхто в руках не тримав.

Ах, як смачно снідати в «Білтморі» і як безлюдно павколо нього — і в парку, і на довколишніх шосе. Це місто біля фінішу; людина, що живе тут і готується тут вмерти, повинна бути спокійною і все робити для збереження свого спокою; крім спокою, Фінікс не дарує нічого: спокій — це чудово, але я певен, що вночі за віями людей, які заснули в місті серед пустелі, все одно оживають спогади, вибухаючи, наче бомби в пісках Арізони. Я часом намагаюсь вирахувати й передректи чужі вчинки, й мені зовсім не дивно, що стільки респектабельних людей напиваються до синього змія і розбивають щоночі свої автомобілі на тутешніх шосе.

«...Вони не вірять ні в що, — сказав мені синьоокий смітяр у білій чалмі. — Вони вірили тільки в себе, а зараз не потрібна їм і та віра. От побували ви в «Білтморі» — тут є ще кілька таких ресторанів, це ж Арізона, тут не лише Фінікс — це стиль. Знаєте, скільки людей в Америці щодня засинають голодними, думаючи про те, що б завтра поїсти, — десяток мільйонів... А в сусідньому містечку Таксо-

пі — це по Десятому шосе на південь — в ньому одному лиш щороку викидають у сміття до десяти тисяч тонн першокласної їжі. Вони самі в Таксоні підрахували, що могли б прогодувати кілька тисяч родин цілий рік...» Сміттяр похитав високою білою чалмою і підняв пластиковий мішок, збираючись покласти його на кузов свого пікапа. Сміттяр роз'їжджав між будиночками під Фініксом, і так сталося, що я опинився поруч і ми розговорились, на подив синьоого хлопця. «Хочете випити?» — спитав я. «Сік, якщо можна», — відповів незворушний сміттяр, витер долоні об фартух, зняв його й пішов мити руки — йому, певно, й самому набридла мовчазна боротьба з мішками сміття.

«Звуть мене Сур'я Сінгх Халса, мені 29 років, — сказав хлопець. Зразу ж, попереджаючи питаюця, додав: — Сінгх — це мій релігійний псевдонім, насправді народився я в штаті Колорадо, а батьки мої чистокровні англосакси. Хіпі немає вже, а я був хіпі...» — «Так, хіпі немає вже, — погодився я. — Навіть у Каліфорнії майже немає...» — «А я був хіпі, — повторив мій співрозмовник у чалмі. — З п'ятнадцяти років бавився наркотиками і ледве-ледве учився. Потім захопився спортом — від наркотиків відійшов і далеко стрибав на лижах, у 1964 році був навіть у збірній США по стрибках з трампліна й після олімпіади лишався в збірній. Мені платили спортивну стипендію, і я в коледжі свого рідного Колорадо вивчав образотворче мистецтво, сам пробував малювати — такі, знаєте, картинки з натури, ну просто як реалізм. Але щось мені зле жилося в наших горах та в снігу; батьки допомагали мало, я вже дорослішав, сам на змагання їздив, заробляв на себе, а в них ще діти є. Так поїхав я до Арізони — гадав, що тепло тут, рай, проживу якимось. Стрибав я гірше, стипендію з мене зняли, із збірної вивели, так що в горах мене ніщо не тримало. В Колорадо було мені зовсім пустельно, а тут іще й тоскно стало — піски, кактуси, двері на замках. Я тоді фотографією трохи бавився, мені актор Джон Вейн допомагав, він старий, але дуже гарний — ковбоїв грає, премію «Оскар» дістав. Йому подобалось, як я фотографую лижників і як його фотографую; він знімки мої у друк прилаштовував. Але це теж було несправжнім життям — чогось мені бракувало. Тут доля послала мені його, справжнього його з Північної Африки, поява його передрікалась планетою Уран — про це я дізнався згодом...»

Коли на початку цього розділу мені легко згадувалось

про американський сміх, америкапську впертість і небажання програвати, то думав я і про псевдо-Сур'ю Сінгха Халса. Рано подорослішавши, як більшість молодих людей в Америці, він теж прийняв на свої плечі кризу страшної сили... Моральні потрясіння єднались з матеріальними: мало було дізнатися, що невеликий і не дуже ситий В'єтнам неможливо перемогти силами велетенської і в основному ситої Америки, виявилось, що нафтову кризу можуть контролювати араби, про яких америкапці мали, як правило, дуже приблизне уявлення. Світ виявився пепідвладним Америці — сила її, багатство, все те, що так високо цінувалось, раптом впало, і моральні категорії вийшли на перший план, а з ними й було найважче. Матеріальні кризи Америка бачила вже й переживала — і суворіші за теперішню, але моральних потрясінь такої сили вона не знала, певно, з часів громадянської війни. Виявилось, що в Америці чимало дітей, схожих на спадкоємців багатого старика: їм начхати на його здоров'я, аби гроші лишив. Спалахували ура-патріотичні істерики, шукали, звісна річ, московських шпигунів і комуністів, які влаштували заваруху, але багато хто розумів уже, що причину належить шукати в самих собі. Людей ламало зсередини — дехто змінювався до невпізнання. Я здивувався одному з давніх своїх знайомих, який вкопав перед будинком високу залізну щоглу й щоранку піднімав на ній за вірвовочку зоряно-смугастий прапор, немов прагнув про всякий випадок довести власну лояльність тим, хто в ній сумнівався. Інший — шукає дочку, що пішла у хіпі й розчинилась у каліфорнійських помаранчевих гаях. Третій — розмовляв зі мною про свободу, багатство і разом про те, що не розуміє нічого.

«Свобода? — спитав у мене сміттяр у білому тюрбані. — Свободу людина здобула не з революції, не від церкви, не від уряду — світ переповнився гаслами: „Роби, як я, бо заарештую! Молись, як я, бо поб'ю!“ Волю людина здобула, йдучи від цього світу, як пішов я. А був хіпі...»

Ще один осколок розгромленого війська. Тут би мені ще сказати про розсіяне військо хіпі, дивних дітей раціональної країни, несхожих на всі інші людські продукти Америки, коротше кажучи — хіпі...

Ніхто не знав, хто вони, тому що бували хіпі-сезонники (щовесни мільйонів 60 молоді звільняється від навчання, й чимало таких людей рушає в мандри, запрагнувши волі і інших див), були хіпі-переростки (родичі російських бродяг початку століття, що природно вмонтовувались

у різномірний натовп), були хіпі-філософи (в нью-йоркському Грінвіч-вілледж один з них довго роздивлявся мене крізь окуляри в дротяній оправі, а тоді сказав, що я надто пристойно вбрався, щоб сидіти й мислити поруч з ним. Він не заводився, слабосилий, — він вираховував, чого це мене принесло сюди в такому білому светрику...). Всякі бували хіпі — деякі з них піднімали навіть прапори політичних мітингів, боролись проти в'єтнамської війни, — пам'ятаєте, як били їх гайковими ключами й поліційними кийками?

Хіпі були всі різні, й покидьок Менсон, який різав людей сам і навчив своїх дівок творити те ж саме (видано товсту книгу-бестселер про Менсона «Хелтер-скелтер» — там є фотографії зарізаної вагітної актриси Шерон Тейт), — він теж звав себе хіпі. Часом це було забавою, проростало в моду (зберігаю вдома сорочку з клаптиків — один з атрибутів хіпівської уніформи, наче шкуру теплого, беззахисного звіра, зжитого зі світу). Хіпі стали комерсантами («о сер, купіть намисто, пряжку, дзеркальце, значки-гудзики — кожша річ за долар»), вони навідували крамничок і кав'ярень, навчилися рахувати й стригтися. Хіпі були різними — різними й залишилися; ішли в йоги, у вуличні філософи, у ваптажники, в гендлярі, в сікхи, в ортодоксальну політику. Вони розчинялись в Америці, наче фігурка з солі, — на поверхні лишилися манери, моди, бороди з вусами — як голос померлого тепора на пластинці. Борці, щирі, переконані протестанти лишалися собою — про них не можна казати між іншим, всі ми багато знаємо про борців за соціальну справедливість, про нележку їхню заокеанську долю; а кокетливих балакунчиків Америка безжально зкувала, ковтнула, розчинила в собі, розкидавши по кутках рештки.

...Сміттяр розповів мені, що живуть його друзі неподалік один від одного — община арізонських йогів; міркують, не заважаючи один одному, самозаглиблюються, творячи свої асани, — в пустелі тепло, є кілька джерел з чистою водою, є цілі острови тиші. Він, Сур'я Сінгх Халса, бажає мені успіху — йому час їхати, бо нині ввечері в них загальні збори й зустріч із одним з верховних учителів — гуру. От збере він сміття з кварталу й поїде в піски, де зовсім незле — тихе життя в пустелі... Йог усміхнувся мені на прощання, все ж таки він був американцем і вмів усміхатися; пікапчик форкнув і поїхав, лишивши мене на самоті з кавою неподалік від Фінікса, дивного міста на південному заході США, де вмють жити, не торкаючи одне

одного. Навіть посмішки можуть розгороджувати білими парканами. А яке ж місто відбахали в пустелі, яке місто!

Закони, за якими люди влаштовують свої життя, дуже складні, й важко з ними. «Але гаразд,— подумав я там-таки, на шосе між кактусами.— Лас-Вегас залишається містом початку, символом азарту, фарту, везіння; чимало імен в почуття, що примушує людину ототожнювати колесо долі з рулетковим колесом. Виграв — програв, повезло — не повезло: ціле життя так. Ну гаразд, повезло, що ж далі? Фінікс? Фініш? Місто наприкінці? Навіщо ж було місто розміщувати? Як далі?..»

Мені згадуються знайомі до втоми пенсіонери мого міста, які влаштовують онуків учитись, читають шефські лекції, засідають у нудних комісіях, консультують вередливу молодь — метушливі, вони страждають, висмикнуті з щоденної круговерті; я затужив за ними несподівано для себе — в чужоземній пустелі. Згадав навіть 80-річного відставного генерала Васильєва, який певтомно оповідає дітям про штурм Зимового, розчиняючись в оповіді. Навіть здивувався ніжності, з якою подумав про стариків, що лишилися вдома.

Вчора я писав до дуже дорогої мені людини — Миколи Платоновича Бажана, 72-річного мудрого й великого поета, без спілкування з яким мені завжди порожньо й зле. Згадалось, як іноді Микола Платонович подовгу стоїть на вулиці, очікуючи на всіх, хто має прийти сьогодні, бо замок на під'їзді часом заклацується сам — як же буде тоді? Душа в Бажана — з любові...

Що ж ви так невесело доживаєте, люди в пустелі? Невже ціле життя й насправді було заради ананасів з малиною,— так вам же їх не всім споживати вільно,— лікарі заборонили. Країна вам ні до чого чи ви їй не потрібні? Як же воно так, щоб стільки парканів — і всередині будинків і ззовні? Хтось із нас надто спростив усе — ви або я, даруйте вже, але стою при вашій дорозі, думаю — саме тими словами, що написав їх тут, і в мені дуже боляче обертаються мої слова...

Недільним ранком їздив я Фініксом, побачив неподалік від свого житла церкву з візантійською мозаїкою на стелі, винесеній у двір. Був цей храм дивної архітектури і нагадував споруди пізнього класицизму на Україні. Під церквою стояли дві жінки в українських кофтинах, вишитих червоними і чорними нитками. Не міг не підійти. Жінки охоче повідали мені, що це українська церква святого

Стефана, збудована вихідцями з Карпат,— тут невелика емігрантська община колишніх гуцулів. Розмовляли ми англійською мовою, і тим відважніше запитав я, які ще тут є українські общини. «О, ще три, але ми з ними не зустрічаємось і мало кого знаємо: в нас, розумієте, всюди своє коло, власна партія, своя церква». — «Тут ще жодного більшовика не було, — повідала мені одна з тітоньок. — Нам тут ніхто не указ...» Жінки відчули в мені іноземця й стривожились. Я зрозумів, що життя в пустелі влаштовано, і вирішив, що не годиться лякати таких зосереджених жіночок повідомленням про моє громадянство; хай моляться на краєчку світу, в Арізоні, є в них власна дзвіничка, власні будиночки й те переконане відособлення від більшовиків, буржуїв та всіх інших людей на світі, яке можна перевищити тільки в смерті. в запуренні у піски ці, під кактуси, що здіймаються темпо-зеленими обелісками. Хто ж вам, тіточки, таку дивну географію на Карпатах виклав — чи ви вже тут підучились? Відходячи, я прислухався — вони й між собою розмовляли англійською мовою...

Перед моїм від'їздом з Фінікса ми довго сиділи з півпаралізованою дівчиною, розповіддю про яку я починав цей розділ. «Самотність можна подолати, — сказала вона. — І не обов'язково для цього бігати затовпленими вулицями — на гомінкому бульварі можна бути самотнім як палець, ви ж знаєте. Я гадаю, що міст, присвячених самотності, не треба, — погано, коли люди свідомо ховаються одне від одного. Але час зосередженості необхідний для всіх — посидіти, помислити, з чим ти йдеш до людей, і — прийти до них. Я дуже хочу, щоб у мене виявилось досить сил і мужності для такого приходу; в пустелі можна почати життя, можна закінчити його у пустелі. Важливо, щоб піски не простерлися до тебе всередину, щоб душа не спустелилась...»

Дівчина усміхнулась, а тоді обличчя в неї напружилось, і я зрозумів, що зараз їй буде боляче, — отже, не треба мені тут бути. Я торкнув її за руку, прощаючись, підвівся й пішов дорогою у той бік, де квадратиками вогнів світився Фінікс, велике місто в пустелі. Цьому штатові майже стільки ж років, як нашій державі: Арізона здобула статус штату в 1912 році; як же несхоже складаються долі в народів та міст...

**НЕ ЧАС
І НЕ МІСЦЕ ДЛЯ ЖАРТІВ**

По поверненні з Америки мене дуже розпитували про мафію. Поступово я зрозумів, що в декого з моїх знайомих наперед витворилось уявлення про дикувату заокеанську країну, де на вулицях ні сіло ні впало жарять з кулеметів, а людину, яка вийшла на прогулянку в нічному, наприклад, Чікаго, негайно роздеруть на шматки. Як міг я заспокоював своїх співрозмовників, кажучи, що вуличних перестрілок не спостерігав (одного лиш разу в Нью-Йорку почув два постріли неподалік); ходив уночі (нечасто, але ходив), солідні грабіжники мене не чіпали, кілька разів чіплялись п'яненські вимагателі, яких немало осідає на дні великих міст.

Розмови про злочинність — навіть там, за океаном, — завжди перетворювались на обговорення конкретних прикмет чужого життя, життя, що існує в іншому вимірі, з власними пормами, далеко не завжди зрозумілими і прийнятними для нас. Оскільки мої потатки — радше про стаю душі повсякденної Америки, подробиці настрою великої країни за океаном, розмова про мафію мала б ввійти й до них, але — чому саме про мафію? Знаєте, мені здається, що належить сказати кілька слів і про те, що ж таке мафія, звично локалізована деякими журналістами в Північній Америці. Кілька — в схемі — подробиць.

Виникла мафія на острові Сіцилія ще в XI столітті як товариство для захисту бідних, а конкретно — товариство по контролю за розподілом води для зрошення. Дуже нескоро, — доля багатьох політичних рухів, — але мафія здобула відому нам репутацію, протилежну тій, з якою виникла. (Ще в минулім столітті мафіозо очолювали селянські повстання і воювали в лавах червоносорочечників Гарібальді). Мафія з часом стала антизаконною державою в державі. Початок інтенсивної еміграції італійської бідноти до Америки збігся і з експортом мафіозо за океан; якийсь час мафія побула в Америці навіть такою собі внутрішньою поліцією, охороняючи італійських емігрантів від несправедливості. Але швидко мафіозо збагнули, що це саме та країна, де вони зможуть розгулятися; почали розгулюватися. Мрія про приєднання Сіцилії до США гуляє по їхніх мозках, як найсолодша з легенд; розповідають, що під час другої світової мафія допомогла організувати висадку американських військ на Сіцилії і довго всла кампанію

за надання острову статусу 49-го штату. Як вам відомо, нічого з того не вийшло; мафія існує обабіч океану, в двох (а можливо, й більше, ніж у двох) державах одночасно. Нині вже не те що я, грішний, але й самі старожили Америки не повишлітають ниток, позначених мафіозо, з тканини свого національного килимка. Мафія не раз виявляла свою присутність навіть у справах великої політики, організаційній операції, спільні з ЦРУ; ці таємниці для мене (та для абсолютної більшості американців, італійців, пуерториканців та інших) не розверзто — на жаль! — навстіж. Книжку ж про те, як живуть люди за океаном, я намагаюсь вибудувати навкруг дуже особистих власних вражень про те життя чи від статистик, небагатьох висловлювань, історій, взятих з вірогідних американських джерел, які я проглядав під час подорожі чи почув від американських приятелів. Розуміючи, що я не пишу підручник географії чи політекономії, боюсь втратити вашу довіру, переписуючи загальники чи вирішивши, що ви не читаете радянських газет. Перш за все я — письменник, який разом з вами передумус все, бачене за океаном,— дякую, що ви мене слухаєте...

А (до питання про сіцилійських емігрантів-мафіозо) в Сполучених Штатах у мене був лиш один знайомий італієць, професор Джордж Челетті, який про мафію нічого не знав, але ввечері боявся виходити на вулицю, розшифровував крізь лінзу етрусські написи й не вмів стріляти крізь кишені своїх завжди випрасуваних професорських штанців у смужечку. Гадаю, що до мафіозо він причетний не був, а через це жодного особистого «інтерв'ю на тему» я так і не здобув.

Можна було, здається, спробувати. На вулиці з красивою назвою Ель Каміно дель Театро в каліфорнійському містечку Ла-Гойя біля мексиканського кордону знайомий, що жив неподалік, вказав мені будинок, схований у глибині приватного парку. «Дивись, — прошепотів знайомий, — над ворітьми стоять дві камери зовнішнього телеспостереження, в кущах за огорожею встановлено складну сигналізацію — монтували її дуже довго. Часом до воріт під'їжджає закритий автомобіль, камери його роздивляються, потім розсуваються ворота, і автомобіль в'їжджає. Часом закритий автомобіль виїжджає з садиби — теж крізь ці ворота, що клацають, як мишоловка. Кажуть, тут живе один із шефів мафії на західному узбережжі». А може, навпаки — хтось рятується від мафії? Можливо, мій знайомий наплу-

тав? Коротше кажучи, людей, які б щось знали чи явно прихильовали з мафіозо, зустріти не вдалось, тому, кажучи про закони та беззаконня, не валитиму на мафію всіх перестрілок, що відбуваються в Сполучених Штатах. Певен, що все тут складніше. Принаймні серед осіб, які вбивали кожного п'ятого президента США й робили замах на кожного третього, сіцілійців, за наявними в мене даними, не було. Хто зна, які вони, вбивці, у своїй підлій різноманітності? Мозок Джона Кеннеді, розбриканий по губернаторському автомобілю в столиці Техасу, не відплакано досі; 20 510 чоловік вбито в Америці 1976 року — статистична абстракція...

Абстракція? Коли порівняти офіційні статистики поліції в перерахунку на сто тисяч населення, то це в три з половиною рази більше, ніж у Канаді, удвічі більше, ніж в Англії, Франції чи Японії, в сім разів більше, ніж у Бельгії, в дев'ять разів більше, ніж у Данії; навіть у'ятеро більше, ніж у Гонконгу. Не моя справа займатися сицицькими підрахунками; вбивство однієї-єдиної людини знекровлює планету, — а серед двадцяти з половиною тисяч людей напевно загинули нерозкриті великі митці, про яких ми не почуємо, пілоти, що вже не відбудуться, матері, чії діти загинули незачатими.

Це, власне, розділ не про мафію, це розділ про смерть.

Статистика велемудра, та холодна, як залізо на морозі. Не буду втомлювати вас нею. Скажу тільки про смерті несподівані для природи — коли одна людина зупиняє життя іншої. Одинадцять зі ста тисяч американців щороку покінчують життя самогубством; з тих, кого вбивають інші люди, п'ятдесят три проценти гине від куль з револьверів та пістолетів, вісімнадцять процентів — від ножів; кулаками, ногами вбивають дев'ять процентів, з гвинтівок — п'ять процентів, з обрізів — вісім процентів; іншими способами — дубинами, наприклад, — сім процентів. Це офіційні дані ФБР, і не маю підстав ставити їх під сумнів. Кожні двадцять шість хвилин у країні відбувається вбивство — перш ніж ви дочитаєте до кінця цей розділ, когось уб'ють. І земля не припинить обертів, і в світі не поменшає сміху, і слова середньовічного поета Джона Донна, процитовані Хемінгуєм в епіграфі до роману, не згадаються, і подзвону не буде. Звикли.

Гортаючи фотозпівмки, зроблені в Америці, я знайшов між ними увічнену стінку бару з техаського містечка Амарілло. На стіні з дощок за спиною в товстенької середніх

літ барменші біліє прямокутний плакат, що забороняє відвідувачам купувати спиртне, якщо вони мають при собі вогнепальну зброю. П'яні стріляють частіше — але чому тверезих озброєно? Чому так легко вистрілити в людину? В Америці понад 150 мільйонів одиниць вогнепальної зброї перебуває в приватному вжитку, — так у Техасі й випити не буде кому, — і це в більшості випадків не розбишацьке знаряддя — те і не реєструють, як правило, — основну масу зброї призначено для самозахисту. Кожен розуміє, що найліпше захищатися самостійно, не чекати допомоги від сусіда, а рятуватися самому — стріляти першим; нині в моді маленькі однозарядні револьвери — «супутники на суботній вечір»; другий постріл, якщо промажеш, буде вже по тобі. Самотність народжує не лише філософію захисту від життя; воно, життя, вчить захисту від смерті; воно — універсальний учитель.

Є у Фреда Цінимана фільм «Рівно ополудні»; я люблю його, на мою думку, це взагалі один з найкращих вестернів, знятих будь-коли. В другій половині фільму є дуже характерний діалог на характерному тлі. В мале містечко, де відбувається дія, от-от ввірветься озброєна банда; протистоїть їй самотній шериф — кожен з мешканців містечка озброєний, але кожен знайшов причину, щоб не втручатися. Старик, зсунувши капелюха на очі, мирно відпочиває в кріслі, а хлопчик допитується в нього, що ж нині трапляється. Хлопчик допитується в старика, чи є боротьба зі злом службовим обов'язком; якби шериф Кейн був не шерифом, а просто тутешнім мешканцем, він поведився б як усі? Старик мовчить. «Що, шериф — єдина хороша людина в містечку, а всі інші погані?» — не відстає хлопчик. Старик мовчить. «Ну, скажи, — не вгаває хлопчик, — чією заслугою є добро, а чією — зло? Коли починається особиста відповідальність кожного?» Старик підіймає капелюха з розумних очей і усміхається: «Така гарна нині погода. Ти йди. Пограй з товаришами у гарного шерифа й бандітів». Знов насуває капелюха і змовкає.

Шериф, звичайно, виграє бій; він стріляє краще, і везіння буде на його боці. Але тих, хто переміг, і тих, хто зазнав поразки, розділено усього-на-всього бар'єром везіння й нашим ставленням до них, не більше. Суд часто існує за межами справедливості: герої влаштовують справи без присяжних та адвокатів, з'ясовуючи стосунки згідно з дуельним кодексом, а запитання цікавих хлопчиків, що розмірковують про високі матерії, лишаються без відпові-

дей. Життя й смерть ходять поруч, і людині належить вистраждати власне ставлення до них, власні спроби утвердження на світі. В цьому американці посилаються часом навіть на класику — мовляв, найяскравіші з характерів не покладались на суд, а споконвіку творили його самі. Софоклів цар Едіп не чекав арешту, Гамлет не звертався до поліції, а герої Достоєвського також більше керувалися голосами душі, ніж карним кодексом. Американська смерть буває інтимною, наче картярський програш, — одна з форм розплати на безперервним гризці. Людина, що нездатна сама дати задачі, небагато чого досягне; насильство завжди було невід'ємним від самого уявлення про владу, а логіка американського індивідуалізму дає вам право на такий самозахист, якого вимагають обставини. З перших років цієї країни в ній шанували людей, здатних постояти за себе й звести рахунки; бандити завжди утворювали особливий світ, протиставлений більшості, але подоланий перш за все силою зброї, а не товстими кодексами. Досі ще видові альбоми штатів переповнено фотографіями втомлених вусатих шерифів, які стріляли найкраще і тому перемагали цілі банди. В Каліфорнії, наприклад, сто років тому за постріл в потилицю вішали без суду — в чию б спину, чию б потилицю не було спрямовано постріл. Убитих пострілом в груди закопували без слідства: він бачив нападника, та не встиг захиститись — загинув у чесній сутичці. У середині минулого століття в Каліфорнії розгулялися злочинці, що прибули з Австралії, — вони стріляли з-за рогу, грабували щопочі, нападали на віддалені поселення. Золотошукачі не запрошували регулярного війська для захисту — вони створили на час Комітет пильності, до якого було включено найкращих стрільців, зловили і негайно повісили на субтропічних деревах 91 австралійця на чолі з їхнім керівником Джімом Стюартом. Ось уже понад сто років живуть перекази про швидкість, з якою на Далекому Заході вміли вихопити й розрядити шестизарядний револьвер Кольта. Я зберігаю туристські проспекти сьгоднішнього штату Арізона; де розповідь про легендарний кольт винесено в спеціальний розділ — похвала знаряддю, яким виділено найкращих, найвправніших, найвміліших; так дарвіністи пишуть про перший дрючок, який став знаряддям праці й створив з мавпи людину.

Закони й ставлення до них змінились за минуле сторіччя, вдосконалюючись; але людська ментальність, привчена до мислення встановленими категоріями, куди консерва-

тивніша, аніж продукція зброярень. Пам'ятаєте, я оповідав про 103-річну бабусю, пограбовану хлопчачками на перехресті. «Ах, я постріляла б їх...» — зітхнула бабця, в якій вилучили два долари дрібними. Вона не бажала визнати, що виявилася слабшою за двох школярів, — річ не про два долари, а про беззахисність, яка завжди врочить такий фініш. І сьогодні в більшості штатів право на самозахист та на охорону своєї власності береже тебе, дозволяючи стріляти в людину, яка ввійшла до твого будинку без попередження. Час від часу газети пишуть про невтішну дружину, яка шльопнула чоловіка, що прийшов уночі з бару й мукав у відповідь на попередження. Часом убивають листопош; усе це казуси, але такі, що впливають із способу мислення й побуту; людина в житті, смерті та правосудді поклалась на себе — самостійна до самотності...

Це вже не ковбойські самосуди, такі справедливі та красиві у вестернах.

Коли я був у Техасі, газети писали, що на одній з тамтешніх ферм 24-річний Вернон Джонсон пострілом у серце вбив свого 14-річного брата Роджера — хлопці сиділи вдома з гвинтівкою й револьвером.

Поліція, звичайно, існує й діє, але вона мовби сама по собі. Саме тому запам'яталась мені історія, розказана якомсь відомим американським журналістом, лауреатом Пулітцєрівської премії Годдінгом Картером, видавцем великої газети на півдні США. Син Картера написав і опублікував статтю, що засуджувала ку-клукс-клан; хлопцю негайно зателефонували, пообіцявши порішити його. Тоді Годдінг Картер купив револьвер 38-го калібру й набрав номер одного з місцевих керівників клану: «Якщо з голови мого сина впаде хоч волосинка, можеш вважати себе покійником», — і повернув барабан легендарного кольта перед телефонною трубкою. Місцевий шериф, який стояв поруч з розхвильованим Картером, взяв у журналіста трубку і додав, що коли Картер промаже, то вже він з своєї поліційної пукавки всадить кланівцю кулю в шлунок.

Всі захищаються чи памагаються захиститись. Тема месника — одна з традиційних в американських фільмах та книгах. Людина вершить приватну свою справедливість, сама намагається охоронити своє життя і все інше, що вважає за приналежне собі: індивідуалізм так індивідуалізм.

Американці звично називають це «традицією переселенців», «особливостями кордону»; вже у чотири роки діти дістають у подарунок іграшковий пістолетик, подібний до

справжнього, у 12 — вчать ся стріляти з пневматичної рушниці, а трохи згодом набувають малокаліберний револьвер (приблизно такий, з якого Сірхан 4 червня 1968 року застрелив Роберта Кеннеді). Дорожні знаки часто продрірявлені — в газетах пишуть про це, прохаючи автомобілістів підшукати собі іншу забаву й не стріляти з машин на повному ходу.

Я пишу зараз про тінювий бік заокеанського побуту, який дуже непокоїть абсолютну більшість американців. Нерозумно зводити стосунки всередині будь-якого суспільства до простенької схеми, але так чи інакше там, де хоч раз заохотили боягузтво, боягузи розросталися, наче пліснява у вогкім кутку; заохочений пройдисвіт ставав родоначальником цілої коаліції плутяг; якщо заохочувався донос — негайно знаходилося достатньо донощиків, що волали про свою правоту; насильство, схвалене одного разу, ставало багаторазовим і важкоподоланим. Класик американської філософії Торо порівнював цей процес з тертям, що наростає у механізмі, загрожуючи його функціонуванню.

Кожна суспільна формація намагалась представитись світові, виставляючи героїв у передній, вітринний ряд; але покидьки тяглися слідом, утрируючи вчинки людей гідних, — так тіні, відкинуті людськими фігурами, утриують часом їхні рухи. Капіталістична влада приросла до підприємництва, стала невід'ємною від нього; механіка влади у злочинному світі пародійно повторює державну організацію. За останні роки в Сполучених Штатах одними з найбільш касових виявились два фільми «Хрещений батько»; там дуже поважно досліджується питання про природу злочинного світу і водпочас — як невід'ємне від нього — про філософію влади. Насильство, як спосіб життя мафіозо, чітко визначає стосунки всередині їхньої організації; зло неминуче, найдужчий живе найліпше. Гарно бути найдужчим...

Це складна і неприємна тема. Колись у королівській Іспанії релігійний фанатизм зрісся з донощицтвом — поєднання фігури з тінню народило інквізицію. Поєднання національного фанатизму з філософією випятковості й сили — також фігури з тінню — пам'ятаємо, посилювали фашизм і нацизм у Німеччині й Італії. Країна мусить боятись того, щоб у плоть її й кров не вросли усі державні відходи — так людський організм гине, коли відмовляють його природні фільтри, залишаючи всі шлаки у крові. Мис-

ляча Америка довела свою життєздатність у минулі роки, відкинувши президента, що діяв гангстерськими методами, викривши чимало незаконних зв'язків ЦРУ, припинивши війну у В'єтнамі й забравши солдатів з нього — все це в сімдесяті роки лиш. Я бачив людей, що боролися за гідність своєї країни та за власну гідність — їх немало, і ви це знаєте. Але народ постійно сплачує по старих та нових рахунках: сучасні Сполучені Штати схожі на дитину, про яку я читав і чув у Нью-Йорку. Трикілограмова дівчинка народилася в Брукліні з вогнепальною раною — куля знайшла її в материнській утробі: стріляли вагітній жінці в живіт. Сполучені Штати теж було поранено ще до народження.

Якщо ж полишити метафори в спокої, це страшно — постріл у вагітну. Причому кулі зранюють не лише тих, кого вони зачіпають безпосередньо. Детройтські діти, напевно, довго пам'ятатимуть історію, про яку я якось дізнався із ранкової газети. Ранок був як ранок і повідомлення як повідомлення; я звернув на нього увагу, бо поруч була фотографія красивої жінки — міс Бетті Маккастер. От що з нею трапилось, дослівно перекладаю тут початок замітки: «Детройт. Семирічна Лаура Доноллі і тридцять п'ять інших дітей щойно приступили до уроку англійської мови в першому класі. Вела урок їхня постійна вчителька сорокашестирічна міс Бетті Маккастер. До класу увійшов незнайомий чоловік, вийняв з кишені револьвер і щось сказав учительці. «Міс Маккастер плакала й затулялась руками, — повідомили діти як один, — але той чоловік почав стріляти...» Тут-таки фото вбитої вчительки.

Подорожуючи, я звикав до того, що вбивство може бути повсякденним, але не міг звикнути; американці також не звикають, щоразу обурюючись знову, щоразу вимагаючи суворого покарання для злочинців. Тому я хочу розповісти вам зараз про те, як покарали покидька. Це був найнебезпечніший покидьок за останнє десятиріччя, і я намагатимусь викласти вам, чому саме. Напевно, про Гері Марка Гілмора скоро можна буде довідатися докладніше: оголошено, що його адвокат Денніс Боаз закінчує книгу про свого клієнта, а кінопродюсер Дейвід Саскінд прилетів до штату Юта для підписання угоди про фільм; слідом за ним вилетів інший продюсер, також мріючи знімати про Гілмора. Вперше я довідався про все це, проїжджаючи штатом Юта, й вирішив простежити історію до кінця, щоб розповісти про неї вам. Американська любов до подробиць та бажання

знати про все негайно викинули портрети довговидого блондина Гілмора на перші полоси солідних газет; про великих винахідників чи навіть астронавтів зроду не писали стільки, як про цього покидька. Ще б пак, Гілмор виявився першим за десятиріччя засудженим, якому реально загрожувала смертна кара, — з 2 червня 1967 року (штат Колорадо, газова камера) в США нікого не страчували. Сидить Сірхан, який убив Роберта Кеннеді, сидить Рей, що застрелив Мартіна Лютера Кінга, сидять понад чотириста звироднілих убивць, присуджених до страти, але вже десять років, як вироків не виконуються. В країні, де стріляють дуже багато, «незаконні стрільці» мають доволі підстав для касацій та зволікань. Я розповідав у цьому розділі, як сьогодні шериф на Півдні пообіцяв просто всадити потенційному вбивці кулю в шлунок — він знав, як досягти пайшвидшого торжества справедливості. Але Гері Гілмор зловився в штаті Юта, де найвпливовішу частину населення складають мормони — похмурі сектанти, що чекають на кінець світу. Гілмора негайно засудили до смертної кари, і раптом всій Америці стало ясно, що вперше за останнє десятиріччя злочинця таки стратять — іменем закону. І всі зацікавились...

Якщо продюсери зніматимуть фільм про Гілмора, то це, гадаю, має бути телевізійний фільм — з крупними планами та з дією, що відбувається в закритих приміщеннях обмеженої площі, адже з 35 років свого життя Гілмор просидів по тюремних камерах 18.

...В черговий раз випущеному з каталажки Гері Марку знадобились гроші. Оскільки спосіб здобування грошей було з'ясовано Гілмором раз і назавжди, він зайшов до мотелю маленького містечка Прово і пред'явив свій револьвер клерку, 25-річному Бенні Бушнеллу. Бушнелл був одружений, у нього ріс однорічний син, і дружина чекала ще на одну дитину. Хлопець хотів учитися в університеті, але грошей не мав, і він влаштувався на роботу, щоб якось протриматись до народження ще одного члена родини, так що надмірного опору готельний клерк не організував. Гілмор витрусив у клерка готельну касу (було в ній 120 доларів) і звелів Бушнеллу лягти на підлогу; далі грабіжник пояснював свою поведінку таким чином: «Я притулив револьвер йому до скроні й сказав, щоб хлопець ліг на підлогу біля своєї стойки. Він забарився — і я двічі вистрілив йому в голову».

На Гілморі висіла ще одна не твердо доведена справа — вбивство на бензоколонці в Оремі, що сталося на добу раніше. Коротше кажучи, Гері Марка засудили до страти, і присяжні не завагалися, ствердивши вирок одноголосно. Але з цього моменту все лише починалось, бо ввійшов у свої права блюзнірський процес обернення смерті на театральне видовище.

Американська смерть дивна, тим більше що на території цієї країни завжди уміли гарно стріляти, приборкувати коней, приймати швидкі рішення й закони, що запам'ятовуються. Коли Томас Джефферсон писав знамениту Декларацію незалежності, він перший вніс туди право на життя, — так вона і ввійшла до історії. Але за правилом «фігури й тіні» потворна тінь права на смерть тягнеться за красивою тезою Декларації; в справі Гілмора можна було це спостерігати.

Спочатку відбулись легенькі сутички: губернатор Юти Келвін Ремптон відклав виконання вироку до розгляду апеляцій, а головою апеляційного журі штату був Джордж Латімер, який нещодавно вступив захисником на процесі лейтенанта Уільяма Коллі, ката в'єтнамського села Сонгмі. Та сам Гері Марк Гілмор втомився, певно, від власної слави; програв і ставив крапку. Він сказав, що не подаватиме апеляцій і просить, щоб його стратили; вмерти він, за його ж словами, хоче «як людина», а тому бажає, щоб його стратили, розстріляли, а як останнє бажання — просить видати йому перед стратою шість бляшанок знаменитого колорадського пива «Курс».

Я вже дещо стомився від коментарів, спогадів і теоретичних міркувань. Далі викладатиму вам самі факти, бо надалі виявилось, що Гері Марку не так легко вмерти. Привчені до театралізації смертей, чимало американців почали готуватися до незвичної вистави, а це вимагало часу. Гілмор теж пізнав собі ціну. Він сказав, що наостанок хотів би ще одружитись — тут і наречена знайшлася, 20-річна дівчиця з двома дітьми невідомого походження, раніше йому не знайома, але, безумовно, гідна. Оскільки шлюб затримувався, наречена й жених встигли потруїтися снотворним, не до смерті, звичайно, але так, що їх треба було відкачувати, й навіть солідна «Пью-Йорк таймс» опублікувала портрети й подробиці страждань недовершеного подружжя. Десь збиралася народити юна удова пристреленого Гілмором клерка — про неї й не заїкалися; туристи ходили на екскурсії до мотелю «Прово» і слухали

репортажі з в'язниці, які передавалися серед найважливіших останніх новин. Шоу розгорталося нестримно.

В містечку Саліна штату Юта я спитав у продавця газет, що він думає про усе це. «О, це буде грандіозно, — сказав немолодий чоловік і поцокав язиком, — ви поїдете до Солт-Лейк-Сіті? Я б поїхав...»

Гілмор сидів у головній в'язниці штату в 20 милях на південь від Солт-Лейк-Сіті, й розстрілу чекали з дня на день. В газетях писали, що Гері Марку доведеться бути тридцять дев'ятим розстріляним у штаті; його посадять у дерев'яне півкрісло з високою спинкою та підлікотниками, прив'яжуть за шию, руки й ноги, а на грудях прикріплять велике червоне картярське серце. Раніше розстрілювали на пляху під тюрмою, зараз — впорядковують спеціальну площу в 500 гектарів; як же — така нагода...

Семюель Сміт, старший охоронець в'язниці штату, сказав, що ледве почали запис, у добровольчий загін «розстрілювачів» зразу ж запропонували свої послуги близько трьох десятків людей; а потрібно ж було усього п'ятьох — одну рушницю з п'яти не заряджатимуть кулею, щоб пікого згодом совість не катувала. Кожен з учасників розстрілу дістане за труд по 175 доларів і зможе набути собі гарний штуцер індивідуальної роботи, що б'є на великі відстані дуже точно. Вбивство народжувало убивць.

Напевно, годі про це. Скажу лише, що страту відкладали з дня на день ще протягом двох місяців і лиш на початку 1977 року Гілмора нарешті пустили в розхід. На газетному папері, де було викладено його шкідливе життя, можна було видати чимало книг з популярним викладом кримінального кодексу всіх штатів США. Чи ще чогось. А втім, американці живуть, вмирають, користуються газетним папером та всім іншим на власний розсуд — весь час я намагаюсь оповісти вам саме про це, а ще більше хочу, щоб ви самі поміркували про чужі смерті й життя.

Страждальці за Гілмора писали, що він, мовляв, хотів умерти і його історія — просто різновид самогубства, хоч я в такому випадку не можу збагнути, чому ж це він стрельнув у скроплю не собі, а мотельному клеркові. Не всяка смерть на миру красна і в Америці, а самогубства у Штатах — особлива стаття, їх окремо вивчають і класифікують.

Доволі написавши у цій книзі про чуже життя, я в цьому розділі розмірковую про чужу смерть; вивчають її в Америці поважно, докладно і навіть, сказав би я, з цікавістю.

Суспільство, що не приховує свого індивідуалізму, намагається збагнути себе, багато розмірковує й пише про людську загибель, як останню з самотностей, про самогубство як добровільний вихід в усамітнення.

За статистикою, тисяч 55—60 американців щороку кінчає життя самогубством, але доведено та юридично оформлено буває одне лиш самогубство з двох. Та ж американська статистика твердить, що, наприклад, кожна шоста автомобільна катастрофа — свідоме самознищення водія. Щороку тисяч з двісті людей відкрито чи таємно хочуть вчинити самогубство у США, а восьмистам тисячам людей така думка, але дуже ділова, хоч раз на рік, та спадає... В гарно вивченому суспільстві — а Сполучені Штати саме такі — все прогнозується. Вважають, що 1977 року 70—80 тисяч молодих (17—24 роки) людей спробують покінчити з собою і чотирьом тисячам з них це вдасться. П'ятнадцять тисяч студентів зроблять за рік спроби самогубства; серед молоді це взагалі друга найчастіша причина смертності.

Не слід лякатись. В житті, про яке пишу я, людина постійно робить гігантську ставку на все. Хтось виграє, хтось програє. Тут дістають зразу все чи стріляються — половинчасті життя, піввезіння, невизначні люди ніколи не бували модні в Америці. Ти — сам за себе, і будь ласкавий, чоловіче, звикай до правил гри, у яку вступив. Так, протягом одного життя тут встигали звершити президентські та мільйонерські кар'єри з нуля; але ж проробляли тут і антикар'єри — багато частіше — до нуля, що схожий на револьверне дуло в перерізі. Америка мускуляста й жорстока; колись у нас подейкували, що «Москва сльозам не вірить», — не знаю, як з Москвою, але те, що Америка сльозам не вірить, — це вже точно. Американці, що чогось досягли, далеко не завжди схильні жаліти невдах, так само, як футболісти основного складу не жаліють запасних гравців. Тут треба дивитись, щоб в самого нога не підігнулася й не опинився поза грою; гра жорстока, та призи діляться лиш між тими, хто бере в ній участь. Життя, смерть — частини грандіозної вистави, поставленої зовсім не для розслаблених любителів.

Смерть буває й метафоричною — це теж нормально; я вам ще про одного художника оповім.

Густав Кюрн досить відомий у Чикаго. Він приїхав до Штатів після війни, полишивши Угорщину, Будапешт, де вчився малювати й хотів стати художником, гідним виста-

вок у великих галереях. Пейзажі, що їх малював Корн, не розкуповувались. Тоді емігрант прийняв пропозицію чикагських ковбасників, почавши працювати для них. «Директор ковбасної фірми побачив мої краєвиди, запросив мене й запропонував намалювати сосиску, — каже Корн. — Я малював сосиски з гірчицею й кетчупом, сосиски з цибулею, на тарілці й на скибці хліба. Повірте, що не існує двох однакових сосисок, як немає двох однакових краєвидів. В мені сконав живописець, але я чудово заробляю, малюючи сосиски для кафетеріїв семи штатів».

В пошуках свого місця на світі й себе самих люди тут проходять крізь народження та загибелі, струшуючи з плечей чимало вчорашніх цінностей, за які нині ніхто не платить; часом можна струсити з себе діамант і підняти картоплину, але хто, скажіть, був ситий діамантами? Прагматизм незвичного життя, необхідність обстоювати себе й щомиті бути готовим до бійки чи до гарячих обіймів — ніколи не знаєш, до чого саме — виховує людей сентиментальних і шорстких, лагідних і немилосердних водночас.

Це дуже серйозна країна.

В аеропорту Атланти, на глибокому американському Півдні, мене затримав полісмен. Я вже десять разів проходив крізь арку, що визначала металеві предмети у мене в кишенях, а двері гули й гули, підказуючи полісменові думку про кулемет, зачасний в надрах мого вбрання. Нарешті полісмен не витримав і, вправно обмацавши мене, зразу ж виявив мисливський ніж із штопором, який я давно і незмітно вожу з собою, звик до нього й забув дістати з кишені плаща.

— Що це? — запитав полісмен, вказуючи на ніж.

— Ніж, — грайливо відповів я, не чуючи потреби виправдовуватись.

— Навіщо? — запитав полісмен поважно й похмуро.

— А я, знаєте, люблю в польоті випити з екіпажем. Тут є штопор, і він...

Не дослухавши мене, полісменвилучив ніж і відклав його вбік.

— Не час і не місце для жартів, — сказав мені втомлений чоловік з револьвером у розстебнутій кобурі. — Вчора вкрали літак, і, повірте, тут зовсім не з медом чергується. В когось бізнес — красти літаки, в мене — перешкоджати тому, щоб крали...

Я винувато глянув на полісмена, бо мав рацію він, а не я.

СТО П'ЯТДЕСЯТ РАЗІВ НАВКОЛО СВІТУ

Коли мандруєш американськими шляхами, можна багато про що дізнатися й чимало побачити. Шляхи тут — одна з основних прикмет країни і одне з найголовніших місць проживання американців. Магазини, пошти, телефонні будки, рекламні щити, мотелі, музеї нанизано на чорні річки автострад, і часом цілі міста стають додатками до них. Іронічний швейцарець Макс Фріш визначив якось Лос-Анжелес як «транспортну споруду, що ніколи не стане містом»; а справді ж, якщо покласти всі автомагістралі Лос-Анжелеса поряд, то простелиться асфальто-бетонна пустеля розмірами 120 на 75 кілометрів, без жодної деревинки чи кущика — на деяких автостоянках зроблено X-подібні вирізи, по дну яких росте трава для очищення атмосфери, — це зветься травобетон. Вже не раз і не двічі лунали в Америці слова про те, що шляхи зайняли чимало плідних ґрунтів, понівечили тіло землі, напоїли степове повітря бензиповим перегаром.

І все ж таки американські шляхи чудові. Їх побудовано з турботою про вас, і вони вас люблять. Так, звичайно, гарні шляхи дорого коштують, але не втомлюватиму вас складними підрахунками, з яких випливає, що витрати на амортизації транспорту від колдобин були б вищими за вартість бетонного полотна, кинутого під колеса. Американські автомобілі просто не вижили б на путівцях — певисокі, з ніжно збалансованими кузовами; колись на цих шляхах мені здалось, що «зорі та смуги» — популярний державний символ, образне визначення прапора США, — насправді є образом шосе з білою розміткою, над яким спалахують зорі автомобільних вогнів.

Враховується усе: і те, що, гальмуючи, машина витрачає майже на третину більше пального, — гарні шосе позбавлено перехресть, перекрито шляхопроводами; путь добре видно — майже завжди маєте передній обзір метрів на сто; зустрічні потоки завжди розділено — фари не сліплять; у тваринницьких районах шляхи огорожено дротяними сітками — можна не боятися корів-самогубців.

Американські шосе, як правило, безіменні: вони не бувають Волоколамськими, Відземськими, Житомирськими, — але їх нагороджено померами, які регулярно виникають у полі вашого зору на геральдичних щитах, та лаконічними вказівками, які попереджають про пам'ятні місця, мотелі,

відстані до населених пунктів і про все, що вам належить знати. Якщо невдовзі вам буде необхідно загальмувати — чи то для купівлі квитка до заповідника, чи для в'їзду на платну ділянку шляху, поверхня шосе стає зубчастою через кожні кілька метрів — чути, як під автомобілем лунають короткі кулеметні черги, спрямовані, як правило, до вас у кишеню. Платні ділянки шляху, що існують у деяких штатах, ніколи не деруть з вас зразу багато, але що кожні кілька миль треба кинути монетку до жерстяного корита, винесеного на рівень дверцят. У штаті Іллінойс я вирішив якось піддурити ті ночви — автомобіль, не гальмуючи, промчав мимо, але довго ще позаду лунало бомбардувальникове виття сирени та моргало ображене червоне око. Враження було таким сильним, що охота економити на ночвах зразу ж пропала. Платних шляхів загалом небагато, але трапляються й воши, навчаючи власних правил. (Щоправда, тепер платних шляхів стало більше, особливо у великих містах).

Шосейні дороги США простяглися на чотири мільйони миль — понад шість мільйонів кілометрів; ще від початку нашого літочислення не минув і мільйон днів, а шляхи одних лише Сполучених Штатів здатні обмотати Землю, наче котушку, понад сто п'ятдесят разів по екватору, — ох уже це дивно, таке миле американцям слово «мільйон»...

Населення шляхів дуже різне: на Гавайях та в штаті Міссісіпі права водія видаються без іспитів з п'ятнадцяти років; лише в тринадцяти штатах заборонено водити автомобіль до чотирнадцяти років; звичайно ж, належить скласти простенький іспит з правил вуличного руху, що не зобов'язує до знайомства з автомобільними путрощами. З мовленого, гадаю, зрозуміло, що на шляхах зустрічаються водії дуже різного класу. В місті Мак-Кінні, штат Техас, десять років тому було встановлено рекорд, що, як свідчать американські хроніки, не перевищено й досі: 75-річний водій чотири рази проїхав не по тім боці шосе, спричинив шість дорожніх пригод підряд і ще й сам зачепив чотири автомобілі; все це за 20 хвилин. 104-річний каліфорнієць Рой Роулінгс три роки тому розвинув на шосе швидкість, удвічі вищу за дозволену, за що його й затримали з автомобілем до сплати стодоларового штрафу. На шляхах щороку гине понад 50 тисяч американців; люди часто народжуються в дорозі, живуть на шосе й вмирають на них; образ автомобіля й дороги так само невіддільний від Америки, як образ корабля невіддільний від поняття океану.

Країну сповито в стрічках її шосе, і суворий американський бог дивиться на подорожніх з рекламних щитів, установлених між рекламами різних безбожних закладів, де обіцяють далеко не праведницькі забави. Я ніде в світі не бачив, щоб господа бога рекламували, наче кандидата в губернатори; це дивна дорожня релігія, а радше звичка до сприйняття інформації крізь вітрове скло: «Господь за тобою стежить! Церква святого Іоанна — третій поворот за перехрестям...» Під'їжджають, моляться, кидають монети до скарбнички, купують брелок із святим Христофором, патроном подорожніх, сповідаються — все це не вимикаючи мотора, який стогне так, що чути крізь двері собору, і священник підвищує голос, змахуючи руками, наче регулювальник...

Чітко пам'ятаю книгу Дж. Керуака «На дорозі». Бітницький маніфест, що в нас його прочитали здивовано й зацікавлено; лиш згодом я познайомився з людьми, чітко релігією став рух, дорога — не переїзд від житла до житла, а життя в русі — на мотоциклах, на автомобілях, у трейлерах, на платформах. У багатьох є хоч якась мета, інші ж — наче блукальці, біженці, які не відають, де зупиняться, — в заплічних мішках попискують дуже серйозні окати немовлята.

Втім, спеціальні рюкзаки для перенесення немовлят нікого не дивують, кажуть, що в далекій дорозі вони навіть зручні.

Немовля усміхається з-за татової потилиці й незворушно переміщається на дерматинову поверхню стільця в недорогому китайському ресторанчику «Королівський Пекін». Було це на Двадцять третій вулиці в місті Лоуренсі, де я ковтав на обід щось по-східному загадкове, солодке, солоне і перчене водночас (у китайських ресторанах страшно запитувати, що тобі подають, — замовляю якое «фіалкового дракона» і переконую себе, що то зовсім не мариновані цвіркуні, як здалося. А делікатні офіціанти загадково мружаться й беруть таємниці).

Дитинка на дерматиновому сидінні була ще така мала, що не вміла самостійно перекидатися. Вона лежала на черевці, звисвши ніжки, зображуючи на пальцях щось, подібне до мови глухонімих. Її тато й мама неспішно поливали криветок кетчупом, збризували лимоном і по одній відправляли у свої дуже веселі роти. Я не стерпів і неввічливо поторсав хлопця за рукав джинсової куртки: «Впаде...» Хлопець глянув на мене байдуже і, безшумно

пережовуючи краватку, заперечливо похитав головою. «Він у нас гарний», — сказала білява і юна мама в рожевій блузці, зав'язаній вузлом на животі. Я гадаю, мама мала на увазі немовля, а не його тата з крихтами в нерясній юнацькій борідці. «Ми з Коннектікуту», — сказала мама і шльопнула немовля по сідничці, обтягнутій непромокальними гумовими штанцямп. — Ідемо. Хочемо роздивитись Америку. Хай і він глянє». І поплескала немовля по гумових штанцях ще раз. «Бачили пап „фольксваген“ біля входу? — включився у розмову татусь. — Ми з Пеггі пожеглися нещодавно й вирішили підшукати собі університет. Біля нас, у Коннектікуті, чи нью-йоркські університети, де з дитиною жити важко, чи Гарвард, на який грошей все одно не настачиш. Поїхали шукати місце для навчання — ми біологи-третьокурсники — і так нам сподобалося в дорозі...» Тато змахнув рукою, взяв ще одну краватку, помазав її лимонною долькою і вмочив у кетчуп. Мама теж захотіла взяти краватку, а тоді передумала, взяла з торбишки пластикову пляшку з соскою, перекинула немовля на спину і встромила йому соску до жадібно розвертого ротика. Тато прийняв пляшечку, і далі вони їли дуже згідно: тато тримав пляшечку, мама — голівку немовляти, а оскільки в кожного з батьків виявилось по одній вільній руці, то тато з мамою мирно бесідували, беручи краваток і повільно розмазуючи ними руду калюжку кетчупу.

Всі троє були цілком щасливі, а найдивніше для мене було у тому, що більше ніхто в заповненому «Королівському Пекіні» не звернув уваги на моїх коннектікутських сусідів. Їдуть люди — і нехай; коли вже пішло на те, то з тридцяти дев'яти американських президентів жоден не народився в акушерській клініці; всі вони побачили перше світло в батьківських спальнях і виховувались, роз'їжджаючи з мамами й татами по білому світу, де місце для кожного знаходилось далеко не зразу. Мої недавні співрозмовники вже нагодували свою дитину, яка за весь час ні разу не писнула, і залишили її лежати на спинці, притиснутій до дерматинового сидіння. Коннектікутські третьокурсники вийняли по сигареті з довгої блакитної пачки й заглибились у таємничу родинну дискусію, надсилаючи молочні кільця диму під низьку стелю. Дитина спала — дивне американське дитя з рюкзака, повішеного на спинку стільця.

Вони їдуть. Десятки мільйонів людей, що рушили в мандрі й зробили ці мандрі однією з основних американських

прикмет. Шлях самою суттю пов'язано і з поняттям дому, і з уявленням про долю — він проріс в американську історію і мало не у все, про що хочеться розповісти у зв'язку з цією країною. Навіть розмову про кіно було б сплетено з образом людини в сідлі чи людини за кермом, а чимало з найактуальніших фільмів складала цілі «дорожні» серії, особливо стрічки про мотоциклістів — такі, як «Дикі ангели», «Пекло гарячих шляхів», «Подорож», «Безтурботний їздець», що розтривожили Америку в шістдесяті роки. Там усе відбувалось у русі, а для героїв «Безтурботного їздця» розлука з шосе одночасно була смертю (Джо і Ваятт падають з мотоцикла, підстрелені з кабіни грузовичка нудьгуючими фермерами середніх літ; просто так...). Скільки американських конфліктів вихлюпнулось на шляхи! Не хочу заглиблюватись в «автомобільну тему», про неї в нас чимало писано, та і я вже казав тут про лавину будиноків з колесами, рулем і мотором, почату в 1908 році Генрі Фордом, на заводах якого за двадцять років наробили п'ятнадцять з половиною мільйонів самої лиш знаменитої конвейерної моделі Т. Нині компанія Форда викочує щороку на шляхи близько двох мільйонів легкових автомобілів, «Дженерал Моторс» — ще чотири мільйони (та ще — мільйон автомобілів Крайслера, а ще ж інших компаній, та й іноземні...). Чим дихають американці, сказати важко. Вчені, певно, знають, ті самі вчені, які обчислили, що за 900 кілометрів автомобіль поглинає кисню стільки ж, скільки треба людині для дихання на рік. Але автомобілі, шляхи — це ще й робочі місця, праця, якою охоплено близько 15 мільйонів американців; кожний третій кілограм сталі, виплавленої в США, йде на автомобілі, кожен другий кілограм свинцю. Понад три тисячі ремонтно-заправочних станцій, вишикуваних уздовж шляху, не лише торгують бензином, але й годують мільйони людей, з ними пов'язаних; пафтові кризи так боляче відхльостали Америку саме тому, що удари падали мало не на найчутливіше місце. Без шляхів і всього, що пов'язано з ними, американці жити не хочуть і не вміють.

«А ти хочеш жити? — спитав мене полісмен біля каліфорнійського містечка Салінас, затримавши за перевищення швидкості. — Ти хочеш жити? Я питаю». Полісмен був увесь у зорях, смугах та револьверах, а його «понтіак» з службовим номером 66238 незадоволено гарчав на узбіччі. «Мене звать Роберт Роджерс, — покивав полісмен пальцем у чорній рукавичці. — Якщо я тобі ще раз зловлю на

70 милях на годину замість дозволених 55, попередженням не обмежусь. А поки що — бери, бачу, що вперше...» Полісмен виписав вузького зеленого папірця, формою подібного до рецепта з великим словом «Ворнінг» — «Попередження» — нагорі. Автомобілі, минаючи нас, співчутливо гули, і я постійно відчував грайливе безсилля автолюбительської солідарності, втілене в хорі клаксонів. «Побібікайте, — сказав Роберт Роджерс. — Цього разу ми встановили радар так, що дідька лисого його виявлять. Бажаю щастя». Сів до свого «понтіака» і поїхав у бік хитро схованого радара.

Річ у тім, що тактичні ігри на американських шляхах розгортаються з використанням найповішої техніки. Ледве поліція завела радари для фіксації порушників (в останні роки швидкість на шосе зобов'язали знизити до 55 миль на годину, приблизно кілометрів до 90, що на чудових шляхах сприймається багатьма водіями як знущення; втім, кількість дорожніх катастроф різко зменшилась після обмеження швидкості), надійшли в продаж автомобільні детектори для дистанційного виявлення радарів. Поліція перемовляється по радіотелефонах — такі точнісінько, та ще й з позначеними діапазонами поліцейського спілкування, з'явилися в універмагах.

Дух вільного підприємства, що забував над Америкою кілька століть тому, панує на її шосе; шляхова поліція чує, як шофери шукають її, інформуючи один одного про пересування охоронців порядку. Термін «смокі бер» — «продимлений, вуджений ведмідь», яким у радіозв'язку умовно йменують поліцію, навряд чи викликає в неї захоплення, але така вже свідомість, що визначає буття: ковбої в «олдсмобілі», периф на несідланому «паккарді».

Звичайно, найліпше обладнано радіотехнікою велетенські вантажні фургони, що вдень і вночі перевозять американськими шляхами все що завгодно. Для водіїв фургонів швидкість стає фактором заробітку: швидше доведеш — більше дістанеш; от і мчать вони, перегукуючись по радіо, очолюючи колони гонщиків-автолюбителів, що сховалися в тінь од фургона, наче цирковий парад із слонами попереду. В штаті Невада я вже співчутливо просигналив, уздрівши шість автомобілів, скупчених на обочині; так усіх зразу й зловили — попереду червоно-синій фургон з вензеллями авторитетної фірми, а за ним — п'ять різнобарвних фургончиків та автомобільчиків з водіями, які затисли у пальцях прямокутники водійських прав. Полісмен був наче індіанин

з кінофільму, що зловив шістьох коробейників на території племені. Було ясно, що за півгодини скальпи познімають з усіх шістьох.

Штрафи, зідрани за порушення правил руху, як правило, йдуть на поліпшення шляхів (можливо, тому шляхові управління багаті), а принципи будівництва незмінні в тисячоліттях: англійське «стріт», німецьке «штрассе», італійське «страда» походять від латинського «стратум» — «шар»: ще в Давньому Римі шляхові покриття споруджували багатощаровими. А щодо фінансування штрафами, то в середньовічній Центральній Європі шляхи один час і взагалі будували коштом податків, зібраних з цеху повій. Як повчально висловився у ті часи король Сигізмунд: «Гріховні гроші таким чином обертаються на благо, а гріх потоптується ногами».

Але доволі історичних екскурсів, американські шляхи потоптуються не ногами, а колесами, паралелі умовні; Америка зве себе Новим Світом і не завжди пам'ятає навіть про коней, які тут протоптали перші шляхи сполучення, а потім відійшли до реєстрів іподромних тоталізаторів та на широкі екрани вестернів. Коні не мають права наближатися до шосе — то шляхи не для них. Відтоді, як 1540 року іспанський поручик Франціско Коронадо привіз до Північної Америки коней і на шляху через теперішній Канзас 260 коней втекло, заснувавши плем'я мустапів, багато що змінилося. Втім, коли вже йдеться про шляхи, коней та штат Канзас, розповім вам одну історію.

Маркові Джонсу 24 роки. Він слухав мої лекції в Канзаському університеті, приходячи без запізнень, і робив акуратні записи в товстому зошиті для конспектів. Писав Марк лівою рукою, чому і звернув я на нього увагу вперше. Вдруге я звернув увагу на студента, що ніколи не задавав питань мені, коли побачив, як у кожную обідню перерву він зникає кудись, паче Попелюшка з балу; решта моїх студентів обідали, розсипавшись по кафетерію. Коли мені сказали, що студент Марк Джонс ходить годувати коней, ситуація здалась мені зовсім заплутаною, і, заінтригований, я запросив Марка до себе, а потім запропонував йому спільну каву.

Ми пішли до кафетерію біля університетської книгарні, й він розповів мені дещо про свої шляхи, тримаючи паперову чашечку обіруч і повільно сьорбаючи з неї, з поглядом, опущеним до чашечки, наче він там очима цукор розколочував.

Марк Джонс родом з Каліфорнії. Батько його — інженер-дизайнер, відомий і досвідчений оформлювач мостів та шляхів, що блукає американськими шляхами в пошуках цікавої праці. Відчуття дороги він брав у себе з коліски (я згадав двох юних батьків з Коннектикуту й дитину на дерматинному стільці). Старший брат Марка — фінансист, один з молодших — дизайнер, допомагає батькові, а наймолодший вчиться ще в школі, але вже мріє стати юристом. Мати завжди існувала в родині стурбовано й безсловесно, не заважаючи чоловікам приймати самостійні рішення.

Отже, в 1970 році Марк закінчив школу й не знав, що робити. Вирішив поїхати десь далі, найнявся на корабель й приплив до Гамбурга. Матроська кар'єра не зацікавила ще в рейсі, так що в західнонімецькому порту Джонс не лишився; за кілька місяців опинився в Швейцарії. Там закохався й затримався на цілих два роки — працював у фірмі одягу, що належала батькові його коханої. Водночас вивчав французьку мову і в містечку поблизу записався на танцювальні курси — дуже подобалися всі на світі народні танці, всі й намагався танцювати, але досягнув хіба що хореографічну грамоту в загальних рисах.

Тут дозволю собі зупинити співрозмовника. Майже завжди, я вже казав про це, американські діти рано дорослішають. Що раніше син чи дочка виходять на самостійний шлях чи хоча б починають його активно шукати, то ліпше думають про них у родині й поза родиною. Діти починають серйозно ставитись до життя вже у віці наших старшокласників і рано приймають на себе відповідальність за власні шляхи. Вони практично не відчувають надто міцних зв'язків з державою — живуть незалежно від неї чи в крайньому разі як ділові партнери. Зв'язки з родиною часто теж досить умовні.

Марк Джонс повернувся до Америки. Шляхи намотувались на осі уживаних автомобілів двадцятирічного хлопця, що їздив країною. Особливих професійних навичок не було — так, трохи торговельного досвіду, трохи знання французької мови, й любов до природи надійно вросла в душу. Часом шляхи приводили Марка до емігрантських общин — виступав у групах народного танцю: балканських, російських, угорських, українських (досі танцює — в університетському ансамблі), кілька місяців навіть співав у румунському хорі.

Коли я запитував Джопса, чим запам'ятались йому пройдені шляхи, він здивовано зводив очі від своєї чашечки з кавою й казав, що — нічим, всі шляхи як шляхи, хіба що самотньо бувало на них і не було власних причалів. Шість мільйонів кілометрів шосе — ціле життя можна їздити...

А він не хотів їздити ціле життя. Але грошей на те, щоб зупинитися й почати власну справу, не було. Батько не допомагав матеріально. Звичайно, можна б повернутись додому, але в цьому — визнання поразки. Джонс, як усі громадяни Сполучених Штатів, програвати не бажав. Стипендію дістати не вдалось; тоді Марк подав заяву до армії США — він погоджувався, якщо йому оплатять курс навчання, щоб у разі потреби армія розраховувала на нього, як на фахівця, підготовленого за її гроші. В дорожньому спілкуванні з слов'янами, що прижилися в США, Марк ствердився у бажанні вивчити російську мову і навіть самотійно вивчав її. Але армія потребувала знавців китайської. Контракт з Марком підписали за умови, що він збагне ієрогліфи.

В Монтреї, штат Каліфорнія, Марк узявся до навчання у китайській школі: підучився трохи й там-таки почав працювати як позаштатний товкмач. Продовжував вивчати й російську, пропонуючи свої послуги як русист без диплома. Закінчилося все це тим, що не стало пі китайських, ані російських приробітків; поки були гроші, поїхав до штату Мічіган і там влаштувався перекладачем на військово-повітряній базі...

Все Маркове життя — в блискучих гудронових стрічках; шляхи Америки не просто падали під колеса — вони снілись йому, вони були місцем його знайомств, розлук і побачень. За сітками, що огороджували шосе, росла трава й гуляли коні, корови, павіть олені, — великий світ, колишній владар континенту, а зараз без права й на те, щоб поскубити траву на іншій боці шосе; машини летіли потоком, по чотири в ряд у кожен бік — ніде було перейти дорогу.

В штаті Мічіган Марк Джопс підрахував усі свої капітали, взяв невелику позичку й купив собі ферму з 80 гектарами пасовиська. На території ферми стояла розвалюха, де можна було жити самому, було там і кілька господарських будов. А ще було 30 курчат, 2 качки, 2 свині, 7 коней — коней Марк любив особливо, прив'язався до них і, коли вранці йшов на авіабазу, прощався з ними, наче з родичами.

Всі шляхи Марка збезлюділи. Плакати, встановлені

вдовж багатьох американських шосе: «Пішоходам та велосипедистам перебувати тут заборонено», супроводжували його всюди, і самотність вершника на караванній стежці ставала головним з почуттів. А ферма подарувала раптом відчуття власного місця на світі — це, напевно, стало найбільшою радістю в житті дуже дорослої людини Марка Джонса.

Що було далі? Вставав о п'ятій ранку, давав їсти своїм птахам і тваринам, їхав на базу. Відмовився летіти до В'єтнаму й, проживши у Мічігані два роки, розпрощався з військом. Розлучився й з фермою — продав. Але надалі шляхи Марка йшли убік від гудрону — він виїздив з Мічігану полями та пугівцями, бо вів з собою двох лошат, вирощених на фермі. Лошата приїхали з Джонсом до Колорадо-Спрінгс, в гори; шлях був довгим, і вони побачили світу. Марк попрацював трохи в колорадській фірмі, яка торгує товарами мексиканського мистецтва, вчив іспанську мову, двічі-тричі на місяць літав до Мексики. Потім кинув працю в горах, влітку попрацював на заводі й вступив до Канзаського університету — на славістику. Орендував у старого пастора кімнату й гараж — коні живуть у гаражі, пастор гуляє з ними, як має час, але й сам Марк намагається щодня хоч на годинку, в обідню перерву, заїхати до гриватих приятелів. Таванні вже чотири роки, Фоллі Трежер — два; українською мовою ці імена приблизно звучать, як Смаглявочка та Безцінна.

Марк гадає, що, можливо, буде й фермером — перекладатиме, живучи на природі; якщо поталанить — розведе коней. Він пише вірші, але соромиться їх показувати; хотів би викладати іноземні мови, — все ж таки кожна нова мова — це ще одна стежечка для втечі з самоти. Дівчата? Поки що не зустрічалась така, яка полюбила б і його, і лошат...

Хлопцеві двадцять чотири роки, він почав свою втечу від блискучих нескінченних шляхів і не знає, де спиниться; я зустрічав також інших молодих і немолодих людей з подібними долями, які штовхалися в цьому просто-таки броунівському молекулярному русі, — спробую розповісти. Втеча з самоти, втеча до себе — крізь глянцеований гудроновий світ, по стрічках, що посмугували Америку й часто замикалися в кільця, як петлі роз'їздів на перехрестях. В штаті Арізона якось заночував я в знайомого лікаря у Керфрі, неподалік від Фінікса, в будиночку, притуленому до шосе. Після довгої вечери мені не спалося — читав,

слухаючи, як повз вікна з шурхотом пролітають моторизовані діти Америки, пирскаючи на повороті. Годині о третій ночі я почув, як застогнав мотор біля дверей, наче його рвучко ввімкнули, а тоді відправили в нічний біг. Не повірив собі, бо хто, куди міг їхати над ранок? Щойно про все на світі перебалакали, й ніхто з господарів явно не збирався в дорогу. Але за сніданком я про всякий випадок спитав. Дочка господаря, студентка Роксана, спокійно визнала, що то вона: «Якось тривожно було, не спалося, різні думки в голову лізли. Я сіла в автомобіль і виїхала на шосе. Там завжди багатолюдно — мчать кудись, усміхаються, перемовляються в радіотелефонах. Ніхто не зупиняється — на швидкісних шосе не так просто це, всі котяться, наче розбився ящик консервів, бляшанки розкочуються, і в кожній — по людині всередині».

Біллі Грехем, проповідник, дуже близький до Білого дому впродовж багатьох років, антикомуніст з найзапекліших, якось вигукнув: «Цивілізація, що створила найкращі в світі автомобілі, найкращі холодильники й телевізори, витворила найгірших на світі людей». Ніяк не погоджуюсь з істеричним пересолом Грехема; американці — особливі, їх сформовано життям їхнім точнісінько так, як жителів кожної з держав нашої планети, — в багатьох випадках вони щедрі, щирі, як ніхто інший. Доли їхні позпачено безжалісністю капіталізму, але ніхто — ні Грехем, ні студент, що змінив п'ять університетів, ані ми з вами — не має ні права, ні можливості виміряти усіх спільною алюмінієвою лінійкою. В людей чимало спільного, але й різнить людей дуже багато що; вони з'їжджалися в пошуках свого місця на світі — дехто досі шукає, а дехто і не знайде ніколи. Але ж як гарно в дорозі; ти в русі, а отже, хоч щось, а буде попереду. Ти ковбой — можна обійняти дівчину, можна співати, можна перевищувати швидкість, можна зупинитись у мотелі, можна переспати просто в автомобілі; якщо вікно приспустити, то чути, як особисто для тебе свистить американський вітер. Можна з'їсти щось у кафе при дорозі разом з такими ж блукальцями, як ти сам; дуже схоже на те, як любили колись у маленьких містечках гуляти біля залізничних вокзалів, роздивляючись у пунктирі мерехтливих вагонних вікон чуже, інше життя.

Ті, хто стежить за кіно, можливо, й запам'ятали дуже відомий американський фільм п'ятдесятих років «На схід від раю» Джеймс Дін, який знявся у цій та ще в двох картинах, грав молоду людину з дороги — мчав з шаленою

швидкістю на автомобілях, що рушили у втечу; але найбільше герої Діна хотіли втекти від себе самих. Актора й людини такої популярності, як Джеймс Дін, у Сполучених Штатах не було давно — його обожнювали, його наслідували, в нього грали, в нього закохувались масово й завжди. Він жив на американських шосе, як швидкісний равлик у металевій мушлі; все було модно й чудово, але раптом Дін — не герой його, а він сам — загинув у автомобільній катастрофі, розбився на заміському шосе — вистава гралася на болісній межі... Світлі очі Джеймса Діна і його немодна вже зачіска з високо підстриженими скронями час від часу вижаються на шосе.

Чому ж мені сняться й пригадуються нескінченні шляхи Америки, чому, гортаючи записи й фотоплівки, я пригадую міста й друзів, що там живуть, невіддільно від бетонних, асфальтованих та гудронових магістралей, розлитих між ними? Все ж таки не в шляхах справа, як ріки не винні у тому, що люди топляться. Американське шосе — річка без рятівників; умієш впливти — пливи, не вмієш — навіщо входив у воду? Шляхи самі по собі ніколи не визначали людських долі і не сортували людей.

Якось у Канзасі я розбалакався про те, чим зобов'язаний цим шляхам, які зробили мою подорож можливою, бо без доріг людина здалеку ніколи б не заїхала в такі далечі... Коротше кажучи, мовляв я ввічливі банальності й, будучи дуже натовленим, навіть не соромився. Тоді всезнаючий професор Джеррі Майклсон подарував мені альбом з фотографіями, зробленими понад сто років тому. Виявляється, у 1872 році з самого Санкт-Петербурга, без реактивних літаків, «кадилаків» і такого милого моєму серцю федерального шосе № 70, прибув до Канзаса російський великий князь Олексій. Великий князь бажали повправлятися в стрілянині по бізонах; супроводжували його американський генерал Філ Шерідан і підполковник Джордж Кастер, а крім того, два ескадрони кавалерії, оркестр для розважання августійшого лобуряки та три вагони шампанського, горілки, віскі, коньяку та інших рідин, щоб не нудно було слухати оркестр. За п'ять днів розвесела братія вижлуктила всі три вагони й забила 56 бізонів — у великого князя з перепою пальчики танцювали, що врятувало життя багатьом парнокопитним. Збереглись фотографії: хвацький гість з-за океану в бакенбардах, в кубанці набакір сидить на пенючку й розмірковує на різні придворні теми. В очах у світлішого написано таку тугу, такий сум.

Навряд чи той сум викликано співчуттям до певинно постріляних бізонів чи роздумами про соціальну структуру Росії.

Історію належить знати. Америка змінилась — вона вже не блукає преріями, занурюючи колеса у ковила. Америка навчилась любити бізонів, вибивши їх до останнього й вивівши наново. Америка придивляється до власних дітей і часом хоче їх полічити й попестити; а діти мчать шляхами, наче крапельки крові в судинах людського тіла, і здається, що якщо вони зупиняться, то всьому буде кінець. Вздовж шляхів час від часу стоять люди, вперто вказуючи великими пальцями в той бік, куди б їм хотілось їхати; часом ці люди тримають плакати, де фломастером жирно написано ім'я потрібного міста. Людей таких беруть з собою дуже печасто — бояться; потік автомобілів безупинний, лиш біля безкозлонок відпочиває по одному-два, впевнено спираючись всіма чотирма шипами на шляхове покриття, під яким десь там, глибоко, — кістки бізонів, людські кістки, не знайдене ще золото й сліди багатьох людей, що проходили тут у часи, коли по цій землі переважно пересувалися пішки.

Колись, напевно років двадцять тому, на гастролі до Кисва приїздив один з найпопулярніших американських подорожніх — Піт Сігер, переповнений власних пісень, та ще й пародних, а до них — і літературних усіх сортів. Піт Сігер грав на банджо й співав, співав, співав — разом з слухачами, сам по собі і як завгодно. Мені його пісні подобалися й тому, що я був готовий до слухання, — з причини нечастих ще тоді гастролей американських співаків, я мало що знав про Сігера, як і решта, але переклав багато його пісень для негайної публікації. Пісні роздруковувалися й просто співались, але деякі збереглися у мене в пам'яті відтоді й досі. Як пісня про дзвін; співак хотів узяти його в руки, щоб дзвонити й дзвонити, скликаючи всіх людей до братерства.

Несподівано пісня виникла у мене в пам'яті — вона лунала з приймача автомобіля, що спинився біля бензоколонки на шосе № 40 в штаті Нью-Мексіко. Люди в кабіні уважно її слухали й підспівували тихенько. «Ах, якби в мене був дзвін! — вигукував Піт Сігер в динаміку й смирив за струну. — Якби в мене був дзвін...»

Колишні американські президенти мешкають у Каліфорнії, обидва ще живі: Річард Ніксон та Джеральд Форд. На початку 1977 року Форд брав участь у змаганнях з гольфу у професійному турнірі — було тепло, і м'ячики ковзали по вистриженій траві з неймовірною легкістю. Екс-президент Ніксон теж багато грає у гольф, може здатися навіть, що цю забаву навмисне вигадали для підтримання здоров'я колишніх керівників; втім, Ніксон ще за президентських часів ввів у себе в мастку гольфові електромобільчики (ними гравці їздять по великому полю) як основний вид внутрішнього транспорту. На службу, звісно, президенти літали літаком, бо від Каліфорнії до столиці близько чотирьох тисяч миль, а до Нью-Йорка — ще далі.

Президенти почали селитися в Каліфорнії віднедавна; перші за своїм державним значенням американці лише в повесні роки усвідомили всю притягальність тихоокеанського штату. Втім, перші з американців, що взагалі тут опинилися, прибули до Тихого океану теж не так давно — менше як півтора сторіччя тому. Але тоді цю частину Америки ще не було так обладнано.

Спершу в Каліфорнії селились неспішно: на узбережжі місця не бракувало — в середині минулого сторіччя було там усього кілька мексиканських гарнізонів та католицьких місій. Клімат уздовж океанського узбережжя був пречудовим, — метеорологи звуть його середземноморським, — при достатньому зводненні земля ставала щедрою, але надто вже довгою була путь через континент; люди діставались сюди малими групами, ледь пробиваючись крізь пустелі, голод, індіанські загани, що гарцювали на воєнній стежці. Для масового переселення потрібен був могутній стимул — з'явився невдовзі й він.

Швейцарець Йоганн Август Суттер прибув до Америки наприкінці сорокових років минулого століття. Він оселився у каліфорнійській долині Сакраменто, закупив довколишні землі й невдовзі розвів на них кукурудзяні плантації, тваринницьку ферму, закладаючи будинок за будинком. Тесля Джеймс Маршалл наглядав за мормонами, що їх Суттер найняв для будови греблі на сусіднім струмку. 28 січня 1848 року Маршалл з мормонами виявили на фермі Суттера «Нова Швейцарія» золоті самородки. Вже наступного дня тисячі людей мурашником заврушилились на фермі в швейцарця. Зупинити нашість було неможли-

во — золотошукачі прибували цілими табунами. Журналіст із Сан-Франціско повідомляв у ті дні: «Місто спустіло. Здається, що мешканці вимерли чи, злякані, зачалися в лісі. Самотньо, мов дух, блукав я міськими вулицями. Заходив до кинутих ресторанів, де на столах остигали недоїдені обіди, бачив полишені крамниці, повні товарів, майстерні без ремісників і порожні житла. Зайшов до готелю, але й там не було нікого — ні порт'є, ані слуг, навіть нікого з постояльців...» Недалеко від ферми Суттера на хвилях погойднувся в порту спустілий військовий іспанський корабель — капітан перший схопив лопату і на чолі екіпажу помчав у золотоносні гори.

За рік інформація про золото дійшла до атлантичного узбережжя й там спрацювала негайно — кораблі, що відпливали до Європи, змінювали курс і рушали на Каліфорнію; натовпи — без карт, за сонцем — квапились на захід. Вчителі кидали школи, ремісники тікали з фабрик. У момент відкриття золота в околицях ферми Суттера жило 800 людей, за рік — понад 30 тисяч, а ще за чотири роки близько чверті мільйона бажаючих негайно збагатитись колупалися в каліфорнійській землі. За подробицями я відправляю вас до Брет-Гарта, О. Генрі, Джека Лондона та авторів вестернів, увічнених на папері та кіноплівці. Рекорди, сумно зареєстровані в часи «золотої лихоманки», не перевищено досі; злочинність була масовою і майже неподоланною, продовольча криза — страшною (за картоплину платили долар, за фунт кавових зерен — два, а це ж були часи, коли в Штатах чеканилися золоті монети), за фунт м'яса віддавали фунт золотого піску. Президенти Джеймс Нокс Полк та Захарія Тейлор, які керували Сполученими Штатами на початку «золотої лихоманки», не збирались переїжджати до Каліфорнії і, як видно, мали найприблизніше уявлення про цю територію, остаточно відірвану в Мексиці до середини минулого століття і влаштовану досить дивно.

...Вільше ніж через сто років після «золотої лихоманки» Каліфорнію було схвильовано нашествиям хіпі, які влаштували у сан-франціскському Хейт Ешбері щось на зразок всесвітньої своєї столиці. Але це, як казав Ганс Крістіан Андерсен, зовсім інша історія.

Почавшись із стрілянини і вереску, штат Каліфорнія поступово став найбагатшим, найреспектабельнішим і найбільш населеним штатом США. Крім президентів, тут розташувались училища і військові бази Тихоокеанського

флоту Америки, Голлівуд з величезною кількістю кіностудій, зброярні, найбільший зоопарк світу, фірма «Локхід», що виробляє літаки й дає хабарі зарубіжним прем'єрам, мегаполіс з трьох майже нероз'ємних міст: Сан-Франціско, Лос-Анжелес і Сан-Дієго. В Каліфорнії дуже багато всього, діапазони її великі: від найпопулярнішої і наймиролюбнішої мишки світу — Міккі Мауса, що народився тут, до губернатора Рональда Рейгана, який правив тут-таки. Крім того, в Каліфорнії з'явився на світ лісовий кінокарасень Тарзан, що поєднав у собі миролюбство мишки з агресивністю, — ви й з ним знайомі. А корінні каліфорнійці поєднали в своїх характерах безліч різноманітних традицій і впливів — мексиканських, бо край було анексовано в Мексиці й досі переповнено її уродженцями; азіатських, бо це основне місце прибуття до США вихідців з Японії та Китаю; європейських, бо переселенці з східного узбережжя США прибувають до Тихого океану.

Я прибув сюди на автомобілі, переваливши через гори біля Денвера і з'їхавши Сімдесятим і П'ятнадцятим шосе просто до Лос-Анжелеса. В Америці дуже багато гарних шляхів, але таких чудових, як у Каліфорнії, ніде немає. Першою з проблем штату були шляхи — тепер шляхів набудували, і вони вносять тебе до Лос-Анжелеса, як зернято на безконечній стрічці конвейера — ніде з шляху подітися, хіба що з'їдеш сам, переплутавши номери на покажчиках. Багато ділянок шосе наче лінійкою по карті прокреслено, вони скорочують шлях несподівано й набагато (тут навіть саму назву міста скорочено — богобоязні іспанці нарекли його при заснуванні Село Нашої Пані Королеви Ангелів, американці полишили від назви хвостик, майже незрозуміле — «Ангелів» — «Лос-Анжелес», а топографи увічнили це на картах). Жодного ангела в місті я не зустрів. Білосніжка, що тивняється Діснейлендом на радість дітям, не рахується: вона не ангел, а просто позитивний казковий персонаж.

Отже, й почнімо з Діснейленду, бо він опинився якраз на тому в'їзді, яким я вторгнувся до Лос-Анжелеса. — П'ятнадцяте шосе підводить вас до решітки-огорожі країни Діснея, дозволяє кинути безплатний погляд на її монорейкову дорогу й гору Маттерхорн, фаршировану різними дивами. Перед Діснейлендом — асфальтова пустеля автостоянки, за чутками, найбільшої в світі, тисяч на десять автомобілів. Запаркувавшись, належить твердо запам'ятати номер свого поля — якийсь В15 — і про всякий випадок

позначити авто старою шкарпеткою чи порожньою банкою на аптені, що дозволить наприкінці дня пізнати його серед тисяч близнят, які притислись до огорож Діснейленду. Купуйте квиток, і контролери в жокейських капелюшках широко відкривають хвіртки: ласкаво просимо!

Це й справді дуже цікаво — щось середнє міжВДНГ і ляльковим театром. Але якщо вже ляльковий театр, то з мрії Буратіно, в якій було ціле місто, де ляльки гуляють вулицями і немає поділу на персонажів та глядачів.

Тут-таки, біля входу, тупав оркестр у костюмах, які робили музикантів схожими на героїв водевілю з гусарського життя. Але гусари чинно дмухали в мідні сурми, похитували аксельбантами, не виявляючи жодної схильності до легковажних вчинків. Благонамірено ходили Міккі Маус, Білосніжка й немудрий барбос Гуфі; перевальцем ходили гноми — фотографувалися з діворою, роздивлялись відвідувачів Діснейленду й підстрибували в такт музиці. Було це лялькове місто, але ніяких Карабасів-Барабасів сюди не пускали навіть з квитками. Радість випромінювали атракціони, магазинчики й кафе — ви не сумнівайтесь, радість можна зробити на годину, на день, на скільки витримає; світ Діснейленду був безтурботним і справді милим, якщо це сприймати його поважно.

Коли вважати усе це образом Америки, то й справді може здатись, що бачиш чужий сон — видіння вразливого хлопчика, який начитався чіїхось легковажних писань і повірив, що бувають країни, де на вулицях безплатно грають щасливі саксофоністи, а Міккі Маус частує дітей цукерками на розі, й при тому теж безплатно. Якщо все це сприймати поважно, то миттю заплутуються в єдине астронавт Нейл Армстронг, що стоїть на Місяці, крокодил, що ковтає човен, ляльки, що співають, ведмідь, що грає на гітарі, й циркорама, де ковбої мчать смарагдовою травою прерій, а літачок з бляшанкою кока-коли на хвості намагається сісти на бетонну вершину гори Маттерхорн. Мою вразливість спрямовувала екскурсовод Делла, яка, вловивши деяку іронію у сприйнятті мною оточення, сказала: «А до пропагандистських павільйонів нехай ходить хто хоче. Гайда до привидів!»

Мені дуже сподобались тутешні привиди — вони весело підстрибували на мармурових плитах, під якими, певно, жили вдень, грали на лютнях і вітально махали трикутними капелюхами. Кілька привидів спілкувалися з візитерами із портретів — у рамах було досить місця, щоб побли-

мувати очима й вітально змахувати долоньками в несліпних лайкових рукавичках. Палац, населений потойбічними силами, був великий, екскурсія рухалась по ньому сидячи — кожен у власному крісельці, крізь темряву, де здається, що ти сам на світі, хоч взагалі з такими симпатичними привидами можна гарно провести час і в темряві.

Всі діснейлендівські веселощі позбивано в тугі в'язки так, що ніколи озирнутись.

Щойно поспілкувався з тіннями британських лордів, а вже тропічне болото насилає на тебе кібернетичних бегемотів з пластику. Зразу ж після болота чекає на тебе гігантське дерево баобаб, де чотириста тисяч листочків і чимало птахів, які співають справжніми пташиними голосами; хоча птахи й листочки усі несправжні, але що за різниця вам, як вони шелестять і співають. Чи хотіли ви потрапити під справжній піратський обстріл, коли човен ваш (можна не помічати, що він їде рейкою, прокладеною під водою) опинився між бортами кораблів, які бабахують з усіх дул; одноокий пірат на палубі теж був механічний, але він гарчав цілком натурально. Натомившись від пташечок, піратів та привидів, можна піти на концерт, де механічні бобри, ведмеді, лосі й ще хтось співають — і чудово співають! — розповідають різні лісові повинні, ще й так гарно, що йти не хочеться від них. Але треба йти — в сусідньому ж павільйоні жаби виконують найзнаменитішу американську пісню «Янки дудл» — жаби, як і решта учасників вистави, працюють на транзисторах, але виглядають до того натурально, що хочеться обмацати себе, бо постійно здається, що вони набагато живіші за здивованих глядачів.

Це весела Америка, весела Каліфорнія, весела земна куля. Уолт Дісней запроектував усе це як продовження власних фільмів — персонажі його неймовірно популярні: в лондонському музеї воскових фігур, установі традиційно солідній, Міккі Маус стоїть поміж Рузвельта і Черчілля, а я сам бачив, як відвідувачі, заходячи до залу, всміхалися, першим пізнавали мишеня й казали: «А от і Міккі Маус!»

«А от і Міккі Маус!» — сказала Делла, коли ми вийшли на вулицю, й примружилася від сонця. Мишеня в чорній камізелі підняло свою розчепірену долоню в білій рукавичці й привіталосся: «Хелло, Делла!» — «Хелло, Міккі! — підморгнула моя провідниця й всміхнулася. — Пече?» — «О-о-о!» — з відвертим стражданням застогло мишеня, але вираз обличчя в нього не змінився, бо то була маска. «Візьми світлофільтри, — сказав я Деллі. — Сонце...» —

«Нам не можна, — відповіла вона дуже поважно. — Нам не можна втрачати візуального контакту з відвідувачами».

Щодо візуального контакту, то все з'ясувалося. Це були троє високих канадців в олімпійських майках і з олімпійськими сумками, та ще й з чудовим, цілком олімпійським спокоєм, який значить дуже молодих і дуже здорових хлопців з усіма підставами до того. «Хелло, Марк, — раптово зміненим голосом закурликала Делла, — ти з приятелями?» — «Ти також, — відзначив один з хлопців і чомусь дружньо глянув на мене, — ходімо пиво пити!» — «Дякую, — усміхнувся я у відповідь, — в мене щось подагра...» — «Ми з Деллою будемо он там», — вказав Марк на кафе, стилізоване під новоорлеанське, все у чавуннім плевтіві, фарбованім у білий колір.

Я вже знав, що не прийду. Делла працювала в Діснейленді гідом по п'ять годин щодня; вона вивчала діловодство в Лос-Анжелесі й хотіла вибитися у секретарки чи вийти заміж. Судячи з усього, обидві перспективи однаково їй всміхалися, а знайомі канадці, японці, аргентінці та хто завгодно створювали навколо моєї провожатої оте саме тло, що є необхідним кожній дівчині для відчуття того, що вона чарівна й красива. З хлопцями ми познайомилися ще вранці — вони терпляче чекали, доки я просякнувся Діснейлендом і вони з Деллою майнуть на пляж. Можливо, ранком були інші хлопці, але дуже подібні, теж канадці з сумками і в майках — тут змагання якісь, студентські ігри, чи що, але всі Діснейленди на світі, звичайно ж, не гідні в підметки Тихому океану, який хлюпав зовсім поруч.

Помахавши веселій компанії на прощання, я подумав про те, що механічні бегемоти не вичерпують усіх радощів світу, й поліз до нагрудної кишені за сигаретою. Краєм ока мені вдалось побачити щось біле поруч з собою; при ближчому розгляданні біле виявилось досить великим дядьком з мітлою, і я остаточно переключив увагу на нього. Причину мого інтересу було продиктовано табличкою, що біліла в дядька на білих грудях. По табличці було розсипано чорні літери: «Лука Демчук». Коли я подумав, що незвично читати такі слов'янські ім'я й прізвище, накреслені латинськими літерами, мої роздуми про дива Діснейленду ввійшли до нового річища. Демчук сперся на мітлу й трохи посумував за Львовом, трохи позапитував, як виглядає місто після війни, трохи позапрошував мене в гості, але зараз він мусив працювати, а на завтра — працювати му я. Світ заворушився в нас під ногами, й ми з Лукою

Демчуком поїхали в різні боки, доки я не відчув, що сиджу в поїзді, який мчить в екскурсію по американській історії, а Демчук стоїть на пероні в білому капелюшку.

...Потяг віз пасажирів крізь дуже темний тунель, а обабіч вагонів відбувалися неймовірні механізовані дива: стріляли динозаври, ревли ковбої, індіани грали на клавесинах, перші емігранти втикали собі пір'ячко до перук, мустанги бились за самородки, губернатор мчав зеленим килимом прерії. Втім, може, все було й не зовсім так, але я запам'ятав, що було дуже багато всього, дуже швидко, дуже динамічно й голосно. Потяг примчав, куди йому й примчати належало («Леді та джентльмени! Подивіться праворуч! Гляньте ліворуч!»), і раптом я відчув, як навіть крізь тутешні дива до мене дошкрябуються кігтики різних думок, до див непричетних.

На стоянці В15 в оточенні асфальту, пальм та інших прикмет Каліфорнії підсмажувався мій автомобіль, Делла стрибала в океан, а черговий у готелі «Хаятт», розташованому напроти Діснейленду, роздавав бажаючим запрошення на вечірнє шоу до готельного бару. Поруч підморгували сьйвом вікон голлівудські пагорби, населені кінозірками, — нічого особливого, багаті вілли й кілька дуже гарних акторів у не найкращих віллах (я хотів подікавитись у модного зараз і красивого Уоррена Бітті, з яким ми познайомилися колись і вели розмови у Москві, чому він фотографувався голяком для легковажного дамського журнальчика «Плейгерл»; але в кожного актора власні творчі плани). Голлівуд сьйав — там знімали кіно і в усіх кіосках торгували пам'ятками про фільми. Тим часом кінозірка Марлон Брандо виступав на захист індіан, а кінозірка Боб Хоуп сумував за президентом Ніксоном, хоч відтоді влада мінялася вже двічі. Я вирішив, що коли заговорю тут про кіно, то — ліпше вже, як робив це й раніше, — лиш до нагоди, бо, почавши обговорювати голлівудські проблеми, ні про що інше вже не напишу. Я ж все більше — про інше.

Але коли й принципово дивитися в бік, протилежний Голлівудові, ситуація не спрощується; тільки Лос-Анжелес займає площу в тисячі квадратних кілометрів — уявіть, скільки найрізноманітніших подій там трапляється водночас, скільки несхожих рішень люди приймають одночасно.

Та там не один лише Лос-Анжелес, це суцільвий, безперервний мегаполіс — від Сан-Дієго до Сан-Франціско, міста переходять одне в одне, вишикувавшись ланцюгом то високо над океаном, а то присунувшись до нього впритул. Це

Каліфорнія, тут закінчується Захід, позначивши межі свої піском тихоокеанських пляжів та містами, стуленими над океаном.

...Мій знайомий лікар, людина дуже шанована й відома у Сан-Дієго, філософствував: «Ми не вміємо змінювати життя, а тому сприймаємо його частинами, затуляючись від речей незрозумілих чи надто болісних. Життя, смерть, зрада, довіра, вбивство, радість — стільки слів уже набули по десятку значень і погубились між них. Чи не так?..»

Він готувався варити омарів, куплених сьогодні в Сан-Клементе й призначених на вечерю нам; омари були хвостами й не бажали до каструлі. А ми балакали собі про рибалок — я розповів щось про Прибалтику, про Ригу, і раптом, якимись химерними асоціаціями, обдало мене згадкою про читане в маленькій місцевій газеті «Сан-Дієго юніон», і я замовк...

Аеропорт Румбуле стоїть біля лісу, поруч з новими кварталами Риги; всі, хто прилітав до столиці Латвії, не могли цього не побачити. В Румбульському лісі наприкінці листопада і на початку грудня 1941 року — за два тижні — розстріляли близько двадцяти тисяч людей; серед них і чимало євреїв з ризького гетто. Едгарс Лайпеніскс, один з тих, хто служив тоді в СС і розстрілював у Румбуле в потилиці, проходячи краєм окопу, — мешкає біля Сан-Дієго. Примчавши після війни до США, він встиг попрацювати для ЦРУ, і, коли Лайпеніскса хотіли судити, ЦРУ написало так: «Служба імміграції та натуралізації США рекомендувала своєму відділенню в Сан-Дієго припинити спрямовані проти вас дії. Якщо це не допоможе, негайно дайте нам знати. Ще раз висловлюємо вам вдячність за послуги, зроблені управлінню...» Газети цитували цей документ і меляпхольно зітхали: «Сан-Дієго юніон» з підкресленою інформацією про Лайпеніскса лежала на столі в мого господаря — в ньому все це боліло, він зберігав газету, але мовчав про неї, паче про невтолений біль. Мій господар був євреєм за національністю, і розстріл ризького гетто пам'ятався йому як одна з найстрашніших трагедій нації. І — що вдієш? — часи колонізації Каліфорнії, коли за постріл у потилицю тут вішали без суду, минули. Мораль змінюється, закони вдосконалюються саме так. Що це? Ознака прогресу? Втоми? Байдужості?

Господар дому капав горілку омарам на животики, й ті пірнали в алкогольний наркоз, занурювались до каструлі, червоніли — все було так спокійно, так безпроблемно

й легко. Я не хотів настирливо розмовляти з господарем про різноманітність жителів Сан-Дієго: минулого року він мав дуже важкий інфаркт і хай не хвилюється.

Але ж як це так, коли можна прострелити кілька тисяч потилиць (німецькою мовою такий постріл має спеціальну назву «генікшлюс» — ні в англійській, ні в латиській, ані в слов'янських мовах такого слова немає) й жити на світі захищено й безтурботно, коли навіть літаки похитує від болю на зльоті понад Румбульським лісом.

Пам'ятаю, як у Каліфорнії чимало теревенили про елгантні бунти й хіпі лежали тут красивими штабелями — бунтували, відкидали, переробляли. Фашисти з великою послідовністю нищили бродяг; була б воля Лайпенієкса, пішли б і вони до душогубок. Туди б пішли тутешні євреї — в Каліфорнії їх чимало, бо Лайпенієкс євреїв дуже не любив, як і всі його партайгеносе з СС. Про негрів я вже не кажу, та й мексіканці надто схожі на циган — уявляю, як це тривожить Лайпенієкса. Теплий пальмовий пляжний світ береже у собі вбивцю, наче бомбу в стіні. Може, звикли; можливо, то історична пам'ять спрацьовує? Каліфорнію підкорили силою зброї, досі це один з найозброєніших американських штатів; тут роблять не лише ракети, бойові літаки, але й пістолети з півавтоматичними гвинтівками, широко торгуючи ними по цілому світу й на кожному розі; тут знімають кіно з стріляниною; вважається, що в усіх у Каліфорнії сверблять пальці, відчуваючи спокусливу близькість спуску. В газетах, втім, пишуть, що й поліція тут люта...

Так що ж з Лайпенієксом, дорогі мої мешканці Сан-Дієго та всіх інших міст? Що на вашому крайньому Заході знають про Румбульський ліс на Крайньому Заході СРСР?

Ну гаразд, я в гостях, і не годиться, може, мені здійсмати моралізаторський палець, формулюючи риторичні питання про негідника та вбивцю, тим більше про що ж я питатиму дуже втомленого й чесного лікаря, який підкреслив інформацію у газеті. Та не раз і дуже поважно думав я тут про байдужість, яка надто вже часто визначає сам стиль буття. Байдужість до пам'яті — власної та чужої — зовсім це не широта поглядів, а велика байдужість, що зовсім не подобається мені. Деякі з малих байдужостей мені теж не до душі; я, наприклад, люблю спортивний одяг і не в захопленні від знайомих, які в літню спеку вбираються у вороні оркестрантські костюми й вважають це мало не основною з прикмет солідності; але одягнути на урочистий обід

тенісні туфлі й шорти так само неввічливо, на мою думку, як подавати цей обід з газетки, а не зі скатертини. І таке інше. В Каліфорнії сплуталося дуже багато — щось від початків, а децю плутали вже згодом: джінси й фашиста, що доживає на дачі, пластикову пальму в зеленому горщику й лева з велетенського зоопарку. Гостре почуття совісті причетне, на мою думку, до вміння розділяти навіть більше, ніж до вміння валити все на одну купу. Часом бувало дивно до болю — бачити, як у великому і в не дуже великому Каліфорнія зрікається самої себе з такою величавою недбалістю. Газети пишуть, що професор Тімоті Лірі, який вчора верещав про «звільнення через наркотики» й вільнодумствував по всіх шинках, швиденько став звичайнісіньким стукачем. Майк Тайгер, який був одним з керівників студентських заварушок у Берклі, став модним адвокатом і веде зараз справу техаського губернатора Коннолі, що прокрався.

Так американці часом втрачають віру в порядність, а згодом — впевненість у собі та в цілому світі; я тут чимало розмірковую про те, до чого люди зболіли душевно; чи є сила, що допоможе змінити сьогоднішню втому на постійні хвацькість і міць?

Ще кілька слів про це. Колись знаменита американка Гертруда Стайн вигадала термін «втрачене покоління». Саму Стайн ми не дуже знали, але таких американців, як Фітцджеральд та Хемінгуей, чимало хто (і я) читали навперейми. Багато що формулюється там точно. Ми стежили за могутньою літературою, як за американським літописом — від бородатого Хемінгуея до бородатого Гінзберга. Перша світова війна, криза, друга світова, «холодна», в'єтнамська, Уотергейт; мимохіть знищили в Америці й красиву легенду про ковбоїв, знявши точні й жорстокі фільми про антиіндіанську різанину та ковбоїв-убивць з вінчестерами біля сідел. Виявилось, що вірити немає в що. Хіпі розлазились країною, ввергаючи в розгубленість її й себе, а тоді зникали, наче біблійна сарана. Виявилось, що в різні часи Америка розгубила чимало своїх дітей, більше, ніж могла собі дозволити, — багато втрачених поколінь, одне за одним.

Якось — згадалося — англієць Майк, який приїхав після Оксфорда підучитись соціології в США, сказав за обідом (ми трапезували великим товариством після лекції), що Америка свого часу блискуче здійснила ідею їхньої англійської революції, але не дала світові нових ідей і гине ду-

ховно. Я дивився, як американці, присутні при цьому, поклали ложки й обурились такою категоричністю, але нічого точного про нові ідеї, подаровані світові їхньою країною, повідомити не могли. «Комуністи не розуміють навіть того, що ми вишикали як демократична держава...» — почав один з них. Я наважився й процитував ленінські слова про те, що «історія найновішої, цивілізованої Америки відкривається однією з тих великих, справді визвольних, справді народних воєн, яких було так небагато...». Справа не в минулому, а в сучасному; комуністи тут ні при чому.

Певно, головне зараз у цьому — в пошуках виходу з роз'єднаності, над якими б'ється велика країна: це соціально й непросто. Все це дуже глибоко — в пошуках ворогів людей кидали в рукопашні; раз за разом ганебно падала брехня про інтриги більшовиків; входила у моду й казочка про диявола (останнє її втілення — фільм «Омен», що бив касові рекорди минулого року: постарілий Грегорі Пек ганяється з ритуальним ножем за вертлявим, малим чортеням) — усе це несерйозно. Люди розмовляють про єдність; новий президент вигравав вибори на обіцянках поєднати націю; це необхідно, це важливо, але — як?

«Що з нами? Що з Нью-Йорком, що з Іллінойсом, що з Каліфорнією?» — це не я питав, це запитували в мене, бо вірили, що я зичу добра народові Америки і тому щирий з нею.

Каліфорнія похитувала пальмами, тривожна, мов рай, що пережив вторгнення грішників; країна сновидінь, край чудових доріг, фірма «Локхід», Діснейленду та двох експрезидентів — можливо, я чогось не помітив? Можливо, це я поясню їм, що відбувається між океанами? Не поясню: для цього треба прожити тут дуже довго і вдумливо, а я більше про те, що впалає у вічі зразу ж; про те, як, відчувши Діснейленд ляльковим театром, де ляльки й глядачі на рівних блукають стилізованими вулицями, не можу позбутись цього відчуття, навіть вийшовши з країни Діснея. Каліфорнія — казково багатий, красивий і дуже жорстокий штат, я вже розповідав, з чого почався він; не дивно, гадаю, що антивоєнний рух, хіпі, нове американське кіно — вибухами совісті, особливо серед молоді — виникали саме тут; і Хемінгуей, і Стейнбек, і чимало поетів. Це штат крайнощів: тут можна зустріти наймиліших і наймлявіших від щедрого сонця людей країни, але тут-таки трапляються злочини, які досі на загальній пам'яті. Пам'ятаєте, лиш

недавно — Роберт Кеннеді з простреленим черепом на підлозі лосанжелеського готелю; вбивці Менсона...

Оскільки я в Каліфорнії не тільки декламував вірші, але й зустрічався з медиками, то запам'ятав мовлене Томасом Ногучі, директором інституту судової медицини в Лос-Анжелесі, — він вважається американським судовим медиком номер один. «Жорстокість, — сказав Ногучі. — Знаєте що мене непокоїть? Люди вже не вбивають одне одного так просто — вони все більше катують і калічать». Ногучі зве це «оверкілл» — «надубивство», чи що, — там, де раніше завдавали п'ять ударів ножем, нині завдають п'ятдесят.

І — на іншому полюсі — спрагли за красою й знанням, між ними слухачі поезії. Один з найпам'ятніших для мене поетичних вечорів відбувся на кафедрі літератури університету в Сан-Дієго — я читав і розповідав, ми виходили з аудиторії, повертались до неї, потім — уже меншим товариством — поїхали разом вечоряти, тоді розмовляли у когось вдома про поезію — все це тривало з шостої вечора до четвертої ранку безперервно, і не було в мені ні краплі втоми.

Кажуть, що тут міг бути рай, — люди вторглись до цього й створили дивний світ з острівцями пекла й раю, — непомітно для себе переходили з одного до іншого і не можеш вирахувати нічого, що знаходилося б на півдорозі між сонцем, золотими дівчатами на пляжі Санта-Моніки й сущим у Санта-Барбарі есесівцем, який демонстративно прийняв чилійське громадянство.

Над Лос-Анжелесом трапляються жорстокі смоги, коли в заводських димах стає нічим дихати, але й така блакить, така небесна чистота трапляється над Лос-Анжелесом, що хочеться декламувати вірші про пташечок і не вірити в жодне лихо. Я не знаю, яким буває середнє повітря між помаранчевим смогом і найчистішим бризом; не буває, певно, такого повітря. Не все змішується на світі, не все йде до середнього арифметичного...

Я ще вам не розповів про зоопарк в Сан-Дієго — він дуже великий, найбільший у світі, але — не люблю зоопарків, не люблю тигрів у бетонованих норах і чапель з підрізаними крильми: все ж таки це слоновий та антилоп'ячий концтабір, як би гарно там не годували тварин. Можливо, я не маю расії, але намагаюсь не ходити до зоопарків — у Сан-Дієго пішов, але не відчув обіцяної проспектами радості. Тваринам куди приємніше в Бальбоа, де на гігант-

ській території існує парк-сафарі з левами, жирафами, носорогами, слонами в степу, так схожому на африканський, з водопоями, де в грязюці відбилися сліди африканських жителів, — цікаво, й треба їхати до Кенії, щоб уздріти видовище, масштабніше за це. Я ж з насолодою помандрував каліфорнійською псевдосаваною. Заїхав і до акваріума — дресировані дельфіни та дуже велика чорно-біла косатка, яку звали Шаму, стрибали крізь кільця й возили на собі дресировальника із смугасто-зоряним прапором — прапор був чи то на честь минулого 200-річчя США, чи то на честь морських піхотинців, чия академія була поруч. Не знаю, чи стрибали тамтешні кадети крізь кільця, але на території академії теж був чималий басейн, і людина з державним прапором стояла біля нього.

Як бачите, я навмисне не веду вас на детальну екскурсію по дивах природи, — наші натуралісти бували в Америці, і, якщо схочуть, вони вам про все розкажуть ліпше за мене. Вони розкажуть вам про неповторність секвойї, бездонність Великого каньйону та різні інші дива, якими Америка все ще багата і збирається їх оберегти. Америка прагне стати красивішою, вона штрафує за бапанову шкурку чи молочний пакет, викинуті на шосе, Америка хоче очиститися від сміття; але — що таке сміття в Америці? Радикали вважають, що країну засмічено безпринципністю підприємців, а ті, звісно, навпаки. Американські критерії різноманітні, в країні чимало країн, при всіх розмовах про єдність не слід, здається мені, чекати, що всі вони зіллються в одну і прийде навіть не мир — тривале перемир'я...

До чого ж навчені поділяти! Ну, скажімо, про мексіканців, що мешкають у Каліфорнії (від немексіканців), можна почути сотні анекдотів, зпущань, приказок. Мексіканців погано захищено від північного сусіда — державно й душевно; в них у Каліфорнії витворився свій особливий, равликовий світ — свої крамнички, ресторанчики, навіть стадіон з боями биків. Октавіо Паз, дуже авторитетний мексіканський мислитель, зразу ж пропонує розділительну класифікацію, навіть штучно поминаючи в ній класові категорії: «Вони ні в що не вірять по-справжньому, ми — віруючі; вони люблять казочки та кримінальні історії, ми — міфи й легенди; мексіканці обманюють з відчаю та фантазії, щоб втекти таким чином від власної бідності, вони ж замінюють конкретну правду соціальними дослідженнями; ми напиваємося, щоб посповідатись, вони ж — щоб забутись...» І таке інше. Люди замислюються на межових

лініях, намагаються вирахувати, хто їх обдурив, намагаючись збагнути, якщо не змінити негайно своє життя; але вміння класифікувати різноманітність, вишукувати усе, що ділять, буває тут віртуозним.

...Тут майже немає старих будинків: будували швидко й не думали про вічність. Зараз багато пишуть і говорять про землетрус, який от-от трапиться й може стерти Каліфорнію з поверхні землі,— по радіо й телебаченню регулярно передають рекомендації, як поводитись біля будинку, що падає; йде фільм про землетрус, де земля тріскається під ногами в людей та під колесами в літака, що йде на посадку, а будинки падають, повертаючи каліфорнійській землі її безлюдну незайманість, виштовхуючи на поверхню золотоносні жили для лихоманок майбутнього.

Це було б страшно, бо не можу уявити собі руїни Діснейленду, голлівудських павільйонів, промислових велетнів, перекинутих сан-франціскських трамвайчиків і зламаного стовпа Оксидентал-центру в Лос-Анжелесі. Люди ніколи не заслуговують на свої Помпеї — мрію, щоб геологи помилились і люди Каліфорнії вижили, очищаючись від своєї муки, а не помножуючи її.

...В кафе «Каріллйо» на околиці дуже симпатичного містечка Ла-Гойя мексиканка, що дрімала за стойкою, явно не думала про тектонічні катастрофи. «Спека в Каліфорнії, га? — зітхнула вона, змахнувши ганчіркою над столиком.— Пече. Хотече морозива?» Морозиво у Каліфорнії чудове; є воно і в брудненькій забігайлівці у «Каріллйо», не кажучи вже про «Говарда Джонсона», де гарантується асортимент з тридцяти різних сортів щонайменше. Ходімте на морозиво й забудемось над гігантськими бокалами з айскрімом,— трапляються неймовірні страви з морозива, часом з дуже урочистими назвами (чому б ні — може ж київська кондфабрика носити ім'я Карла Маркса...). Отже, уявімо, що ми замовили морозиво «Пам'ятник Джорджу Вашингтону». Порція готується у вас перед очима таким чином: до високої склянки вливається 50 грамів холодного шоколаду, і туди по черзі занурюють 6 кульок морозива різних кольорів. Кожна кулька заливається малиновим сиропом і прокладається двома зрізами з банана. Нагорі ставиться решта банана, всю споруду заливають збитими вершками, червоною та синьою карамелями, а на вершечок банана втикається американський прапор на пластмасовому флагштоку. Все це можна їсти, крім прапора, створеного для урочистих okazji, і не думати про землетруси, мексі-

канців, океанських акул та перевихованих хіпі, про Діснейленд і деяких мешканців Каліфорнії.

...Втім, Каліфорнія знайшла місце в душі відтоді, як ти пізнав людей її. Ти знав декого і раніше, тепер вони зібрались до купи: а пам'ятаєш Алена Гінзберга, з яким познайомились у Празі? В Празі Ален виступав у поетичному кафе «Віола» й читав ці рядки про Каліфорнію з книги «Сова», яку ти згодом заходився перекладати...

...Куди ми йдемо, Уолт Уїтмен? За годину двері позачиняються. Яку путь вкаже нам твоя борода цього вечора?

· · · · ·
Чи ми проблукаємо цілу ніч в пустельності вулиць? Деревя складають свої тіні, в будинках вимкнули світло, нам буде самотньо.

Чи маритимемо ми про втрачену Америку любові, проходячи повз блакитні автомобілі біля під'їздів по дорозі до нашого тихого будиночка?

О дорогий батьку, сивобородий самотній старий вчителю мужності, якою Америкою володів ти, коли Харон припинив відштовхуватись жердиною і ти вийшов на задимлений берег і стояв, спостерігаючи човен, що зникав у чорній воді Лети?

Америка, якою володів Уїтмен; Америки, якими володіли всі покоління до й після Уїтмена, — мільйони людей — втікачів від самотності, зла, злиднів; пальми Каліфорнії подзвонювали над ними, нью-йоркський Гудзон плюскотів їм, і неорані прерії годували їх, колисаючи на долонях, і, зрештою, розчипляли в собі.

...Залізний птах колисає мене над неоглядністю чужої країни, щоб понести додому, і я розумію з особливою гостротою, що не всі розмови перемовлено, не всі шляхи перейдено й переповідано. Дві тривоги вічні в письменнику — що він усе вже сказав до останку і безсловесний відтепер; і — що нічого він не сказав, не зміг, не вмів, нездра. Літак несе мене навколо світу, й тривожно мені, й хочеться побалакати з вами. Ви слухали?..

ЛИЦЕ НЕНАВИСТІ

Роман

КІЛЬКА ВСТУПНИХ СЛІВ

Дванадцятого грудня в Нью-Йорку впав сніг. Перша нью-йоркська віхола припала на день відльоту радянських делегацій з сесії ООН; біле місто, біла злітна смуга, білі літаки поєднувалися в картині чужої зими, з якої нам належало відлітати у власну.

Ми стояли під холодним вітром на обмерзлій бетонці. Американський уряд перервав повітряне сполучення між нашими країнами; аерофлотівському літакові дозволили прилетіти по делегацію, але заходити до аеровокзалу радянським людям не дозволили. Всі наші валізи й сумки виставили у сніг — чорна з підпалинами поліцейська вівчарка обшухувала наше майно: хтось потелефонував до служби безпеки, повідомивши, що до багажу радянського літака збираються закласти ящикок з вибухівкою; пес, трепований на розшук динаміту, якраз і винюхував ту скриньку. Сніг набивався псові до ніздрів, за такої погоди не працюється навіть собакам; вівчарка крутила головою, сумно роздивлялася людей, яким заборонили заходити до велетенських залів аеропорту імені Кеннеді.

Очікуючи на рішення щодо вигаданої бомби та цілком реального відльоту додому, я мерзнув, згадуючи свій перший американський сніг цього року, — побачив я його місяць тому, в містечку Лоуренс у штаті Канзас, куди місцевий університет запросив мене до читання лекцій.

Вранці сухе листя під вікнами блищало від паморозі. Йшла середина листопада; відлітаючи з Нью-Йорка на захід, я не узяв з собою нічого теплого — на берегах Атлантики температура ще була досить висока. Коли я відчув холодний канзаський вітер, першою думкою було сховатися, замкнутись у теплій готельній кімнаті і відсидітись, перечекати перший мороз. Але вранці задзвонив телефон, і я зрозумів, що доведеться вийти. «Нині неділя, — казав мій давній приятель, американець, місцевий славіст. — І навіть тобі, безбожникові, корисно буде глянути, як ми молитимемось. У нас тут на все університетське містечко однеєнка молитовня — ти піди, там тепло...»

Я пішов.

У круглій залі з колонами, що підтримували прозоре склепіння стелі, стояли люди з пюпітрами.

— Молімося! — закликав чоловік у зеленому одягу в центрі зали. — Я помовчу, а ви, кожен подумки, помоліться — кожен тому, в що вірує...

Двоє гітаристів за спиною в чоловіка заграли щось приємне, й ті, хто хотів, заспівали під музику. Ліворуч од мене мала дівчинка випорснула з-під маминого нагляду й швидко-швиденько поповзла між кріслами в напрямку, відомому лише їй.

— Подумаймо про війну, — сказав чоловік у зеленому, перекрикуючи гітари, — подумаймо про війну, бо нам потрібно не тільки молитися, а й діяти, щоб її не було. Війна оберне усю цю красу на попіл: музику, і дітей, і нас з вами — ми повинні зробити усе, щоб війни не було...

Кожен замислився про своє під гітарний акомпанемент.

— Потиспіть один одному руки, — сказав чоловік у зеленому. — Гляньте в очі один одному й потиспіть руки на знак того, що ви прагнете миру...

Я потис руку велетневі бороданеві праворуч од себе, а тоді чоловікові й жінці, що стояли переді мною. Потім дівчинці, яка вже приповзла назад і дивилась на мене звнизу. Ніхто не відав, звідки я, й тим природніша була наша спільність. Ми мовчали, дивлячись на пюпітри; мені давно вже, при всьому моєму атеїзмі, не було так гарно.

Зібрання не справляло враження натовпу, переповненого суто релігійними почуттями. Втім, вони не знали, що за два дні в Чикаго, на конференції американських єпископів; по-своєму, але теж скажуть про необхідність збереження миру, про те, що президент чи хто завгодно, розпалюючи воєнний психоз, діє не лише проти виборців, а й проти бога, зокрема їхнього американського бога, якого не можуть тишити безробіття й душевне сум'яття Америки...

Добре, що я завітав сюди, до маленького Лоуренса, що міститься в самісінькому центрі Штатів, до одного з пай-авторитетніших американських університетів. Я шість років не був тут — приємно було бачити, що містечко за цей час розрослося, студентів побільшало; так звана аудиторія Сміт, де я почав недільний день, забуваючи про перший американський сніг, теж відкрилася лише рік тому. Вчора я читав вірші в університеті; ми довго розмовляли про поезію і про те, що радянські люди й американці повинні знати одні одних ліпше.

Вважаймо, що з цього й починається моя книжка. Не спогадом про відліт і винюхування вибухівки, а про степове містечко, куди мене запросили для дискусій та розмов про співробітництво.

Хай книжка, яку ви читаєте, почнеться зі слів надії, з певності того, що народи наші ніколи не зіткнуться на полі битви. Не можу вигадати ліпшого початку для книжки, що пишеться в сьогоднішньому Нью-Йорку. Хай буде мир — рукостискання знайомих і незнайомих американців зігріли мені пальці, в яких затиснуто авторучку.

Вже багато разів я повертався до думки про те, як розпочну цю книжку. Написав майже все, а вступу ще не було; я весь час думав, як же пояснити собі й вам — і чи треба пояснювати? — саму композицію її, те, чому стільки різнопланових матеріалів позапліталися в ній. Книжка писалася три місяці — якраз стільки, скільки я був зараз у Сполучених Штатах, переважно в Нью-Йорку; хотілося, щоб сторінки виникали по гарячих слідах подій та одночасно з ними. Після розділів ітимуть добірки вирізок з американської, переважно нью-йоркської преси, все це за той самий період, коли я писав книжку; час мав застигнути у своїй окресленості, в твердих рамках реальних подій. Книжку написано в країні та про країну, де я бував багато разів, де в мене чимало друзів, яких я щиро люблю. Книжку написано в час, коли країна ця тяжко занедужала й не могла відхекатися. Коли тутешніх людей переповнювали ненавистю — багатьох переповнили.

Це було страшно. Мені ніколи з такою чіткістю не вдавалося простежити руйнівний вплив ненависті на країну. Ненависть самовбивча — я знав це завжди, але нині в Америці особливо чітко збагнув, як це відповідає дійсності.

Якщо книжка, яку ви почали читати, заслуговує на те, щоб пережити події, про які в ній написано, то запораука того лише в сумній істині, що ненависть буває довговічна, а повчальна самовбивчість її для деяких людей і держав підтверджується знову й знову.

В тому самому Лоуренсі один з тамтешніх гостей, судячи з таблички на піджаку, професор Принстонського університету Герман Єрмолаєв, сказав мені: «Розрядки вам хочеться? Не дочекаєтесь!» І я побачив вибляклі від злості очі людини, яка, певно, убила б мене, якби могла. Не знаю, хто він, звідколи в Америці, але ненависть я відчув...

А ненависть пізнається поволеньки — вона як загушла смола пушкінського дерева янчар, вбивча для дооколу, але

визріла у тому ж таки світі, що й життя. Це непросто. Діалектика.

Я й сам не відразу в це повірив. Навіть коли читав і слухав людей, з чією думкою шанобливо рахуюсь, теж не зразу і не безумовно приходив до висновку, що ненависть здатна з такою ґрунтовністю переорати стільки душ та засліпити стількох.

Враження складалися потроху; відчуваючи напрям змін чужого життя, одночасно я розумів, що далеко не всі приймають ці зміни беззастережно.

Все непросто.

«Ти не впізнаєш моєї країни, — писав приятель з Чікаго, дізнавшись, що я збираюсь до Америки. — І я, можливо, став інший. Все змінюється, й мені дуже б хотілося помилитись, коли я думаю, що країна моя щодня лютішає. Мені важко пояснювати усе; іноді я думаю, що не слід пояснювати усього — не можна ставати людиною, яка розтовкмачує собі й іншим, чому в неї саме такий телефонний номер. Але щось таки відбувається з Америкою, і я прагну збагнути, що саме».

Цього разу мені, певно, не доведеться бути в Чікаго; діапазон моїх мандрів у радіусі 25 миль від колони на нью-йоркському майдані Колумба. Оскільки я прилетів до ООН в складі делегації УРСР, є безліч обмежень, що поширюються на мене з цього приводу. В разі (як це траплялось) я схочу виїхати з Нью-Йорка, то зможу зробити це, лише діставши спеціальний дозвіл, попередньо пояснивши, куди мандрую, якими шосе, де зупинятимусь; куди лечу, через які аеропорти, навіщо, чому?..

Отже, в основному Нью-Йорк. Це дуже багато. Безмежне з багатьох поглядів місто; цілий світ, куди легко пірнати й звідки непросто виринути. Я розповім про все, що трапиться тут зі мною; хочеться, щоб вас не полишало відчуття істинності, навіть документальності оповіді. Наводитиму імена, дати й номери, назви будинків і вулиць — все насправді, як є. Теза Маяковського про необхідність зупинитися, щоб відпити «з ріки на імення Факт», не застаріла.

Раз на тиждень по телебаченню в Нью-Йорку показують дуже цікаві передачі «Це неймовірно» й «Хочете вірте — хочете ні». Розповідають про малоймовірні, але цілком справжні події. На початку жовтня глядачам відрекомендували парашутиста, який зробив карколомний стрибок. Два спортивних літаки йшли паралельними курсами; з одного із них на малому парашутику — лиш для спо-

вільнення швидкості падіння — викинули великий парашут, складений у ранці. З другого літака, щось подумки відрахувавши, стрибнула людина без парашута — просто чоловік у комбінезоні. Він наздогнав у повітрі парашут, який був не так уже й поруч — все ж таки два різних літаки, — пристебнувся до нього, відкрив і приземлився.

Практично беручи, багато що у цьому житті виглядає подібно: десь летиш ти. За мить належить зорієнтуватися — інакше вдаритися об землю й підеш в неї. Страх тут неминучий, але його виявляти не дозволяється; крім випадків, коли... парашута немає. Тоді вже все одно...

У цій книжці мені хочеться розмовляти з вами, з собою самим і з тими, хто вдома чекав на мене й до кого я писав листи.

ЛИСТ (1)

Мила моя,

в тому, що я пишу, неодмінно мають бути мої листи до тебе. Коли я збирався до Америки, ти сказала, що там страшно. В мене ніколи раніше не було страху перед поїздкою за океан — ніколи досі, але цього разу я дуже швидко почав розуміти, що в країні багато що вже не так, як раніше. Коли ти говорила про страх, то, напевно, згадувала почуте, прочитане в листах з-за океану, навіть вловлене між рядками. Листи нині йдуть довше, бо пан американський президент добилися заборони прямого повітряного сполучення між його країною й нашою... В Америці додалося ненависті; ненависть ця така активна, що чітко відчувається навіть на колосальній відстані від американських людей та міст.

Я завжди зацікавлено вдивлявся у те, що зветься американським духом, — навіть у найсхематичнішому, найбільш спрощеному його варіанті, — мовби розмовляв з ковбосом з реклами сигарет «Мальборо». Але за багато літ у нас з тобою з'явилося чимало приятелів і просто добрих знайомих в Америці — письменників, лікарів, архітекторів, я пізнав у цій країні чимало розумних людей, дружбою з якими можна пишатися. Люди змінювались, змінювались ферми й міста. Мене в Америці вабили й грабували — було по-всякому, — але ні ти, ані я ніколи не боялися цієї країни. І коли ти сказала: «Там страшно», — я подумав, що добре б проминути той страх, пройти і не зауважити.

А натомість я пірнув у страх. Головним чином у чужий. Америка ніколи не була надто доброю; але такою злою вона теж не бувала ніколи.

Існує давня незаперечна істина, що народ, який гнобить інші народи, вільним бути не може. Трохи перефразовуючи цю тезу, можна сказати, що народ, чийм іменем хочуть виповнити світ силою й ляком, сам знемагатиме від жаху й насильства.

Я про Америку. Можу писати про це так упевнено, бо хоч люди цієї країни різноманітні, так чи інакше страхом попечена більшість з них. Навіть тих, хто сам творить атмосферу страху (класичний приклад в американській новітній історії — колишній міністр оборони Джеймс Феррестол, який викинувся з вікна свого кабінету в хмарочосі з лементом: «Росіяни йдуть!» Можливо, приклад трохи спрощений, але точний за змістом).

Коли я приїхав до Америки, то зразу ж, як робив це завжди, потелефонував своїм друзям до різних міст, але у відповідь почув голоси, сказати б, дивні. Вони були напружені, і я передзвонив з вуличного таксофона, бо співрозмовники натякали, що бачать вуха, вистромлені з моєї телефонної трубки. Телефонні розмови, звісно, можна підслухувати з обох боків, але мої знайомці були певні, що підслуховують якраз мене, бо в таксофонній розмові вони порозкріпачувались, сказавши, що після нашої останньої зустрічі до них приходили («Звідти... сам знаєш звідки — таке сіре мишеня з великими вухами й червоними очіцями»), а пині, пезадовго до мого телефонного дзвінка, прийшли знову («Нас можуть покарати за тебе, а ти знаєш, як тепер в Америці з працею... Нічого, повір, не змінюється в наших стосунках, але — страшно»). Слово «страх» виникало часто, і в цьому теж була прикмета місця й часу; боявся не я — американців примушували боятися державно, в них викликали страх саме перед тим, що я звідти, що я радянський.

В газеті «Нью-Йорк пост» за дев'яте жовтня карикатура: два динозаври в печері на березі. Один динозавр сумно каже іншому: «Однаково оголосять нас радянськими підводними човнами...» Справді, близько двох тижнів підряд тут жваво писали, що біля північних берегів Європи оточено та заблоковано радянський підводний човен, ось-ось його піднімуть, а тоді... Коментатори з заклопотаними обличчями обговорювали на телеекранах дії водолазів-щучаків гіпотетичного човна та вибухи глибинних бомб, ски-

нутих «на човен». В міру того як історія з човном виявлялася дедалі недвозначнішою брехнею, вона перемандровувала глибше й глибше, набираючись все меншими шрифтами, обговорюючись упівголоса. Врешті десь блимнуло повідомлення, що човен було вигадано, але провокаційний гамір запам'ятався, а спростовань я так і не прочитав...

Для них таке — справа звична, але в отаких концентраціях провокаційні публікації ще ніколи за мові пам'яті не юрмилась на американському папері, ніколи ще антирадянські качки не літали такими тугими зграями. Довівши свій комплекс державної гідності до стану самозакоханості, велика частина американської пропагандистської машини навіть не припускає наявності гордості й власної гідності в інших. Це також від страху — прагнення всім наказувати і водночас всіх підозрювати в недружності й зловмисності.

Я втомився від безглуздої старанності, з якою кінополіція ось уже котрий день переслідуює на моєму телеекрані «радянського шпигуна Карлу» (саме так його звать у фільмі «Люди Смайлі», і постать ця неймовірно зловмисна; дуже хочеться зловити такого). Але річ не в «шпигуні Карлі» — річ у тім, що його бармалейська репутація проєктуються на мене, перетворюючись на активну ненависть до мене й мові країни. Для цього багато що доводиться до повного безглуздя: коли, наприклад, у радянської людини в джеймс-бондівському бойовику «Із Росії з любов'ю», знову випущеному на екран, питають, чи точно йде годинник, людина та у відповідь кричить: «Радянські годинники завжди ідуть точно!» До речі, на дверях до радянської установи, біля якої відбувається ця розмова, з одного боку великими літерами написано: «Пихать!», а з другого «Тащить!»

До цього я повертатимусь ще не раз — нахабна антирадянщина різних рівнів кружляє, насичуючи повітря, наче хмарка гнусу в тайзі. Так бути не може, не повинно, але так воно є практично без перерв з кінця 1917 року. Часом усе стає надміру, як нині. Стіна ненависті, яку вмлі й старанні майстри вибудовують з чужинської цегли не одне десятиріччя поспіль, нелюдська. Вона убивча для самих Сполучених Штатів — повторюю це; те, що відбувається нині в США і в Нью-Йорку, схоже на істеріку перед великою бідою. Коли їх били у В'єтнамі; коли Ніксона застукали в готелі «Уотергейт» і він змушений був піти у відставку; коли ускладнилися взаємини з арабським світом —

Америка зазнавала моральних поразок одну за одною. Їхній теперішній президент хотів би відігратися на нас; в його акторстві, яке і в кращі часи не світилося золотом, прозирає старанність провінційного коміка, який вирішив зіграти трагедійного короля. Схоже, що він сам повірив і хоче переконати Сполучені Штати, що не любити їх і не приймати їхню політику беззастережно може чи агент іноземної держави, чи людина, розумово недорозвинена. Повторюються слова про наведений на нас «перший удар», про винесення засобів цього удару ближче до радянських кордонів, в Європу, — людей переконують, що країна, котра живе не так, як Сполучені Штати, небезпечна для них кожним днем власного існування; а Радянський Союз смертельно небезпечний ще від свого виникнення. У країні вже не мають роботи дванадцять мільйонів людей, ціни вже високі, як ніколи досі, а вони й це намагаються зіптовхнути на нас. Декому тут взагалі не хотілося б розрядки в стосунках з нами, багатьом вона бажана ситуація, в якій мир з Радянським Союзом взагалі неможливий. Коли наприкінці листопада тут з'явилося підряд кілька статей про те, що розрядка в радянсько-американських стосунках можлива і що віце-президента США Буша прийняли керівники Радянської країни, «Нью-Йорк пост», найтиражніша з тутешніх газет, винесла повідомлення про це на першу полосу під масним заголовком: «Найзапекліші друзі». Але, — тут-таки я наведу першу цитату з американської преси, — це з лоуренської газети «Кензан» від 12 листопада: «Близько 300 людей зійшлося до аудиторії Вудраф Канзаського університету на розмову про одну з найважливіших в світі тем — про гонку ядерних озброєнь. Збори почалися об 11 годині 1 числа 11 місяця року. Ці цифри було визнано гідними уваги, бо договір, яким завершилася перша світова війна, підписали об 11 годині 11 листопада 1918 року. У своєму виступі професор Пекалкевич сказав: «Це помилка — називати ядерні боеголовки зброєю. Зброєю застосовують для того, щоб вигравати війну. У випадку ж ядерної війни переможців не буде. Ядерна зброя — засіб масового знищення; війна з її застосуванням протриває з півгодини і знищить не менше двохсот мільйонів американських і радянських громадян, зробивши 55 мільйонів жертв другої світової війни цифрою маловражаючою...» Наступний промовець, професор Пеламбо, сказав, що слід виявити ще більше активності в боротьбі проти гонки ядерних озброєнь і проводити більше мітингів, подібних до цього...»

Отож в Америці доволі різних поглядів. Я укладатиму цю книжку з листів до тебе, вирізок з газет і журналів, переважно нью-йоркських, переважно не надто дружніх до нас, і з розповіді про те, що діялося зі мною в Нью-Йорку. Імена справжні — крім тих випадків, коли мене просили трохи змінити ім'я чи ситуацію, лишивши пізваним сам сенс події. Але це нечасто — як правило, «ріка на імена Факт» здавалась і здається мені переконливішою за всі штучні канали та водойми.

Отже, починаю оповідь і завершую перший лист до тебе.

РОЗДІЛ 1

Американські чоловіки все більше дбають про себе. За їхньою вітчизняною статистикою, багато чоловіків після гоління вживають не звичний одеколон «Олд спайс», а двадцятидоларові тюбики дорогого біокрему, відвідують косметичні салони й стежать за своїми таліями уважніше, ніж їхні дружини. Принаймні з початку вісімдесятих років чоловічої косметики продають не менше, аніж на півтора мільярда доларів щороку, й фірми сподіваються довести цей обсяг до двохмільярдного.

Але водночас лише в Нью-Йорку мільйони людей косметикою не цікавляться, бо немає в них туалетних столиків і грошей на біокреми. І спальних покоїв немає в них. І ванних кімнат. Завжди згадую про це, коли бачу на вулицях мовчазних чоловіків з десятилітровими бутлями. В них збирають пожертви для бездомних людей. Близько сорока тисяч чоловіків та жінок, позбавлених будь-якого притулку, тиваються по Нью-Йорку; вісімдесят тисяч психічнохворих розсіяно в місті поза лікарнями. Нещодавно я прочитав інтерв'ю з однією із безпритульних; вона каже, що кілька років підряд бачить у снах ліжку, простирадла, подушки — все те, до чого так давно не торкалася. Наприкінці розділу я перекладу кілька інформацій та оголошень, бо корінні ньюйоркці ліпше знають власні проблеми, і мій коментар має стикатися з тим, що самі американці думають про себе.

Тим більш що в мене з'явився час робити вирізки й перекладати їх для вас, бо я захворів. Певно, це так званий адаптаційний синдром — хвороба пристосування до нового середовища і нових життєвих умов. Зовні все сприймалося

як сильна застуда, але насправді я при звичаювався жити в Нью-Йорку, займав своє місце десь між його полюсами. Дорогими косметиками після гоління я не користувався, і кадилак з ліверейним шофером до мого під'їзду не подавали, але оселився я в цілком пристойному районі — на 64-й вулиці Манхеттена між Другою і Третьою авеню в гарній двокімнатній квартирі з акуратною американською кухнею, де газова конфорка вміє запалюватись без сірників — лиш покрути краник, а входні двері відчиняються просто до кімнати, без передпокою, як у більшості американських квартир.

Відчувши, що захворію, я вирішив зосередитись на читанні чогось нескладного, зокрема газет: з'явився для цього час. Все ж таки ми раби обставин; те, що обставини перших днів мого перебування в Нью-Йорку багато в чому визначили й решту моїх днів у цім місті, сталося дуже природно.

Думка про які ліки з'явилася в мене найпершою? Ні про які. Здобувши колись медичну освіту й трохи попрацювавши лікарем, я добре засвоїв, як побічні ефекти багатьох ліків бувають шкідливішими за їхню позитивну дію. Так що закипів я до валізи пакет з антибіотиками, закип'ятив чайник, відкрив банку з медом і увімкнув телевізор. Якраз передавали, що вирішено посилити покарання за їзду в нетверезому стані. До того ж алкоголь шкодить усім клітинам та системам людського організму. Нагадали, що американці нині п'ють трохи скромніше — з кожної сотні доларів вони витрачають на спиртне лише два п'ятдесят, приблизно в п'ять-шість разів менше, аніж на власні автомобілі та все, з ними пов'язане, втричі менше, аніж на прикраси й одяг. І все ж таки більшість нещасних випадків у цій країні пов'язано з пияцтвом. Згідно з даними тутешнього журналу «Ньюсуїк», минулого року автомобілі з нетверезими водіями за кермом вбили 26 300 людей (для порівняння — в морях і річках Америки за рік втопилося близько семи тисяч людей, в пожежах загинуло 5500, було застрелено 1800, в авіакатастрофах розбилося 1200). Коротше кажучи, уважно вислухавши промови про всю відворотність пияцтва та погодившись з ними, засудивши подумки улюбленця тутешніх інтелектуалів телекоментатора Джонні Карсона, якого щойно арештували й позбавили в Каліфорнії водійських прав, бо він виявився за кермом напідпитку, я згадав, що не маю з собою ні автомобіля, ані водійських прав.

Одягатися було справжньою мукою. Поперек болів, і цей біль заповнював ноги, навіть черевики, які не хотіли взуватися, а потім не схотіли зашнуровуватись. Якби все це сталося вдома! Нікуди б не йшов я, а просто полежав, вимагаючи всезагальної уваги до себе. А тут куди подінешся? Я рушив до «Ей енд пі», а за двадцять хвилин повернувся звідти з баночкою маринованих огірків та пластиковою прозорою коробкою з перекладеними цибулею прозорими шматочками оселедця. Єдине, чого я боявся після своєї прогулянки, це запалення легенів. Думаючи про це, я відімкнув двері свого житла і раптом побачив, що в кімнаті прибирають. Пори дня переплуталися в моїй застудженій уяві, і я забув, що триває робочий день і таке прибирання цілком нормальне.

Коли я увійшов, жінка в синій сукні з вишитою назвою готелю та з білою табличкою, де було написано її власне ім'я «Марія», вимкнула пылосос і заметушилася, завивчалася якоюсь немислимою мовою, яку вона, певно, помилково вважала англійською. На пересувному столику поруч лежали купками рушники, стояли банки з миючими розчинами — з усього судячи, вона щойно почала свою працю, а в мої плани ніяк не входило чекати, доки вона закінчить її. «Застудився», — мовив я і для переконливості покашляв, поведив долонею довкруг голови і раптом цілком натурально, природно, невимушено чхнув і зайшовся у кашлі. Хвороба брала своє, і я готовий був лягти навіть до неприбраного ліжка, бо стояти було важко. Я хотів бодай роззутися, але не люблю перевзуватися при незнайомих жінках.

Жінка, певно, відчула мій стан, бо заметушилася, тягнувши зі спальні вживані рушники та біжучи туди з новими. Вона припинила пылососити ворсисту підлогу мого житла й збралася йти. Але раптом Марія наважилася мені порадити — я міг би й сам здогадатися, що таке трапиться; жінка зобов'язана відреагувати на те, що чоловік хворий. Материнський інстинкт плюс ввічливість, плюс іще багато чого; якщо жінка принципово не помічає людських страждань довкола — щось із нею катастрофічно негаразд. Чоловіки менше чуйні; я теж.

— Пити «Бадвайзер», — сказала мені жінка своєю загадковою мовою, вказуючи на рекламу пива з обкладинки журналу, що лежав на столі.

— Пиво? — здивувався я.

— О пиво, пиво! Півсклянки, — жінка зраділа, що я під-

казав їй призабуте слово.— Дуже гаряче. Зразу. Можна і не «Бадвайзер». Інше пиво.

— Можливо, горілку краще?

— Горілка ні,— сказала вона.— Гаряче пиво. Півсклянки. І гаряча ванна. Багато солі сипати ванну.

— В мене немає солі. В мене є оселедець,— спробував пожартувати я, відчуваючи, як між лопатками повільно повзе по спині зимний струмінчик поту, і розуміючи, що нічого приємного це мені не обіцяє.

Жінка мовчала.

— В мене немає солі,— повторив я.— Дякую. До побачення...

— Я принесу вам сіль,— захитала жінка головою.— Банку. В Америці хворіти дуже дорого. Дуже-дуже дорого тут хворіти.

— У вас, певно, багато дітей,— спробував я змінити тему розмови.

— Принесу,— сказала жінка, виходячи. Мені здалося, що коли вона поверталась, щоб викотити з кімнати пиросос і столик з розчинами, по обличчю в неї текли сльози. Знаєте, буває такий плач — сльози миттю заливають усе лице. Ви ніколи не звертали уваги?

Нью-Йорк за моїм вікном дихав іще важче за мене, верещав своїми автомобілями, гуркотів та співав, як звичайно. Нью-Йорк був у моєму телевізорі та, здається, мікробами у мене в легенях. Нам належало якось зжитися на ці три місяці, але спершу мені належало видужати.

ПРЕСА (1)

З газети «Нью-Йорк таймс», 19 жовтня 1982 р.

«Минулого місяця кількість бездомних у місті перевищила 36 000, чотири роки тому місто мало тільки 1800 ліжок для бездомних, нині в нас є 4350 таких ліжок. Цього замало...»

З газети «Нью-Йорк таймс», 24 жовтня 1982 р.

«Щороку понад 20 мільйонів бездомних тварин збирають в прийомники. Асоціація опіки над тваринами зуміла знайти притулок для 14 000 осиротілих тварин, враховуючи сюди 8600 собак. Але необхідно прилаштувати більшу кількість. У жовтні оголошується загальнонаціональний

місячник «Притулку для песика». Всі щеплення ми забезпечимо безкоштовно...»

**З газети «Нью-Йорк таймс»,
24 жовтня 1982 р.**

«Ви можете орендувати цілі поверхи в будинку № 350 по Парк-авеню (між 51-ю і 52-ю вулицями), можна орендувати й мешкання, розташовані на кількох рівнях,— усе на ваш вибір. Це добре прилаштування капіталу...»

**З газети «Русский голос»,
18 листопада 1982 р.**

«Було близько сьомої вечора, коли, вдягнувши звичайну куртку і джинси, я прийшла до притулку. Служниця сказала, що мене відвезуть до нічліжного будинку в Квінсі, а поки що мені треба прийняти душ.

В обшарпаному малому коридорчику я стала в чергу. Нарешті служниця відвела мене до кімнати, де зразу ж вдарив у ніс запах немитих тіл і застоюного тютюнового диму. Кинувши мені рушник, який вже багато разів уживали, вона вказала на двері душової й попередила: «Зачини двері па засув». Душова була похмура, з численними дірками в стіні, поламапими гачками для одягу, шматком брудного мила й калюжами на підлозі. Паперових серветок не було, зате жуки й таргани повзали повсюдно...

Приміщення, куди нас привели, нагадувало палату тюремного госпіталю: в довгій залі рядами стояли залізні ліжка. Мене підвели до одного з них, вкритого поживклим простирадлом, у головах лежала вся геть поплямлена подушка без наволочки... Багато хто спав, накрившись простирадлами з головою, і лиш одна, в кутку, ввімкнула своє радіо...

Протягом ночі я очей не склепила.

О 5 годині 45 хвилин ранку служниця увімкнула освітлення. «Час уставати!» — гукнула вона, й жінки почали покірно підводитись...»

РОЗДІЛ 1 (закінчення)

Я навіть не помітив, як минув час. А на годинник я подивився лише тому, що хтось постукав у двері. «Ну от,— мовив я сам до себе.— Ледь вийшла одна співрозмовниця з пілососом, як ще комусь я знадобився». Але за дверима

стояла та сама прибиральниця з готельною нашивкою і табличкою «Марія» на грудях.

— Я вам принесла сіль,— сказала вона своєю псевдоанглійською мовою.— Обіцяла й принесла. Зробіть, будь ласка, ванну для ніг, і все мине...

— Заходьте,— сказав я, хоч насправді було мені не до ввічливості, горілка ще не подіяла, а віруси з мікробами діяли повним ходом.— Дякую!..

Не переступаючи порога, жінка простягла мені круглу картонну банку синього кольору з алюмінієвою накривкою. Вона подивилася на мене й повз мене — спершу, напевно, машинально, а потім, напевно, тому, що жінка уздріла почату пляшку, повернену етикеткою до дверей.

— Звідки це у вас? — запитала жінка не іноземною, а чистісінькою українською мовою, заходячи до кімнати. Вона пройшла повз мене до пляшки, де похитувалась червонява поверхня ледь початої горілки; нахилилась до столу і, не торкаючи, уважно роздивилася етикетку.

— Це ви тут дістали? — спитала жінка, важко шикуючи англійські слова.

— Ні, не тут,— відповів я українською мовою.— Ліки слід привозити з дому. Ви ж самі казали, що хворіти в Америці дорого коштує.

Жінка не відповіла. Вона відійшла від столу, повільно звела на мене очі і вже впевненіше та незалежніше запитала:

— Ви постійно тут чи приїхали?

— До Америки всі приїхали.

— Ви ж розумієте, про що я питаю...

У голові моїй видзенькували простудні молоточки; я розумів, що коли після випитої горілки розбалакаюсь з не знайомою мені Марією, яку вперше побачив півгодини тому, то нічого доброго з того не буде.

— Мила Маріє,— сказав я українською мовою,— в мене, можливо, грип. Це дуже неприємна хвороба, і я не хочу, щоб ви захворіли на неї. У вас, напевно, є діти, й...

Жінка заплакала. Я згадав, що коли вона минулого разу виходила від мене, то плакала теж; сльози текли по обличчю в неї нестримно, й жінка навіть не хлипала. Ситуація ставала безглуздою. Розчервонілий чоловік, що пахне оселедцями й горілкою, почата пляшка на столі, жінка плаче...

— В мене дітей нині немає,— сказала Марія спокійним, рівним голосом, хоч лице її лишалось мокрим.— Піду, приготую вам ванну, ви ж на ногах не тримаєтесь,— сказала

Марія й пішла до ванни. Вона господарювала там впевнено, зовсім не як служниця; я розумів, що в моєму становищі лишається лиш підкоритися розпорядженням, що їх видає діяльна людина, яка знає про мою недугу.

Все було дивно.

І те, що я захворів, і що в житлі у мене прибирала саме ця жінка, і те, що вона сипала сіль у воду, готуючи для мене ванну.

— Маріє,— покликав я.— Звідки ви тут взялися?

— Не бійтеся,— сказала вона розсудливо й глянула просто на мене, обтрушуючи мокрі руки.— Я вже з готелю звільнилася. Точніше, мене звільнили. Але в тому, що я готую для вас ванну, нічого дивного; дивно, що ми розмовляємо українською мовою, нічого не знаючи одне про одного.

— Чому? Вдома я завжди так розмовляю і не завше відаю з ким...

— Де ваш дім? — спитала вона.

— В Києві,— відказав я і зрозумів, що вона чекала на таку відповідь, побоюючись її, бо в неї якраз не було дому. Я хотів її про щось запитати, але сказав зовсім інше, бо втомився розмовляти, та й було все якось дивно.

— Шановна Маріє,— пробубонів я.— Коли бажаєте, розмовляйте зі мною звідти. А ще краще — приходьте завтра. Мені треба лікуватися. Дякую.

— Завтра я поїду,— мовила жінка.— Ми більше не побачимось.

Я зачинив за собою двері до ванни, сів на емальованому ослінчику й зняв шкарпетки. Закасавши холоші, я занурив ноги в гарячу солону воду. Настали миті блаженства. Коли б я оце був сам — так би і впав у ванну й лежав у ній, доки всі мікроби й віруси не перетопилися б. Я посмоктав собі палець: вода була солона й гаряча. Десь розмовляла жінка, далеко-далеко, українською мовою, крізь мої застуди й плюскіт солоної води.

— Вже я не працюю тут,— сказала Марія.— Тому нічого не боюсь. Вчора я в одного пожильця зняла простирадла, забрала всі його брудні рушники й лишила все у центрі кімнати. Голова в мене зараз така. От і все. Я вже не працюю тут: у них розмова коротка, й поскаржитись нікому. Та й син мій не знати де. Він був з сестрою — в мене тут сестра, яка нас викликала, запросила до себе. Сестра сторожує при маленькому емігрантському цвинтарі, й нам спершу було з нею непогано — вона й кликала нас, щоб

не самотньо було їй. Я з Прикарпаття, ми там жили з моїм Володькою: батько Володьчин покинув нас, коли син був ще зовсім малий, тож батька не пам'ятає. Сама не знаю, чого я сюди заїхала,— не можу тут. Якось в присутності сестри я сказала про те, що проситимусь повернутися до Карпат, а сестра сказала, що можу я повернутись куди завгодно, а Володьку вона мені не віддасть...

Крізь мою затуманену гарячкою пам'ять згадалося, що я читав про щось таке; хлопчику було чи то десять, чи то дванадцять років, і тітка подарувала йому велосипед. Здається, хлопця звали Уолтером, і в тутешніх газетах писали, що він обрав свободу. Ще я подумав тоді: «Трапилося б таке з американською дитиною, притримали б ми їхню дитину у себе в країні,— завтра б три американських флоти з атомними авіаносцями були б приведені до бойової готовності, а радіо захлиналися б від погроз на нашу адресу».

— Як його тепер звуть? — голосно запитав я з ванни.

— Уолтер,— сказала жінка. Значить, я правильно згадав.

— А що сестра ваша з ним робить?

— Про це я хочу вас попрохати,— сказала мені незнайома жінка на ймення Марія.— Мені більше просити нікого. У мене в Нью-Йорку є один чоловік, я його прохала вже. Зайдіть, будь ласка, на той цвинтар: вам буде цікаво. Прошу, підіть туди, там є така хатка напроти входу, спитайте Марту. Вона дозволяє відвідувачам ходити, роздивлятися пам'ятники, навіть грошей не бере, це там наче реклама. Запитайте Марту, тільки не кажіть, хто ви. Я вас прошу... Тут на столі, на газеті, яку ви читали, я написала адресу. Дуже вас прошу...

— Гаразд,— сказав я.— Дякую за все, але ви ідіть. Я хочу перепочити. Зателефонуйте на тому тижні.

Жінка не відповіла нічого, але я відчував, що вона там іще, в кімнаті. Потім стукнули двері.

Я обережно вийняв ноги з остигаючої води, витер їх білим рушником і натягнув білі вовняні шкарпетки, які мені для таких випадків дала з собою дружина. Дійшов до ліжка і впав на нього, одночасно провалюючись у перину та в сон, бездонні й такі солодкі.

Мила моя,

тут вже осінь. Метеорологи врочать люту зиму, а небо над Нью-Йорком таке прозоре й застигле, що розумієш — зима на порозі. Це місто поділене сотнями демаркаційних ліній, його розкреслено та роз'єднано, але все ж таки це одне з найцікавіших міст на світі. Місто, в якому безліч стереотипів, і водночас центр з виховання індивідуалістів. Тут навіть шкільні парти своя у кожного, й діти розставляють їх, як кому заманеться, — хоч спиною до дошки. Колись я прочитав у тутешньому тижневику й запам'ятав нарис про дітей співробітників американського посольства в Москві: ті по кілька років навчалися в радянських школах і повертались додому, за визначенням автора нарису, «травмовані колективізмом». Провчившись у нас, діти вдома виявляли бажання інакше сидіти в класах, інакше приятелювати з ровесниками — вони вже звикли жити по-іншому, в Америці довелось перевчитися. Це інший світ — в ньому інші правила, й згідно з ними виростають інакші люди. Риба плаває, птах літає, олень бігає — всі рухаються, але кожен у своєму середовищі й перенесення з одного світу в інший завжди травматичне.

До речі, правила й умови життя в іншому світі й іншому суспільстві часто визначають і характер одягу — не лише особливості поведінки стосовно до оточення. Гортаючи нью-йоркські журнали й добираючи з них інформацію про тутешніх людей, я в літньому номері «Ньюсуїк» наштовхнувся на яскраве кольорове фото манекенниць, вдягнених у куртки, комбінезони й сукні найвишуканіших моделей. Поруч був текст: «На деяких американських вулицях вишукані джинси, портфель, виготовлений на замовлення, і портативний магнітофон фірми „Соні“ ще не свідчать про те, що ви маєте модний вигляд. Можна передбачати, що невдовзі багато хто вбереться у симпатичний одяг згідно з модою „сейфмен“ („людина в безпеці“), щоб захиститися від насильства». Втім, проти нового напрямку в моді заперечує поліція великих міст, побоюючись, що нові засоби самозахисту потраплять до злочинців. Відповідні пропозиції було внесено до конгресу, який і вирішить питання про торгівлю кулевідпорним одягом... Але якщо поставити куленепробивні камізельки поза законом, може трапитись, що носитимуть їх тільки люди, поставлені поза законом.

1974 року фірма Дюпон винайшла стійкий щодо проколів матеріал для автомобільних шин, який нарекли кевларом. Легкий синтетик неможливо було пробити ані цвяхом, ані кулею... Невдовзі поліція країни вбралася у нижню білизну з кевлару. Джеральд Форд після спроби замаху на нього вдягнув кевларову камізельку. Чимало власників крамниць зі спиртними напоями і таксистів почали носити нові камізельки. Нью-Йоркська фірма ЕМКО всталила нову лінію для пошиття кулевідпорних спортивних костюмів, туристських курток і камізельок сірого й пастельних тонів...

Бачиш, як в них із цим: колись фабриканти тканин, які не мали збуту, давали хабарі модельєрам, щоб почати масовий випуск максі-спідниць; низькорослий імператор першим встановив моду на чоловіче взуття з високими підборами. Невже колись дійде до необхідності пересуватися в Нью-Йорку в куленепроникній оболонці, перебіжками? Не хотілося б...

Ну, гаразд, а тепер про інше. Хоч вся розмова укладається в тему про те, як в Америці люди сплять, одягаються, працюють, живуть,— подробиці теж варті докладніших розповідей. Ну, хоча б те, як вони харчуються...

Згадуєш, я колекціонував колись ресторани меню з різних країн? Американські бережу досі, як одні з найцікавіших. Ти так часто запитуєш мене у листах, як я їм, що краще вже розповім про це з подробицями. Не про ресторани, звісно, не про меню, це я так, до слова. Іноді — раз на тиждень — дозволяю собі це, часом запрошують знайомі американці, так що відвідую й ресторани, хоч такий факт зовсім не свідчить про ідеальний стан справ. Тут належить добре знати, куди ходити, що замовляти й коли. Єдине, що тут в їжі підкреслено пильнують, завжди оголошують і пишуть на помітних місцях,— це терміни придатності харчового продукту, його хімічний склад та калорійність. З перших днів перебування в Нью-Йорку, з найперших своїх сосисок і найпершої коробки з оселедчиком, купленої в день застуди, я мусив знати, скільки з'їдаю білків, жирів, вуглеводів і коли продукт вже не слід їсти. Мене попередили, де їжа натуральна, а де над нею попрацювали хіміки; від чого я потовстішаю, а від чого ні. На деяких продуктах стояла позначка, що вони кошерні, тобто схвалені до вжитку іудейським рабином. Коротше кажучи, на пакетах та бляшанках пишуть чимало — я з особливою увагою перечитував етикетки з ціною, бо гарна їжа до-

рожчає чи не кожного дня. В мене лишилась обгортка від шинки з української ковбасарні якогось Куровицького — ціну виправлено, бо за короткий час продукти подорожчали, й досить помітно...

Перед одними стоїть проблема здорової їжі, перед іншими — релігійної їжі, ще перед кимсь — їжі дешевої, а перед багатьма — де б хоч щось перехопити. Якщо ми з тобою колись бачили голодних людей, якщо самі бували безнадійно голодні, то давно, в дитинстві — навіть призабули, як воно буває. Тому, коли я тут зустрічаю людину, яка відверто хоче їсти й наразі нічого більше не хоче, мені й шкода людини тієї, й зло бере, бо навкруг дуже багато їжі, що псується й не розпродується вчасно, але дуже рідко стає — назовемо це своїм іменем — милостинею, просягнутою стражденному. Коли вже ми з тобою голодували, то разом з усією країною, й від цього було не те щоб легко, але зрозуміло. Тут голодують інакше, на тлі стократно описаних у нас яскравих вітрин, — до цього звикнути неможливо.

Я навмисне перервав оповідь про те, як хворів та одужував: оскільки я пишу тобі — все гаразд. Ліпше я вже про хліб насущний; хочеш, розповім, як харчується людина мого рівня, — для них це «середній рівень достатку». Отже, дещо про їжу й пиття.

Коли тут щось п'ють, незважаючи ні на які попередження, протягом доби і в необмежених кількостях, то це каву. Є навіть такий типово американський захід, як «кофі-брейк» — перерва на каву, що існує в багатьох закладах цілком легально. Не італійці й не бразильці, не жителі Адіс-Абеби, Сухумі, Батумі чи Парижа, а саме американці п'ють каву в кількостях, рекордних для людства і неймовірних з медичного боку, але ж п'ють... В будь-якому поважному закладі й навіть у деяких крамницях, у літаках і на бензоколонках вам запропонують каву просто з порога і спитають при цьому лиш про те, питимете ви з вершками чи без вершків, з цукром чи без цукру. Вважається, що в таких подробицях смакові розбіжності припустимі, але в принципі життя без кави немислиме. Стенд з бляшанками зерен і розчинних порошоків кави різної якості займає в продуктових крамницях дуже помітне місце; іноді поруч пишуть: «На вашу вимогу негайно приготуємо гарячу каву».

В обідню перерву на Лексінгтон-авеню, неподалік від мого житла, перед парканом, що заступає будівельний

майданчик, рядком просто на хіднику сидять робітники-будівельники в блакитних касках; біля кожного стоїть пластиковий кухоль з кавою грамів на чотириста, і так щодня.

Але ж не питвом єдиним... Поїсти в Нью-Йорку можна цілодобово, але поїсти смачно й дешево не всюди і не завжди. Найдешевше можна пообідати в ідальні радянської місії при ООН. За ті гроші, що їх у місті доведеться віддати вуличному продавцеві сосисок з кавою, тут пропонується обід з трьох страв. Втім, смажених сосисок у радянській місії не подають, а це ще один американський кулінарний атракціон, зведений до рівня національної символіки. В нью-йоркських анналах відзначено, що 11 червня 1939 року президент Рузвельт частував британського короля з дружиною смаженими сосисками, легалізувавши цю їжу, так би мовити, на найвищому рівні. Відтоді димок навколо бродвейських жаровень і пателень із «гарячими собаками» (так цю страву звать навіть у меню) виглядає як фіміам американської кухні, головним достоїнством якої вважається швидкість приготування й поживність страв. Американці, власне, не приховують, що ніколи не надавали особливого значення смаку своєї їжі; для гурманів є китайські (дешеві) та європейські (дорожчі) ресторани. Середній американець харчується бутербродами, де в п'ять-шість шарів закладено котлети, кружечки цибулі, помідори, огірки, озера кетчупу. Виробництво таких бутербродів — різновид промисловості, не менш поважний, аніж автомобільний бізнес.

Якщо не зважати на всі рекламні перебори, то слід зразу ж відзначити, що індустрію годування людей доведено тут до межі раціоналізму. Мало в якому не те щоб кафе, але й ресторани вам запропонують розкішне меню на шести сторінках; тут вважається, що це зайве. Зате необхідно, щоб, уздрівши вивіску, людина вже знала, на що може розраховувати. У згаданих котлетних концерпах подають лише котлети в бутербродах, безалкогольні напої і каву. Є заклади на кшталт «Говарда Джонсона», де до ваших послуг чимало сортів морозива, але котлет там не замовляють. Є кафе, у яких годують виключно стравами з морських риб, а є — тільки молочні. Є мексиканські ідаленьки «Тако», де подають щось подібне до наших налисників з двома-трьома фаршами — й нічогісінько більше. Є грецькі дуже дешеві ресторанчики, де подають такі собі млинці з гострим фаршем чи біфштекси: все це смачно

й швидко. В італійських забігайлівках вівіски однакові: «Піццерія» — всюди подають піццу, величезні пироги з м'ясним чи овочевим фаршем, засипані тертим сиром і густо политі кетчупом. Все це смажиться у вас перед очима, кухар метушиться, і ви самі бачите, коли ваша порція вже готова.

Зате до італійського ресторану на 48-й вулиці я пішов би хоч зараз. До чого ж там смачно готують: з маслом, сиром, підливами — безліч різновидів макаронів та лапші. Приїжджі італійці свідчать, що вдома у себе вони не завжди можуть знайти національний ресторан такого класу. Втім, італійці розгорнули мережу своїх ідалень ще на початку століття, а вихідці з України щойно здобувають собі «місце під сонцем». Працює кілька «ковбасарень», з'являються вареничні (фірма «Чімо» випускає свіжозаморожені вареники з картоплею, сиром і чим завгодно). Неподалік від мого житла світився бар «Російський ведмідь»; на тих-таки п'ятдесятих вулицях, але вище, біля Центрального парку, працює дорогий ресторан «Російський чай».

Минулої осені американська преса жваво обговорювала війну котлетних імператорів, які репрезентували три гігантських концерни: «Макдональд», «Венді» та «Бюргер Кінг». Безперервно з'ясовувалось, в чиїх котлетах більше м'яса і якого саме; знамениті спортсмени смачно жували з телеекранів, пояснюючи свою міць тільки дією котлет однієї з конкуруючих фірм. На вулицях роздають листівки, де закликають любити такі, а не інші котлети. Єдине, про що реклама мовчить, це про те, що така дешева й масова їжа далеко не найкорисніша й споживати її ліпше від випадку до випадку. До того ж макдональдівські харчевні принаджують мешканців нью-йоркського дна, яким і поїсти більше піде, й подітися піде. Репутація в котлетних закладів не пайвища, і не всі люблять орендувати мешкання поруч з «Венді», «Бюргер Кінг» чи «Макдональдом».

Якраз про це реклама мовчить, показуючи чемпіонів боксу, які заштовхують бутерброди собі в роти й стогнуть при цьому від насолоди.

В центрі Нью-Йорка, де велетенська частина продуктового бізнесу контролюється сіоністськими організаціями, на вітрипах багатьох продуктових крамниць накреслено сині шестикутні зірки на знак того, що є спеціальна їжа для правовірних іудеїв, схвалена рабином. Біля вітрин часто продають пастрамі — це жирна копчена яловичина,

перекладена спеціальними травами й підсмажена в білій булці,— теж популярний харч. Я вже писав тобі, що в Нью-Йорку потрібно вміти читати й розуміти назви, щоб точно визначити своє місце за столиком чи стійкою. Уздрівши вивіску, до меню можна іноді й не зазирати. Ми з чикагським письменником Стадсом Теркелом шукали в центрі Нью-Йорка, де б поїсти, й раптом він уздрів вивіску «Дядечко Таї». «Це гарний тайландський ресторан,— зрадив Стадс.— Тут цікаво курей готують...» Хоч саме в цьому ресторані мій супутник зроду не був. У Вашингтоні я побачив вивіску «Трейдер Вік» і зразу збагнув, що ходити туди не слід, бо подають там їжу дорогу і екзотичну, на 59-й вулиці у Нью-Йорку є такий самісінький ресторан, і я в ньому був.

Втім, дегустуючи страви в різних районах міста, ризикувати доводиться часто, бо навички європейця, який виріс у середній смузі, чи навіть знавця кавказьких субтропіків та середньоазіатських базарів майже ніяк не рятують, приміром, на фруктовому ринку в порто-ріканському районі. Лежать там купками плоди авокадо, радість тутешніх ласунів, обтягнуті темно-зеленою шкіркою, схожі чи то на маленькі дині, чи на груші-акселерати. Лежать папайї — як яйця невідомих птахів, соковиті, пудно-солодкі на смак; листя папайї продається окремо — в нього загортають м'ясо, щоб воно стало ніжнішим. Продаються плоди манго, мандарини різних розмірів, жовтогаряча айва і довгі коричневі корені рослини кассава, які теж якимось використовуються в латиноамериканській кухні...

Але, повторюю, повсякденно й масово американці харчуються дуже скромно. Вранці каша з молоком чи яйця (тепер яєць їдять менше через боротьбу проти склерозу). Сніданок суто науковий, мені піхто не казав: «Спробуйте, це смачно»; мені нагадували призабуті з дитинства повчання про корисність і поживність каш.

Ще цікаво: в багатьох ресторанах вам дозволять глянути, як готується для вас їжа, й проведуть до кухні; в «Макдональд» чи «Бургер Кінг» їжу готують просто у вас перед очима, плита по другий бік стійки. Американська любов до технологічного процесу й бажання показати, «як воно робиться», невитравні; на будовах прорізають квадратні ліконечка у паркані, щоб ви могли зазирнути; у Форда влаштовують екскурсії на конвейер; в ресторанах прочиняють двері до кухні; в повістях про кохання репортажі ведуться просто із ліжка. Але оскільки ми говоримо про

Їжу, нехай не дивує вас розжарена піч просто в залі, палаюча жаровня з коліщатками на вулиці, спиртівка, схожа на дововнений примус, і сковорідка на вашому столі в ресторані. Але всюди своя символіка, порядок та система умовних знаків. Відвертість там не лише в навстіжній кухні, а й шкіряних обкладинках меню, в офіціантській величності, в кельнерському умінні пізнавати, скільки у вас грошей у кишені. Так що не усяка відвертість тішить; читати ці системи знаків потрібно й для уникнення ризику, а то зварять вам омара, а виявиться, що платити за нього нічим...

Кулінарний процес утаємничено хіба що в китайських ресторанах; там усе не так — усміхнені кельнери подають смажених мурах, коржики з пророцтвами долі й незбагненні суміші соєвого соусу з качиним м'ясом, свининою і грибами, вирощеними хтозна-де...

Це оповідь про місто й країну, де можна смачно попоїсти, але де наїдаються далеко не всі. Кілька десятків мільйонів (нині вважається, що близько тридцяти) громадян США лягають спати натщесерце. Я вже писав тобі про це, але мені завжди дивно — хліба в засіках досить, але ділять його так, що комусь не вистачає (як у казочці про сороку-білобоку: «Цьому дала, цьому дала, а цьому не дала»). Знаси, я ніколи не бачив у Нью-Йорку (хоч населення тут втричі-вчетверо чисельніше за київське) надгризеної й кинutoї під нога булочки. І в цьому ставленні не тільки до їжі, а й до життя, до праці та її наслідків, а також до грошей, які даються дуже непросто.

Американці, повторюю, ставляться до їжі шанобливо — це слід запам'ятати. Тут не побачиш ресторанних столів, схожих на деякі наші. В ресторанах тут п'ють, як правило, небагато, спиртне офіціант подає не в пляшках, а в чарках, до того ж найчастіше з льодом, водою та іншими розчинниками. В багатьох рестораціях можна все недоїдене узяти з собою — це теж належить до американських правил, бо ви ж платили за все, а гроші на шляху не лежать. Коли вже вам по трапезі дуже потрібно випити ще чи посидіти за кавою, то з ресторану йдуть до бару, але це буває нечасто. Популярніші зібрання хатні, коли виставляються початі пляшки, голівки в яких скручуються тільки в разі okazji. (Теж, до речі, відміна: американці знаходять навіть вишуканість у тому, щоб виставити п'ять-шість розпитих до половини пляшок і розповідати, з якими гарними людьми доводилось наливати з тої чи тої).

Це ще одна тема. Крім кави, американці вживають чимало рідини різного роду, починаючи від простої води. В ресторани вам перш за все подають воду; в залах засідань ООН перед кожною делегацією стоїть таця з пляшками чи карафка і склянки. До листа додаю уривки з тутешньої статейки про кока-колу — там інформація характерна; реклама напоїв летється на мене водоспадом (кокоспадом, пепсіспадом?). На всіх стінах та у всіх друкованих органах, з телеекранів, з радіоприймачів цілодобово вибулькує, хлюпотить, летється вода, сичать газовані напої, вибухають бляшанки з пивом, розтікається молоко. Здається, що цього он скільки! — та при достатку їжі й питва вони дорожчать день у день. До листа я кладу ще кілька вирізок з преси, які доповнять картину; американці чимало пишуть про власні голод і ситість. Мені за моїм сьогоднішнім статусом розмовляти з голодуючими не доводиться. Але я бачу їх — біля помийниць, у чергах за тарілкою супу біля благодійних їдалень. Я все це бачив, але не розмовляв ні з ким; розумію, що мусив би, але совісно було мені підійти до такого голодного й почати з ним розмову про життя. Тут, власне, пагадаю ще про одну ознаку того, що в Америці з їжею стало гірше, — навіть майбутнє зачеплено сьогоднішніми проблемами — ніщо на білому світі не існує саме собою. З цього року дитячі раціони в шкільних їдальнях різко зменшені. Нині американському школяреві на обід належить котлета вагою 40 грамів, шматочок білого хліба, шість (лічать!) кружечків смаженої картоплі, вісім (рахують!) виноградин і близько 150 грамів молока. З одного боку, діти з дитинства вчать цінувати кожен ковток, але з другого — ковтків тих явно бракує. В газетах нагадують про діккенсівських героїв і про знамениті сцени роздавання їжі в притулку, де жив Олівер Твіст (до цього в Америці не дійшло, але давно тут не дебатовали питань ситості й голоду так серйозно).

Коли 16 жовтня в Організації Об'єднаних Націй відзначали Всесвітній день продовольства, ті, що виступали, казали один за одним, яка важлива проблема — нагодувати людство, — розмова точилася про цілий світ, і зокрема про Америку. Скибка хліба стає запорукою виживання, засобом торговельного шантажу чи об'єктом спекуляції; проблеми харчування невід'ємні від проблем війни, миру, моралі — про це теж ішлося у виступах. В усіх школах Сполучених Штатів було проведено спеціальний день продовольства (не знаю, чи є рація в тому, що ми таких занять

не проводимо — менше б діти грали булочками в футбол). Америка нині дуже серйозно міркує про хліб насущний...

Термін допомоги по безробіттю скоротили до 26 тижнів, а безробітних тим часом більше — що ж їм їсти? Обмежують видачу так званих «харчових талонів» — форми допомоги бідності, — в країні дедалі менше можна розраховувати на те, що тобі допоможуть. Це те, що зветься класовим протистоянням, і написано про все це доволі. Але нагадую сам собі — їжу слід цінувати. Часом вдома ми безтурботні, й за шматком хліба нахилиться далеко не кожен; звикли, що хліб є і хліб буде — країна ж така. Американець знає, що з'їсть лише той хліб, який зможе купити, за який заплатить сам, зі своєї кишені. Це теж частка соціальної психології.

До речі, про тарілки. Президентова дружина, Ненсі Рейган, замовила для Білого дому сервіз за двісті дев'ять тисяч доларів. Як ти розумієш, в неї і раніше було що поставити на столі; президент Джонсон та його наступники заповнювали урядові буфети найрозкішнішим посудом ось уже років п'ятнадцять підряд. Але ж я тобі писав: тут кожен має їсти зі своєї тарілки — це вже ціла філософія, а не те, що зветься книгою про смачну та здорову їжу. Як кажуть французи: «C'est la vie!» — «Таке життя!»

ПРЕСА (2)

З газети «Нью-Йорк таймс», 24 жовтня 1982 р.

«Близько 138 тисяч людей дістають „продуктові талони“ в Нью-Йорку, але на 1 жовтня подали заяви про таку допомогу близько мільйона людей...

— Ми називаємо ті місця, де можна дістати хоч якусь їжу, харчовими банками, але вони переживають банкрутство по кілька разів щомісяця, — каже лікар Дехейвонн, медик-антрополог. Його дослідження голоду в східному Гарлемі довело, що за рік кількість людей, які потребують продуктової допомоги від благодійницьких організацій, зростає вп'ятеро. Для багатьох роздача безплатного супу є їхньою єдиною гарячою стравою на день. «Я вперше прийшла сюди близько місяця тому й приходжу сюди принаймні тричі на тиждень, — каже місіс Террелл, яка втратила своє місце санітарки в лікарні на початку цього року. — Раніше траплялося, цілими днями я нічого не їла,

і часом справи йшли так погано, що я обирала між голодуванням і тим, щоб наважитись на крадіжку. Бачу ж, скільки людей довкруг нишпорить по купах сміття, щоб відшукати там їжу...»

З «Хроніки ЮНЕСКО»

За даними ЮНІСЕФ (Дитячого фонду ООН), з 122 мільйонів людей, які народилися 1979 року, в Міжнародний рік дитини, кожного десятого вже немає серед живих. Причиною смерті 12 мільйонів маленьких громадян планети стали голод, хвороби, криваві репресії.

За даними американської організації «Жінки, боріться за мир», в Сполучених Штатах Америки 25 мільйонів дітей хронічно недоїдає.

З газети «Дейлі ньюс», 27 жовтня 1982 р.

Лише 1 % американців п'є чорну каву; каву п'ють за сніданком, за бесідою, під час гоління й намащуючи кремом обличчя... Процес розпивання чашки кави займає в американця у середньому 12,4 хвилини. Першу за день чашку 76,8 % опитаних випивали за сніданком у кухні чи в їдальні, 9,9 % опитаних п'ють першу чашку кави в ліжку, 6,2 % — у ванній кімнаті. Більшість з опитаних випили першу чашку кави до 12-річного віку.

З журналу «Ньюсуїк», 10 травня 1982 р.

«Протягом року середньостатистичний американець випиває 40 галонів безалкогольних напоїв. Люди 45—55 років випивають зараз більше, аніж молодь 12—18 років пила в 1955 році. У світі кока-кола продається 180 тисяч разів щохвилини. Якщо вироблену в світі кока-колу пустити потоком завбільшки з Ніагарський водоспад, вона литиметься постійно протягом шістнадцяти годин.

В американській армії опитали 650 військовослужбовців і виявили, що 85 з них ніколи не були в зубного лікаря, 21 ніколи не пив молока, але тільки один не пив кока-коли...»

З газети «Ауе таун», 21 листопада 1982 р.

«Згідно з новим проектом, добровольці збиратимуть у Нью-Йорку їжу з громадських кухонь, ресторанів та інших місць, куди вона може потрапити через непотрібність.

Цю додаткову їжу використовуватимуть для харчування тих, кому нічого їсти. „У нас все менше голодних людей“, — сказав представник Комітету суспільних проблем...»

РОЗДІЛ 2

У таких містах, як Москва, Лондон чи Нью-Йорк, відчуття того, що це проміжний пункт на твоєму шляху, виникає не зразу. Занурюючись у механізм велетенського мегаполісу, де спресовано багато років, мільйони людей і незліченна кількість реалізованих та нездійснених людських планів, ловлю себе на відчутті, що ось і я приїхав, ось і я тут. Мурашник всмоктує мене, і незалежно від того, дружній він, як у Москві, байдужий, як у Нью-Йорку, чи нашорошений щодо тебе, як у Лондоні, ти все ж таки потрапляєш у чужий ритм і навіть швидкість, погойдуючись у патовпі, мовби риба в риб'ячому косяку.

У Нью-Йорку я дуже швидко звикаю до того, що місто це розгороджене, розділене кордонами. У мене в Нью-Йорку з'являються власні кордони, їх пильнує озброєний портєс будинку, де я живу, суворі охоронці ООН, в ознаку чисті кваліфікації враховується уміння запам'ятати кожного делегата в обличчя й через тиждень після початку сесії вітатися з кожним. Тут щоразу належить знати кола власних компетенцій, маршрутів, допусків.

Якось мене запросили прочитати лекцію в американському університеті й запитали, скільки я візьму грошей за годинний виступ. Я зніяковів, а тоді назвав якусь сміховинно малу суму. Мудрі люди сказали, що я пошився в дурні. Належало запросити не менше тисячі: стільки не дали б, але заповідали б...

Чужі класифікації бувають дивними, але, приходячи до такого міста, як Нью-Йорк, не треба й мріяти, що цьому монастиреві негайно сподобається твій, а не його власний статут. Капітальність нью-йоркських критеріїв та оцінок відстоялася в нью-йоркському часі, й непросто буває звикнути до безжальності тих оцінок і збагнути критерії. Але відчуття, що вже й тебе в цьому мурашнику наділено власним місцем, від початку додає впевненості. Інша річ, тобі доведеться ще перетнути в цьому місті чимало коридорів, і щоразу в тебе спитають, хто ти й звідки. Портєс в багатім будинку, не зводячи з тебе погляду, поцікавиться в квартирі, яку ти назвав, чи там чекають на тебе. А чор-

ний хлопчик у Гарлемі поцілить у тебе каменем і, можливо, влучить з першого разу, бо цей негритянський район Нью-Йорка не діставав ще твоїх вірчих грамот і там тебе не чекали.

...Ну, гаразд, мені ще належить з'ясувати, де мене чекали у цьому місті. Прокинувшись уранці, я відчув, що мої хвороби потонули в солоних ваннах, відлетіли з нью-йоркським димом, і вирішив не клопотатися вічними проблемами просто зранку, й навіть не ввімкнув телевізійних останніх новин, які з шести ранку по кількох телевізійних каналах йдуть безперервно. Мої недуги й проблеми акліматизації відчувалися хіба що у молоточках, які вицокували в голові.

Підійшов до вікна, визирнув крізь жалюзі й не побачив нічого. Крізь вузенькі щілинки між планками неможливо було навіть визначити, хмарно на вулиці чи сонячно, дощ там чи спека. Тоді я довірився електронному циферблату й, натискаючи на кнопки, з'ясував, що нині третє число, шість хвилин на дев'яту ранку, і мені вже давно час привести себе в робочий стан. Швидко розчинив ложку кавового порошку в чашці з гарячою водою й дістав напій, офіційно прирівнюваний до кави, зжував шмат хліба з сосискою й цим завершив процес, званий холостяцьким сніданком. Швидко покидав у мийку весь використаний посуд, залив його гарячою водою, сипнув трохи миючого порошку і вийшов з кухні. Коли я цокнув вимикачем, морок у кімнаті владно повилазив із кутків, і лиш у щілинах жалюзі виблискувало денне світло.

Світло на вулиці було яскраве, але дивне. Вузенька смужка сонця була облямована двома чорними асфальтовими доріжками; автомобілі — я уважно простежив, як колеса одного з них передують сигаретну пачку, — їхали в сонячному світлі, а люди ступали в затінку.

— Слухайте, — сказав голос позаду. — Я міг вас бачити в телевізорі?

— Могли, — відповів я майже машинально і, озирнувшись, не зразу зауважив того, хто питав. — Але це не тут...

— Так я ж у вас не по-англійському запитую, — сказав голос дуже спокійно. — Третій день дивлюся на вас і спершу думав, що ви були в мене дільничним лікарем, а потім згадав, що ви часто виступали по телевізору...

Чоловік у білому фартусі, зовсім ще не старий, але сивий, сховався до мене від дверей нижче рівня хідника. «Сьогодні буде гарна погода», — сказав чоловік.

Я глянув угору й побачив небо. Чорні дзеркальні стіни хмарочосів майже змикалися вгорі, тому небо було дуже маленьким — світла смуга над головами.

— Тут мало неба. Менше, як у нас,— сказав чоловік, наближаючись до мене впритул,— мене звуть Семен Кац. Дуже просте ім'я й просте прізвище. Вже рік, як я розвожу щоранку хліб по цих будинках. А вдома я був перукарем. Де ви підстригалися? У вас була завжди пристойна зачіска, коли ви розмовляли у телевізорі...

Я провів долонею по власній потилиці й здивувався, що хтось міг таке запам'ятати. Тим більше, що голова нині боліла, незвична до всього, що з нею відбувається.

— Ви читали газети за вчора? — запитав Семен Кац і зразу ж почав сам собі відповідати.— Ви пам'ятаєте цю кошмарну подію в дільниці Брайтон-біч, що у Брукліні? Вони надрукували про це на першій сторінці: найсумніше, що про таке в них повідомляють коли не щодня, то чотири рази на тиждень...

(Як правило, я газети цитуватиму після розділів, але цю історію перекладу зараз — так легше для розповіді. Отже, «...Одесит Рафаїл Гугелєв грав з друзями в карти на вулиці. Людина, ім'я якої поліції відоме, підійшла глянути, як іде гра, й зробила неввічливе зауваження на адресу Гугелєва. Небажаного суб'єкта, що втрутився до гри, попросили піти геть. Замість відповіді він вийняв з кишені револьвер і всадив дві кулі в голову бідолашного Гугелєва, застреливши того на місці. Злочинцеві вдалося втекти — він скористався розгубленістю свідків злочину й швидко зник. Поліція розшукує його.

Майже водночас трапився інший злочин, жертвою якого став 27-річний Борис Лібов. Лібов їхав по Брайтон-біч в кадилаку. На розі 11-ї вулиці несподівано пролунав постріл. Куля пробила вітрове скло машини, влучила в щоку Лібова і пройшла крізь череп, вийшла в задній частині голови...

Друзі Лібова розгублені в здогадах про причини злочину, винуватець якого лишається невідомим»).

— Що ви на це скажете? — запитав Семен Кац.— Ви звернули увагу, вони називають чоловіка одеситом, хоч він уже ніякий не одесит, але щоб поховати людину, треба знати, з якого вона міста. Не з Нью-Йорка ж, справді?.. А хто такий Лібов, який їхав у кадилаку? Чи він так швидко накрив на кадилак, чи він найнявся шоферувати

до когось багатого, чи кадилак був негодящий, але знайшлося ж, за що людину підстрелити. Вони ненавидять усі радянські міста й села, але згадують їх бодай наприкінці життя...

— Про що це ми з вами розбалакалися? — спитав я у співрозмовника.

— Про що? Просто я вас зупинив. Ви письменник, ви політик, і я знав, що вам цікаво буде порозмовляти зі мною. Я ж не якийсь там бандерівець чи власовець, я просто Семен Кац, який був перукарем, а тут розвозить молоко й хліб. Чому б вам зі мною не поговорити? Ви ж спершу письменник, а потім все інше. У вас програма на телебаченні. Ви маєте розмовляти з читачами, й слухачами, й глядачами.

— Ви любите щось, Семене? — спитав я у співрозмовника.

— Ви про це? — Кац показав мені на прив'язану до стовпа планку з символами, повторюваними в Нью-Йорку досить часто: **I♥NY**. Картярське серце — чирвовий туз — в центрі формули було червоного кольору.

— А це що?

— Мовби не знаєте? Це символ віри, це гімн, це формула. Це означає: «Я люблю Нью-Йорк».

— Ви любите?

— Тут, знаєте, можна звикнути. А коли зовсім чесно, я поїхав би додому просто зараз. Від їхніх кадилаків і револьверів, від їхнього молока й недільних газет по п'ятсот сторінок, від їхнього телевізора і їхньої любові.

— Від любові також?

— Також. От ми з вами стоїмо, а на такі теми слід розмовляти сидячи. Це серйозна тема. Хочете кави?

Зранку в мене було трохи вільного часу, але я не дуже люблю, коли непередбачена зустріч розростається.

— Як хочете, — мовив Семен Кац. — Звісно, я не на'язуюсь...

Коли ми зайшли до італійської кав'яреньки за рогом, мій супутник привітався англійською мовою до касира, що сидів над тацею з фірмовими сірниками і духмяними паличками для зубів.

— Ти не уявляєш, кого я привів, — сказав Кац. — Але я тобі цього ніколи не повідомлю, бо тобі не можна такого знати.

Людина за касою не виявила до нас ніякого інтересу!

сюди й не такі приходили. А кого може привести рознощик хліба? Водія фургона?

— Коли ви приїдете до Києва, нікому не кажіть, яке моє справжнє ім'я,— попросив Кац, сідаючи до столика.— Бо хтось впізнає й сміятиметься.

Я пообіцяв дати йому інші ім'я й прізвище і роблю це тут.

— Воно все схоже на те, як буває, коли їдеш заднім ходом у закритому автомобілі. Все повертається, як у кіно і йде, але в зворотному порядку. Ви не думали про таке?

Кац узяв фаянсовий молочник з таці й долив потроху вершків мені й собі, поставив молочник, глянув на мене й продовжував:

— Я ж до вас підійшов не лише через те, що дивився ваші передачі у Києві. Коли ви запитали про любов, я зразу ж вирішив запросити вас на каву. Бо мені п'ятдесят три роки, я ще не старий чоловік, і в мене є що вам сказати. Знаєте, про що? Про те, що мені тут дуже сподобалась одна жінка. Жінка та прибирала у вас в номері, й ви її знаєте. Її звать Марія, вона вам приготувала гарячу солону ванну для ніг. Вона розповіла мені. Марія самотня, як я, і я спитав, чи не хоче вона вийти за мене. В неї син, і їй важко самій. Тож Марія повела мене до своєї сестри Марти, і ми відверто з Мартою поговорили, а я сказав, що хлопчику буде краще, якщо він повернеться додому, а з ним приїде не одна мати, а двоє батьків. Хочете, я вам розповім, що було потім? Ви знаєте?

Я не знав.

Мені здалося, що я вдома, де кожен письменник живе часом у затінку власних громадських функцій — вибиває для когось мешкання, влаштовує дітей в дитсадки, з'ясовує подробиці чийогось героїчного минулого. Неможливо уявити, щоб нью-йоркський житель зловив американського письменника за гудзик на вулиці й почав оповідати тому своє життя. У нас це нормальна справа, і розмова за кавою з читачем цілком звичайна для Києва, Москви, Одеси чи Тбілісі. А чому тут?

Семен Кац видзенькував білою ложечкою об білу стінку своєї чашечки. «Хочете випити? — підморгнув він у бік людини за касою.— В цій країні випивку подають і продають до одинадцятої ранку, після сьомої вечора й коли завгодно».

— Ні, не хочу,— сказав я.

— Тоді дослухайте. Хоч мені розповідати про таке не дуже приємно. В мене ж з Марією було все гаразд. Ми з вами люди дорослі, і я вам можу сказати, що ми з нею навіть жили разом. Розумієте? Це Марія допомогла мені влаштуватися саме тут — в неї свої знайомства в готелі, і ми з нею почувалися спокійно. Доки не пішли до її сестри на пораду. До речі, хлопчикові Володі було з нами зовсім не погано — він сміявся й розповідав мені про школу, про друзів, які лишилися вдома. Я його не заохочував до таких оповідей, щоб не травмувати, — він сам. Але ми пішли до Маріїної сестри. Знаєте, що сказала нам Марта?

Відчувалося, що мій співрозмовник ніяк не може перейти порога й розказати про те, що хвилювало його найбільше. Я не квапив. Дивився на білу ложечку та білі пальці людини навпроти й чекав.

— Так от. Марта сказала, що я їудей і нічого мені потикатися до українки, та ще й галичанки. Їудеї мають жити з своїми їудейками, а українок призначено українцям. Вона ще казала дещо — я просто соромлюся переказувати. Ще вона сказала, наче я підмовляю Марію повернутися до комуністичної країни. Ця Марта сказала, що дитину мені не дасть і Марії теж її не поверне, бо Марія не здатна виховати українське дитя у вільному світі. Отак і побалакали...

— А як ви сюди потрапили? — спитав я, відсунувши чашку, неможливо пити стільки кави з самого ранку.

— Як? Вам усе треба пояснювати? Ви хочете, щоб я докладно розповів, як у нас в перукарні з'явилися перші брехні про те, що такий-то став мільйонером в Чікаго, а у Києві був простим водієм сміттєвоза? Чи про неймовірну долю перукаря, який стриже Рокфеллера й має при цьому тисячу доларів на самих лише чайових? Чи ви хочете знати, що вони звідси передають по радіо? Ви не чули? Це довго розказувати, але мої тато, мама і тьотя Соня справді загинули в Бабиному яру двадцять дев'ятого вересня тисяча дев'ятсот сорок першого року. Напевно, там лишилась і моя дружина, бо я ніколи не був одружений і, скільки пам'ятаю себе, жив у нашому старому мешканні на Костянтинівській вулиці. Звідти я і виїхав, щоб довіку проклинати той час і годину. Ну і прибав до Відня, а потім сюди... Тільки ради бога, не подумайте, що я прошу вас замовити за мене слівце, щоб мене пустили назад. Марію вже пустили, і я вимагатиму, щоб мені дали дозвіл повернутися. Хлопця жаль. Шкода мені Маріїного сина, вона

ціле життя катуватиметься, що поїхала до Америки з хлопчиком.

— І все ж таки, змогли б ви Володю виховати?

— Чому ні? Я ціле життя холостякую, і я стільки вмію, що вижив би на безлюдному острові. Але, звісно, виховати Володю так, як хоче та Марта з двинтаря, не міг би й не хотів. Розумієте, в чім річ? У них же гетто довкола! Кожне місто розгороджене парканами сто разів. Якщо я єврей, то повинен жити в єврейському районі й женитися з іудейкою. Мої діти повинні носити ярмулки й пейси і зневажати решту дітей, бо ті в суботу працюють і ходять в іншу церкву. Коли я українець, то повинен харчуватись варениками, постійно доводити, що українці ліпші за всіх, передплачувати тутешні українські газети, зневажати іспанців, росіян, євреїв, поляків та решту людства. Ви розумієте? Ви себе вважали б нормально вдягненим, коли б у вас у гардеробі була лише вишивана сорочка з бантиком і шаровари? Я не хочу випитувати у вас зайвину, але, повірте, тут здуріти можна від того, що в них так багато зненависті й так мало любові. Вони наперед визначили, хто кого повинен зневажати й за що, а якщо любити, то тільки — свої своїх. Ви розумієте?

Мені вже був час іти. Місто ворушилося довкола, даруючи відчуття, ніби я теж одна з молекул його велетепського тіла. Я подумки згадав слова, які можна часто чути від самих американців — мовляв, сюди гарно приїздити, але довго жити тут може не кожен.

— Дякую,— звівся я над стільцем.— Мені час. Ви заходьте — ще побалакаємо. Яюсь воно влаштується — неодмінно. Навіть у Тев'є-молочника все яюсь влаштувалось, буде і у вас гарно.

— Ви так вважаєте? — примружився Семен Кац.— Ми на цю тему ще побалакаємо, як будемо живі-здорові. Дякую за товариство. Йдіть, коли треба. Я ще посиджу — тут цілодобово подають випивку, і мені хочеться ковтнути чарочку за здоров'я усіх. Якщо у вас справи, то йдіть..

ПРЕСА (3)

З газети «Нью-Йорк таймс», 7 грудня 1982 р.

«Колишній радянський сценарист, який емігрував до США 1972 року, знайдений у себе в мешканні минулого понеділка: його застрелено.

Жертву, Юрія Брохіна, 48 років, убито одним пострілом в праве вухо... Тіло виявлено його подругою, Тіною Регсдейл, 26 років, у ліжку його однокімнатної квартири на 49-й вулиці...»

**З газети «Америка»,
16 листопада 1982 р.**

(крім наведених, було ще три оголошення англійською мовою; якою мовою ці — сказати важко, хоч газета вважається україномовною...)

«Чому вам носитися з грішми? Коли можна відкрити чековеkonto в українській щадниці. Чековеkonto в нас платить вам дивиденду. Посилайте депозити поштою...»

«Нью-Йорк, Нью-Джерзі й околиця.

Найстаріше українське похоронне заведення Петра Яреми. Власні каплиці, паймодерніше влаштовані в пайновішому стилі. Чи бідного чи багатого обслуговується найсовісніше після умов та бажань».

«Перше українське похоронне заведення Михайла Ф. Насевича на Філадельфію й околицю. Бідним родинам обслуґа не відмовляється».

**З газети «Русский голос».
15 липня 1982 р,**

«Чому я відмовляюсь приймати американське громадянство.

Вже восьмий рік ми в Америці, й давно настав час одержувати американське підданство. Але ми цього робити не хочемо. Чому? 1975 року ми виїхали з ізраїльською візою з СРСР... На третій день нашого перебування у Відні, столиці Австрії, я звернувся до радянського посольства з проханням про повернення на Батьківщину. Та було вже пізно...

За кілька місяців ми прибули до Нью-Йорка. Перший час було найважче. Ми жахалися „американських свобод“.

У США я систематично відчуваю національну й релігійну ворожнечу, расизм, а в деяких районах країни і відродження фашизму. За останні роки в Сполучених Штатах щодня атмосфера ворожості й наклепів на мою Батьківщину стає все нестерпнішою для мене. Преса, радіо, телебачення повідомляють лиш негативні сторони життя в Радянському Союзі, розведені відвертою брехнею й вигадками.

Живучи в СРСР, я виявився у числі небагатьох, обдурених західною пропагандою. Цьому дуже сприяли американські виставки, журнал „Америка“, кінофільми, музика. Солодкаві радіоголоси розписували життя за океаном як суцільне свято. Якою знайомий емігрант сказав: «Америку я уявляв за кінофільмом „Серенада сонячної долини“, де всі співають і танцюють, не маючи ніяких проблем. Дійсність перекреслила усі сподівання... Випадок з моєю дружиною. Вдень вийшла з крамниці, ззаду підійшли двоє бандитів, наставили ніж, зрізали сумку й втекли. Кричати, просити про допомогу нікого. Телефонувати до поліції теж немає сенсу, там такими дрібницями ніхто не займається. Двічі я був свідком перестрілок ворогуючих банд карних злочинців, які зводили рахунки між собою. Група підлітків з платформи відкрила стрілянину по вагонах метро. З сусіднього вагона відповідали пістолетними пострілами. Пасажири з переляку попадали на підлогу, а над головою в мене просвистіла куля, що пробила металеві двері вагона. На наступній станції налетіла поліція, піймали кого чи ні, не знаю, бо я зразу ж вибіг з метро й протягом тижня туди її не потикався. Моя дочка в СРСР встигла закінчити 7 класів. В Нью-Йорку її зразу зарахували до 10 класу, не кажучи про те вже, що вона зразу могла піти до 11 класу, як це робили її знайомі по школі. Програма навчання у міських школах дуже слабенька. Багато випускників не вміють правильно розв'язувати найпростіші арифметичні задачі й писати грамотно. Школярі 10—11 класів палять повним ходом маріхуану, дівчатка ходять вагітні, а деякі навіть з'являються на уроки з дітьми. ...Я не хочу приймати американське громадянство не тому, що я живу на вулиці й ходжу голодний. Ні, завдяки Радянській владі я дістав вищу освіту, гарний ф'ах, і на життя вистачало. Я не можу прийняти „американського способу життя“. Моєю мрією є повернення на Батьківщину, в союз вільних і рівноправних народів — СРСР».

Л И С Т (3)

Мила моя,

сьогодні вранці по нью-йоркському телебаченню показували зграю пеліканів з каліфорнійського заповідника. Я не зразу й збагнув, чому ті пелікани виглядають незвично, виявляється, уночі хтось повідрубував довірли-

вим птахам дзьоби. Не голови повідрубубав, не вбив зразу — що, напевно, було б легше, а прирік до голодної смерті...

Ти побачила б вагони тутешнього метро! Розмальовані аерозолями ззовні й зсередини, гуркотливі, бо в них віді-рвано все, що могло відриватися, тим більш що в них далі їздять ті, хто ламав їх. «Просто вандалізм» — місцева преса не знаходить інших пояснень.

А сьогодні газети пояснили, що в Каліфорнії 28-річна Керол Сем купила в аптеці краплі для очей і скористалася ними за призначенням. Напевно, ця жінка осліпне, як по-відомили лікарі з її рідного Ріальто, бо в пляшечці, на якій було написано, що то краплі візін, був концентрований розчин кислоти.

Жорстокість з приголомшливою швидкістю зростає в су-спільстві.

Вже тиждень американська преса — і нью-йоркська — намагається збагнути, як же воно сталося, що в Чикаго за-гинуло семеро людей, які випили капсули знеболюючого засобу, який зветься тайленол. Згодом загине жінка від капсули екседрипу. Смерті ці не мали нічого спільного з якістю самих ліків, хтось поклав до флаконів капсули з ціаністим калієм. Конфіскували сотні тисяч флаконів, прийнято спеціальну ухвалу про запечаткування флако-нів — ну й що? Отруту могли насипати і до капсул з віта-мінами, й будь-куди ще. В газеті «Нью-Йорк пост» за 5 жовтня цілком резонно розмірковують не про самі ви-падки, а про те, як мислить убивця, котрий наважився на таке. Стаття закінчується словами: «Цього разу ціанід. А скільки речовин, які убивають радіацією, накопичиться довкруг нас до кінця десятиріччя?» Тут люблять вирахо-вувати час, необхідний для того, щоб терористи всередині самої Америки нелегально зробили ядерну бомбу й піді-рвали її на міському майдані. У нещодавно випущеному видавництвом «Бентем букс» бестселері «Книга пророцтв» передрікається, що така бомба виникне й стане засобом шантажу в найближчі рік-два. Скажімо, злочинці телефо-нують з Парижа й повідомляють, що бомбу закладено в Парижі... Такі ситуації не раз вже відтворювалися в кіно й художній літературі. Можна сказати, що вони є майже звичними, але звикнути до них однаково не можу.

Ніхто не може й не повинен до такого звикати. Амери-канці — народ витривалий і життестійкий, але від того, що чимало смертельних загроз стали для них буденними,

гострота самого сприймання життя в багатьох притлумилася.

Втім, деякі критерії постійні. У Канзасі професор Майклсон представив мені трьох своїх синів-школярів, які пускали надворі іграшковий літачок. «Мрієте бути військовими пілотами?» — бовкнув я. «Рятуй боже», — відповів старший за всіх трьох, а професор докірливо хитнув головою; сам він служив у війську, але синам своїм того не бажає. Ніхто з американців, наділених здатністю до мислення, — а таких більшість, — не скаже, що він бажає війни: люди не для того з'їжджалися до Америки, щоб згоріти разом з нею. А от старий український фашист Ярослав Стецько, впавши у досить войовничий маразм, рубонув із якоїсь трибуни: «Розрядка здатна довести нас до третьої світової війни!»...

Проте сьогодні в останніх вістях я побачив дуже страшне видовище. По телебаченню показували нову гру, поширену в штатах Нью-Йорк і Нью-Хемпшир. Якийсь підприємець торгує комплектами для ігор: маскувальний костюм та пістолет, що на десяток метрів плюється білою фарбою, яку відмити можна лише в домашніх умовах спеціальними хімікатами. Учасників гри розділено на команди, що мають перебити одна одну. Поранення чи загибель учасника визначаються по розташуванню плями на костюмі; очі сховано за окулярами — влучення в окуляри вважається за смертельне. По сьомому каналу нью-йоркського телебачення показували, а я довго спостерігав натхнейні обличчя людей, що грають у вбивство. Грають дорослі — років од тридцяти до п'ятдесяти: падають за стовбурами дерев, ціляться, тиснуть на курки. Про гру говорять захоплено: очі палають, голоси тремтять. Коли б я не бачив учасників гри, нізащо б не повірив, що нормальні люди можуть з такою одержимістю грати у все це. Але я бачив їх, нормальних клерків, комівояжерів, водіїв, які з насолодою стріляли один в одного. Дітей в цю гру поки що не беруть, — зовсім не з виховною метою, вважається, що діти меткіші та безжальніші, — вони завжди б вигравали.

Після розділу я цитуватиму уривки з преси і додам кілька цитат до цього листа, а зараз перекладу два повідомлення з газети, яку тримаю в руках. Це «Нью-Йорк пост», 5 жовтня 1982 р.

«14-річний хлопчик з наївним личком став учора наймолодшою особою, яку судили в нью-йоркському районі

Квінс за вбивство. В червні Джозеф Руссо (так звуть хлопчика) приніс пістолет до своєї кімнати в мешканні на 44-й вулиці, де він живе з батьками, він бавився в відеогру з 13-річним Еріком Ротжером. На патроні, яким було заряджено пістолет, було написано ім'я Ротжера. З пальцем на курку Руссо навіть пістолет на Еріка, який пробував відштовхнути зброю, й вистрілив...»

«16-річного хлопця заарештували вчора за те, що він поранив з револьвера трьох юнаків перед середньою школою імені Уолта Уйтмена в Брукліні. Поліція повідомляє, що Джеймс Девіс, колишній учень школи імені Уйтмена, вистрілив з револьвера принаймні чотири рази, перш ніж поїхав на велосипеді геть. Поранених перевезено до лікарні, де сьогодні вранці один з них був у важкому стані».

Мила моя,

Я тебе не лякаю. Таке тут життя. Люблять дужих і несентиментальних людей; крім усього, коли небезпека Того Самого Вибуху погойдуеться над головами і всіх привчають, що це реально, коли до людей присувають відчуття кінця світу, трапляється чимало такого, про що соціологи не написали ще. Повага до життя деформується так само, як повага до смерті, а взаємна людська повага деформується найбільше. Навчившись убивати всередині країни, є охочі поширювати набутий досвід глобально. Ми ж домовилися, що я цитуватиму, відкриваю популярний тут журнал «Тайм». Зараз чимало пишуть про те, що президент Рейган от-от завітає до Нью-Йорка, й коментують склад його пошту, заходи безпеки. Перекладаю: «Коли Рональд Рейган віддаляється від літака військово-повітряних сил № 1 в бік своїх лімузинів та вертольотів, а від них до трибуни та сцен, в його почті є офіцер, що несе тоненький чорний шкіряний чемоданчик за президентом. Цей офіцер — один з представників чотирьох родів військ, який зобов'язаний перебувати біля президента, де б той не був, у будь-який час дня і ночі... Вони оберігають ключі до американського арсеналу, кодові слова, які здатні пустити в діло 9480 стратегічних боеголовок загальної руйнівної сили 3505 мегатонн, націлених на СРСР».

Бачиш, як просто. Це вже не фарбою мазатися в нью-хемпширському лісі й навіть не ціаністий калій в капсулах. Це зрадою для всіх.

Неминуче замислюєшся над тим, з якою лютою одержимістю фантазують вони, щоб нас вбити — тебе, мене,

його, — майже не ховаючи одержимості. І при цьому невтомно теревенять про любов, наче рожевою фарбою замазують чорний напис на паркані. Треба знати про цю ненависть — вона як стовбур, до якого сходиться тисяча корінців. І закреслюючи в своєму житті нас, закреслюючи інші народи, втрачаючи, нарешті, себе самих, американці час від часу жахаються, замислюючись над тим, кого ж і що саме викидають з їхнього світу, як далеко заходить прищеплювана їм нелюдськість.

В журналі «ЮС ньюс енд уорлд ріпорт» нещодавно з'явилася стаття Сола Белоу, відомого американського письменника, лауреата Нобелівської премії, сіоніста й антирадянця дуже переконаного й активного. Тим більше цікаве його свідчення, бо виходить воно від людини, яка до американського способу життя ставиться апологетично. «Не скажу, що наші міста прокляті місцевості, але скажу, що тверде осердя суспільства процвітанню прокляте. Немає надії для людей на узбіччі. Ніхто не бажає потурбуватися, щоб навчити їх бодай чогось. Вони живуть у постійному хаосі, в страшнім ревищі. І, знаєте, душі їхні справді-таки уражено... Протягом довгого часу ця тема була під забороною. Ніхто не збирався розводитись на цю тему... Витворилася, навіть вросла у всіх схема. Люди кажуть: „Я повертаюсь додому втомлений, як собака, після жахливого дня в цих усіх джунглях, і я не бажаю вже ні про що таке мислити. Я зібрався пообідати, випити краплю вина і ще хочу подивитись телевизор, поки прочумаюсь, — ось такі мої наміри“. Люди не бажають боротися за людяність у собі самих. Люди намагаються вигнати жах із своїх життів, відгородитись від нього сторожами, найманою охороною, автоматичною сигналізацією. Вони не виходять вночі. Вони уникають ходити деякими вулицями... Більше не існує священної території довкруг кожного з нас. Люди опинились у відкритому полі, це справедливо у багатьох сферах — навіть в нашому статевому житті і в навчанні дітей. Ми вже привели дітей до комп'ютерів, щоб ті їх навчали; вчитель з його особистістю вже нічого не означає. Все, що належить вам знати, вам повідомлять зі скрині...»

**З газети «Дейлі ньюс»,
29 жовтня 1982 р.**

«Під час свята Хеллоуїн, пам'ятаючи недавні випадки з отруєнням капсул тайленолу, офіційні особи в Нью-Йорку попереджали батьків та дітей, щоб ті з увагою ставились до святкових ласощів, в яких можуть виявитись леза бритви чи шпильки.

На Лонг-Айленді шпильки тричі на цьому тижні було виявлено в цукерках. Джеральд Лобер, старший інспектор шкіл, сказав, що добровольці обдзвонювали родини всіх школярів молодших класів у неділю між 2-ю та 9-ю пополудні. Попередньо було оголошено, що діти, які піднімуть телефонну трубку, дістануть дарунки.

У Квінсі жінка виявила вчора шпильки в цукерках, придбаних нею два тижні тому».

**З газети «Нью-Йорк тайме»,
30 жовтня 1982 р.**

Заголовок статті: «Епоха нового садизму».

Уривок з іншої статті цього ж номера: «На святі Хеллоуїн створено спеціальні центри по перевірці дитячих коробок з цукерками. Лікарі допомагають в рентгенівському дослідженні, чи немає в солодощах лез або шпильок. Після семи смертних випадків у Чікаго, пов'язаних з прийняттям отруєних капсул тайленолу, було ще понад 270 повідомлень про підозрілі продукти.

ЛИСТ (4)

Мила моя,

за той час, що я в Нью-Йорку, мені довелося двічі захворіти й двічі врятуватися не те щоб від великих неприємностей із здоров'ям, але від великих витрат. Спершу в мене викришився зуб, але викришився вдало, оскільки замазати його цементом змогла дружина одного з співробітників радянського представництва, яка вивчала колись стоматологію. Згодом я дуже застудився, але тут придалися мої власні призабуті медичні знання та деякі обставини й ліки, що про них я розповідав тобі. Принаймні мої складності, що стосуються здоров'я, здається, позаду і Нью-Йорк не примусив мене наблизитись до лікарень,

з якими він сам собі дати ради не може: то місце у пих бракує, то стрілянина зчиняється. Моя хвороба вмістилася в Нью-Йорк як щось несуттєве й малопомітне. Місто це любить розмовляти не про мороки, а про любов: розмовляє й співає про любов усіма мовами й на всіх підвладних йому хвилях ефіру. Я мимоволі думаю про любов, бо стільки ж чую про неї: голоси з грамофонних дисків, екранів та магнітних стрічок теревенять на цю тему неугавно. Коли мені стільки разів повторюють про любов, я починаю думати, що з нею щось негаразд. А мене далі переконують, що людина будь-звідки, потрапивши до Америки, повинна пережити приблизно те ж саме, що відчуває віруючий мусульманин, який сподобився у Мецці торкнутися священний камінь Каабу.

Вічна американська переконаність в тому, що лише істота, неповноцінна емоційно та розумово, може не закохатися в Америку, найчіткіше виявляється у виступах теперішнього президента, хоч поділяється далеко не більшістю його співвітчизників. Щодо Нью-Йорка цей постулат теж проголошується час від часу з усією наполегливістю.

Місто дуже різне: ніде не накопичувалось стільки бруду, але ніде й немає такого розмаїття життя. Ну де ще ви побачите японця, що викладає науку творення букетів просто на вулиці? Ну де ще вам поворожать по телефону? Ну де ще вас обцілюють чи пограбують так швидко, як тут? Можливо, все це зустрічається окремо іще десь, але усе разом лише в Нью-Йорку.

Вчора я ходив на аукціон, напевно, тільки в Лондоні можна іще втрапити на такі продажі великих творів мистецтва, відкриті для загалу. Над входом творів, пропонованих для продажу, було кілька робіт «блакитного» Пікассо початку століття, зокрема чудовий реалістичний портрет, там-таки була його «Кубістська голова», написана 1907 року, коли й кубізм ледве прокльовувався. Початкову ціну кожного з цих творів визначено у 90 тисяч доларів. Довго я роздивлявся «Оголену» Кандінського, яку попередній господар виставив, оголосивши першою ціною один мільйон доларів. У півмільйона оцінено «Дівочий портрет у човні» Ренуара; сотнями тисяч доларів відділено від спроб заволодіти ними полотна Дега, Вламінка, Сезанна й Гогена — чудова колекція французьких імпресіоністів, яку можна тут бачити протягом кількох днів і яка після продажу зникне в приватних колекціях так само несподівано, як

неждано випірнула з них. В Нью-Йорку, як на океанському дні, заховано дуже багато, і в такі відпливи, як цей, можна побачити лиш малу частку невидимих багатств. Не відаю, чим я вплинув на сторожів,— а їх багато, з револьверами в розстебнутих кобурах,— але мені дозволили впритул роздивлятися вивільнені з-під скла творіння великих майстрів, гладити долонею півметрову бронзову скульптуру Олександра Архипенка, яку той відлив у літа своєї паризької бідності на початку століття і яку тепер виставили цією продажу під назвою «Жінка, яка стоїть» з початковою ціною в 45 тисяч доларів.

Як вони з'їжджалися сюди зівсебіч — прадавня китайська порцеляна і японські дерев'яні пагодки, англійські меблі та картини європейських майстрів? Долар намагнічується, притягаючи за океан те, чого тут ніколи створити не могли, долар видзвонює, мов камертончик, що задає тон багатьом пісням.

Я дивився, як лисуватий блондин недбало постукує дерев'яним молотком, припиняючи торги навколо того чи іншого твору мистецтва. На сцені, драпірованій оксамитом і плюшем, повертався пристрій, схожий на обертові двері, і в кожному прямому куті виникав у прожекторному промені новий шедевр. Все на продаж: «Полюбіть картину й звільніть її!»; біля входу, на розі Йорк-авеню й 72-ї вулиці можна було взяти каталог аукціонів Сотбі, яких ще цього тижня буде п'ять. На одному з плакатиків видніла картина, до рами якої було прикріплено значок **I♥NY** ...

Для іммігрантів, які розмовляють лише російською мовою, значок «Я люблю Нью-Йорк» випущено кирилицею. Є такі значки для китайців, поляків, є такий і для іспаномовних американців. Ти зобов'язаний любити Нью-Йорк, коли ти вже тут. Втім, любити це місто слід не так вже, щоб... Делегатам до ООН, серед яких переважають люди, що, так би мовити, бачили усяке, видається, крім усіх схем з формулами любові на обкладинках, ще й офіційний довідник, наповнений цілком практичними порадами, виконуючи які, можна перейнятися найбільшою любов'ю до Нью-Йорка. Цитую той довідник просто з третьої сторінки:

«Уникайте темних та безлюдних вулиць, особливо вночі.

Носіть з собою лише стільки готівки, скільки вам потрібно для негайних витрат. Не показуйте грошей у людних місцях (на автобусній зупинці чи при виході з банку).

Ніколи не залишайте свій готельний номер, дім чи мешкання незамкненими.

Ніколи не відчиняйте незнайомцям чи некликаним гостям...»

Обидва «ніколи» підкреслено в оригіналі, де є ще ряд попереджень-погроз. Коли мене дуже лякають, я завжди внутрішньо чиню цьому опір — спершу я ледь іронічно сприйняв і пам'ятку, за що поплатився. Виходячи з Центрального вокзалу, де крамниці працюють довше, як будь-де, і де мені схотілося після засідання купити собі футляр для окулярів, я наштотхнувся на п'яного чоловічка, який сказав мені на дивному іспано-англійському язичі: «Чоловіче, бачу, що ти з Вест-Індії. Ми один одного завше упізнаємо. Бачу, що ти земляк, і не хотілося б дірявити свого...» Можливо, він мене просто лякав, але перевірити серйозність намірів п'янички я не бажав і дав йому п'ять доларів. Той гроші узяв і закричав щось по-іспанському, голосно й не мені...

Їх тут чимало таких, іспаномовних, загублених між нью-йоркськими бетонами та гранітами. Для колишніх латиноамериканців працюють два канали місцевого телебачення, де безугавно торочать їм про щастя жити в Америці; таке враження, що місту неспокійно з його чіканос (так їх тут прозивають) і воно б ладне було затягти їх до телевізорів, розсадити по кріслах і трохи почавити у своїх могутніх обіймах.

Вже нині в Сполучених Штатах близько чотирнадцяти мільйонів іспаномовного населення, і коли для них в Америці чогось досить, то насамперед телепередач. Безробітних серед «латиносів» дуже багато; пропаганда твердить, що важко пристосувати мрійного й романтичного прибульця з бананово-лимонних країв до тутешніх суворих бур. Не знаю, як їм, що створили велетенську, розхлюпану всередині Штатів країну в країні, але я й сам не здатен пристосуватися. Гадаю, що латиноамериканець, якого ніхто не любить, так само нещасний, як і всяка інша людина. Мені цілоденно крутять по телебаченню й радіо солодкі мексиканські серенади. Боже мій, як би я хотів, щоб усіх цих людей було так виповнено щастям, як ці голоси, що захлинаються по-пташиному («О, йди, моя голубко, до мене, як я тебе кохаю! Тзій ведмедик тремтить...»). Пісенні пташки й ведмежата тріпотіли в куті мого зору, доки я в газетах не наштотхнувся на іншу історію, де теж фігурував ведмідь. Втім...

**З газети «Дейлі ньюс»,
28 вересня 1982 р.**

«29-річний іммігрант з Куби, який у Гавані був професором біології і два роки тому виїхав до Штатів, був убитий білим ведмедем у зоопарку Центрального парку в неділю. Тіло Конрадо Монеса учора упізнав Хунальдо Плана, приятель загиблого. Плана сказав, що Монес був дуже пригнічений, бо не міг знайти для себе відповідної праці. «Він працював у галантерейній крамниці на Манхеттені й згодом на бензоколонці в Бронксі... Він писав листи до університетів, бо хотів викладати», — сказав Плана. Персонал парку характеризовав Монеса як «безпритульного, несловна розуму волоцюгу», який близько четвертої години ранку стрибнув до ведмедя у клітку...»

**З журналу «ЮС ньюс енд уорлд ріпорт»,
16 серпня 1982 р.**

«В липні безробіття серед робітників становило 9,8 %, але серед підлітків воно було 24,1 %, серед дорослих чорношкірих — 18,5 %, серед дорослих білих — 8,7 %, серед чорношкірих підлітків — 49,7 %, серед іспаномовного населення — 13,9 %.

РОЗДІЛ 3

Колись, коли я приїхав до Нью-Йорка вперше, мене теж вразила наполегливість, з якою тут говорять про любов. У наступні приїзди це відчуття не минало, а зміцнювалось, сягнувши цього разу вершинності.

Два роки тому в стіні мого номера — якраз в узголів'ї — було змонтовано дерев'яну панель з безліччю кнопок та циферблатом, де стрілки не рухалися, — їх належало просто встановити на годину пробудження. І тоді, коли годинник на міській ратуші розводив стрілки в позицію, аналогічну тій, в якій ти зафіксував свої, вмикалося радіо й вкрадливий голос казав: «Я люблю тебе!» Потім той самий жіночий голос (не знаю, як чинили, коли в номері мешкала леді) солодко співав про кохання. Прокидатись від такої пісні не хотілося, але й спати було неможливо. Я вмикав телевізор. «Доброго ранку!» — вітався теледиктор, і я розумів, що нікого він не любив у житті так, як мене. На бам-

перах деяких автомобілів із тих, що збивалися в мене під вікнами у сірій ранковій вулиці, тезу було викладено в ура-патріотичному варіанті: «Люби Америку чи забирайся геть!» Двірник з щіткою на довгій ручці старанно мив хідник; на фартуху було написано англійську літеру «ай», тобто «я», потім було зображено велике червоне серце, що символізувало й заступало слово «люблю», а далі йшла скорочена назва міста. Виходив текст, який ви вже знаєте: «Я люблю Нью-Йорк!»

Мені здається, що усе життя я, мов собака, відчуваю чужу зненависть і чужу любов. В Нью-Йорку я задихався з великої туги за лагідним чи хоча б відверто доброзичливим людським дотиком, незмінно відчуваючи великі, завжди вологі й натомлені долоні Нью-Йорка на своєму обличчі. Мені завжди хотілося й хочеться, щоб мене тут більше любили й менше мені освідчувались у вічному коханні. Напевно, такі відчуття час від часу приходять до молодих жінок, які нещасні, бо їм так часто освідчуються, так заграють, а любить — хто?

Ньюйоркці іноді формулюють свою любов до міста досить дивно: «Це буде славне місто, якщо нам колись вдасться його збудувати!»; місто усе в шрамах — з великої любові, напевне, його все руйнують і перебудовують. Навіть за офіційною статистикою понад половину нью-йоркських будівель зведено після тридцятих років нашого століття. Ми з ними ровесники, і я добре знаю, як непросто у цьому віці щодня ламати себе й перебудовувати. А вони перебудовують невтомно. Поруч з будинком, де я живу, нещодавно стояв інший будинок. Нині там рівний майданчик з рештками битої цегли і вже шикуються вагончики — буде ще одип хмарочос. Останній листопадовий додаток до «Нью-Йорк таймс» цілком присвячено Нью-Йорку наприкінці нашого сторіччя. З сьогоднішнім містом в нього буде небагато спільного: в основному — номери вулиць. Все перебудовується...

1890 року з'явився у Нью-Йорку перший дванадцятиповерховий будинок, і відтоді вони не спинялися. Руйнуючи старі стіни й зводячи нові, місцеві мешканці при цьому намагалися зберегти добрі стосунки з богом навіть тоді, коли між собою в них не бувало гаразд. Церкви, як правило, зберігають, і вони стоять сірими пам'ятниками минулого, вирізняючись на тлі дзеркальних стін центрального Манхеттену. На Бродвеї з успіхом йде мюзикл «В тебе руки закороткі, щоб боксувати з богом», і на сцені Елвін-

театру головну роль в цій виставі виконує колишня зірка музики диско Петті Лабелл. Так чи інакше, в Нью-Йорку нині 1728 протестантських церков, 1254 синагоги, 438 католицьких соборів і 82 православні церкви. Про буддистські, індуїстські, синтоїстські та інші заклади по сповіданню екзотичних вірувань я не кажу, бо не був там. Не зустрічався і з членами сект, зокрема дуже численної, очолюваної південнокорейцем Муном; судячи з усього, цей Мун великий шахрай, про що вже не раз писали. Він прокрадався, спокушав прочанок, занурювався в сумнівні афери, але Муну раз у раз прощали, бо він запевняв, що діє від імені бога, до того ж бога, категорично настановленого проти соціалізму. В Америці церкви звільнені від податків. Мені розповідали про трьох пройдисвітів, які заснували й зареєстрували свою власну релігію і її храм з трьома парафіянами, до якого ці парафіяни приписали власну фабричку. Кілька років шахраї уникали податкового інспектора, доки не стрінулися з поліцією.

Тут розмовляють про любов, моляться за любов, випускають значки, білизну й талісмани з словами любові, але кожен думає про власне.

Втім, легко мені міркувати, живучи у велетенському чужому місті так недовго чи найжджаючи сюди час від часу. Нью-йоркські жителі довговічніші за будинки. Вони повторюють, як закляття, слова про необхідність возлюбити. А людей стає усе більше, — це ж вхідні ворота з Європи до Америки для тих, хто квапиться до промислових американських столиць.

Джорджа Вашингтона, легендарного президента, приводили до присяги саме тут, в Нью-Йорку. Решта президентів присягали й присягають у місті Вашингтоні, але й звідти вони запевняють Нью-Йорк та його населення у вічній любові, бо не можна інакше.

Місто велике, і все в ньому може трапитись, місцеві статистики інформують, що в середньому за рік тут фіксується одна тисяча вісімсот убивств, десять тисяч згвалтувань, сто тисяч грабунків, двісті тисяч крадіжок зі зломом. Так чи інакше, цифри ці округлені — убивств, приміром, рік тому було 1821; округлюють, як правило, й іншу цифру — про коливання кількості населення. За останнє десятиріччя понад мільйон людей полишили це місто; але прийшли інші — місто пульсує, розбухає від повеней і скидає їх крізь греблі, як весняна ріка. «Я кохаю тебе», — шепоче мій телевізор. За поліційними даними, більшість

із десяти тисяч згвалтувань, про які було згадано, починалися з того, що гвалтувальник освідчувався...

Коли 1898 року п'ять міських районів: Манхеттен, Річмонд, Бруклін, Куїнс, Бронкс задекларували своє об'єднання в єдиному Нью-Йорку, місто зразу ж стало три-мільйонним; тоді ще небагато було таких на білому світі.

Втім, від розмови про те, що відбувалося з містом, я повертаюся до того, що в цілком конкретний проміжок часу відбувалося в Нью-Йорку зі мною. Дивна річ, у мене піколи не зникало відчуття, що між всіма на світі людьми та всіма часами, звичайно ж, існує на світі чіткий та особистий зв'язок,— просто у всіх це по-іншому, часом ми самі собі заважаємо відчутти людину поруч. Чи дуже спрощуємо цю людину. Так, як я мало не спростив Кет. Вона підійшла до мене в Центральному парку, мружачись від осіннього сонця й, струснувши рудою зачіскою, спитала, котра година. Спершу я подумав, що Кет хоче мене спокусити, і зразу ж хотів сказати їй, що ні надміру темпераменту, ані грошей в мене немає. Та Кет поцікавилася, що за годинник у мене, після чого я таки зауважив їй, що нікуди з нею не піду. «А я вас нікуди й не кличу»,— сказала мепі Кет і спалахнула, від чого обличчя в неї стало яскраво-червоним, що в поєднанні з рудою зачіскою та сукнею творило враження біблійного вогненного куща.

— Хочете, я вам покажу Нью-Йорк? — спитала Кет.— Задарма! Ви любите Нью-Йорк?

Замість відповіді я накреслив на землі оту формулу I♥NY і знизав плечима. В той момент я й сам не знав, чого бажаю.

Кет посварилася зі своїм хлопцем і занудьгувала. Я зацікавив її тим, що чимось різнився від інших відвідувачів парку, вона навіть не уточнила, чим саме. Принаймні ніщо не заважало пам'янути з парку удвох.

Із паленим гуркотом повз нас пролітали громохкі негрєнята на скейтбордах — спеціальних дошках, спертих на підшипники. В переможному негрєнятському гуркоті слів було майже не чути, і ми з Кет, можливо, виглядали як двоє родичів (тато з донею, не інакше), які вийшли погуляти. На цей момент я вже з'ясував, що Кет щойно виповнилося двадцять три роки. Крім того, вона боялася повертатись додому, в Куїнс, у високий дім, де мешкає її родина і де сьогодні загинула дівчина. Навмисне такого не вигадеш. Якщо хлопця собі Кет могла вигадати, то історія

дівчини з її будинку була справжньою. По телебаченню і в газетах я вже бачив той дах, і внутрішнє подвір'ячко, й відкриті двері на горіще...

(Не відкладаючи до наступної добірки вирізок, одну процитую зараз. Це з газети «Дейлі ньюс», 28 вересня 1982 р.: «17-річну Лауру Евелін було задушено шнуром до того, як її скинули з даху 13-поверхового будинку, де вона жила. Так показав розтин. Лауру вбили близько 2.45 вночі, коли вона поверталася додому, на 130-у авеню, до кооперативного комплексу Рочдейл Віледж, розрахованого на 5000 родин. Вона була на весіллі в розташованому поруч громадському центрі. Поліція повідомила, що невідомий члї невідомі захопили її в ліфті, звідки пожежною драбиною вона вийшла на дах...»)

Ми з Кет говорили про те, до чого ж людина самотня — популярна тема в Нью-Йорку. Вона згадала й кубинця, придушеного ведмедем («Ми з ним зрозуміли б одне одного, — сказала вона, — бо людина лізе до ведмеда, щоб побалакати про любов, самотність і про все інше, значить, вона дійшла до краю...»).

— Що таке любов, Кет? — запитав я.

— Це таке, коли людина не самотня, — відповіла моя руда супутниця без найменшого напруження, очевидно, вона вже думала на цю тему.

...От що дивно: розмовляють двоє зовсім чужих людей, і до розмови потроху входять події й люди, за допомогою яких твориться бодай хитка, але спільність. Навіть гинучи з самоти, людина ніколи не буває зовсім самотньою — усі її вороги й друзі, сусіди по будинку, родичі, друзі й колеги так чи інакше творять тло. В чужих містах з випадковими співрозмовниками спілкуватися повчально — вдома я, певно, давно б уже попрощався з такою Кет, а тут мені цікаво було достосовувати чужі та власні виміри до свого й до чужого світів.

Зразу ж скажу, Кет зовсім не боялася незнайомих чоловіків. У цьому вона була подібною до більшості своїх нью-йоркських ровесниць, які ходять в кросівках (несучи в сумочці гарні черевички на той випадок, якщо треба буде комусь сподобатися), посміхаються на всі боки (зберігаючи головну посмішку для особливих нагод). Кет сяяла, потребуючи людства, але водночас кілька разів поспіль зітхнула за своїм хлопцем, з яким посварилася; їй потрібно було сто мільйонів осіб обох статей довкруг, але з усією

неупередженістю доброї людини вона шукала в світі й власний надійний причал — усе водночас, все зразу.

Нью-Йорк розступався перед нею, і світ був прекрасний.

Ми вийшли на П'яту авеню до знаменитого готелю «Плаза», де на велетенській за нью-йоркськими мірками і цілком європейській на вигляд площі відпочивали візники в шовкових циліндрах та полум'яного кольору камізелках — такі собі аристократи, які щойно віддали фраки лакеям. Ситі й чисті коні роздивлялись натовп потенційних пасажирів. Але натовп кататись не квапився — дорого; а в мене якщо й були гроші, то на морозиво. Морозиво продавали красиво — навпроти «Плази», під червоними парасольками, з видом на живих коней, які меланхолійно переступали по бруку, і на бронзових, які несли своїх героїчних вершників на пам'ятниках біля Центрального парку.

Все це було весело, неймовірно і водночас логічно, наче в казковій повісті Юрія Карловича Олеші про товстунів. І лиш подумав я про те, що для повного щастя бракує тільки музики, як виникла й музика. Це були мідні інструменти й чіткі ритмічні удари великих барабанів — до нас ішов парад.

Парад рухався П'ятою авеню звідкись знизу, від хмарочосних комплексів, повстромлюваних у закопчене небо, і теж очолювався кіньми. Точніше сказати б, монументальними вершниками, кінною поліцією. Але коні були помітнішими за вершників, зашнурованих у все чорне. А ще помітнішими були костюми учасників параду — членів німецької общини Нью-Йорка, однієї з пайстаріших у місті національних груп. Ми з Кет їли морозиво, а вони йшли, вбрані у чорні й зелені камізелки, з дружинами в сарафанах (чи в одязі, який у німців схожий на сарафан), а самі — у замшевих шортах.

І тут, спалахом нагадавши, що місто це чуже й люблять тут далеко не всіх, перед очима в мене поплив великий транспарант з німецькими й англійськими словами «Поверніть нам!», а далі — сірі груди в хрестах та плакат зі словом «Кенігсберг» і ще одні такі груди, а над ними плакат зі словом «Данціг».

І ще один автомобіль марки БМВ плив по П'ятій авеню; над автомобілем маяв великий прапор із закликком «Поверніть нам Данціг!» Людина за кермом БМВ була в сірому мундирі гітлерівського вермахту й час від часу вимахувала тирольським капелюхом з зеленою пір'їною.

— А де це Данціг? — спитала в мене Кет, посмоктавши морозиво.

— Ніде,— сказав я.— Такого міста вже немає. Воно було до війни, і щоб воно повернулося, хочуть почати війну спочатку.

Кет колупнула морозиво ложечкою і демонстративно втратила інтерес до походу, що гуркотів барабанами й міддю, заважаючи нам зосередитися на бесіді.

— Що ви робили в парку? — посміхнулася Кет і примружено глянула на мене.— Ви ж приїжджий?

— В Америці всі приїжджі. Навіть ті, хто святкує якісь річниці приїзду, як ці, на параді.

Мені не хотілося, щоб Кет втягла мене в довгу балачку, де вона не все розуміє. Я вже втомився від нашої з нею байдужої добродушності, від чужої біди та чужого нахабства, від чужої урочистості — в нью-йоркський день цього напхали доволі. Ми ще трохи поїли морозиво, і я написав свою адресу й телефон на візитній картці. Над нами — просто над парасольками кафе — тріпотів прапор з полум'яним серцем і словами про любов до Нью-Йорка.

— Не хочеться вже блукати містом сьогодні, Кет,— сказав я втомленим і немолодим голосом, щоб вона відчула.— Ти зателефонуй мені...

— Угу,— сумно глянула Кет і так само сумно всміхнулася, від чого я ще раз відчув, як їй зараз самотньо.— Ви таки приїжджий. Американець спробував би мене спокусити. Чи щось іще в цьому дусі...

— А що буває в цьому дусі? — спитав я.

— Подзвоню вам, раз ви такий,— сказала Кет і сховала мою візитну картку, не читаючи. На картці було вказано, з якої я країни.

...Нині вранці президент Рейган у черговий раз погрожував нашій країні своїм виразним голлівудським пальцем і всіляко нас лаяв. Це треба бачити, бо за президентом, як правило, говорять дрібніші балакуни, які доводять, що головні американські турботи пов'язано виключно з нашою країною. І слова «Я люблю Нью-Йорк!» лунають як заклик захистити бетони рідного міста, причому захистити саме від мене й моїх співвітчизників.

До речі, ще про любов. Спостерігаючи всі тутешні антирадянські забави, розуміючи, скільки тут робиться, щоб оббрехати нас і наших друзів, я думаю, до чого ж ми буваємо добрими — до безтурботності, до чого гостинними буваємо, навіть там, де воно й ні до чого. Щойно придбав

я нью-йоркську «Дейлі-ньюс» і просто на вулиці, йдучи, прочитав там нотатки якогось бігуна, наївно запрошеного в Москву для участі в марафоні, а згодом — і до інших міст. Чомусь я уявляв читаючи, як в нас з тим типом носилися, — знаю ж: питали, чи йому кросівки не тиснуть і чи подобається номер з вікнами у двір. Від щирого серця гудували, приймали і не думали, що почитаємо фейлетончика, написаного від імені того бігуна Арті. Як же він знущався з нашої гостинності! Як він гикає, згадуючи про випивку із покидьками і про те, як продав свої бігові черевки! Спогади того Арті дуже вибіркові, але, як не дивно, теж пов'язані зі словом «любов»: «Я роздав чимало значків «Я люблю Нью-Йорк» людям, з якими бачився, — каже нью-йоркський марафонець. — А з ким бачився? В Києві, у парку, я пив пиво з молодим радянським стоматологом та з іншими. Всі вони дуріють від Елтона Джона й Бітлів. Вони їх слухають по радіо «Свобода»... Такі-от молоді радянські громадяни й симпатизують Америці». Виходить, і в Києві був марафонець, і в Києві познаходив приятелів до смаку; і в Києві йому показували щось варте уваги, а запам'ятав він пивні пляшки на лаві.

Отак.

Чужа душа справді буває темненькою, особливо як хлюпнути туди чогось чорного.

Так що «у світлі вищенаписаного» мені було навіть цікаво, чи озветься Кет.

Втім, попрощавшись із Кет і не уздрівши довкола себе нікого з людей знайомих, я, певно, знову повернувся на П'яту авеню, але — не на сьогоднішню. Оскільки я вже бачив один парад, хоч не роздивлявся його уважно, гадаю, що тему нью-йоркських парадів слід вичерпати, бо вони варті оповіді.

Річ у тім, що ньюйоркці обожнюють паради; в цьому в них — щось від психології російських царів, які вважали за можливе цілі дивізії вбирати й муштрувати виключно для церемоніальних маршів.

Нью-йоркські паради складаються з елементів, що повторюються; можна з упевненістю сказати: хто бачив один парад, бачив їх всі. Після німецького, назагал не надто довгого, в наступні неділі відбулись іще польський та латиноамериканський паради. А єдиний парад провадиться в понеділки — це найвідоміший, той, що на День Колумба.

Вважається, що Колумб відкрив Америку в другий по-

неділок жовтня. Цей день у країні є вихідним; ополудні на святковій П'ятій авеню всі крамниці зачинено — починається похід! Програму його оголошують наперед; цього року колони рухались від 44-ї до 86-ї вулиці — цей простір відгородили синіми поліційними бар'єрами; щоб перехожі не перебігали через вулицю й не плуталися в ногах у маніфестації.

Попереду гарцювала кінна поліція в шоломах (вони їдуть попереду всіх парадів), потім їхало трохи поліції в автомобілях. Йшли невеликі загони військових шкіл (це буває не завжди), армія — справа державна, і курсантів делегують лише на офіційні марші. Армійська частина параду хотіла, щоб її запам'ятали: загони тупали на місці, стукали прикладами й крутили карабіни довкруг руки. Один номер був цирковим — перша шеренга під музику, не озираючись, одночасно кидала свої карабіни назад, через голови, в задній шерензі карабіни ловили. Потім весь загін повертався кррру-гом, задня шеренга ставала першою, і тепер вже вона кидала карабіни назад. І ще один раз поверталися.

Крім поліції та солдатів, у поході було чимало красунь — це міс різного рангу, тобто дівчата, обрані першими красунями за місцем роботи чи проживання. Красунь, як правило, вистачає на всі паради, хоч красуні розмаїті (на німецькому параді крокували крутозаді грудасті Брунгільди в зелених камізелках і черевиках без підборів). Йшло дуже багато оркестрів, переважно духових, які не шкодували зусиль, стрясаючи нью-йоркське повітря. Оркестри також бувають завжди, найчастіше ті самі.

Що в цей День Колумба було особливим, так це два кандидати в губернатори. На початку листопада відбудуться вибори, до середини жовтня лишилося двоє претендентів на посаду — від республіканців Лео Лерман (мультимільйонер, власник мережі універмагів, який вже до Дня Колумба витратив на свою виборчу кампанію близько семи мільйонів особистих грошей); від демократичної партії — Маріо Куомо (заступник теперішнього губернатора, витратив близько двох мільйонів). Прихильники Куомо несли плакат: «Маріо в губернатори! У нього є досвід, якого не придбаєш за гроші!» Сприйнявши це як натяк на своє багатство, Лерман ішов у широких фермерських шлейках і в сорочці без краватки, всім виглядом демонструючи, до чого він простий хлопець. За ним несли плакат з категоричним формулюванням: «Хочемо Лео в губернатори!»

Випереджаючи події, скажу, що оберуть Куюмо, який дуже відверто декларував свою незгоду з рейганівськими економічними принципами. Оголошуючи наслідки виборів, теледиктор всміхнувся, ще й пожартував відносно того, що, мовляв, дружина вліпить Лерманові за викинуті гроші. Хоч всі знали, що великі посади в Америці дорого коштують, а походи в шлейках — із сфери забав. Президент Рейган фасонить у ковбойських чоботях — то й що?

От, власне, й усе про паради. Можна додати, що частина оркестрів — негритянські, з танцями; інша частина — дамські, дуже смішні, бо дами поважні та в окулярах. Дуже багато публіки в маскарадних костюмах. Деякі королеви краси їдуть на колісницях, прикрашених квітами, — це вже якій як вдалося.

Над парадом пахне димом і смаженими каштанами, бо на П'яту авеню з'їжджається чимало торговців шашликами, горішками, фруктами і смаженими сосисками. От і все.

О, трохи не забув. Над колонами — безліч плакатів та надувних кульок з написами **I♥NY**. Кандидати в губернатори тиснуть руки всім бажаним, примовляючи «I like you» («Ти мені подобаєшся») чи «I love you» («Я тебе люблю»). Так що з любов'ю в них усе гаразд.

ПРЕСА (6)

З газети «Нью-Йорк таймс», 27 вересня 1982 р.

«Кампанії, пов'язаній з проголошенням гасла «Я люблю Нью-Йорк», виповнилось п'ять років, і з четверга місто святкуватиме цей ювілей. Свято відбуватиметься на борту трансатлантичного лайнера вищого класу «Скандінавія», який буде спеціально поставлено на якір в Гудзоні. Протягом ближчих тижнів найпрестижніші ресторани й клуби міста покажуть програми «Я люблю Нью-Йорк».

З газети «Дейлі ньюс», 28 вересня 1982 р.

«82-річну жінку застрелили в неї удома при спробі пограбування в Грінвіч Віледж, — а мешкання це за рогом від апартаментів мера міста пана Коча. Поліція повідомляє, що Хетту Зальцман вбили одним пострілом у шию зліва...»

**З газети «Нью-Йорк пост»,
28 вересня 1982 р.**

«Три героїчних полісмени стрибнули учора вранці в Іст-Рівер, щоб врятувати жінку, яка скочила у воду з метою самогубства. Полісмени були в річці протягом 20 хвилин, приборкуючи жінку, яка не бажала, щоб її рятували...»

**З газети «Дейлі ньюс»,
27 вересня 1982 р.**

«Безробітний чоловік в Куїнсі застрелив свою 21-річну подругу, а потім застрелився сам в літньому будиночку, де вони жили...»

Примітка:

Я не обираю дні — просто взяв навання чергові парадні дати й кілька непарадних повідомлень — теж навання. Коли по П'ятій авеню йшли чудові паради, а в театрах і концертах — вистави світового класу, сенс і спрямування життя визначались не тільки цими. Паралельні світи перетиналися, і в пунктах перетину крапотіла кров...

ЛИСТ (5)

Мила моя,

так сталося, що я дуже часто і щонайменше по півгодини розмовляю з новою своєю покоївкою. Вона полька, нещодавно тут; в неділю замість неї буває інша жінка, бо моя покоївка ревна католичка й неділю проводить у молитвах і роздумах про матерії неземні.

У газетах чимало пишуть про те, що в Нью-Йорку грабують церкви, і про те, як чинять з черничками, зловленими в неосвітленому завулку. Напевно, парафіяни обмінюються між собою живими подробицями злочинів, пов'язаних зі світом релігії, бо моя покоївка доповнювала газетну інформацію досить мальовничими деталями. Звичайно вона приходила саме в обідню перерву, і доки я готував собі їсти, покоївка розповідала мені про все, що трапилось у місті з віруючими й атеїстами. Оскільки англійська мова мові покоївки на дві третини складалася з польських слів, слухати її було мило, і я все не наважувався сказати інформованій католичці, щоб вона знайшла інший час для візитів. Одне послаблення завжди тягне за собою інше -- покоївка прибирала гірше й гірше, а я мовчав.

Вчора я побачив, що в обідній час ліжко у моєму номері не застелене, а килим не метений, тільки рушники змієно. Повертаючись по обіді до ООН, я сказав адміністратору, що покоївка може й завтра прибрати пізніше; мені навіть зручно, щоб вона поралася в номері, коли мене там не буде. «Як це? — перепитав адміністратор.— Як це? Дайте мені глянути на ваш номер. Покоївка відпросилась раніше й сказала мені, що все в неї зроблено».

Адміністратор уважно оглянув моє ліжко, особисто застелив його, перепросив, і ми вийшли разом.

Назавтра рано покоївка прибігла до мене, ридаючи ридма. «Він мене вигнав,— повторювала вона крізь хлипання.— Він мене вигнав і сказав, що тут тобі не вдома!..» Нічим допомогти своїй покоївці я не міг, але, виходячи, сказав адміністраторові (чергував уже інший), що до вчора я не мав претензій до прибирання в номері. Адміністратор всміхнувся. Не знаю, як вони уладили (можливо, допомогло, що ліжко мені розкрутив і розкидав стільяр, який щось лагодив), але на своєму поверсі я дівчини вже не бачив. На поверсі запанувала велетенська негрятянка, яка широко всміхалася й показувала фото своїх дітей. Звали її, здається, Бетсі, вона вірила в бога, але бог її був спокійний, баптистський, до якого ніколи не приїздили єпископи або кардинали і який лише в неділю скликав своїх прихильників на бесіду й колективні співи. Ми розмовляли про життя в місті, про працю поліції, бо в Бетсі були приятелі в поліції. Вона мені оповідала, як нападають на полісменів («Так, так — для бандитів немає нічого святого!»), про те, що діється на бруклінських цвинтарях і чому мандарини в лотошників. Місцем нова покоївка пишалась, тому житло моє завжди було вичищене до дзеркального полиску, та й сам я не надто смітив — ніколи...

РОЗДІЛ 4

Після давньої розмови з Марією, після бесіди з Кацом я знав, що мені потрібно з'їздити на емігрантський цвинтар. З'явилась можливість — і поїхав. Цвинтар був швидше вигородкою в давно розпланованому океані американських акуратненьких поховань, але хатку сторожихи я знайшов легко — все було, як я запам'ятав з оповіді. Мені під слово честі дали ключ, і я відімкнув ключем тим, мідним,

з хитрою борідкою, невисокі чавунні дверцята, через які, власне, й перелізти було б неважко, але непристойно, чи що...

Вже сто разів я думав про те, чому це так легко вдається мені встрявати до чужих справ, та ще й таких, що, зачепивши одну, я зразу вплутуюся в десять наступних. Вдома, ведучи регулярні радіопередачі, я діставав скарги від людей, які вважали, що в мене стане часу, влади й ентузіазму, щоб все з'ясувати. Коли ж я не з'ясовував швидко й на радість скаржників, — той сигналізував куди слід, що й сам я сякий-такий; обмірковуючи пояснення, я міг лише замислюватись над поворотами подій й складнощами авторитету.

Так чи інакше, на цвинтар я ішов зацікавлено: всякий цвинтар узагальнює дуже багато знань про сьогоднішній стан народного життя і народної душі. В повазі до предків — чимало доказів того, чи нащадки вміють любити і наскільки любов їхню простерто в часі; це завжди почально.

Марти, в якій мав я просити ключ, мені побачити не вдалося. Бабця, що зустріла мене, повідомила: Марта з Уолтером пішли гуляти, а ключ вона мені дасть, але просить пожертвувати на ремонт огорожі, скільки можливо; я поклав долар до кухля біля входу.

Мідний ключ, чавунні дверцята, доріжки, всипані жовтим піском, — все це можна було передбачити. Безумовно, тут знаходили спокій люди з достатком; все це коштувало грошей — і мармурові пам'ятники, і ключ, і чавун, і пісок. Але репутабельність цвинтаря була стриманою і, звісно, сумненькою. Ряди могил з прізвищами, часто з титулами й званнями, яких давно вже немає, свідчили про вичерпання, завершення життів, які починались не тут, бо тут не можна було стати поручиком Преображенського, ротмістром Текінського полку чи навіть «товаришем міністра торгівлі». Не можна тут було стати й офіцером ганебної дивізії СС «Галичина» часів минулої війни і власником кондитерської фабрики в довоєнному Львові. Вони всі дивним чином уладили справи між собою, відколи стали землею чужої країни, далекого континенту. Проклинаючи іноді один одного за життя, вони спочивали поряд — царські й денікінські капітани, офіцери власовської РОА, бандерівці різних рангів. Цвинтар був переважно військовим; чи то на програних війнах легше назбирати грошень на пам'ятник, чи так було замислено

від початку, але цивільних під тутешніми мармурами було зовсім небагато — в землі усе, напевно, було золотим та зеленим від зотлілих парадних погонів і аксельбантів.

Мені вже не раз доводилося бачити емігрантські цвинтарі, розкидані по цілм світі. Однією з головних об'єднуючих їх прикмет було старанне бажання увічнити в останньому написі всі, навіть перебільшені, звання, пов'язані з втраченою вітчизною. Пам'ятники виглядали, наче анкети: «Тут спочив Іван Воронін, купець та блукалець, австралійський негоціант, батько трьох малюків. Він прожив недовго, та пам'ять кричить до неба — кращих, як він, не треба!» Далі йшли дати, і, незважаючи на поетичний зрив наприкінці, така епітафія була типовою. Як правило, написи на каменях були миролюбними; хіба що на одній-двох літери складались в погрозливе «Твій дух засяє над Чортковим!» чи «Додому повернусь, як дух!». Всіх тут єднала така загубленість у велетенському світі, така від'єднаність від землі, по якій вони навчались ходити, і від тієї, в якій вони спочивали, що двозначне оголошення «Категорично заборонено порушувати спокій і комфорт кожного, хто тут відпочиває», виглядало маршим нагадуванням. Більшість з похованих тут були приїжджими — така спільність відрізала їх від багатьох земних суєт, від квіточок у консервних бляшанках на могилі, від онучиної стрічечки, пов'язаної на куці в бабусинім узголів'ї. Люди, покладені тут, заповіли гроші на похорон, і все їм обладнали як слід, але померлі були деревами, чиї корені в'юнилися в далекій звідси землі. Скільки поколінь твій рід має жити на світі, щоб земля, де він живе, стала Вітчизною?

Ще я подумав, що на зотлілих долонях багатьох тутешніх покійників чимало непробаченої крові; за багатьма — порушення присяги, розстріли співвітчизників і втеча світ за очі. Навіть смерть рівняє не всіх: дуже багатьом із закопаних тут я б живим руки не подав. Вони закопувались в чужий ґрунт, як пірнали колись в окопи програних ними воєн, а я ішов цвинтарем, де не було ні братів, ані братських могил.

Хто любив їх? Невже — ніхто? А як співіснувала у багатьох з них здатність до любові із здатністю до зради?

Можливо, є в них родичі й комусь з родичів сумно. Але народ цього цвинтаря не оплакував, а значить, вмирали вони гірко, а комусь і озирнутися в бік Вітчизни було моторошно.

На доріжці став чоловік, без церемоній огледів мене й мовив:

— А я вас не знаю...

— І я вас, — відповів я не вітаючись і сів на лавці зручніше.

— Добридень, — сказав чоловік. — Моє прізвище Кравченко. Як ви сюди потрапили?

Я сказав, що зазирнув сюди з простої цікавості. Де живу? На Манхеттені. Я розповів про мідний ключ і навіть показав його. Не розповів лише про Марію, але й мови про це не було.

— Ви читали? — спитав Кравченко. — На Куїнсі вирішили реставрувати старий цвинтар. Вже ніхто не знає, кого там поховано, але жителі вирішили порозгрібати старі надмогильні плити й прочитати імена. Це в Озон-парку, знаєте? Вони вже з'ясували, що триста років тому там було родинне поховання якогось голландця Ван-Вікленса, й прочитали на пам'ятниках прізвища Райдер, Дарленд, Лотт, Рівз — нікого такого зараз серед місцевих немає. Час минув, і люди минули...

— Не чув, — відповів я. — А у вас є тут родичі?

— В мене там родичі! — Кравченко змахнув рукою кудись в бік горизонту. — В мене на цьому цвинтарі немає нікого рідного. Тільки знайомі. Наприклад, моя колишня квартирна господарка та її сестра, кілька колег по недільних походах до церкви. Я, знаєте, ніхто — навіть не називаюсь вам повними іменами і званнями, бо ті, що вдома були, втратили значення, а ті, які я тут здобув, не дають підстави для вихвалянь. Нехай буду я для вас просто Кравченко, та й годі. Вашим іменем не цікавлюсь, до того ж тут люблять вигадувати собі красиві життєписи й імена. І ви, може, такий?..

Чому б я мав ображатися? Кравченко був відвертий з байдужості, з того, що на мене він чхати хотів. Він поліз до кишені, дістав газетну вирізку, розпростав її на коліні й простягнув мені:

— Читали? Де тільки наших не колотять? А цей, здається, з відомої білогвардійської родини...

Я взяв паперовий прямокутничок, витнутий з «Нью-Йорк таймс» за 26 вересня — повідомлення агентства Асошіейтед Прес:

«Повітряний пірат захопив літак авіакомпанії «Алітлія» з 109 пасажирами в рейсі з Алжіру до Рима й примусив екіпаж приземлитися на Сіцилії, де його заарештувала

поліція. За даними агентства ЮПІ, арештований Ігор Шкуро мешкає нині в Римі й користувався паспортом, виданим йому рік тому в Сідней, Австралія...»

— Знайомий?

Кравченко знизав плечима:

— Я його не знаю, він на тридцять років молодший. Там пишуть, що він раніше жив у Ленінграді, то вам його ліпше знати б...

— А хіба по мені видно, з якого я дому?

— Аякже?! У вас багато ще домашньої впевненості, ви ще силу за собою почуваете. І владу...

— І що, воно отак просто з мене й струмує?

— Отак просто. Знаєте, людина, трохи тут поживши, стає зовсім іншою. Ми запитуємо інакше, розмовляємо по-іншому, інакше живемо й вмираємо. Коли ти розумієш, що опинився в країні, де тебе не чекали, починаєш перед нею запобігати. Навіть здобувши тут незалежність, живеш озираючись, намагаючись збагнути й засвоїти чужі правила. Ви давно тут?

— Недавно, й скоро поїду звідси.

— Додому? — спитав Кравченко. — Туди?.. — Й змахнув рукою, як змахують, даючи команду «Вогонь!»

— Туди, — сказав я і глянув у напрямку, вказаному Кравченком.

Понад білими квадратиками розпластаних у траві й ледь піднятих надмогильних плит, над лісом білих і чорних хрестів зводилися далекі стіни великого міста, але відчувалося, що простір до хмарочосів не просто пустка.

— Еге ж, — вгадав Кравченко. — Там американські кладовища, а цю діляночку емігранти купили колись, відгородили, щоб і після смерті жити у власному гетто, перебувати серед одновірців, бо одностумців людина довкола себе не має ні при житті, ані після нього. Точніше — буваш серед тих, хто міркує, як ти, але ніколи не знаєш, кому можна повірити. Я вже вам казав, що не люблю називатися і не питаю імен. Так брешуть менше.

— Ви злий? — поцікавився я.

— А ви добрий? — відгарикнувся Кравченко. — Розумієте, вас прикрито, у вас є тили. А в мене? Могила квартирної господині? Дванадцять місць служби за двадцять років?

— Повертайтеся...

— Пізно. Якісь там грішки за мною є, хоч не такі, щоб за них розстрілювали. Просто — пізно мені. Не хочу я ні

перед ким виправдовуватись і не хочу починати спочатку. Годі. Ви розумієте?

— Ні,— сказав я.

— Нью-Йорк — це джунглі. У вашій пресі часто вживають це означення, але я вважаю місто джунглями в тому розумінні, що воно може сховати у собі кожного, прогнуде кожного, хто вмiє знаходити й здобувати їжу, розрізняти що до чого. Це місто без майбутнього, але в тому розумінні, що тут живуть виключно для сьогодні. Спромігся — ну, то й живи зручно і їж смачно, користуйся усіма життєвими благами, за які здатен платити. Все сьогодні, нині, негайно...

— А завтра? — спитав я.

— А завтра під пилом і травою відшукають цей цвинтар, як отой голландський в Куїнсі, й не зрозуміють ні прізвищ на каменях, ані доль тих людей, яким належали прізвища...

— І все? — глянув я на Кравченка, бажаючи зрозуміти, наскільки він переконаний в тому, що говорить.

— Якби я був глибоко віруючою людиною,— сказав Кравченко,— то задовольнився б царством небесним. А так — навіть пані Марта, шеф цього пантеону, запрагнула любові земної й поцупила сина у своєї ж сестрички.

— Як то поцупила?

— А так! Місто це до гостей байдуже, самі знаєте, а Марта запросила родичів з СРСР і дала їм трохи більше уваги й любові, ніж належить за тутешніми нормами. Ті й розм'якнули. А хлопчик зростав без батька, не в якомусь там наддостатку, він і зовсім приліпився до Марти. Вона йому велосипед купила, іще там щось, а коли хлопчачою мати вирішила з ним вертати додому, Марта почала процес про всиновлення племінника. І що б ви сказали на те? Хлопчику надали політичний притулок! Отаке!.. Ітимете звідси, занесіть ключ просто додому — глянете на усіх сразу...

— А що із справжньою матір'ю?

— Звідки я знаю? За американською статистикою, кожен, хто живе тут, протягом життя чотири рази тяжко травмується. Це в середньому. Жінку ту травмували тут вперше, якщо вона виживе, другий удар... буде легшим.

— А справедливість?

— Та полиште ви! — розсердився Кравченко.— Справедливість — це те, що вигідно дужчим. Сьогодні Марта дужча за свою сестру — ото вам і вся справедливість. А за спиною Марти стоять і помовчують люди, які вашої країни

ду-уже не люблять, — а таких тут доволі, — ви що, не розумієте?

Я раптом подумав: а коли б таке трапилося з моїм сином? Навіть мороз пішов поза шкірою.

— Пройдемося? — запропонував Кравченко.

— Та ні, я втомився, посиджу...

— Ходімо, ходімо. Ви не сидіти прийшли сюди, а про щось розмовляти — і я розбалакався, хоч поговоримо на ходу про різне. І нічого, що теми в нас невеселі. До речі, біблія не має в собі жодних вказівок про те, чи всміхався Ісус; здається, ще тоді в нього не було підстав до веселощів. А скільки літ минуло від різдвя Христового?

— Закінчується одна тисяча дев'ятсот вісімдесят другий, — мовив я, погойдуючи важким мідним ключем.

— Отож...

— Знаєте, — сказав Кравченко, коли я скорився йому і ми пішли алеєю до виходу, — в цій країні все вираховано й виміряно. В статуті Свободи у нью-йоркській гавані вказівний палець близько двох з половиною метрів завдовжки, й він чітко вказує кожному куди слід. Я сюди приїхав по війні, я з колишніх полонених наших, потрапив до американської зони окупації — звичайна справа, і вже скоро тридцять п'ять років, як тут. Усе було: жінки були, непогані посади були, — лиш любові не було. Тут, на еміграції, любов відчайдушна — люди в неї стрибають, наче хапаються за рятівне коло, а втрачаючи це коло, потопають куди швидше. Я знав, що коли впливу — то сам, а потону — ніхто й кіл на воді не зауважить... Тому он пацанові, — Кравченко вказав поглядом на підлітка, який сидів на лавці біля чавунних цвинтарних дверцят, — тому пацанові ще належить взнати й збагнути стільки, скільки він вдома зроду б не пізнав. Привіт, Володію!..

Хлопчик здригнувся й уважно глянув на нас.

— Як тебе звуть? — спитав я англійською мовою.

— Не старайтеся, він не розуміє, — сказав Кравченко.

— Як тебе звати? — перепитав я українською.

— А ви звідки? — зіщулився хлопчик. — Мені тета Марта казали, що ходитимуть за мною й випитуватимуть, і спокушатимуть...

— Як це спокушатимуть? — перервав я йому мову.

— До матусі, яка зрадила мене й привезла сюди; до татечка, який ще вдома нас зрадив; до країни, де...

— Не чіпай країни, хлопчику, — перервав я ще раз і навіть показав йому важкий мідний ключ в кулаці.

— А ви не перешкоджайте йому,— протягнув Кравченко з-за моєї спини.— Йому нині все ясно, як божий день. Нехай він вибалакається, доки йому здається все зрозумілим,— потім ой як складно й незрозуміло ще буде!..

— Не хочу я з вами балакати, а з мамою не поїду нікуди. Я тепер як — прийду до своєї колишньої школи й скажу, що покатався до Америки, й годі, хочу лишитися на другий рік і назад в піонери? Тета Марта каже, що...

— А хто тобі повідомив, що там школа ходором ходить, мріючи тебе в піонери повернути? Ти ж, коли їхав, від мами в класі не ховався, не лишився проти її волі...

— Залиште дитину в спокої,— сказала якась жінка, видаючи у мене з руки ключ. Глянула на нас із Кравченком.— Іди мети доріжку, ще ж нічого не робив сьогодні! І ви забирайтеся — не знаю, хто вас надіслав, але йдіть звідси. Як прийдете ще, то я скажу Кравченку, він вас застрелить; накажу — й застрелить!

Жінка розмовляла десь поруч, не стаючи мені перед очима. Я побачив, як побіг геть Володя-Уолтер, малий п'ятикласник, який міркував, наче доведена до краю доросла людина. Я витягнув візитну картку, написав свій телефон і подав Кравченку; той не читаючи кинув її в кишеню піджака й повільно пішов від нас, не реагуючи на запитання жінки: «Так застрелиш, Кравченко, якщо накажу? Тобі ж таке вже наказували, га?»

Я повернувся й швидким зором побачив невисоку чорняву жінку років п'ятдесяти, по брови запнуту хусткою.

— Можна поговорити з вами? — запитав я.

— Ні! — вже закричала жінка.— Я поліцію викличу!..

Спиною я відчував її недобрый насторожений погляд весь час, поки йшов із цвинтаря до шосе й навіть коли стояв з піднятою рукою, зупиняючи таксі. Коли вже сідав до машини, озирнувся — жінка все ще стояла й дивилася у мій бік. Ні хлопчика, ані Кравченка не було видно ніде.

ЛИСТ (6)

Мила моя,

на цій сесії ООН місця нашої делегації в третьому ряду ліворуч від трибуни, відразу ж за спинками крісел делегацій Саудівської Аравії та Судану. Я пишу «за спинками крісел», бо представники згаданих двох країн не часто відвідують засідання і ніхто не заважає мені

озирати камінні трибуни Організації Об'єднаних Націй. На вищій, синювато-зеленій, як морська вода, сидить Генеральний секретар ООН, головуєчий на сесії, та ще кілька високих осіб. Вони так високо, що знизу можна побачити хіба що голови їхні та ще окуляри, у яких відбивається світло розкиданих під стелею ламп. Час від часу головуєчий висловлює подяку попередньому промовцеві та надає слово наступному. А потім починаються дивні події: той, хто виступив, звичайно це міністр закордонних справ, зупиняється в проході між кріслами напроти трибуни, відвернений від неї, а делегати вишиковуються, щоб потиснути йому руку. Сесія триває, новий промовець повідомляє про свої погляди та погляди свого уряду на світові проблеми, але приблизно перші п'ятнадцять хвилин виступу половина залу промовця не слухає, а потискає руки. За всю сесію бачив я тільки один виняток: до представника Ізраїлю Іцхака Шаміра після його виступу підійшло лише троє...

За кілька останніх років рівень зненависті в Нью-Йорку зріс у кілька разів; творці ненависті, особливо зненависті до соціалізму, підкреслюють, наскільки вони задоволені й певні себе,— це не додає впевненості у роботі ООН. Коли уряд Рейгана оголосив, що саботуватиме роботу Об'єднаних Націй, якщо з сесії видалять Ізраїль (а до того йшло), коли, що називається, викручують руки делегаціям малих країн, коли західні країни на чолі з США торгують з расистами із ПАР, напруженість в міжнародній спільноті росте. Осколки від бомб агресорів, що вибухають в Лівані, придушені в Америці страйки, безробіття і безпорядки в самих Штатах — все це рикошетом стьобає по стінах ООН, де з болем відчуваєш, як велика держава, що приймає сесію світової спільноти в найбільшому своєму місті, сама захлинається від ненависті й невирішених проблем. Якщо ООН — це дзеркало, то нині воно відбиває обличчя людства, що стоїть перед такими поважними проблемами, як ніколи. Коли зал Генеральної Асамблеї здригнувся від овації, вислухавши радянські мирні пропозиції, які проголосив А. А. Громико, то це зовсім не означало, що в залі додалося марксистів: просто слова надії цінуються тут все вище. Я озирав зал під час промови радянського міністра: ніколи ще від початку сесії не було стільки уваги на обличчях розумних і досвідчених дипломатів; лиш американська представниця, пані Кіркпатрік, демонстративно вийшла. Це знову нагадало про те, що

океани злості вже добре можна побачити, їх помічено на картах, репутації в країн та людей складаються надовго, і це дуже важливо.

Зі стелі приміщення Генеральної Асамблеї круглі світильники надсилають кожному з присутніх ту саму порцію світла; потужні кондиціонери женуть до кожного ту саму порцію повітря. І лиш слова приходять до всіх по-різному. Втім, запам'ятовуються не лише слова...

Оскільки між мною і трибуною два ряди порожніх крісел, то охоронці, які сидять і стоять обабіч трибуни, дивляться просто на мене. Це здорові, навіть здоровенні чоловіки в чорних костюмах та з умовним значком на лацканах, щоб легше пізнавати один одного. У чоловіг під піджаками — зброя, в кожного — радіотелефон: в разі чого, вони можуть викликати підмогу, а то й самі постріляють в кого слід. Нікому не вірячи, уважні очі обдивлялися ряд за рядом, і мені було неспокойно від напруженої уваги добре озброєних людей.

Коли сьогодні виступав державний секретар США, охоронці посідали й на вільних кріслах у залі, а один прирмостився навіть на бічному делегатському кріслі суданської делегації. Віп був зовсім поряд, і я чув (чи мені здавалось, що чую?) запах шкіряної амуніції та доброго солдатського поту, розбавлений ароматом квіткового одеколону. Американський держсекретар казав таке, що солдатські аромати могли долітати і з трибуни, але мій сусіда, що розсівся на суданському кріслі, був ближче, і я подумав раптом — можливо, це і є запах зненависті. Звичайний земний запах: шкіра, дешевий одеколон, зброя з мастилом. Поки держсекретар пояснював нам, до чого ж Америці потрібно бути озброєнішою за всіх, я спостерігав, як довга черга потискає руку грецькому міністрові закордонних справ, який щойно скінчив промову, а спереду від мене сопів здоровенний чоловіг в чорному костюмі, пильний, навчений убивати віртуозно й швидко. Під пахвою в чоловіги вигрівався пістолет, мовби термометр у хворого, а мені схотілося знати, чи є в охоронця діти, про що він з ними розмовляє, коли приходить додому. Діти розпитують, що таточко робив цілий день, а таточко розказує, що він був як пістолет, знятий із запобіжника. Чи тато їм нічого не розповідає? Можливо, татові заборонено?

А коли я побачив тоненьку білу дротинку, що тяглася в чоловіги з лівого вуха, я його пожалів. Це була лінія зв'язку з іншими охоронцями, розкиданими по залу. Пев-

но, і то була праця, як всяка інша, просто з іншим рівнем ризику. Дивиться ж контролер, щоб ніхто не прослизнув до кіно без квитка: так і тут...

Про контролерів — окремо. Доки в штаті Нью-Йорк лиш готують новий закон про заборону приватного володіння короткодульною ручною зброєю (а в країні у тому приватному володінні вже 55 мільйонів револьверів і пістолетів), в Чікаго (згідно з оонівськими формуваннями) внесено законопроект про заморожування приватних озброєнь на сучасному рівні. Зате в місті Кеннесо, штат Джорджія, прийнято закон, що зобов'язує кожного мати вдома пістолет чи гвинтівку... Тема це відома, нашими й ненашими публіцистами обговорена неодноразово; просто я вкотре хочу підкреслити очевидну істину, що зброя, як всяка інша річ, власної волі не має. Але коли бажання вбивати (чи просто з'ясувати взаємини за допомогою сили) поєднується з безмежними технічними можливостями до вбивства, виникає ситуація, що вразила сьогоднішню Америку й приносить їй усе більше лиха. Визначає спосіб життя і все, що ним породжується! Що ж до Нью-Йорка, то це найбільше місто в країні, але живе воно за тими ж правилами, що й решта. Це багаточислове життя; щойно я підряд вислухав у останніх новинах, як в Міннеаполісі дитині пересадили печінку, що вже винайдено комп'ютер, який синтезує людську мову, але водночас...

В Нью-Йорку неможливо попередити все, що може з людьми трапитися поганого. Нещодавно скандал трапився у най- (чи одному з най-) знаменитішому нью-йоркському готелі «Уолдорф-Асторія». Просто під час ф'єрчного прийому на честь високих філіппінських сановників, тоді, коли готель було аж перенасичено детективами із дротинками з вух, там вбили жінку...

ПРЕСА (7)

З газети «Нью-Йорк таймс», 24 вересня 1982 р.

Співробітницю банку було вбито ударами ножа в готелі «Уолдорф-Асторія». Жертвою була 30-річна Кетлін Уільямс, віце-президент банку «Чейз Манхеттен» з міста Мехіко. Її знайшли на сходовій клітці 19-го поверху, за неповних дві години по тому, як вона оселилася у готелі.

**З газети «Нью-Йорк пост»,
28 вересня 1982 р.**

«Вчора «Чейз Манхеттен» та «Уолдорф-Асторія» встановили нагороди по 5 тисяч доларів кожна за інформацію, що вестиме до виявлення убивці. Капітан Юджін Барк, який очолює слідство, сказав нашому кореспондентові, що близько 350 з 1800 працівників готелю вже допитано в прагненні більше дізнатися про убивцю, яким міг бути і той, хто живе в готелі, і той, хто тут працює...»

**З журналу
«ЮС ньюс енд уорлд ріпорт»,
27 вересня 1982 р.**

«Уряд зовсім нездатен хоч щось вдіяти з вуличними злочинами, але це не спиняє політичних лідерів обох партій в обговоренні теми... Злочинців не можна буде усунути з вулиць, доки не знайдуться гроші на утримання поліції, щоб ловити їх, на будівництво тюрем, щоб їх там тримати...»

**З газети «Нью-Йорк пост»,
9 листопада 1982 р.**

«Власник крамниці зброї вбив трьох чоловіків з автомата і одного поранив, коли вони грабували його зброю. Хеншен, 42-річний колишній полісмен, сказав, що він наставив свою автоматичну гвинтівку М-16 на чотирьох чоловіків, які вдерлися до його виставочного залу й почали розхапувати зброю. Коли він наказав чоловікам зупинитися, принаймні чотири дула повернулося у його бік. «Ми з цими людьми протистояли. Я зрозумів, що — чи я, чи вони»,— сказав Хеншен. Однією автоматною чергою він поклав усіх чотирьох, перше ніж вони встигли вистрелити...»

ЛИСТ (7)

Мила моя,

сьогодні я дістав дивний лист. Якийсь священник, Брюс Ріттер, заадресував конверт офіційними титулами й надіслав його на радянське представництво при ООН, і я подам той лист сюди таким, як він є. Але перед тим — ще одна вирізка, яка стосується тутешніх батьків та дітей. Втім, цитувати її дослівно немає сенсу. В газетах дрібними літерами, як про щось зовсім буденне, повідоми-

ли, що якийсь Девід Лопес, 23 років, посварився зі своїм 45-річним батьком і вистрелив тому в обличчя з рушниці. Не знаю, що то за батько був і що за син, але взаємини вони з'ясували саме таким чином.

Про дітей-убивць та про батьків-убивць (тема, що хвилювала людство іще на зорі літератури — в міфах, у біблії, в давньогрецьких трагедіях, у Шекспіра) тут пишуть весь час; тема популярна, але така нелюдська, що звикнути до неї не можна. А нещодавно повідомили про закон, введений у більшості штатів, згідно якого дитина, яка пристрелила батьків, не має права на спадкування батьківського майна. Отже, є навіть закон для захисту — кого? Вже на початку свого перебування в Нью-Йорку я припинив окреслювати в газетах повідомлення про збройні конфлікти «батьки-діти» — самому потім жити не хочеться. Між паперами запала вирізка, зроблена у перший тиждень після приїзду — «Нью-Йорк таймс» від 26 вересня повідомляє, що якийсь Джордж Бенкс, 42 років, застрелив тринадцятеро людей за одним разом, між ними п'ятеро власних дітей. Колись я думав, що на таке здатен був лиш гітлерівський міністр пропаганди Йозеф Геббельс, який здихав у оточеному нашою армією Берліні, виявляється, ні...

В деяких людей тут ненависть розвинулася навіть там, де звичайно розвивається любов, і в цьому душевному збоченні — гіркий до муки сенс. Я повертаюся до проблеми батьків і дітей, беручи до рук лист згаданого мною священника Брюса Ріттера. Він хоче допомогти дітям, позбавленим майже усього — дитинства, любові, батьків...

Звичайний лист з пошти нашої місії при ООН:

«Дорогий друже!

...Вероніці було одинадцять років, коли я зустрів її. На той час її вже одинадцять разів заарештовували за проституцію... Свого дванадцятого дня народження Вероніка не дочекалася. Її викинули з вікна десятого поверху. Можливо, це зробив сутенер. Можливо, клієнт. До відповідальності не притягали нікого. Тисячі кинутих і таких, що пішли з дому, дітей, як Вероніка, пізнають таке, чого б їм краще й не знати. Їх збито з дороги, їх експлуатують і ввергають у гіркі випробування. Яюсь зимоюї ночі 1969 року шестеро безпритульних підлітків постукали до мене у мешкання на Іст-Сайді, де я займався добродічною діяльністю для бідних. Вони втекли від наркоманів, які хотіли експлуатувати дітей, як сутенери. Спершу вони

пристали до незле влаштованої пари в Йонкерсі, штат Нью-Йорк. Ціна, яку ця пара запросила за свою «гостинність» в 14—17-річних дітей,— зніматися в порнографічних фільмах, які вироблялися просто в мешканні. Тієї ночі я надав підліткам притулок. Наступного дня прийняв чотирьох їхніх друзів. Це був день, коли і я з'ясував для себе, що ніхто — ні заклади соціального забезпечення, ні ради по роботі з молоддю, ні лікарні, ані бюро по охороні дитинства — не бажає відповідати за них...

Я вірю, що кожному дитину належить оточити чуйною допомогою, якої вона потребує, щоб розірвати з минулим й зробити свій життєвий вибір. Будь ласка. Зробімо разом хоч що-небудь. **Сьогодні ж**, поки наступне молоде життя ще не знищено... Допоможіть мені надати цим дітям те, чого вони потребують: їжу, притулок, одяг, медичне обслуговування, освіту, працю...»

Мій кореспондент просив грошей, дуже переконливо просив, і якби в мене гроші були, я, звичайно, послав би йому. Але таких листів надходить чимало, і негаразд, напевно, справи в Нью-Йорку, якщо в радянське дипломатичне представництво звертаються з проханням допомогти в порятунку американських дітей. Коли на висоті революції наша країна, змучена, знекровлена, голодуюча, взялася рятувати безпритульних,— це було якраз в період чергових американських «блокад і санкцій» проти Радянської влади,— ми добре розуміли, що майбутнє країни має бути збережене,— тільки країна, яка не вірить у власне майбутнє, може не берегти його. Багато десятків тисяч американських дітей, які щороку зникають в поросі доріг та міських нетрищ,— це знову не лише тема для розмови про чужих дітей, це тема для розмови про чужий спосіб життя. Ти пробач, що я в листах часом користуюся термінологією наших підручників, а не лише наших бесід. Але що діяти, коли ілюстрації до багатьох книжок доводиться побачити через стільки років по тому, як ми їх позакривали. Взагалі здається, що час забирає з собою найбільші власні муки й приниження — в крайньому разі, консервує їх у підручниках... Але що це? Повертаючись до проблеми різних поколінь та взаємин між ними, наведу маленьке повідомлення з «Нью-Йорк таймс» за 8 листопада: «Члена неонацистської групи було заарештовано за убивство підлітка, який повідомив поліції про поширювану в трьох школах расистську літературу. Тіло Джозефа Гувера, 17 років, було виявлено 13 жовтня з вісьмома вогнепальними

ранами в голові... Перрі Бернар Варган, 41 року, якого підозрюють у вбивстві, знаходиться під арештом з недільної ночі...»

Складно це — взаємини між людьми різного віку, різної моралі, різних, різних, різних...

ЛИСТ (8)

Мила моя,

вислів Козьми Пруткова: «Якщо хочеш бути щасливим — будь ним» — найбільше пасує американцям. Тут люблять казати, що кожен успіх «селф мейд», тобто твориться власноручно. Можливо, у багатьох випадках так воно і є — в газетах люблять писати про везіння, поширюючи саме поняття і на гру в карти, і на спортивні лотереї, і на професійні кар'єри. З погляду везіння кокетливо оцінюють президентські вибори й наслідки марафонського бігу, виторг у лавці й наслідки голосування в ООН. Я сказав би, що чимало американців фаталісти або роблять вигляд, що вони фаталісти, хоч багатьом з них це заважає збагнути сутність явищ.

Віра перших іммігрантів у провидіння, яке допомогло їм подолати океанські шторми, приросла до приблизного в багатьох уявлення про влаштування світу й сформувала в так званому «середньому американцеві» дивовижну, просто-таки релігійну віру у «свій шанс». Шанс цей реалізують в губернаторських виборах (на початку листопада вони пройшли по країні), у заснуванні власних крамничок (я чув, як один продавець на Двадцять восьмій вулиці сказав другому: «Відтоді, як ми придбали цей заклад, нам не талашить»), в подружньому житті (ціла галузь кінопромисловості експлуатує цю тему), навіть в урядових проєктах. Часом це йде від небажання зорієнтуватися в явищі, часом — від прагнення спростити, а іноді від того, що не хочеться вірити в дійсність.

Наприкінці жовтня американська представниця в ООН Джін Кіркпатрік офіційно попередила, що її країна піде з Генеральної Асамблеї, якщо при голосуванні затвердять іранську пропозицію про вигнання Ізраїлю з сесії. Газети потім довго обсмоктували тезу про те, до чого ж останнім часом не талашить Ізраїлеві і як змінилася Організація Об'єднаних Націй, ота сама, на побудову штаб-квартири якої на своїй території Сполучені Штати пішли, ніяк не передбачаючи, що ООН завдасть їм таких клопотів.

Ну гаразд, тут, певно, саме час розповісти тобі про те, як виглядає Організація Об'єднаних Націй; Організація, слід сказати, з везінням пов'язана найменше. Тут досить закономірно відбиваються процеси, які відбуваються нині у світовій спільності.

Повернуся до початків. На 16 акрах території біля Іст-Ріверу — Східної ріки — зішлись представники 157 країн — всю земну кулю втиснуто на цьому п'ятачку. Щоразу на Генеральну Асамблею ООН з'їжджається тисячі зо три представників з усього світу — всі вони розміщуються в кабінетах та залах засідань, впритул приставлених до 39-поверхової споруди. Крім прибулих на сесію, в Нью-Йорку працює 5256 співробітників нью-йоркської частини секретаріату ООН (ще понад 15 тисяч працює на виїзді). У кожної держави в секретаріаті своя квота. Тут-таки буває близько двох тисяч щоденних відвідувачів (кажуть, що число їх зменшується) і триста журналістів, акредитованих при ООН. Цю людську масу пов'язано з Об'єднаними Націями прямим службовим обов'язком чи миттєвою (як екскурсантів) цікавістю, і люди ці товчуться на отих шістнадцяти акрах чи їздять по Нью-Йорку в машинах з дипломатичними номерами.

Терористи не раз планували й здійснювали вибухи в югославській, кубинській, радянській місіях — хіба лише в них? В представництві УРСР при ООН нещодавно зарівняли дірочку в стіні — з даху синагоги напроти стрельнули нам у вікно. Поліція розвозить охоронні бар'єри, ставить їх під дверима, перевіряє документи, а декілька полісменів мають шрами від ран, що лишились після вибухів бомб. Кубинські «гусанос» («черв'яки» — так звуть цих терористів) стріляли по ООН з міномета. Чилійські фашисти вбили кількох видатних противників Піночета, вони ж якось підірвали біля нашого представництва випадковий автомобіль, переплутавши його з дипломатичним. Так що усе це серйозно, хоч нашаровуються й дрібниці. Ну, приміром, отаке меланхолійне повідомлення з «Нью-Йорк таймс» за 30 жовтня. Це таке повсякденне повідомлення, що і його не виноситиму в рубрику «Преса»: «Коли холодне ранкове світло замерехтить у ці дні над Східною 67-ю вулицею, 50—60 підлітків збираються біля радянської місії при Об'єднаних Націях і заспівують псалми й молитви... Це учні єврейської релігійної школи, розташованої на Східній 78-й вулиці... А щодня в обідню перерву один клас відкладає їжу й приходить до місії СРСР, щоб провести молебень

після полудня...» Як ти розумієш, моляться вони (й дуже голосно) зовсім не за Радянську владу. Але коли б тільки це... Я ніколи, навіть в літа свого голодного дитинства в зруйнованому війною Києві, не чув такої густої лайки, як та, що її вивергають у мегафони, спрямовані на вікна нашого дипломатичного представництва. В Нью-Йорку це справа звична; на мить я уявив, що вчинилося б, якби зробити щось подібне в Москві напроти американського посольства, наприклад; скільки б різних «голосів» поливали нас радіобрудом і чого б не наплели про нас в тутешніх газетах.

Гаразд, повернемося до ООН. З нашої преси ти, напевно, достатньо знаєш про роботу Об'єднаних Націй. В усякому разі, ми давно вже тут задаємо тон усім мирним ініціативам, а значить, і даємо людям надію. Це відчувалося й коли американський держсекретар Джордж Шульц звів свій виступ до ствердження того, що лиш політика з позиції сили має сенс, пролунало це не тільки безцеремонно, а й безнадійно. А підстави для втрати надій в багатьох — особливо з маленьких та бідних країн — такі великі, що покрикування повертає їх обличчями у наш бік, бо немає звідки чекати їм на підтримку.

Коли казати про враження особисті, то зразу ж відзначу, що мені дуже подобаються наші молоді дипломати, які витримують люті сутички з опонентами добре тренуваними, блискуче виступають самі й здатні підготувати матеріал до виступу на будь-якому рівні.

У залі Генеральної Асамблеї — 1092 крісла, розраховані щонайбільше на 182 делегації; з урахуванням резервів є ще місця для 25 делегацій (по шість крісел в кожному). Ті, хто приходить нині і хто прийде сюди назавтра, можуть слухати кожен виступ на одній з шести офіційних мов ООН — через навушники, з'єднані з перекладацьким пультом, — англійською, арабською, іспанською, китайською, російською і французькою. Перекладачі найвищої кваліфікації, їх знають на ім'я, пізнають по голосах. Перекладачі вміють усе. Виступаючи в третьому комітеті ООН, я мусив вмістити десять сторінок густого машинопису в п'ятнадцятихвилинний регламент. Кулеметна швидкість моєї мови супроводжувалась такою самою скоромовкою перекладача; після виступу мені сказали, що це звичайна справа: синхронні перекладачі з ООН — світова еліта свого фаху.

Повторюю: все це праця — важка й щоденна, не завжди

помітна з першого погляду. Екскурсанти дивуються, до чого ж в ООН усе чинно й вивірено — до найменших подробиць.

...У спеціальному поштовому відділенні можна купити дуже красиві марки, листи з якими дозволяється висилати тільки з цього приміщення; можна сфотографуватися в складі делегації, запросивши для цього офіційного фоторепортера ООН.

А скільки ж вихорів поблизу й оподалік приміщень Об'єднаних Націй! На малому асфальтовому п'ятачку напроти делегатського входу майже постійно відбуваються бурхливі мітинги, розгортаються плакати, яких так багато, що часом їх ніхто й не читає. Крім публіки, що протестує проти дій того або іншого уряду, мітингують гомосексуалісти й представники найхімерніших сект, болільники бейсбольних команд та художники-модерністи.

Праведне переплітається з грішним: не завжди можна сказати, з якого приводу хтось прикув себе наручниками до огорожі ООН. Наручники продаються в магазинах, демонстранти в Нью-Йорку всякі, і полісмен з однаковою байдужістю дає по ребрах більшості з них, покручуючи палицею, чекаючи на бригаду слюсарів, які перетнуть наручники автогеном.

Та часом це все набуває характеру поважного і хвилює цілий світ, як під час багатотисячних антивоєнних демонстрацій, які різко вирізняються з ярмарку, що вирує довкруг ООН. Останнім часом американські прихильники миру активізувалися, й рейганівська адміністрація починає дратуватися ними не на жарт. («Нас дуже багато,— розповідала мені письменниця Еріка Джонг.— Коли минулого літа я ішла тут в антивоєнному поході, на душі було так, наче цілий світ нарешті об'єднався супроти зла, і ми йшли так серйозно, як ніколи в житті ще я не ходила...»)

Але ходімо прогуляймося неозорістю приміщень ООН — це ж іще й музей, прикрашений працями найвідоміших художників нашого часу — реалістів та модерністів. Роботи французів Леже і Шагала, норвежців Арнеберга і Крота — лиш кілька з тих, що найбільше запам'ятовуються. Країни оформлювали будівлі ООН, наче хотіли від імені своїх країн зробити світ красивішим та благороднішим. В саду перед будівлями стоїть дуже популярна тут скульптура Вучетича «Перекуємо мечі на орала» — дарунок Радянської держави. Велику стіну в одному з головних вестибюлів прикрашають решетилівський килим і ваза з петриків-

ським орнаментом — від України. Величезні холи для делегатів, як виставочні зали: в одному з них на стіні простерто килим — подарунок КНР, де «китайський мур» зображено, здається, в натуральний розмір.

Подарунків безліч. Навіть круглий фонтан при вході до секретаріату — також дарунок: від американських дітей, які свого часу зібрали п'ятдесят тисяч доларів на його побудову.

Японія подарувала маленьку пагоду й дзвін, Бельгія — один з найбільших за всю історію ткацтва гобеленів під назвою «Тріумф миру», Кіпр — амфору, якій понад дві з половиною тисячі років, а Ватикан — картину французького експресіоніста Руо «Розп'яття». В коридорі біля Ради Безпеки стоїть ваза, подарована Угорщиною, а делегатську їдальню прикрашено чудовим вечірнім пейзажем, подарованим Білорусією. Румунський килим повішено в північній делегатській залі так, що здається, ніби він висить боком, бо фігури на ньому хочеться роздивитися під іншим кутом; зате абстрактне полотно мексиканського художника Руфіно Тамайо виглядає однаково, як його не повісь. Так чи інакше, кожна країна дарувала те, що було дороге їй, що демонструє глибинність народної історії, її миролюбство й злеті її сучасної культури. Та й приміщення ООН будувалися спільно — облицювальні камені для Генеральної Асамблеї надала Англія, мармур — з Італії, меблі по кабінетах — французькі, стільці — з Чехословаччини й Греції, килими — з Франції та Шотландії. Столи, двері інкрустовані металом і зроблені з дорогих порід дерева.

Чудово, що людство має цей дім. Скільки злоби не вибухало б у цьому домі й навколо нього, Об'єднані Нації не дають забувати про те, що родина людська єдина і повинна бути єдиною, а люди можуть і повинні сидати за спільні столи переговорів і домовлятися — крізь усі заповні демагогії, нерозуміння й нерівноправності.

Як би не бувало складно в ООН, пам'ятай, прошу, що пишу я тобі з цього будинку, де так природно розмовляти про мир і жити для миру. Іноді — всупереч усьому...

Закінчу цього листа (одного разу я вже робив це) чужим листом. Річ у тім, що представництва багатьох країн при Організації Об'єднаних Націй дістають велику кількість поштових відправлень. Бувають там послання, гідні уваги безумовно, а до того ж причетні до головного смислу праці ООН — боротьби за співробітництво й мир. Вісімнадцятого

жовтня ми дістали лист, який чітко пояснює причини багатьох складностей у праці й житті не лише іноземців, які поз'їжджалися до Нью-Йорка, а й самих жителів Сполучених Штатів Америки. Лист було підписано сином людини, яка стояла біля колиски ООН, колишнього президента США Франкліна Делано Рузвельта, і розмножено друкарським способом. Напевно, можна віднести його до рубрики:

ПРЕСА (8)

«Кілька місяців тому я відмовився від запрошення президента Рейгана на ленч, який той влаштував у Білому домі на честь сторіччя з дня народження мого батька.

За нормальних умов я охоче прийняв би запрошення президента Сполучених Штатів. Велич нашого народу частково й полягає у здатності людей різних політичних поглядів співробітничати для загального добра.

Але зараз ненормальні умови.

На мою думку, президент Рейган в основі порушив засади соціального співіснування уряду з американським народом. Безцеремонними діями він зруйнував більшість досягнень, так нелегко здобутих моїм батьком п'ятдесят років тому... Ви читали, напевно, що президент Рейган пропонує зменшити навіть дитячі сніданки в школі... Гадаю, наша країна стоїть нині перед лицем великої кризи, і доки ми не приберемо республіканців від влади, ми наближатимемось до фінансової катастрофи...»

РОЗДІЛ 5

Засідання третього комітету Генеральної Асамблеї ООН починалося з традиційним запізненням на півгодини. Головуючий в комітеті бразілець кілька разів уже казав, що вважає своєю великою перемогою такі маленькі затримки. Засідання самої Генеральної Асамблеї іноді затримувались надовше — якимось я спостерігав, як головуючий викликає по черзі міністрів закордонних справ трьох країн, що записалися для виступів, але на місцях не виявилось жодного з них. У кожній країні свої свята, власні звичаї, окремі вихідні дні; представники багатьох мусульманських країн по п'ятницях на засідання не ходили; на День Колумба відпочивала американська делегація.

Делегатські місця в залі розташовано впритул — майже як театральні крісла. В комітетах у кожній делегації два місця — одне за одним, з табличкою, встановленою перед першим. Між кожними двома делегаціями є мікрофон, що вмикається з пульта в момент, коли головуючий надає тобі слово. Мікрофон дозволяється вмикати і під час чужого виступу, якщо ви маєте невідкладні зауваження по ходу ведення сесії. В цьому випадку головуючий може перервати основну промову і надати кілька хвилин для репліки. Відповіді можливі наприкінці засідання, іноді навіть наступного дня, коли це здається переконаливішим (хоч трапляється, що делегати починають перегукуватись через усю залу, виголошуючи взаємну хулу). Що іще цікаве на перший вже погляд — це розташування місць за англійським алфавітом, від чого сусідства бувають найнесподіванішими. Делегація СРСР сидить між Об'єднаними Арабськими Еміратами та делегацією УРСР. З другого боку від української делегації — представники Уганди. Делегація США — між Танзанією і Верхньою Вольтою; але як вдається мирно, пліч-о-пліч сидіти затиснутим на трьох сусідніх кріслах представникам Іраку, Ірану та Ізраїлю, мені не зовсім ясно.

Коротше кажучи, багато до чого тут треба звикнути. Тут чимало жорстоких правил, і вони є незаперечними: уявна безклопітність зарубіжних представницьких буднів — річ найповерховіша. Є жорстко нормоване життя, де нічого не відбувається просто так; є праця, в якій не можна зронити й словечка зайвого. І при всьому тому, що дипломати часом всміхаються ширше за представників інших професій, кішки в них по душі шкребуть досить часто — частіше, по-моєму, як в інших.

У радянських представництвах чимало дипломатів високого класу — з професіоналами працювати не тільки легше, а й приємніше. Причому цінував тих професіоналів не лише я. Час від часу ми збиралися на наради всією групою представників соціалістичних країн. Практика то звичайна: так чинять і арабські держави, і країни «третього світу», і Сполучені Штати з союзниками. На чужих нарадах я не бував, а на наших панувала атмосфера щира й невимушена. Всі уточнюють позиції своїх делегацій і радяться один з одним.

Виступати мені довелось на вечірньому засіданні, восьмим. Обговорювалось питання про дискримінацію громадян, що працюють не в себе на батьківщині; виступаючі

навели чимало прикладів того, як в капіталістичних країнах формуються цілі колонії «другосортних людей» з найманих іноземних громадян.

У виступах було багато вражаючої статистики і прикладів, включно з оповіддю про дискримінацію національних меншостей в Сполучених Штатах. До речі, в газетах також пишуть про це; писали й про Марію, яка приїхала до Америки і втрачає тут неповнолітнього сина Володю; небагато про це писали, але помітно. Принаймні коли я у відведений мені час розповідав, як з Володі роблять Уолтера, в залі стало тихо. Хтось навіть голосно підтакнув, коли я спитав у представника Сполучених Штатів, що зробила б його країна, коли б трапилося подібне з американським школярем в Москві або Києві. Чому вони дозволяють собі красти дітей? У їхній країні цей злочин зветься кіднепінгом і карається дуже суворо, а як буде у цьому випадку?

Американський делегат скористався з права на відповідь наприкінці цього ж засідання. Він, певно, знав, про що може піти мова, бо прочитував статтю якогось колишнього московського адвоката, який запевняв у тутешній пресі, що «хлопчика неодмінно зашлють до Сибіру будувати газопроводи на усю решту життя»,— газети в Нью-Йорку, як відомо, не червоніють. Не почервонів і американський представник, коли сказав, що це взагалі справа судова і нехай, мовляв, суд...

Все було гранично зрозумілим: вони переводитимуть цю розмову на шепіт, тягтимуть з відповідями, плутатимуть в судах. Механізм ненависті і неправди відрегульовано й змащено. Бідолашний Володя-Уолтер трапив між коліщатка, виточені на таких серйозних станках, що вони його радше зімнуть та зжують, аніж випустять. Тим більше, що американська пропаганда укотре вже заходила пускати чорнильні бульбашки з приводу того, що, мовляв, коли десь і пригнічують іноземних робітників, то, звісна річ, у країнах соціалізму, а не в благословенних Сполучених Штатах. Володя-Уолтер — малий піпачок у тій грі, й вони так його замаскують, що ніхто нічого не второпає, це вже точно. Щойно тутешній міністр оборони Каспар Уайнбергер дуже сердився в телевізорі, вимагаючи, щоб ніхто не смів виставляти Америці ніяких претензій з приводу людських прав та з усіх інших приводів. Міністр нервував.

Мені завжди здавалося, що нахабство не повинно ставати ні збробою, ні аргументом — інакше буде не дискусія,

а сварка в трамваї. Але — все ж таки. Цей урок мені також належало засвоїти на свій жаль, а не на радість.

Але ціну американських зусиль по протиставленню і роз'єднанню народів розуміють дедалі краще: давній імперський принцип «розділяй і владарюй». Та й у самих Сполучених Штатах новітня репутація країни не всім до душі. Річ у тім, що величезна частина населення країни завжди дбала про її авторитет і дорожила ним. Свісіньність багатьох американців добре відома — лиш у повоєнні часи тут жили письменники рангу Хемінгуея і Фолкнера, поети рангу Сендберга й Фроста, такі вчені, як Ейнштейн і Опенгеймер. Та й політики тину Франкліна Делано Рузвельта тут траплялися. Але приступи самозакоханості час від часу спалахують в частині заокеанських душ; просто не завжди тим душам вдавалося поводитись так виключно і нахабно, як нині. Колись великий американський мудрець Емерсон, один з тих, хто боровся за демократію в Штатах, вчасно підтримав Уолта Уїтмена й робив для доброго імені своєї країни усе, що міг, сказав дуже переконливо й просто: «Моя свобода вимахувати руками закінчується там, де починається піс мого ближнього». Можна б нагадати ці слова вголос — у тих самих Об'єднаних Націях; а можна б і слова іншого американця, колишнього посла в Москві Кеннана: «Якщо ми відкинемо ідею-фікс, що росіяни прагнуть скинути на нас бомбу, і замість цього помислимо про майбутнє планети, наше становище поліпшиться». Але шляхи співробітництва не найпопулярніші для рейганівської адміністрації. От вони й стараються — то розміщуючи ракети, то затримуючи дітей — загострювати стосунки з нами, вважаючи, що такий рух до мети надійніший. В кожного — власна мета...

Моя давня мрія жити в дружбі якомога з більшим числом людей нищиться постійно, я сам руйную власні шанси на репутацію людини терпимої, освіченої, яка ні в що не втручається. А може, такої репутації і не потрібно? Настає час, коли у житті слід якомога частіше бути самим собою; але навіть у розмовах на цю тему не всі щирі. На жаль.

...Марія чекала на розі Першої авеню та 44-ї вулиці — просто напроти будинку секретаріату ООН. Ми з нею не домовлялися, але вона знала, що я постійно виходжу крізь ті самі двері — західні, а засідання завершуються близько шостої пополудні.

— Не сердьтеся, що я вас переслідую, — сказала вона. — Але що маю робити?

Я уважно глянув на неї й побачив, що ця зовсім іще молода, кругловида жінка, така домашня з вигляду — навіть одяг на ній був наш, іще з дому, — знаходиться на межі істерики. Так само, як вона вміла плакати — усім обличчям зразу, — так істерика початкувалася нині у всьому її єстві: в очах, у метушливості долонь, пальці в Марії заплутували китиці накинutoї на плечі хустки, а очі в неї були поранені — мов два маленьких озерця, налитих болем. Марія підійшла впритул і сказала, зазираючи мені в очі:

— Виганяють мене з країни. Сказали, що сестра відмовляється давати гарантії за мене й пролонгувати своє за прощення; мені анулювали візу, чи як там воно зветься, й велять їхати звідси.

— А син? — спитав я.

— Це я прийшла вас питати, як бути з сином. Його ж мені навіть не показують, замість нього зі мною зустрічається якийсь адвокат з товстими книгами й повідомляє, що син не хоче мене бачити. Невже немає закону, за яким...

— Тут інша країна й інші закони, — відповів я якомога спокійніше. — Мені важко бути експертом, але ви самі приїхали під дію законів саме цієї країни. Коли я звернувся до наших фахівців, ті відповіли мені, що спробують діяти через держдепартамент, але надії небагато, враховуючи сьогоднішній стан американо-радянських відносин...

— Хіба ж у залежності від відносин...

— Саме так, — сказав я. — Так. На жаль... Мені сказали, що ви можете повертатися, є відповідне рішення добиватися звільнення сина через яку-небудь тутешню адвокатську контору.

— Семен дізнавався, — кивнула Марія. — Це дорого...

Жінка позирнула на мене печально, продовжуючи смикати китиці хустки. За нашими спинами тріпотіло сто п'ятдесят сім прапорів держав — членів ООН. Прапори були дуже гарні, й дивно, що люди звикли до них — ніхто з перехожих навіть не позирав у той бік. Частіше дивилися на нас; напевно, було в нас щось незвичайне. Я оглянув себе: зняв з лацкана перепустку — білу картку з емблемою ООН, яка давала право входу на всі засідання.

— Тримайтеся, — сказав я Марії. — Надія є.

І тут вона розсердилася.

— Надія? — перепитала жінка в хустці, роздивляючись мене впритул. — Невже така гігантська країна, як Радян-

ський Союз, не може нічого зробити, щоб повернулися додому і я, і Володя! Невже важко заступитися за мене, якщо... От є в мене знайомі угорці, так у них...

Я перервав Марію:

— Якщо країна й винна у чомусь, так це в тому, що виховує своїх громадян людьми з нижчою, як треба, відповідальністю. Не завжди, але виховує. Нас з дитинства привчають, що якщо болить живіт, належить телефонувати державі, тобто в державну поліклініку,— там допоможуть. Якщо тече дах — потрібно скаржитися державі на те, що в мене капає зі стелі. В одного мого знайомого впала стеля, то він пальцем не ворухнув для ремонту, вимагаючи в державі нове помешкання. Ви ж знаєте, що коли дитина не хоче вчитися, то карають не саму дитину чи батьків її, а вчителів і директора школи. Карає їх держава, бо вона взяла на себе відповідальність за те, що наші діти не зростуть бовдурами. І, діставши право на приїзд до країни, якій, відверто кажучи, начхати на вас, пробачте великодушню, ви згадали про державу, яку добровільно покинули? До речі, про згаданих вами угорців; Угорщина взагалі не розглядає заяв з проханнями про повернення рашіше ніж за три роки після виїзду свого громадянина на проживання чи возз'єднання родини, як у вас.

Марія слухала мене уважно і вже не смикала китиці. Очі в неї не заспокоїлись, а почорніли зсередини, наче там вигас вогонь. Вона похитувала головою і майже не чула мене — уважно дивилася мені на губи, але не чула ні звуку. Людський потік обтікав нас зусібіч, вже не звертаючи уваги; люди, які стали серед хідника й так довго балакають, не виглядали ньюйоркцями, але ж поруч ООН і там іпоземців — хоч греблю гати, а вони ж часом усі такі кумедні...

— Я попрошу, щоб Семен цим займався. Допоможете з адвокатом? — спитала Марія.

— Намагатимемось,— відповів я.— Мені обіцяли...

— Бісова країна, бісове місто,— сказала Марія.— Я б у нас всіх, хто гадає, що тут все задурно, і саме сяйво хмарочосів, і негри в джазі регочуть, і веселі ковбої на вулицях, відправляла сюди не менше як на півроку, щоб вчилися батьківщину любити як належить!

Біля брівки пригальмував зім'ятий довгий автомобіль; з опущеного заднього вікна визирнув симпатичний негр з веселими очима й гукнув, явно звертаючись до мене: «Хелло, містер!»

Я перепросив Марію і підійшов до негра. Так само всміхаючись, той сказав:

— Ми тут проїжджатимемо ще раз за десять хвилин. Ви розумієте англійську мову? За десять хвилин. Якщо ви далі розмовлятимете з цією леді й взагалі займатиметеся не тим, для чого приїздили до ООН, полісмен затримає вас за позавчорашнє звалтування папуги какаду в Центральному парку. Свідки знайдуться...

— Але... — почав я.

— Ви розумієте англійську мову? — перепитав веселий негр і поїхав. Номер на машині в нього був такий брудний, що цифри побачити було неможливо.

Коли я повернувся, Марія здивовано запитала, що ж трапилося. Я пояснив їй, що то був радник з представництва держави, розташованої якраз при вході з Тихого до Атлантичного океану; в них сьогодні день народження королеви, й мене запросили на прийом з такої нагоди.

— Однокласники мого Володі надіслали листа американському президентові з вимогою не затримувати мого сина. Копія в мене, можна опублікувати її в місцевій пресі?

Я взяв копію і ще раз пообіцяв, що зроблю все, на що стане можливостей. Лист школярів було надруковано на машинці через два інтервали й перекладено на англійську мову; спробую віддати його знайомим газетярм. Страшне почуття не те щоб безсилля, а стіни, в яку я гачу лобом з власної ініціативи, не минало. Я розумів, що Володя-Уолтер кидається трісочкою на хвилях такого бурхливого моря міжнародної політики, що ні він, ні його мати не уявляють собі цього й навряд чи спроможні уявити.

ЛИСТ (9)

Мила моя,

сьогодні, дев'ятого жовтня, в свою обідню перерву, я зайшов до універмагу Александерса, розташованого на розі Лексінгтон-авеню й 58-ї вулиці. Універмаг дуже великий, і товари там розмаїті — в найнижчому поверсі, байсменті, випродують дешевизну. В центрі бейсменту, біля ескалатора, я побачив літнього, років за сімдесят, високого чоловіка в жовтавому попліновому плащі й кепочці явно нашого виробництва. Чоловік кричав на весь поверх, заглушуючи шепоти радіоінформації, перебиваючи музику несподіваними російськими словами:

— Кто мне поможет, кто скажет, где здесь продают теплу обувь! Теплые ботинки где здесь продают?!

Американці бігли, не звертаючи на діда уваги; тут хтось завжди кричить, а всіх не переслухаєш.

Поки я розмірковував, як мені зробити, й підсвідомо просувався ближче до людини в попліновому плащі, хтось інший, в сірому костюмі, так само немолодий, підійшов і взяв його за руку. Я почув голос: «Да не кричите, вы что — дома?!»

Ще одну людину, яка «не вдома», я бачив трохи раніше. Це було сьогодні ж, але зранку. На розі П'ятої авеню й П'ятдесят третьої вулиці, в самісінькому центрі Манхеттену стояв столик. За столиком сиділа літня жінка в рукавичках, дуже витертому пальті й плетеному капелюшку вишневого кольору. Над головою в жінки на картонному транспаранті великими латинськими літерами було накреслено: «Samizdat», а трохи нижче йшов рукописний англійський текст такого змісту: «Я втекла з Радянського Союзу, з величезними складностями видержись з рук російської таємної поліції. Але в Америці ніхто не хоче мене друкувати і я пропадаю від голоду». Нижче було підписано прізвище дами-стражденниці: «Нонна Осипова». Навколо лежали розмножені на ротаторі саморобні брошурки на кшталт «Любов у Римі», «Пристрасті в катівні» і ще якась там любов з усякими муками. Оскільки такої письменниці в нашій країні не було зроду, а палаючий графоманський погляд я пізнаю за два квартали, ідучи до Центрального парку, я помріяв про декрет, який дозволяв би усім нашим графоманам їхати світ за очі, куди завгодно, емігрувати з усіма рукописами хоч па Місяць, — яка б велика справа була то! Смикаючи пальчиками в білих рукавичках, мадам Осипова спостерігала життя головної з багатих нью-йоркських вулиць. Ви цього прагнули, мадам? Оскільки, гадаю, я був перший, хто хоч поглядом виявив інтерес до згаданого атракціону, дамочка глянула на мене й несподівано високим голосом вимовила: «Самиздат» — миле застрянише слово, яке поки що не склало їй капіталу...

Все це я бачив сьогодні, й смішне, переплутавшись з трагічним, нагадало мені про безліч нью-йоркських роздільних бар'єрів, гетто, схованок і вірок, які не повднюються між собою.

Тут навіть пахне по-різному. Важкий дух дорогих осінніх парфумів впливає з невеликих фірмових крамничок на П'ятій чи на Медісон-авеню, де лакеї (чи як їх там про-

зивають) у чорних чи зелених лівреях відчиняють обкуті металом важезні двері під'їздів. Веселий квітковий аромат над стендами біля Центрального парку, біля пластмасових відер квітникарок, де завжди блукає чимало різної публіки, попахуючи духмяним сигаретним духом. А ресторанні пахощі? А незнищенний автомобільний запах? А кислий піт і розлиті сурогати алкоголю — це вже Бауері, найнижчі вулиці Манхеттену, міське дно. Негритянський Гарлем і порто-ріканський район, розташований трохи східніше від Гарлему, пахнуть горілим — тут постійно ревуть пожежні сирени і темношкірі люди спокійно спостерігають вогонь, мовби вирує він не над їхніми житлами.

А книжкові пахощі? Запах лаку друкарської фарби, приправленої ароматичними есенціями — щоб книжка пахла святом...

Багато що можна тут зрозуміти й збагнути згідно з ароматами, і я не раз переживав у Нью-Йорку всі радощі недосвідченого мисливського пса, що узяв слід; запахи тут визначені й стійкі.

Та не лише запахи.

Тут дуже суворо розподіляють згідно національностей: слід добре подумати, почавши оповідати, звідки й хто ти, готуючись до відвідин іншого кварталу чи житла.

Вже зовнішні прикмети досить виразні: іспанські вивіски в латиноамериканській частині Манхеттену, українські, польські, словацькі — на слов'янських вулицях; російські афіші й вивіски на кшталт «Гастроном «Москва», «Ресторан «Баку», «Ресторан «Національ» на Брайтон-біч біля океану, де розселяються ті, хто приїхав до Нью-Йорка з нашої країни за останні роки. В китайському Чайнатауні офіціантка, яка ледь розуміла по-англійському, не змогла знайти для мене виделку — належало їсти паличками, всі відвідувачі так їли. В арабському завулку я спробував поторгуватися з продавцем мідних фігурок, але той не знав ніяких мов, крім арабської.

Багато хто напочатку ставився до Америки так, наче тут можна бути американцем всупереч своїй попередній національності. Але швидко переконуються, що в цьому лісі треба мати власне коріння. Тут належить бути американцем, але притому ірландцем чи росіянином, українцем або євреєм, італійцем, арабом або китайцем. Інакше нічого не буде. Втім, існує (як правило, на початку) варіант, коли до Америки ставляться, наче до другої дружини: їй треба й уваги більше, їй і в коханні треба освідчуватись голос-

ніше, щоб чого бува не подумала, щоб не здалось їй, наче перша дружина згадується тобі ніжніше.

Знову прийшов у пам'ять мені випадково стрінутий у Канзасі якийсь Герман Ермолаєв з Прістонського університету; як він лютував не гак на мене, як на мою країну, й раптом зронив: «Знаю, там у вас мене лають на всі заставки!» І стало ясно: він і такі, як він, кажуть це тому, що не хочуть змиритися з власною другорядністю, другосортністю, відставленістю. З тим, що їх не лають і не хвалять. Просто забули геть-чисто, зовсім, за непотрібністю. Пишіть, умільці, справа житейська, мелить, що вам на язик спаде! Проклинайте, підстрибуйте — лиш змиріться з тим, що нема й не буде ні Росії, ні України зі столицею в Нью-Йорку. Зрадою єдиної Вітчизни нову здобути не можна; так що гуляйте, хлопці: вам так хотілося до Америки, але квитки у вас були тільки в один кінець...

Національності в Нью-Йорку відчуваються постійно. На Тридцятій вулиці я зайшов купити собі радіоприймач до євреїв. Продавець похитував ярмулкою, накручував цейси на палець, осмикував довгий чорний лапсердак і став схожий на містечкових героїв Шолом-Алейхема з українських містечок кінця минулого століття — хіба що на полицях довкруг нас торохтіли, мигали, поцокували цілком сучасні електропні дива...

Всі звикли до стандартної (хоч вже застарілої) формули, що мафія в Америці — «італійська фірма», термінологія там традиційно італійська.

Нью-йоркська поліція в основному англо-ірландська. Хоч служить в ній чимало чорношкірих, слов'ян і вихідців з Латинської Америки, класичний поліцейський офіцер має бути білявий, блакитноокий і розмовляти крізь зуби з ірландським акцентом.

Більшість пральних закладів належить китайцям. Поруч з моїм житлом діє підприємство якогось Хуа Ву, а щоранку під моїми вікнами повільно проїздить фургон з написом «Хімчистка і пральня Юнг Янга».

Величезна частина засобів масової інформації — в руках сіоністів (у Нью-Йорку це практично всі великі видання, крім газети «Дейлі ньюс», яку відкупив австралійський магнат). Кажуть, євреїв у Нью-Йорку більше, ніж в Ізраїлі, і сфери їхніх націоналістичних впливових організацій простерто на банки, текстильно-одежний бізнес, знамениту Сорок сьому вулицю, де зосереджено торгівлю діамантами, й багато на що інше. В усякому разі, по більшості теле-

каналів останні вісті починаються повідомленнями з Ізраїлю, а закінчуються репортажем про сіоністську демонстрацію під радянським посольством.

Українське — колись впливовіше — населення Нью-Йорка розбите на групи, групки, партійки, партії, земляцтва, парафії і просто на тисячі самотників.

Нащадки перших трудових іммігрантів, які не розбагатіли, зберігаючи ніжне ставлення до землі батьків, видають газету, утримують свій клуб в районі нижніх вулиць Манхеттену — в одному з найбільших районів міста. Чистенькі кімнати, де вам щиро зрадіють, кухня, де для вас зліплять і зварять вареники, «як в старім краї». Ліга американських українців (ЛАНУ), так зветься їхня організація, робить усе для того, щоб взаємини між батьківщиною предків і новим краєм, Сполученими Штатами, уклалися мирно. Тільки ж так мало в державному масштабі залежить від цих людей. Але добре ім'я предківської батьківщини вони бережуть послідовно й вірно.

Українські художні ансамблі Нью-Йорка популярні тут, часом дуже цікаві. Нещодавно бачив я кілька номерів з програми танцювального ансамблю «Дніпро», в підготовці яких взяли участь і радянські балетмейстери, й можу сказати, що рівень був досить високий. А соліст — до речі, хлопець латиноамериканського походження — прикрасив би і деякі професійні колективи. Втім, з представниками інших національностей та інших професій стосунки в українських артистичних труп не завжди ідеальні. Свідчить про це й оголошення англійською мовою, яке я побачив у нью-йоркській пресі 24 жовтня. Перекладаю за газетним текстом: «Десь в Нью-Йорку заховались чотири злодії, в чіх руках чотири бандури і які гадки не мають, як чи де їх продати. З жовтня дві бандури було викрадено з автомобіля... Наступної неділі ще дві бандури було викрадено з багажника; обидва авто стояли на паркінгах біля церков...»

На жаль, в Нью-Йорку антирадянські котяті концерти бувають голосніші за всі бандури й цимбали: кілька разів вони відбувалися біля нашого представництва при ООН, і я мав нагоду в цьому переконатися. Втім, і в націоналістичних організаціях публіка є різна, й багато хто, надто з молоді, не робить і не збирається робити нам нічого поганого. Але «затрушують мізки» їм досить активно; як правило, в більшості ненадовго вистачає бажання з'ясувати, що до чого.

Найкапітальніше розвинувся український «патріотизм», сказати б, з гастрономічним ухилом. Працює чимало українських пекарень і ковбасних закладів; виробляються свіжоморожені вареники з будь-якими начинками; є українські бари, ресторани й заклади, так би мовити, комбіновані, де їжу можна вживати на місці чи забирати з собою. На початку жовтня в нью-йоркських газетах майнуло повідомлення, що на Ірвінгтон-авеню відкривається чергова українська крамниця («Маємо найкращі вироби наших м'ясарів з Нью-Йорка й околиць»), де можна перекусити на місці («Робимо холодні й гарячі канапки, каву й чай»). Втім, усе це для довшої розповіді, до якої я ще вертатимусь. Українська тема Америки невичерпна, і про неї — писати й писати.

Вчора на прийомі в китайському представництві (розкішні столи, кельнери в білих кітелях, військові в мундирах з великими червоними петлицями) я зустрів Гарісона Солсбері. Це відомий, гадаю, нині найстаріший і найзаслуженіший журналіст в Америці. Свого часу він редагував «Нью-Йорк таймс»; в роки війни працював у нас, зустрічався з керівниками країни, написав серію книг про війну, про журналістику, діставав найвищі американські премії. При всьому тому він ніколи не належав до числа наших великих друзів, але й не робив секрету з власних переконань. Досвідчений, талановитий журналіст, Солсбері був і лишається представником свого світу, й соціально він зрозумілий та недвозначний — це дуже полегшує спілкування. Він бував і в Києві — у літа війни, коли місто щойно звільнили й зарубіжним журналістам показували розритий Бабин яр; і нещодавно — на чолі делегації американських письменників. Москву він знає, як свій Нью-Йорк, хоч не все у ній оцінює так, як ми...

Так чи інакше, Солсбері побачив мене в китайському представництві, підійшов, подзеленчав крижинками в склянці з віскі й запитав з висоти свого майже двометрового зросту:

— Як почуваетесь на ворожій території?

— А де вона? — спитав я. — Ви маєте на увазі китайську? Чи американську?

— Що ви! — Солсбері зробив крок назад. — Мені здається, що письменник не в своєму звичному оточенні повинен почуватися неспокійно. Як солдат на ворожій території...

— Не треба,— сказав я, і Солсбері засміявся. Він продовжив:

— Мені хочеться зустрітись із радянськими письменниками — не лише мені, а й моїм друзям. Тільки треба, щоб то була вища ліга, еліта, кращі з кращих, га?

— Хто? — мені схотілося, як кажуть дипломати, скористатися правом на репліку, а отже, самому спитати: — Ви знаєте цих людей? Кращих з кращих? Можете їх назвати?

Солсбері подзеленчав крижинками в склянці й ковтнув:

— Складайте свою команду, як хочете. Але не треба, щоб вона боялася чужого поля. В Америці важко, ви знаєте. Тут імена часом означають більше, ніж кпіжки, а репутації — ще більше. Якщо про людину тут не бажають знати, вона може раз-два й загубитися. Чужа територія вимагає часу для освоєння...

На цьому я закінчуватиму лист. Він і так дуже довгий. Втім, скажу ще одне. Коли я йшов з китайського прийому, один мій знайомий, що мовчки слухав нашу розмову з Солсбері, зауважив:

— Старий мав рацію. Тут багато чужих територій. В кожного є власна територія і чужа. Ви про це не забувайте.

ПРЕСА (9)

З газети «Нью-Йорк таймс», 3 жовтня 1982 р.

«За останні шість років близько 80 тисяч людей прибуло з Радянського Союзу до Сполучених Штатів... і в цій групі була висока пропорція людей мистецтва та інтелектуалів... Музикант-виконавець Жак Лейзер каже, що «чимало музикантів, які не мали імен в Радянському Союзі, сподівалися після приїзду до США бути запрошеними у концертні турне. Вони навіть уявлення не мали про те, як важко тут робити кар'єру незалежно від того, росіянин ти чи ні». Ці складності впливають часом і на артистів, які справді мали престижні кар'єри в Радянському Союзі. Олександр Годунов був престижною балетною зіркою у Великому театрі з достатньою міжнародною репутацією в момент, коли він лишився у США 1979 року... Після клопітної кар'єри в Американському театрі балету його звідти звільнили... Ще більше розчаровуючою була поява в країні Леоніда та

Валентини Козлових, танцюристів з Великого театру, які лишилися у США за кілька тижнів після Годунова і яких, здається, повністю зігнувала тутешня машина роблення кар'єр».

РОЗДІЛ 6

Зранку я чекав на звістку від Семена Каца. Це запяття, звісно, не поглинало мене усього, але все ж таки я знав, що близько полудня він зайде; в нього у цей час денна молочницька перерва тривалістю зо три години між ранковою та вечірньою доставками. Телефонував він нечасто, та й застати мене було непросто, а на ніч я телефон вимикав. А домовились ми про зустріч, бо засперечалися. Почавши з того, що я висловив тверду й трохи демагогічну думку про те, що всяка праця почесна, хоч людина, звісно, має присвячувати себе справі, яку любить.

— Ви так вважаєте? — спитав Кац. — Просто ви іще мало жили на світі й ще менше жили в Нью-Йорку. В нашого теперішнього губернатора прізвище майже як у мене — його прізвище Коч, — то навіть він сказав, що втомився від своєї роботи...

— Втома — це зовсім інше. Втома повинна бути.

— А я от не певен, що народився для того, аби розвозити молоко й розносити хліб. Але це діло мені подобається. Це чиста робота. А в Нью-Йорку все більше стає робіт нечистих. Тут понад мільйон людей шукає, де прилаштуватися б. Ким завгодно, тільки заробити хоч трохи. Їм, вибачайте, просто хочеться їсти, і часом вони згодні навіть вбити людину, щоб вийняти у неї з кишені п'ять доларів. Ви ж знаєте, що в Нью-Йорку завжди потрібно мати при собі дрібні гроші...

З цього та з інших приводів життя у Нью-Йорку й справді вимагає колосальних кількостей металевих монет. По-перше, щоб телефонувати: автомати розраховано на монети в 5, 10 і 25 центів — залежно від того, скільки ви хочете розмовляти. Якщо телефонуєш за межі міста, телефоністка весь час нагадуватиме тобі, скільки монеток треба ще кинути, і в тебе повинні бути ці монетки. Крім того, дрібні гроші необхідні, щоб відкупитися від вуличних причеп, які, дихаючи перегаром, випрошують «на каву». Ще дріб'язок необхідний для купівлі газет; купи причавлених чавунними брусками товстих американських газет лежать дов-

круг продавця, як подушки чи килимки для мусульманських намазів. І справді, щось релігійне є в обряді наближення до чужого життя, в моменті, коли береш щойно набуту газету й озираєшся. Тут чимало пишуть про гроші — без них таки справді поганенько. Всюди негаряд без них, але особливо тут.

...Поруч з газетною стійкою вищилась телефонна будка з розсувними білими дверима. Щоранку за будкою можна було бачити ту саму немолоду жінку, що сиділа на пластиковому мішку для сміття. Жінка меланхолійно дивилась перед собою; часом плела щось довге й сіре, розпускаючи вишлетене раніше. Коли я купував газети, жінка, швидко рухаючи шпичками й не дивлячись у мій бік, неголосно казала: «У вас іще є дрібні?» Дрібняки в мене були, але не в таких кількостях, щоб негайно їх роздавати. Але й жінка питала не нав'язливо, в ній не було нічого від набридливих просіїв, які активно вимагають того, що їм не належить.

Не думаю, щоб для жебраків я виглядав особливо привабливо, але практично майже щоденно в мене просили грошей на вулиці. Просять «на каву» чи «на метро» (квиток до нью-йоркського метро коштує 75 центів і кажуть, що от-от буде коштувати долар — це не дешево). Такі просії беруть масовістю акції; прочісуючи багатотисячний назовп, вони виловлюють скількись там дрібняків. Причому техніка тут одноманітна; найчастіше людина йде поряд з вами, у вашому ритмі й мило з вами бесідує, пояснюючи, чому згадану суму хотілося б отримати саме від вас. Ліпше крізь нью-йоркський Таймс-сквер — зону в центрі Манхеттену — за американськими підрахунками, проходить мільйон з чвертю людей щодня — той, хто просити вмів, бодай чогось, а напрохає...

А тих, хто просити не вмів, мені жаль. Жінку, яка сидить на чорному пластиковому мішку біля газетної стійки, мені шкода, бо вона «аут», вибула, їй не допоможе ніхто вже, бо тим, хто програв, тут не допомагають.

Кац, певно, має рацію: це неправда, що кожную справу можна полюбити й всяка праця підносить. Щодня бачу людей, які роблять те, що їм соромно чи принаймні було соромно робити. Маю на увазі й людину, яка на розі роздає запрошення до бару з проститутками, і сурмача, який виводить архангельські рулади на іншому розі, і сліпого з єдиним олівцем у бляшанці (всі кидують дрібняки «за олівець», але ніхто не бере його). Яка вже там радість, коли

дівчатко років п'ятнадцяти, не більше, каже мені «хелло» й підморгує кудись вбік...

Деякі уроки здобування грошей швидко засвоюються приїжджими. Наведу кілька прикладів з російськомовного нью-йоркського журнальчика «Литературное зарубежье», № 3—4 (журнальчик явно неперіодичний — де грошей узяти?): «Молодий чоловік пообіцяв іммігрантам надіслати «Святковий набір з сьомгою та шампанським» і, зібравши по пошті гроші, зник». «Якийсь тип оголосив, що покаже радянський фільм «Семнадцять мгновений весни», а сам, зібравши гроші за продані квитки, миттю щез, бо в нього не було кінострічки. Правильно! Дурнів слід вчити!» Чи «страховий агент», який потім сказав, що його «не розуміли», але при цьому присвоїв кругленьку суму...

Статтю з цими прикладами дав мені почитати Семен Гац. Він прийшов без дзвінка й приніс мені також свіже число «Таймса». Кореспондент згаданого журналу писав, що радянська молодь суціль ходить в джинсах, носить адідасівські кросівки, яких ми вже самі виробляємо по мільйону на рік, і користується французькою косметикою. Багато хто в нас, пише журнал, займається вітрильним спортом, який на Заході завжди вважався заняттям для аристократів. Крім того, новинки західної музики й навіть дещо з капіталістичних напоїв можна в нас набути. І точнісінько, як автори опусів про те, що в нас немає нічого, журналіст з «Таймса» теж приходив до висновку, що соціалізм загине, хоч, на його думку, від того, що все в нього є. Дуже забавно зіставляти такі статті. Їм же все одно, чи є в нас вітрильники, джинси, горілка, шампунь, ковбаса і все інше. Їм треба, щоб у нас було погано. І з приводу цього все вони фантазують. І платять їм саме за це; невеликі гроші, але платять. А що можна вигадати на поганих харчах? Навіть гукнути голосно не вдається, коли в череві порожньо.

...Напевно, групу напроти нашого представництва — трьох жінок і трьох чоловіків — перед роботою нагодували, бо кричали вони дуже старанно. Навіть важко було повірити, що шестеро людей здатні наробити такого галасу, доки не побачив я портативні мегафони, схожі на старовинні пістолети з дулами у вигляді лійок. Молода жінка в червоній хустці підносила свою лійку перша, і всі починали скандувати за нею. Скандували вони хором, дуже ритмічно, вірші, схожі на дитячі лічилочки. Англomовна лічилочка вимагала когось там в Союзі виправдати й випустити,

а когось іншого неодмінно арештувати й підшукати йому таку статтю звинувачення, щоб довше сидів.

Доки ми з Кацом ішли до представництва, я й сказав йому, що з усім тим він міг би й не поспішати. Газету я і так передивляюся час од часу. А демонстранти час від часу повискують під вікнами; цей будинок взагалі не найтихіша місцина в місті — напроти пожежна команда й си-нагога, які влаштовують свої концерти в найнесподіваніший час. А крикуни на розі хоч попереджають про те, коли зберуться,— таке правило. От і про цих я знав наперед.

— Нічого ви не розумієте,— сказав Кац.— Ми ж домовилися з'ясувати не за шум, а за гроші.

І раптом у мого супутника витягнулось обличчя. Ми спинилися біля маленького овочево-фруктового торговельного закладу метрів за тридцять від людей, які колом марширували,— їх було шестеро, всі з дуельними мегафонами.

— Гляньте,— сказав мені Семен.— Он і Марта...

Я теж пізнав її, охоронницю цвинтаря. Марта була однією з трьох крикух біля представництва. Трохи віддалік стояв її племінник Володя, перейменований в Уолтера, і дивився на все це.

Я дивився на Володю-Уолтера і думав, що зовсім недавно ще цей хлопчик навчався у радянській школі, грав у футбол і ходив на піонерські свята; і треба ж — саме тепер, коли вік в нього перехідний і важкий, так зламати життя. Дивлячись на Володю, я йшов до нього, але Марта вже побачила мене: вийшла зі своєї компанії й рушила навперейми. Вона наблизилася впритул, і видно було, що ненавидить вона мене безконечно — навіть очі побіліли:

— Якщо ви зараз же не підете звідси, я закричу. Не чіпайте хлопця. У нас в Америці є ще поліція, й вона діло знає! Я закричу, й вас вишлють з країни. Гадаєте, не закричу? Вас вишлють...

«А що? — подумав я.— Таки вишлють». І прикро стало не через те, що вишлють, а тому, що буде скандал, який дипломатові не пасує.

Семен Кац підійшов збоку й боязко, не схоже на себе, протягнув:

— Марто, ви не знаєте, де Марія?

— І ти тут?! — повільно повернулася охоронниця покійних.— Мені в житті лишилась одна Марія, наша заступниця, матір божа, і вона вас покарає! І тебе, жидівська мордо, хоч ти й не нашої віри, і тебе, хоч ти, певно, ні в що не віриш!

Марта вказала перстом спершу на мого супутника, а тоді на мене. Володя відсунувся подалі від нас, зате решта п'ятеро припинили вереск і підійшли ближче.

— Сьомо,— сказав один з них.— Піди до синагоги, там є ще мегафончик...

— Сьогодні добре платять? — спитав Кац.

— А ти не знаєш? — здивувався чоловік з мегафоном.— Як завжди...

— Он хто йому платить! — закричала раптом Марта й вказала просто мені в груди.— Он хто платить йому і утримує всіх американських зрадників!..

Підійшов полісмен. Нічого не кажучи, він постукав палицею Марті по ліктю й вказав палицею на ріг — кричати вільно було лише там. Марта змовкла і якимось розгублено озирнулася. На території, офіційно вигородженій для того, щоб там ходити й кричати в бік нашого представництва, стояли, притиснувшись одна до одної, дві жінки. Вони не хотіли нічого вимагати дуєтом, навіть та, в червоній хустині, яка починала.

— Сьомо, підеш з нами? Ще годину попрацюємо, і все...

Марта узяла Володю за руку й повільно рушила з ним у бік сімдесятих вулиць.

— Так ти йдеш, Семене? — знову спитав у Каца його знайомий.

— Чому вона з вами? — питанням відповів Кац.— Вона ж мене називала по-всякому, бо я сврей...

— Не знаю. Українці, ті, з Другої авеню, націоналісти, сказали, що вона за нас і пришлють людей кричати, а прислали тільки її з хлопчиком. І хлопчик сказав, що не кричатиме. А ти, Семене, будеш чи ні? Я ж кажу, що лише година і...

— Мені треба молоко розвозити. Йому теж,— вказав Кац на мене.

— Як хочете,— сказав чоловік з мегафончиком і пішов назад. Полісмен, який стояв біля нас, покручуючи палицю на шнурку, прикріпленому до зап'ястя, неквапом рушив до стіни будинку напроти. Жінка в червоній хустині звела руку вгору й заверещала; нічого, ще година, і все — їм платитимуть тільки за годину.

— Отак,— мовив Семен Кац.— Ви гадаєте, можна в такому настрої розвозити молоко? Воно ж скисне...

— Що з Марією? — спитав я.

— Ет! — змахнув рукою мій супутник.— Марія живе у мене вдома. Це я хотів перевірити її сестру.

Мила моя,

пригадуєш, я писав тобі про хлопчика, якого тут затримують всупереч волі його матері, всупереч тому, що він неповнолітній. В статтях, які з'являлися з цього приводу в нью-йоркській пресі, тиснуть на той факт, що тітка подарувала племінникові велосипед. І джинси. Комплекс суто матеріальної прив'язки людини до нового місця для них цілком традиційний та зрозумілий. Для багатьох безсумнівно, що людина має любити край, де їй дарують джинси з велосипедом...

Можливо, все це так. Але мені завжди важко звикається до будь-якого насильства, а тут явно грають долею матері і тим, що станеться з її сином, не надто замислюючись над такою дрібницею, як людська доля. І все ж таки в нас у представництві мені твердо веліли не лізти в цю справу, щоб не дратувати тутешніх гусей. Але виникнувши поряд зі мною і втягуючи в свої кола нових та нових людей, справа ця далі пульсує, знову й знову дотикаючись мені до душі.

Кет (я про неї писав тобі) на моє прохання зв'язала консульський відділ нашого посольства з одним із адвокатів, який представляє громадську організацію «Права для всіх». Адвокат цей, Гері Кренстон, подав апеляцію до суду штату, і йому пообіцяли розглянути справу не відкладаючи. А справа ця — про хлопчика з велосипедом, назвемо її так, — далі й далі котиться від сфер, де панують нормальні людські взаємини, закони й логіка. Все це й справді схоже на людину з велосипедом; вона може лише їхати, бо не можна спинятися, перебуваючи у велосипедному сидлі. От вони й їдуть...

Та ненависть, про яку я писав і розповідав тобі, трагічно відчутна в більшості подробиць життя. В тому, як нашому вченому відмовляють у дозволі на відвідини тутешнього містечка, куди його запросили для виступу; в тому, що нині розірвано всі угоди про гастролі радянських ансамблів у Америці; в тому, що граються долею хлопчика, відірваного від дому. Все це одне до одного, одне до одного...

Ми часто фантазуємо про те, як добре було б, якби всі люди й народи на світі перебували в мирі й злагоді. Та коли я сьогодні бачу, з якою старанністю нацьковують американців на нас, як переконують один з найпрацелюб-

ніших народів планети, що Радянський Союз от-от нападе на них і позабирає всі збудовані ними ферми, заводи, міста, літаки й автомобілі,— не можна не зауважити, як ця ненависть перероджує людей всередині країни. Їм вказують: там, за океаном, винуватці ваших нещасть, це радянці вкрали ваші секрети, з'їли ваш хліб, а тепер ще й хочуть напасти! Коли з нас намагаються спорудити громовідвід, який дозволить американському урядові валити на нас все, пояснювати нашими інтригами усі власні провали, блискавки все одно б'ють — і не обов'язково по нас, як бажав би того Рейган чи хтось там іще.

У Нью-Йорку безробіття колосальне: близько мільйона людей тут не мають до чого докласти власні вміння й силу. І, здавалося б, незалежно від цього, але паралельно до цього головною причиною смерті чоловіків у віці 15—44 років стали не автомобільні катастрофи, не інфаркти, не рак, а вбивства. Нині в США когось убивають кожні двадцять три хвилини; це їхня власна, широко знана статистика. Що іще важливо (далі я дослівно процитую «Санді таймс», лондонську газету, де недавно прочитав статтю на цю тему): «І в сільських районах штатів Місурі, Канзас, Іллінойс чи Айова убивства стали звичайним явищем. Мірою того, як розгортається ця різанина, криміналістів більше непокоїть збільшення числа убивств, жертвами яких стають зовсім не знайомі злочинцям особи. В минулому найчастіше вбивали знайомі люди — родичі, приятелі, друзі, ділові партнери,— позбавляли один одного життя через гнів чи ревності. Нині ж у містах Америки завелася нечисленна, але неймовірно небезпечна категорія дуже жорстоких, повністю позбавлених докорів сумління вуличних злочинців».

Люди тут розлютились. Сьогоднішній урок Америки дуже повчальний — у цій повчальності бачу я сенс оповіді про нього, якщо цю оповідь перечитають завтра. Безумовно, ненависть, закладена в основи державної політики, калічить, роздирає країну зсередини. Коли тут вперто говорять про те, що ядерна війна можлива й — більше того — от-от почнеться, передчуття кінця світу стає цілком реальним, відчутним, і ніякими карами не можна залякати людину, яка не вірить ні в своє власне майбутнє, ані в майбутнє людства. Ще два приклади з газетної хроніки: «67-річний Девід Рудник, торговець предметами релігійних культів, пригальмував під світлофором біля аеропорту. До автомобіля підбігли троє юнаків, вистрелили йому кілька

разів у голову і з реготом втекли. Вердикт поліції: «Невмотивоване вбивство».

«Рано-вранці у дім до 22-річної Дороті Акілар вдерся грабіжник і вбив її. Потім він застрелив півторарічну дитину...»

Годі.

Мені здається: якщо вони хочуть вижити, то повинні трохи відкрити клапан і хоч трохи знизити тиск у своїх казанах. Ще Козьма Прутков писав, що в задушливому повітрі не можна віддихатися. Так воно і є...

До цього листа я не вкладатиму тобі більше ніяких вірзюк — лише ксерокопію листа, що його відомий тобі Семен Кац написав тутешньому президентові й, відіславши оригінал за призначенням, копію подарував мені.

ЛИСТ СЕМЕНА КАЦА ПРЕЗИДЕНТОВІ СПОЛУЧЕНИХ ШТАТІВ АМЕРИКИ

«Пане Президент, Вам, певно, пишуть багато листів — я дуже бажав би, щоб між ними Ви прочитали цей. Пробачте, що лист не англійською мовою, але, якщо Ви забажаєте, Вам, звичайно, перекладуть.

До Вас у країну я приїхав тоді, коли Ви не були ще Президентом. Я робив тут маленькі, хоч корисні людям справи, а нині розвожу молоко і розношу хліб.

У Вас є дружина, пане Президент, і є діти. А в мене — ні дружини, ані дітей; я покохав жінку з дитиною і хочу одружитися з нею — повірте, з мого боку це буде гарний вчинок. Але жінка, яка теж хоче вийти за мене, надумала виїхати з Вашої країни, а Ви — чи від Вашого імені — звеліли забрати в неї сина. Я певен, що хлопчикові зараз дуже погано, бо не може бути гарно хлопчикові, у якого водночас забирають і вітчизну, і маму.

Хлопчиковій матері не дозволяють з ним бачитися: він мешкає в тітки — я додаю до цього листа всі адреси — і замість того, щоб вчитися в школі, допомагає тітці стерегти цвинтар. Два дні тому я хотів побачити хлопчика і наблизитися до цвинтаря, але назустріч мені вийшов чоловік та сказав, що кладовище — приватне, а тому — якщо прийду я туди ще раз, то він мене застрелиць. Бо цвинтар той — приватна власність слов'янських емігрантських організацій, і мені, євреєві, нічого там ходити й тривожити мертвих православних. Прізвище людини, яка

пообіцяла мене застрелити, — Кравченко. Ви можете легко перевірити все, про що я пишу, а якщо в мене попадуть з рушниці, то неважко догадатися, хто це зробив.

Я справді-таки єврей, а моя майбутня дружина — українка. Ви, пане Президент, не раз казали, що дуже любите українців і євреїв. Чому ж ви любите не усіх нас? Зрозумійте мене, пане Президент: якби у Вас, боронь Боже, щось таке трапилося з сином, я робив би усе, щоб допомогти Вам. Бачите, я навіть слово Бог пишу з великої літери, хоч не знаю достеменно, в якого вірите Ви.

Коли мене ненавидять інші люди, мені, пане Президент, не страшно, але якщо я сам себе зненавиджу, мені, пане Президент, важко житиметься. Я зненавиджу себе, якщо не зможу допомогти цим жінці й дитині, якщо знову переможуть така жорстокість і таке безглузде озвіріння.

Я знаю, пане Президент, що Ви не любите Радянський Союз. Але якщо Ви заберете в цієї країни одного хлопчика, гадаєте, їм так вже погано буде? Ви забираєте життя в однієї бідної жінки і псуєте життя мені — от і все. Про хлопчика вже не кажу. Якщо Ви не схочете допомагати, я теж поїду від Вас, бо мені вже ніколи тут не буде добре.

З повагою до вас і сподіванням на допомогу молочник Семен Кац».

ЛИСТ (11)

Мила моя,

я вже писав тобі, що Нью-Йорк — конгломерат утворень, розмаїтих з багатьох поглядів, географічне поняття, місто з населенням середньої європейської країни. Бюджет Нью-Йорка в сто п'ятдесят разів перевищує бюджет південноамериканської держави Гаїті, а при цьому ще вважається, що принаймні мільйон доларів з бюджету розкрадають чиновники, яких у цьому місті найбільше в світі, коли рахувати в процентах до решти населення чи навіть просто так.

Живу я в самісінькому центрі, пересуваюся по звичних вулицях, але нас багато таких — половина населення Нью-Йорка і 60 відсотків його робочих місць розташовано на трьох процентах території міста. Туристи в центрі Нью-Йорка збиваються, як цравило, в тугі клубки групок, боячись погубитися в тутешній денній штовханині. Я навмисне вирішив ще раз відсунутись, перекинути

бінокль і зазирнути до нього з другого кінця — ти, певно, вже притомилася від баченого великим планом.

Роздивляючись тутешній натовп, легко згадуєш, що ми вчили у школі про броунівський рух молекул; тут, схоже, кожен цільний і сам по собі. Не повторюю нині, добре це чи погано; таке правило; таке правило, і його належить прийняти. В найзатовпленіших місцях Нью-Йорка мене майже ніколи не штовхали: люди проковзували, залишаючи досить місця, щоб і я пройшов. Кожен сам.

Мені майже не доводилося бачити тут людей, які обіймаються на вулиці чи довго теревенять на тротуарі. З одного боку, це тому, що є безліч барів, кафе та випивай-лівок різних рангів, де можна перебалакати за чашкою або чаркою чогось легшого чи міцнішого; з другого боку — всім просто ніколи. На вулиці з незнайомими розмовляють коротко й неохоче; тут жартують, що людина, яка самотньо йде незнайомою вулицею, самовбивця або вбивця.

Але ходити по вулицях необхідно. Крім того, вулиці в цьому місті — нескінченна вистава, багатосерійне кіно, ескалатор, замкнений кільцем. Та й шкідливо сидіти цілий день у м'яких автомобільних сидінні і м'яких кріслі в ООН — треба рухатись.

Усі рухаються по-різному. На вулицях дуже багато бігунів-одиначок; біжать вони в теплих куртках, чи масечках, чи в дощовиках — залежить від погоди. Не залежать від погоди труси фірми «Спідо», кросівки «Ніке» чи «Олімпус». Втім, труси чи кросівки трапляються різні, але сам вигляд бігуна типовий. Іноді, якщо вже зовсім зимно, бігуни вдягають плетені шапочки, з-під яких часом видніють червоні магнітофонні навушники від апарата, прикріпленого до пояса чи внутрішньої кишені. Це модна іграшка, постачальник музики для тебе особисто. Втім, бігати не завжди безпечно: 2 листопада газета «Нью-Йорк таймс» повідомила, що в Центральному парку знайдено вбиту людину в костюмі для оздоровчого бігу. Газета пише, що вбито вже десятого бігуна від початку року; «ювілейний труп» було знайдено о 7.30 ранку з раною на горлі.

Що ж, як і в усьому іншому, одним тут таланить більше, іншим менше, адже не можна, щоб фортунило всім зразу, так не буває...

Ти вже знаєш, що в Нью-Йорку відокремлено живуть національні меншості — араби, італійці, негри, українці, ірландці, євреї, китайці, у кожного своя музика, своя про-

дуктова крамничка, власна газета. Кордони проводяться по грошових рахунках, кольорах шкіри, освіті, навіть по фірмових нашивках на підкладці піджака. Коли ти визначиш своє місце в тутешніх лавах, можеш вважати, що тобі стало зрозуміліше в цьому місті. Але — чи затишніше?

Так чи інакше, в Нью-Йорку треба дбати про здоров'я — кожному на своїм рівні, — підраховувати калорії, пити каву «Санка» без кофеїну і неодмінно робити зарядку.

В білих маечках з червоним серцем на них і словами любові до Нью-Йорка біжать по вулицях люди, нікого не помічаючи довкруг, слухаючи особисту музику і дбаючи про себе. Хто не може бігати — ходить, часто з песиком на шворці. Вважається, що хатні тваринки сприяють перебуванню на свіжому повітрі й рятують від самотності. Хатніх тваринок тут без ліку; цуценят і кошенят продають просто в універмагах, де вони кумедно вовтузяться на покросній смужками паперовій локшині за склом спеціальних вітрин. У крамницях великі відділи котячих та собачих консервів, бідніші люди не соромляться купувати їх для себе. В місті кілька багатопверхових лікарень для хатніх тварин (одна поруч з ООН), а на шляху через Куїнс можна побачити велетенський собачий цвинтар.

Так чи інакше, але вулицями прогулюються люди з песиками. Песики сумують через відсутність дерев та парканчиків; через те, що нічого іншого не лишається, песики звершують свої прогулянкові справи просто на асфальті серед крокуючих ніг. Господар неодмінно збирає все, полишене чотириногим другом, до спеціального мішечка; нью-йоркський муніципалітет прийняв рішення про сто-доларовий штраф з тих, сліди життєдіяльності чиїх песиків залишаються на асфальті. Втім, і тут ніхто не обурюється: «Ах, чому під ногами!» Ніхто не захоплюється: «Ах, який пудельок!» Собаки й люди намагаються одні одних не зачіпати, принаймні якщо вони не знайомі.

Ще в кожному нью-йоркському натовпі ходять, не змішуючись з ним, люди в коричневих мундирах, єдиним сенсом прогулянок яких є відловлювання неправильно запаркованих автомобілів. Виявляють вони такий автомобіль безпомилково — і одразу ж мовчки стромляють під шітку на вітровому склі руде повідомлення про штраф. Занотовують номер — і спробуй не заплатити!

Безліч людей — і всі повз тебе. Не можу сказати, що мені дуже до вподоби нав'язлива компанія, скажімо, італійців, де в кожному кафе здається, що люди зустрілись

колись на вулиці, спитали один в одного про дорогу і зайшли випити по чарочці за знайомство й так-от засіли відтоді. Але нью-йоркська поділеність будинків, людей, вулиць назавжди незвична.

Все це виглядає інакше в дні свят, а тутешні свята організовуються довкола парадів чи, наприклад, торгівлі. Про паради я вже писав тобі; про торговельні застави скажу бодай коротко. Перш за все призначене на продаж належить рекламувати. Причому рекламувати потрібно з картинками. Якщо в газеті написано, що продаються радіоприймачі, то поруч повинні бути окремі фото кожної моделі. Якщо продають курей — то фотографія курячої тушки. Якщо огірки й помідори — то повинні бути зображені й вони. Люди прийдуть купувати яблука тільки в тому разі, якщо спочатку побачать їх у «Нью-Йорк таймс», це традиція, яку наважиться порушити лише потенційний банкрут. Навіть там, де рекламуються ресторани коктейлі, зображено склянки й чарки найрозмаїтіші.

Щосуботи чимало ньюйоркців об'єднуються в гонитві за оголошеними й розмальованими предметами продажу, сподіваючись придбати що-небудь неймовірно практичне і дешево. Продаються лампочки та дивани, набори відмичок (так, так, у крамниці «Джоб лотс» на П'ятій авеню), норкові манто, цуценята й старі карети; продається все, що можуть і що не можуть придбати. Один колекціонер вихвалявся, що придбав у такому спродажу шмат колючого дроту, вирізаний з огорожі Зимового палацу в ніч жовтневого штурму, можеш собі уявити.

Людей на такі торжища збирається без ліку; всі гранично незалежні й серйозні, виповнені бажанням зловити за хвіст райського птаха. Всі разом, але не пам'ятаю випадку, щоб до мене хтось при такій нагоді звернувся, і не пригадую, щоб незнайомі люди обговорювали якість можливої покупки.

На вулицях стоять столи з наїдками — особливо на ярмарках, оголошених наперед, на вуличних святах. Індійська, китайська, українська, арабська, італійська кухні парують просто поруч з тобою — купи вареники чи баранячий шашлик, спагетті або піццу; купивши, їж, нікого не зачіпаючи, спілкування, як біля наших пивних кіосків, тут не в моді. До речі, і в ресторанах чи кафе до вас за столик не посадять нікого. Якщо вже сіли, то сидіть на здоров'я — столик ваш; а потребуватимете товариства — запрошуйте самі. Лише дуже нечасто я бачив винятки —

в придорожніх мотелях; там сідають усі підряд і їдять швидко, не вимикаючи мотора в автомобіля, припаркованого при вході. В Нью-Йорку їдять осібно; то американська провінція визнає контакти, проголошення тостів, вуличні свята, де господарі сусідніх будиночків знайомляться між собою...

Втім, уміють об'єднуватися й ньюйоркці — я не раз чував і читав оповіді про те, як у дні снігових заметілей ціле місто з лопатами ставало розкопувати шосе, як за кілька годин добровольці розсадили в Центральному парку п'ятнадцять тисяч тюльпанів. Це місто вміє збирати зусилля своїх громадян в кулак, але цей кулак не завжди б'є по злу...

В нью-йоркському аеропорту імені Кеннеді найбільш цільне вікно Америки: близько ста метрів завдовжки і вісім заввишки. В нього зазирають нечасто — повз нього біжать. Для Нью-Йорка куди характерніший рекорд їхнього хмарочоса Емпайр Стейт білдинг, донедавна найвищого будинку в світі, який стоїть на 34-й вулиці. В цьому будинку близько шести з половиною тисяч вікон. Всі люди дивляться у власне, і кожен бачить саме те, що він хотів побачити. Отакі справи...

ПРЕСА (10)

З журналу «ЮС ньюс енд уорлд ріпорт», 17 травня 1982 р.

«Найпомітнішою прикметою амерпканської культури та особистого життя сьогодні є страх втратити власну цілісність. Це породжує філософію виживання. На людину падає водночас так багато різних тягарів — погіршення економічних обставин, гонка озброєнь. Люди відчайдушно намагаються вижити в загальній катастрофі, ні про що інше й не мовиться. Люди змирилися з тим, що справи не повернуть на ліпше і що немає реальної надії на те, що відбудуться зміни на краще.

Дуже важко людям поєднувати зусилля і в сімейному побуті, й на роботі, коли їх зосереджено на завданні вижити в світі, який здається їм дуже загрозливим та небезпечним... Вони відчувають, що кожному потрібно вскочити до шлюпки раніше за іншого... Озирайтесь, й що ви побачите? Суцільні втрати — друзів, родини, місця...»

**З газети «Нью-Йорк таймс»,
4 грудня 1982 р.**

«У тригодинному розгулі грабунків, насильства й замахів на убивства троє озброєних чоловік вибивали двері у восьми будинках в Куїнсі й на Бронксі, заповнивши насильством три вулиці й зумівши втекти учора вранці на двох украдених автомобілях... «Це жахливо,— сказала Аліса Макгілліон, заступник начальника поліції по зв'язку з засобами інформації.— Це привид, що страшить усіх,— люди, які вибивають пістолетами ваші двері й входять серед ночі до вашого дому, щоб грабувати й тероризувати вас...»

РОЗДІЛ 7

Річ у тім, що історія, яку я хочу розповісти у цьому розділі, завершується телефонним дзвінком чд тим, що можна умовно вважати за виклик до телефонної розмови. Але якби навіть цього не було, телефон займає таке важливе місце в американському житті взагалі та в нью-йоркському зокрема, що він вартий окремої згадки й найповажнішої оповіді про себе.

З чого почати? Певно, з ситуації найбільш житейської, але, на жаль, також з печаттю новітніх американських часів.

Мої давні приятелі з штату Міннесота надіслали мені до Нью-Йорка лист без зворотної адреси. Пригадайте, я писав про це на початку: «Подзвони нам з телефону-автомата, щоб не підслухували і щоб спокійніше жилося...» Спершу мені категорично розхотілося з ними балакати, але згодом я таки оцінив відвертість і подзвонив.

Телефонів тут дуже багато. Один мій знайомий лікар встановив собі три, всі з різними номерами: службовий, для приватних бесід і для дочок — щоб не займати два перші. Продаються телефонні апарати всіх видів, стилів та форм; входять у моду, хоч поки що вони дорогі, апарати, де трубка не має шнура — бесідуючи, можна переходити з кімнати до кімнати. А таксофони стоять на кожному розі, саме на перехрестях, тому й відомо, де їх шукати. Таксофони розвішано по всіх вестибюлях, і трапляються вони в найнесподіваніших місцях — вздовж шосе, на рівні автомобільних дверцят, щоб можна було розмовляти, не виходячи з автомобіля; на метр від підлоги, щоб інвалід міг

телефонувати, не виходячи з коляски. Можна подзвонити з поїзда, з ресторану й зі служби (але в установах висять плакати «Таксофон для приватних бесід встановлено у вестибюлі»); коротше кажучи, телефонний бізнес в Америці дуже потужний і діловитий навіть на перший погляд; за технічною оснащеністю американські телефонні корпорації також перебувають на рівні часу. Втім, розмовляючи по телефону, слід завжди пам'ятати, що це дороге.

Набравши номер своїх міннесотських приятелів, я спершу почув голос телефоністки: «Вкиньте два долари сорок центів». Запахаючи дрібняки до щілин, я, певно, помилився, бо після паузи телефоністка сказала сердитим голосом: «Не заощаджуйте. Ще чверть долара». І лише після цього з'єднала. Сплатчені мною гроші були вартістю лише першої хвилини; надалі я переконувався, що користуватися американськими таксофонами може лише людина, в якій у кожній кишені по дитячій скарбничці, бо з байдужістю добре дресированого папуги телефоністка казала й казала мені, скільки належить вкинути в ненажерливий телефон знову й знову, а коли я на мить забарився — роз'єднала, і довелось починати усе спочатку, з першої хвилини за два сорок...

На телефоні у мене в кімнаті написано, що за кожний дзвінок до мого рахунку буде дописано сорок центів — стільки раніше коштувала пачка сигарет «Кент» або «Мальборо». Однією з причин того, що телефон вам встановлять коли завгодно, є та незаперечна істина, що платити вам за нього доведеться чимало.

Але встановлювати телефон приємно. Подзвоніть з будь-якого автомата до телефонної компанії, продиктуйте адресу, скажіть, скільки ви потребуєте апаратів, якого кольору й типу, — і чекайте. Вас, правда, можуть не попередити, що за кожен додатковий апарат платиться окремо, навіть якщо апарати на одному номері. Хоч за електронними машинами, до яких ви зараз втрапите у залежність, треба пильнувати, бо вони, як усюди, люблять виписувати рахунки не за те, не тим людям і не тоді (до речі, в американців вважається цілком пристойним перевіряти рахунки — рядок за рядком — телефонні, ресторани й усякі інші). Та коли вже телефон у вас з'явився, а платити за нього однаково треба, у вас є нагода оцінити чимало вигадок — від «колект колл», тобто міжміської розмови, рахунок за яку надсилають не тому, хто викликав, а його співрозмовникові, до спеціальних кредитних карток, що вмикають теле-

фоп-автомат чи гарантують негайний контакт через телефоністку.

Так чи інакше, в Нью-Йорку телефонів більше, ніж у всій Південній Америці, й вони здатні полегшувати життя. По телефону можна дістати будь-яку пораду, вислухати свіжий анекдот (це і в вас можна, але в Нью-Йорку є офіційний номер, за яким відгукується людина, яка розповідає бажаним свіжі анекдоти). Можна подзвонити й вислухати п'ятихвилинний монолог відомого коміка, довідатись, що на сьогодні провіщає ваш гороскоп і який на сьогодні курс акцій. Коротше кажучи, в мене у телефонній книжці список різних служб — від пожежної до тої, що дає поради самогубцям, — займає близько тридцяти сторінок. Це не рахуючи маленьких рекламних марочок з номерами таких служб на сторінках, де за абеткою перелічено решту міських телефонів. Так чи інакше, але в мене у телефонній тумбі лежать дві книжки, якими охоплено тільки один район міста, Манхеттен. Книжки ці формату нашого журналу «Україна», і всього у чотирьох томах 6343 різнокольорових сторінки, окрім вставок і додатків. Усе це забите текстом, набраним найдрібнішим на світі шрифтами.

Крім незліченних служб для прихильників усіх на світі релігій, крім бюро прогнозів погоди, довідника цін на продукти, клубу подруг-лесбіянок і ще багато чого іншого, в Нью-Йорку є телефони, за допомогою яких можна замовляти додому все що завгодно — від молока, горілки, солоних огірків та курячих ніжок до щойно виданих книжок і квитків до кіно. Над багатьма крамницями накреслено телефонні помери: якщо вам ніколи заходити — подзвоніть.

Нью-Йорк переповнено натовпом, але ніхто в тому натовпі штовхатися не любить, телефон не тільки єднає, а й роз'єднує, дозволяючи кожному вирішувати свої справи самостійно і в секреті від інших. Втім, деякі справи можна розсекретити телефоном таки; у Білому домі є спеціальний номер, через який можна довідатись, який розклад у президента сьогодні. Понад двадцять років тому, коли расисти ще не вбили, а тільки заарештували Мартіна Лютера Кінга, дружина його, Коретта, телефонувала якось по тому номеру так наполегливо, що її таки з'єднали коли не з самим президентом, то з його братом, міністром юстиції Робертом Кеннеді. Згодом Кінг і двоє Кеннеді стрілися, не відаючи, що жити їм лишилося не так довго; повним ходом працювали інші телефонні лінії та складались інші

компанії... В деяких штатах США навіть зброю можна придбати, замовивши її по телефону.

Мені здається потрібним порушувати весь час тему надзвичайно важливу — про те, що культура й цивілізація суть не одне й те саме, а винайдення чи то ракети, чи телефонного апарата зовсім не свідчить, що винахід той використовуватиметься виключно добрим людям на радість. В Америці малувато втіх всезагальних, у тому числі й телефонних. Не раз я витримував буркотіння базарного рівня («Ти, радянська свиня, ви ще поскачете...»), доки не попрохав адміністратора запитувати в усіх, хто телефонує до мене, їхні номери — тоді припинили. Кілька разів о другій ночі з великою душевною широтою телефонували знайомі співвітчизники, які працюють в Нью-Йорку, і розмови починалися так само: «Привіт, старий! Що ти зараз робиш?..» (Між іншим, мені часом так само дзвонять і вдома; я вже й гублюся в здогадках, що мені належить робити о другій ночі). Інколи дзвонили мої нові нью-йоркські знайомі — той самий Семен Кац, чи Кравченко (одного разу), або Кет, або викладачі з університетів, чи письменники, з якими доводилося бачитись з різних приводів. Слід сказати, що американці після цікавої зустрічі, а особливо побувавши в гостях, завжди наступного дня надсилають листа чи телефонують; це дуже приємно.

Додому я не дзвонив. Ціни було різко підвищено, адміністрація Рейгана в своїх зусиллях щодо руйнування шляхів контакту взялася до перегризання телефонних кабелів — кількість розмов з Радянським Союзом скоротили спершу до 450, а згодом і до 200 на місяць; інколи довго не давали зв'язку навіть співробітникам наших щоденних газет і кореспондентам ТАРС. Так що американський телефон також настроювали супроти мене, і хоч я розумів, що телефон не винен, ситуація ускладнилася, й ми не виявляли один до одного особливих симпатій.

У місії УРСР при ООН усі телефонні апарати, крім одного, наші, вітчизняного виробництва (принаймні ніхто не всадить туди підслуховуючого жучка при встановленні). Американський телефон весь час псується, відключається на годину-дві й не скоряється нью-йоркським «ремонтерам» у цивільному.

Якось Кравченко, про якого я після знайомства на цвинтарі у Марти майже забув, подзвонив мені саме по американському апарату й сказав відкритим текстом, що він знає, скільки вух вбудовано у таку машинку, але надто

хоче він показати мені щось цікаве. І призначив побачення.

Я трохи поміркував над тим, що б це могло означати і чи варто йти, а потім вирішив, що коли призначити побачення на людному місці, то нічого не трапиться, та й самому Кравченкові не було б сенсу телефонувати до нашого представництва й лишати там своє прізвище, коли б він замислив щось гидотне. Ми домовилися про зустріч у барі на Другій авеню, і я туди пішов.

Виявилося, що все зовсім просто: Кравченко збирав архіви. Він скуповував їх давно, а зараз пропонував дещо перепродати моїй країні. Він вважав, що на цьому можна добре підробити.

Ми влаштувалися в кутку традиційно темнуватого бару, щоб ніхто не заважав. Вузьке вікно дозволяло бачити вулицю, але в барі було так затишно, що надвір не хотілось.

Спочатку Кравченко показав мені цілу теку газетних вирізок. В акуратних рамочках повідомлялось про смерті поручиків та штабс-капітанів неіснуючих лейб-гвардій, а також про те, що упокоївся отаман давно розгромленої банди чи просто чоловік з такого-то міста, який там володів... Покійники не мають військових звань і не володіють нічим. Крім архівів, які теж всі у Кравченка.

Ми пересіли ближче до стійки, розмовляючи й перетасовуючи вирізки на столах, тим більше що в барі було безлюдно. Бармен зробив для нас коктейлі «чорний росіянин», який готують з суміші мексиканського лікеру «Калуа» з горілкою. Кравченко сьорбнув, швидко глянув на мене й знову відкрив і закрит альбом.

— Часу в мене мало, — сказав він. — Гадаю, вас не зацікавлять спогади маразматичних штабс-капітанів. В мене їх навалом; я приїжджаю в дім, коли спадкоємці починають там поряdkувати після похорону, і пропоную їм кілька десятків за усі покійницькі папери, скільки там є їх, навалом. Як правило, в цей час папери насипом у кутку, і спадкоємці радяться (звичайно, англійською мовою) — викинути їх зразу чи все-таки переглянути... Так що я купив уже досить багато. І не лише записочок колишніх фрейлін колишнім флігель-ад'ютантам. Гадаю, вас зацікавить...

Кравченко зробив умисну паузу й багатозначно глянув на мене. А я сидів, сьорбав гірково-солодкого «чорного росіянина» й думав, що от зараз він мені запропонує придбати якісь секретні папери, бо обличчя в мене, певно, дурне, бо не переводяться люди, котрі, як кажуть в Одесі,

«держати мене за дурня». Як я кажу вдома, «у мене просто такий вираз обличчя», і слід сказати, що в розмовах, подібних до цієї, він мене не раз рятував. Тому, як справу щоденну, вислухав я пропозицію мати архів власовського війська, задумливо відпив зі склянки й спитав у Кравченка про Володю. Він сприйняв це як ознаку того, що має справу з людиною, яка неквапно обмислює пропозиції, всміхнувся й знизав плечима:

— Мені Марта видала рушницю. І набої. Веліла стріляти, якщо з'явитесь ви, Марія чи той єврей. Кладовище приватне, маю право...

— А Володя? — ще раз запитав я.

— Його майже не видно. Часом навідують сусідські хлопці, але ж він мови не знає — що з того? Іноді виходить погуляти між пам'ятниками. Я з ним не розмовляю — Марта заборонила.

— Чому ви так боїтесь її?

— А як? Вона ж бос, і знаєте, які в неї зв'язки?!

— Які?

— Колись я познайомився з кількома її друзями, а потім один з них помер, я й туди встигнув і придбав три особистих листи Бандери. І колекцію марок одного з його помічників. Слово честі. Можу довести. Крім того, маю стенограму зовсім недавньої секретної наради, про яку ви не знаєте, а там про та-а-аке-е!.. Вам треба? Я можу документально довести...

— Не треба...

— Чого не треба? — не зрозумів Кравченко.

— Не треба документально доводити. Я зараз...

Повільно встав і, тримаючи його в куті зору, пішов до стійки. Заплатив за коктейлі, узяв ще дві чарки чистої горілки. Коли бармен давав мені здачу, я лишив йому три доларових папірці й написав на серветці латинськими літерами прізвище «Кравченко». «Викличіть його до телефону», — сказав я і підморгнув. Бармен хитнув головою і відійшов від стійки, перетираючи склянки довгим білим рушником, кинутим через плече. Я з чарками повернувся до нашого столика; Кравченко смалив другу сигарету підряд — хвилюється.

— Бажаєте глянути? Нарада важлива, але в пресі про неї не було... — швидко сказав він.

В цю мить бармен від своєї стійки врозтяжку вимовив: «Містер Кравченко, фон колл фор ю» — «Пане Кравченко, вас до телефону...»

— Це випадковість,— швидко сказав мій співрозмовник і підхопився.— Ніхто не знав, що я тут. Це випадковість...

І пішов по східцях униз, туди, де стрілка вказувала на туалети й телефони.

Все ж таки добре знати, що до американських барів можна подзвонити з міста. А ще знав я, що там, як правило, не одна кабіна й, знявши трубку, слід почекати, доки тебе з'єднають із співрозмовником.

Так що час у мене був. Я ковтнув свою горілку й пішов до виходу, не озираячись у бік бару та на східці, які вели до телефонних кабін. Біля входу в бар було безлюдно, лиш біля самісінької бровки притиснувся сіренький «крайслер» номер ААW 64 81 з невимкнутим мотором і висунутою на всю довжину антеною.

Л И С Т (12)

Мила моя,

якщо хочеш розвеселитися, я розповім тобі кілька анекдотів. Анекдоти я вичитав з книжоқ, які так і звуться: «Офіційна книга мексіканських жартів», «Офіційна книга російських жартів», «Офіційна книга українських жартів», уявляєш собі?

Хочеш анекдот про українців? Будь ласка!

«— Том, я чув, у Києві закрилася національна публічна бібліотека!

— Чому?

— Єдину книгу сторожі скурили на самокрутки!»

Смішно, чи не так?

Ще жартик — про нас, радянських людей.

«Радянський та американський учений ведуть спільні дослідження в океані, плавають в ақвалангах. З'явилася акула й з'їла радянського вченого. «Рятуйте! — кричить американець. — Людожер!» — «Як тобі не соромно? — відповіла акула. — Я санітар океану. Ти хіба не бачив, кого саме я з'їла?»

Повір, це не найобразливіше, що можна знайти між «російськими» чи «українськими» жартами в книжках, віддрукованих цілком легально, на гарному папері, у видавництвах міста Нью-Йорка. Це й справді гидко, бо серед цих так званих жартів реалізується чуже бажання образити, принизити; а якщо брати офіційніше й ширше — то чужа культура міжнаціонального спілкування, чуже ставлення

до людей, які інакше розмовляють та інакше живуть. Причому ставлення це не лише до нас з вами; здається, найбільш розливіші в Америці анекдоти давно і вперто складаються про поляків — «жартики» ті видавалися й тепер видаються товстеними томами.

Нас намагаються представити істотами людиноподібними, мати справу з якими можна хіба що з поблажливості чи з дослідницької цікавості. В газетах розповідають про дикувату країну, де живуть безглуздо і невлаштовано, справляють весілля з циганами й перегонами на змилених конях та непробудним пияцтвом, розвалюють молотками заводські цехи й гноять врожаї. Газети охоче й докладно, ілюструючи це нашими власними малюнками, передрукують наші звіти про неподобства, викриті нашими ж контролерами, — і з якою ж насолодою вони це роблять! Тут неможливо дізнатися про наше нормальне життя — в останніх вістях по радіо й телебаченню тижнями і місяцями можуть не передавати зовсім нічого. Але час від часу виступають погодинно найп'яті «свідки радянського життя» і вкотре мелють все, що прибудить у голову...

Приблизно двічі на тиждень показують фільми по телебаченню — так би мовити, «артистичну інформацію» про нас — і розігрують такі жахи, що нормальна людина має перейнятись жагучою ненавистю до мене, до тебе і до всього життя, яке виховало нас із тобою. Щойно тутешнє велике видавництво «Макміллан» влаштувало бурхливу прем'єру роману, написаного британським генералом Хаккетом. Роман зветься «Третя світова війна», і з нього аж фонтанує інформація про те, що ми, радянські, от-от почнемо війну. Продовжує перебувати в бестселерах роман Форсайта «Диявольська альтернатива» про те, як у 1982 році повинна була початись війна — причому не просто з Радянського Союзу, а з України, з Києва. Щойно купив я найновіший бестселер, стирчить на усіх вітринах, — творіння якогось Павуля Ердмана «Останні дні Америки». На обкладинці коротка анотація: «1985 рік. Росіяни захоплюють Європу...» і таке інше. Якщо покласти такі книжки під прес — навіть не знаю, які ріки ненависті можна витиснути звідти, скільки людей захлинеться в тих ріках...

Ненависть виявляється різноманітно. Раптом тут заговорили про любов до нас, зокрема про любов до України. Віце-президент Джордж Буш проспівав нещодавно перед натовпом українських націоналістів першу строфу їхнього

шлягера «Ще не вмерла Україна», а президент Рональд Рейган,— так той просто вимагає відзначати річниці всіх антирадянських банд з України, включно з бандерівськими, які по вуха у крові та бруді,— це в нас відомо кожному. Президент приголубив навіть маразматичного Стецька, який під фашистським крильцем проголошував колись у Львові таку собі «українську державу», в самому акті про проголошення якої (цитую за американським історичним журналом) записано: «Новостворювана Українська держава тісно співробітничатиме з націонал-соціалістською великою Німеччиною, яка під проводом свого фюрера Адольфа Гітлера творить новий порядок в Європі і в усьому світі...» Президент і його люди раптом заспівали про свою любов до України так, наче «українську карту», не розіграну свого часу Гітлером, знову роздано їм для гри.

Не писатиму тобі про все, що радше є темою статті, аніж листа до тебе; просто нагадую тобі й собі, як важливо тут визначитися в суєті дзеркальних відображень, в яких навіть ім'я Батьківщини подрібнюють і розсмикують. Таке враження, що раз Україна зі столицею в Києві їх не влаштує, то вони для власної радості вирішили обладнати таку собі «Україну» зі столицею в Нью-Йорку або, на крайній випадок, у Вілніпегу. Дуже відверто сказала про це місцева газетка, що видається українською мовою. Природно, газетка зветься не інакше як «Свобода» і часом вибовкує те, що в політиків поважніших лишається в директивах, не призначених для друку. Нещодавно в передовій статті та «Свобода» констатувала: «З приходом до влади президента Рейгана можна спостерігати пошуки такої політичної концепції, яка в майбутньому могла б привести до послаблення, а то й до розпаду СРСР». А нещодавно виступив у Вашингтоні такий собі генерал Сінглауб,— його промову тут широко роздрукували,— так той бовкнув одверто: «Багато американців гадають, що настав період миру. Насправді, ми перебуваємо у війні. Це тотальна війна, що може скінчитися лиш знищенням одного з ворожих таборів». Все це тут друкують і, що важливо, добре відають, що коять. Коли вже сам президент оголошує «хрестовий похід» супроти нас, то його підлеглі шикуються в нумеровані перенги. 18 жовтня купив я «Нью-Йорк таймс» і прочитав там цілком офіційне повідомлення про проведення на найвищому державному рівні конференції «Перспективи демократичної еволюції країн з комуністичними урядами». Конференція йшла при

зачинених дверях, з доповіддю виступив держсекретар Шульц, який сказав, що його країна найвідвертішим чином допомагатиме тим, хто схоче змінити співвідношення сил всередині соціалістичних країн у напрямі, вигідному для Сполучених Штатів. Знаєш, вони навіть не соромляться проводити наради про те, як належить діяти, щоб повалити існуючі уряди в країнах, з якими США підтримують дипломатичні відносини. В дипломатії теж існують свої правила й свої закони порядності, а тут порушуються геть усі. Той самий номер «Нью-Йорк таймс», про який я оце згадую, меланхолійно зауважує: «Здається, вперше держдепартамент офіційно організував зустріч для обговорення шляхів до того, щоб змінити структуру комуністичних країн».

Отак воно тут нині. Я зопалу написав тобі, що їм треба дві України; їм не потрібно жодної. Ненависть і зпевагу до нас виховують з такою пристрасною люттю, наче ми й справді воюємо. Тиск на психіку такий, що коли б в Америці не було досить людей порядних, які в це не вірять, і людей байдужих, які не вірять ні в що, країна з'їхала б з глузду.

Іноді мені здається, що офіційна Америка ставиться до нас, як до привида, до пав'язливого видіння, від якого відмахнутися б, забути, вилучити з душі й пам'яті; таке враження, що після сімнадцятого року вони ніяк не оговтаються. Нас не видають, про нас не друкують не те що доброзичливої, а навіть нейтральної інформації. Це ми не можемо без знань про Америку, про Європу, про Азію й Африку — нам потрібно знати, як живе і як мислить людство, ми й справді чи не найінформованіший народ на світі.

Виступаючи тут по радіо, я сказав, що на Україні вишло зібрання творів Ернеста Хемінгуей, повніше за видані в США. Сумарні тиражі таких письменників, як Джек Лондон чи Теодор Драйзер, перевищили в нас американські. Відомий коментатор Самора Марксмен, який вів передачу, добродушно розвів руками: «Ви нас критикуєте?» — «Ні, просто розповідаю, як ми живемо,— сказав я.— Навіть те, що я колись переказав казки Уолта Діснея і їх на Україні видавали понад двохмільйонним тиражем, теж свідчить про наше ставлення до розуму й культури Америки. Подібних прикладів чимало — просто ми так живемо...» Ще згадав я, як минулого літа йшов по Києву з американськими письменниками — Ірвінгом Стоуном,

Стадсом Теркелом — і їх вразила на кінотеатрі «Україна» реклама непоганого голлівудського фільму «Крамер проти Крамера».

Американці ніяк не можуть повірити, що дожили до того, що десь комусь досягнення їхньої культури потрібніші, аніж їм самим.

Від ненависті втомлюєшся, як втомлюєшся від постійного магнітного поля, подібно до того як хворіють люди у чикагських надхмарочосах, де величезні маси бетону й металу створюють довкруги особливі гравітаційні умови. Я втомився відчувати чужу нелюбов; у нас я ніколи не бачив такої стіни ненависті проти іншого народу, саме народу, — і сподіваюсь, що не побачу ніколи. Навіть коли ми воювали з Німеччиною у Велику Вітчизняну, ми не притуплювали себе ненавистю до такої міри, як калічить американців їхня сьогоднішня пропаганда. В душі все ж таки повинен бути якийсь бар'єр проти ненависті надто високої напруги; з такою ненавистю довго жити не можна, бо вона спопелить тебе самого. Коли ми перемогли у минулій війні, то звели на п'єдестал у Берліні солдата з врятованою дитиною — символ переможної людяності, а не убивства ворогів, точніше — не лише символ знищення противника.

Вони не бажають рятувати ні наших дітей, ні нас — навіть якби ми потребували рятунку. Весь час дискутується проблема, продавати чи не продавати нам хліб; причому вони постійно обчислюють — вистачить нам власного врожаю для захисту від голоду чи не вистачить. Гадаю, що якби, рятуй доле, в нас трапився зовсім уже неймовірний недорід, Сполучені Штати не продали б нам хліба.

Такі справи.

Я давно вже не писав тобі про ту історію з хлопцем — пам'ятаєш, його тримають у Штатах, вигадавши таку дорослу й державну причину для цього, як «політичний притулок». Нещодавно вони вчинили слухання дитини в одній з комісій конгресу; в газетах повідомляли, що той Володя-Уолтер посвідчив, ніби після уроків його примушували мити класну дошку, а це явне порушення прав людини; дорослі дяді й тьоті конгресмени співчутливо цмокали язиками. Все це виглядає як знущання, але водночас намагання підкреслити, що Америка завжди має рацію. Хлопчика виривають не те щоб з України, яка входила і входить в Радянський Союз та в Об'єднані Нації; хлопчикові доводять, що та, «американська Україна» теж не хрін собачий і вона його не віддасть. Хлопця виривають

із соціалізму; його бідоласна мати Марія поскладала вже валізи, бо її офіційно попередили про необхідність виїзду зі Сполучених Штатів.

Як на теперішні часи, то американці можуть влаштувати що завгодно — включно з газетними повідомленнями про радянський напад з метою викрадення юного борця проти «большевиків». Нехай займається цим наше консульство — Марія написала потрібні папери. Я трохи потикався носом у двері газет; мені здалося, що лист колишніх Володиних однокласників до пана президента може зацікавити тутешніх професійних правдолюбів. Тут ніхто навіть не дочитав лист до кінця. Коли тобі хтось скаже, що преса тут робить що хоче, як трава в полі росте, — засмійся такій людині в обличчя й від імені тридцяти трьох колишніх однокласників школяра на ймення Володя. І від імені його матері Марії. І від мого імені. Хоч, як замислитися, то нічого тут смішного нема навіть близько.

Дивно, якою впертою та різноманітною буває зневажність. Яким винахідливим буває бажання накапостити іншій людині чи іншій країні, не переконати, не перемогти в чесній дискусії, а так — замазати спину крейдою, образити в натовпі чи обляпати з калюжі. Не можеш собі уявити, скільки ідеалізованих уявлень про високу політику, високі матерії та лицарів без докору й страху розпадається, коли роздивлятися це впритул.

ЛИСТ (13)

Мила моя,

хочеш, я заведу собі вуса? В Америці чимало вусанів, іноді це мені навіть подобається; на обличчі з'являється щось нове, а разом з ним — зовнішні ознаки старомодної мужності. Наприкінці минулого століття виголювали обличчя переважно актори — щоб легше було гримуватися; а всі відомі персони років сто тому носили вуса, чи бакенбарди, чи борода — а то й усе разом.

Тут можна змоделювати собі вуса під мексиканського бандита, під німецького імператора Вільгельма чи під Гітлера (в одного з перукарів неподалік від будинку, де я живу, висить плакат: «Якби гладенько виголений Гітлер вийшов на вулицю, хто б його пізнав?»). Старовинний британський критерій елегантності: в джентльмена неодмінно має бути випещена рослинність на обличчі: вважає-

тсья, що це сприяє кращому ставленню дівчат і авторитетові у середовищі колег. Щодо мене, то — які там дівчата! А втім...

З однією дівчиною я познайомився в Центральному парку: звать її Кет, вона юна, руда й вертлява. Спочатку Кет не знала, з якої я країни. А коли дізналася — не злякалась, а зацікавлено запитала в мене по телефону, чи був я хоч раз у Москві. Але і це, як з'ясувалося, не дуже її цікавило. Кет докладно мене розпитувала, як у нас живе молодь — отакі дівчата, як вона. Інформації в неї не було ніякої. На що вже наших школярів, молодих робітників чи студентів переповнено знанням про Америку (і в основному доброзичливим знанням), то тут про нас засвоїли всякі дурниці або не знають зовсім нічого. Вчора по телебаченню я дивився двогодинний художній фільм про те, як радянські люди просто-таки знемагають від бажання переїхати до Америки. Фільм будувався навколо оповіді про життя наших рибалок; знаєш, якби я справді народився в країні, так густо населеній людьми дивакуватими, а то й просто дурними, як та, що в фільмі вважається Радянським Союзом, напевно, і я був би інакший. Вони вигадують нас якими завгодно, прагнучи викликати принаймні зневагу до нас. А хотіли б ненависть — всезагальну й нестримну, бажання розтоптати нас і стерти з лиця землі. Кожну людину з радянським паспортом — тебе, мене...

Втім,— і це теж важливо,— останні вибори похитнули Рейгана. Не те щоб його владу, але впевненість у тому, що здійснення принципів цієї влади користується загальною підтримкою. Річ навіть не в тому, що після листопада представників демократичної партії в конгресі побільшає; вибори в Америці — захід фінансовий, і чимало факторів вирішують перемогу того чи того кандидата. Але разом з виборами йшов опит населення з найважливіших політичних питань — в опиті всеамериканська опінія була набагато означеніша. Виписую з журналу «Тайм» за 15 листопада: з 18 мільйонів опитаних 10,8 мільйона висловились за негайне заморожування ядерних арсеналів. Дуже чіткими були вимоги посилити карну відповідальність, страчувати за особливо жорстокі злочини. Не лише журнал, з якого я це виписую, а й президент з радниками переконались, що основна маса населення в їхній країні не вважає Радянську державу головною загрозою, а ядерну зброю — панацеєю від усіх лих.

«Я дуже люблю свою батьківщину, — сказав мені знайомий викладач-славіст в Лоуренсі, — й ніяк не хочу погодитись із тим, що тут мене більше лякають, аніж радують. Особливо останнім часом».

Віра Данем, — ти знаєш її, вона була в СРСР і виступала в Києві, професор-русист з університету штату Нью-Йорк, — розповідала, що молодь, яка вчиться в їхньому університеті, надто ті, хто вступає до університету сьогодні, чимало пишуть і говорять про свій страх перед смертю, яку, мовляв, «радянські літаки й ракети от-от скинуть на них». Щоб утовкти людям таке у голови, спершу належить позбавити їх найменшого знання про нас; позбавляють...

Згадуєш, наші діти гралися з дітьми наших американських знайомих, що приїздили до Києва років дванадцять тому. За цей час з американських дітей навиховували кого завгодно, в тому числі й череляканих молодих людей, які чекають на радянське бомбардування.

Про що б я тут не писав — думаю про дітей. Про наших, бо для багатьох з них Америка лишається країною хоробрих ковбоїв і невтомних трудівників, які орють землю та зводять хмарочоси. Я хочу, щоб так було завжди, бо твердо вірю в чесну душу й добрі наміри трудової Америки.

Не все так просто, а втім...

ПРЕСА (11)

З газети «Нью-Йорк таймс», 27 вересня 1982 р.

«П'ятнадцять підлітків, дев'ятикласників, сидять у класній кімнаті на шостому поверсі й ведуть бесіди про смерть від радіоактивного опромінення... «Я іду спати, думаючи про те, що роззбросення нереальне і ми повинні вмерти, — каже міс Цайчановер. — Я думаю про те, що можу не прокинутися вранці...»

З журналу «Ньюсуїк», 11 жовтня 1982 р.

«Психіатр з Бостона розповів нещодавно про одинадцятирічну дівчинку, яку непокоїть питання, чи вистачить у неї часу, щоб покінчити з собою після того, як почнеться ядерна війна. В школі Кроссроуде в Санта-Моніці випускник Тім Вуд сказав: «Напевно, ліпше б я не знав, аніж

мені відати, що хтось протягом 24 годин здатен припинити моє життя». П'ятеро однокласників у середній школі з Іст-Віндзор проводять дні в класах, святково прикрашених зображеннями героїв мультфільмів; їхні ночі розтрижено снами про кінець світу. Говорить десятирічний Росс Філд: «Росіяни можуть послати ракету, і я буду мертвий протягом двох хвилин...»

РОЗДІЛ 8

Тут люблять писати про жінок та для жінок. Існують дамські журнали, жіночі розділи в газетах і стенди з книжками «для дівчат та для леді» в книгарнях. Як правило, це розраховано на одне коло жінок — які вчаться, виходять заміж, народжують дітей, стежать за здоров'ям та зовнішністю своїх чоловіків і намагаються утримувати дім педорого й чисто, заразом підробляючи, де вдасться. Колись англійська письменниця Вірджінія Вулф окреслювала коло занять такої жінки, памагаючись власними силами вибитися за межі цього кола: «...Я читала в газетах про дурну виставу в одному місці й весілля в іншому; я по trochu підробляла, заадресовуючи конверти, читаючи немолодим леді уголос, виготовляючи штучні квіти, показуючи літерки малюкам з дитячого садка...» Інша, сьогоднішня американська письменниця Джоан Дідіон у своїй книжці «Білий альбом» окреслювала іще одне традиційне коло: «...Потрібно дев'ять місяців чекати, доки народиться дитина. Потім три чи чотири місяці годувати її груддю. Коли дитина припиняє бути грудною, треба п'ять літ прожити, граючись з дитиною...»

У світській хроніці щоденних газет інші істоти жіночої статі — неземні з вигляду та одягу, які час від часу виходять заміж, як Елізабет Тейлор, але не надають цьому великого значення, живуть в оточенні діамантів та чоловіків небаченої краси.

Нині з'явилися жінки ще й у війську — в армії вони служать на 38 професійних посадах, і, кажуть, їм з цього року дозволять освоювати ще 23 військових фахи. Нині у понаддвохмільйонній американській армії, яка дедалі стає набагато більшою за двохмільйонну, 180 тисяч осіб жіночої статі. Кожна десята «армійка» вагітна, що усклад-

нює участь жінок у польових маневрах. Даних про вагітність дам, які повибивались на високі парламентські крісла, я не маю; знаю лише, що в палаті представників є 19 дам на 435 депутатських місць, а в сенаті — дві на сто. Вся ота рахувальня — про жінок, котрі, як тут вважається, з честю виконують свій обов'язок перед вітчизною. Втім, не всі жіночі заняття почесні. Є ще загадковий для обивателя, привабливо-гріховний світ платного кохання й жриці найдавнішого фаху, але ця інформація в основному йде по розділу скандальної хроніки. Інколи різновиди жінок зближуються; якраз у жовтні чимало писали про розлучення мільйонера Пітера Пулітцера, який заскочив свою дружину Роксанну на любовних забавах, надзвичайних за своєю інтенсивністю й розбещеністю. Під час розлучення дружина запрагла аліментів на суму 246 тисяч доларів річно, і в пресі чимало сперечалися, чи мають підставу претензії тої дамочки. Час від часу я розмовляв про американок з різними людьми, й між ними і з моєю знайомою Кет; якраз я щойно купив «Дейлі ньюс», розгорнув на столі й почав читати уголос інформації про жінок, якими населене це місто. Принаймні те, що газета вважала за потрібне мене про них повідомити.

Кет почала сердитись на початку читання й остаточно розгнівалася, коли я читав розділ листів. «Мені слухати гідко, — сказала вона. — Хтозна-що...»

Але таки вислухала один лист з «Дейлі ньюс» за 19 жовтня, примружено усміхнулась і сказала, що її ровесниця, автор листа, мислить непрактично. «Дівчина набиває собі ціпу», — мовила Кет і відвернулася. А лист у газеті й відповідь на нього видрукувано на повному серйозі.

Лист: «Мені 23 роки, і часом доводиться чергувати в нічну зміну. Я стільки чула про згвалтованих, що дуже всього цього боюся. Скажіть, де можна придбати пояс цнотливості?»

Відповідь: «Пояси цнотливості пішли в минуле разом з двором короля Артура. Втім, це невелика втрата для тебе. Якщо гвалтівник зустріне таку перепону на шляху до мети, він, мабуть, уб'є жертву...»

Бачите, як воно все відверто й просто; Кет вважає, що тут і говорити нема про що. Вона взагалі мислить і говорить трохи прямолінійно. До мене вона ставиться, наче до марсіанина — зацікавлено розпитує, роздивляється і так само відверто коментує. Кет подзвонила мені, запропонувавши просто погуляти містом, я погодився, бо наше зна-

йомство біля Центрального парку було милим, хоч нетривалим. А познайомитись взагалі з особою жіночої статі в Нью-Йорку дуже легко. Розумію всю глибину іронії Кет з приводу листа в «Дейлі ньюс». «У нас тут не протопишся від дам, які руками й працювати не вміють», — сказав мені чікагський письменник і радіокоментатор Стадс Теркел.

Шкода, що не можна їх відтворювати в тексті, але за день в моїх кишнях збирається по три-чотири запрошення відвідати дівчат без претензій — такі летючки роздають на кожному розі. Оскільки відкритим текстом писати, чим займаються дівчата без поясів цнотливості, не заведено — запрошення висловлюються непрямо: «Жива вистава для дорослих. Фільми виключно для дорослих. Двадцять п'ять оголених до пояса танцівниць. Щонеділі працюємо цілодобово. Хочеш бути королем? Приходь до нас і обирай королеву...» І адреска: 151 Схід, 49-а вулиця. На другому й третьому папірцях текст приблизно такий самий (час від часу використовуються додаткові зваби на кшталт: «Заплатить за першу чарку — другу дістанете безкоштовно»...).

Після цього розділу я перекладу кілька повідомлень з нью-йоркської преси, бо в переказі чимало подій здаються неймовірними; а тут повідомляють і про жінку-полісмена, яка позувала для порнографічних фото, і про те, що з тюрми штату Айдахо втік відомий гвалтувальник, який відсиджував там 325-річний строк (американські вироки плюсують один з одним, і назагал виникають терміни зовсім фантастичні — пехай це вас не дивує)...

Так чи інакше, але газети, де пишуть про пасильства, розходяться веселіше — «Нью-Йорк пост», особливо старанна в збиранні такої інформації, за кілька років підняла свій тираж майже до мільйонного.

Мене цікавило, як ставиться до проблеми саме Кет, ровесниця багатьох жертв. Ми неквапно пили каву у невеликому барі, обладнаному на другому поверсі будинку, де я жив. Бармен приніс газети, і ми гортали їх. Подробиці тутешнього життя впадали в очі; коли б мене справді зацікавила щойно зачеплена тема, я взагалі міг би купувати не благопристойні щоденники, а, скажімо, «Скру» — яскраву, кольорову газету, поліграфічно привабливішу за «Нью-Йорк таймс» і, власне, цілком присвячену діяльності нью-йоркських дівць веселого фаху та їхньої клієнтури. Але мені хотілося побачити цей світ очима людини звичай-

ної, що спостерігає зміну тутешніх смаків; зміни катастрофічні — благочестиві пуритани, які емігрували колись до Америки з безбожної Британії, побожеволіли б з жаху, побачивши атмосферу буття своїх нащадків.

У цій країні полюся лишилися, де були, — і скромність, і розпуста, і все інше, — але нині усе вихлюпнулось назовні особливо відверто, все навстіж. Коли атмосфера зненависті твориться й здирає прикриття з багатьох манер і з багатьох традицій, настає страшна мить, коли наче вже нічого і соромитись. Воно ж усе разом — і те, що людину вбивають не одним, а п'ятнадцятьма ударами ножа (паталогоанатоми звать це «перебивання»), тобто катують; і те, що за спинами в багатьох — попіл в'єтнамських сіл; і те, що в дванадцяти мільйонів дорослих немає праці; і те, що усім втовкмачують у голови з ранку до вечора, що прилетить російська ракета й усіх спалить. Таке передчуття апокаліпсису, страшного суду, кінця світу викликається штучно, але виявляється багатозначно...

Телебачення за інерцією дотримується заборон на окрему рекламу сигарет та спиртного (хоч кіногерої п'ють і палять пестримно, їм можна); знімає звук у випадках, коли кіногерої речуть щось за межами словників Вебстера (іноді ковбої в тиші шарпають один одного за джипсові сорочки й ворущать губами хвилин по три підряд — звук вирубують надійно, навіть музики немає). Зате суціль позитивні герої мультиків — і ті вбивають один одного з такою одержимістю, що голова обертом іде.

Нещодавно Національний інститут психіатрії опублікував чергове, ювілейне, дві тисячі п'ятисоте з 1970 року, дослідження про вплив сцен жорстокості та насильства у телебаченні на психіку молоді. Психіатри вважають, що, навіть демонструючи час від часу повагу до словників, телебачення калічить молодь саме тим, що звалює до своїх новин і своїх фільмів екстракт буття і впливає на молоді та всі інші душі тотальністю духу насильства, який запанував і в житті, і у видовищах. Звичайно ж, людина стає гвалтівником не від того, що бачить, як на екрані гвалтують жінку; різні сфери доповнюють одна одну, взаємодіючи у вихованні. Не спрощуватиму тему — вибірково торкаю різні її сторони...

Коли я сказав Кет, що убивців і маніяків можуть виховувати засоби масової пропаганди, вона резонно зауважила: «Це ж тільки клаптик життя — не все так просто... Одним з найстрашніших убивць нашого часу став камшу-

чійський Пол Пот. А в нього, здається, не тільки телевізора, а й радіо не було...» Кет прослухала курс соціальної психології в університеті штату Коннектикут; вона знає те, про що деякі професори охоче забувають: життя цільне й різні його вияви поєднуються тим, що зветься «спосіб життя».

Сьогодні ми з Кет хотіли пройтися в бік Таймс-скверу; це самісінький центр, нью-йоркська «стометрівка», там перехрещуються шляхи Нью-Йорка, чимало його достоїнств і пороків найяскравіше сяють саме там; крім усього іншого, це одне з найбільш атракційних і найбільш сяючих місць на Манхеттені.

Ми ще трохи поговорили про особливості міського життя; треба мати на увазі, що молоді американці студентського віку, як правило, люди дуже поважні й люблять довгі, роздумливі бесіди. Все, про що я пишу в цьому розділі, ми справді перебалакали на рівних — Кет і я, удвічі старший за неї. А коли зовсім конкретно, то, почавши від бесіди про металеву білизну, ми пригадали людину, яку радіо, телебачення й преса щойно прозивали страшним злочинцем і маніяком.

Негр замкнувся з п'ятьма заложниками і з кольтом, вкраденим у полісмена, у підвалі нью-йоркської лікарні в Брукліні. Поліція обклала підвал зусебіч. Ларі Вандейк, тридцятичотирирічний чорношкірий злочинець з аристократичним фламандським прізвиськом, сказав, що відпустить заложників лише в тім разі, коли йому дозволять виступити по національному телебаченню. Виступити врешті-решт дозволили. Заложники один за одним повлазили крізь підвальне вікно; останнім вийшов сам Вандейк, величезний вусань у нейлоновій куртці. Він підійшов до мікрофонів величезної телестанції, схопив один з них і почав кричати: «Я не божевільний! Я людина, яка прагнула волі! Ви мене зловили: ось він я!» Негр помовчав і вже спокійним голосом звернувся до репортерського натовпу: «Я прагнув волі, та не здобув її. Ми не злочинці! Це багаті злочинці!» Вандейкові наклали наручники, й він поїхав з ескортом, не меншим за той, що охороняє полотна його славного однофамільця.

Надто в багатьох обставинах тут визначальну роль відіграють категорії «багатий», «бідний», — коли людина позбувається грошей, їй відтинають головні шляхи в світ. Людина може проти цього повстати, і форми протесту бувають розмаїтими — ось з такими включно...

— Дивлюсь на вас, розмовляю з вами,— сказала Кет,— і думаю, що такий потік негативної інформації, у який ви втрапили, вимагає стійкості, щоб не потонути...

— А ви не потопаєте?

— Не потопаю,— серйозно відповіла Кет.— Я читала, що у вашій країні про вади не пишуть, через це така кількість некрасивих вчинків та гидких ситуацій може вас травмувати.— Вона примружилася й почала роздивлятися мене, явно збираючись сказати що-небудь іще. Трохи подумала й запитала, хитнувши кінчиками пальців лампу над нашим столиком: — У вас в редакції, там, удома, багато людей працює?

— Чимало,— сказав я, зупинив лампу, що хиталася маятником, і назвав їй точну цифру.

— А жінок між ними багато?

Я замислився, полічив подумки всіх жінок, врахувавши прибиральницю, яка в нас на півставки, і сказав Кет, що приблизно третина співробітників — жінки.

— Ну от,— серйозно зауважила співрозмовниця.— Чоловічий шовінізм. І ви...

В Америці у багатьох жінок почуття власної гідності загострене до болю; вони вимагають, щоб усе парівно і ніяк не інакше, пояснень це дослуховують. Річ у тім, що вічний принцип американської рівноправності можна б сформулювати так: «Тут усі рівні, наша демократія незрівнянна. Але, попри конституційну рівність, білі чоловіки англосаксонського походження, протестантського віровизнання рівніші за всіх». Щодо жінок, то місця в них різноманітні, але в головному традиційні...

— От зайшла я до вас,— сказала Кет.— Ми сидимо в барі й п'ємо каву. Та коли ви мене зустріли й повели до себе, про що подумав адміністратор? В голові йому клацнув звичний стереотип, і — головою ручуся — адміністратор подумав про єдине: мешканець повів до себе дівчину розважатись...

Я ще раз уважно озирнув маленький порожній бар.

Тієї миті бармен думав про щось подібне, бо зготував і подав нам нову каву досить грайливо. Я строго глянув на бармена, й він припинив усмішечки. Кет мала рацію: стереотипи визначаються загальною ситуацією в суспільстві, виникають надовго і зразу в багатьох.

Що я міг заперечити? Читати для Кет лекцію про становище радянських жінок, а тим більше переповідати цю лекцію вам зараз сенсу мало. Але дещо я їй розповів.

У американок це болюче місце — протягом усієї своєї історії вони борються за рівні права з чоловічою половиною Америки. Фактично вони заявили про ці права ще в добу першопрохідців, піонерів, коли жінки разом з чоловіками гнали вози зі сходу на захід — через весь континент — і стріляли, і гарцювали, і будували не гірше за чоловіків.

Але нині, за офіційною статистикою, чоловіки-програмісти і чоловіки-адвокати дістають на третину, а чоловіки-медики на чверть більшу за жінок платню за ту саму працю. Чоловіки-вчителі й чоловіки-клерки, навіть чоловіки-портє заробляють на відсотків 20—25 більше. Немає жодного легального фаху, де жінка могла б заробити більше за чоловіка на такій самій посаді. Я вичитав це у липневому номері журналу «Тайм». Про жінок-правників я вже згадував; вони ще не можуть приймати законів на свій захист — надто нечисленні вони, хоч деякі досить помітні. Нещодавно вперше в історії США жінка на ім'я Джін Кіркпатрік стала постійним (і, на жаль, найреакційнішим за всі часи) представником своєї країни в ООН. Нещодавно (теж уперше за історію Сполучених Штатів) перша жінка, Сандра О'Коннор, стала членом Верховного суду США. Так чи інакше, з 450 посад, які в США вважаються за найвищі, жінки займають 45, і це число ледь-ледь збільшилося за останні роки, коли попередній і теперішній президенти вели особливо запеклу боротьбу за голоси. Втім, голоси голосами, але призначення жінок на престижні посади вважається чимсь незвичайним не лише для американської влади, а й для американського бога. Довідавшись, що до складу Верховного суду вперше за 191 рік його існування увійшла жінка, один з керівників фундаменталістської церкви, преподобний Джері Фалвел сказав, що це «образливо для порядних християн».

Коротше кажучи, жінки, вбрані у чиновницькі мундири чи суддівські тоги, в Америці менш популярні, аніж ті, що бачать головну свою силу в достоїнствах аж ніяк не розумових, а тому надмірним одягом не перевантажені.

Дивно, якби в суспільстві, де усе виставлене на продаж, жінка не стала б товаром. Колись, як ви знаєте, про це писав Карл Маркс.

— Ви читали Маркса? — запитав я у Кет.

— В нас багато хто читав його в університеті,— сказала вона, зазираючи у порожню чашку.— Але мені зараз

не так важливо пояснити, чому в мене роботи немає, а знати роботу. Якщо я усім казатиму, що читала Маркса, то не влаштуєсь ніколи...

— Іще каву?

— Ні,— сказала вона і глянула в бік бармена, який негайно став уважно послужливим.

— Мене барменом не взяли б,— хитнула Кет головою.— І не взяли б до цього будинку адміністратором. Хіба що прибиральницею чи покоївкою. І в електроніці, і в автомобільній промисловості жінок майже немає. Офіційно вважається, що ми створюємо в колективі атмосферу сексуальності й люди працюють гірше. Ви рахували колись, скільки є на світі усякого, чого жінці робити не слід: ходити самій, подорожувати з незнайомими, звертатися першою і таке інше. Я з вами у Центральному парку познайомила усіх пазло й наперекір собі самій...

Слід зауважити, що різновиди американських форм незгоди з чим-небудь нескінченно різноманітні. Це може бути й небажання стригтися, і сидіння під дверима урядової установи з плакатом: «Мене образили!», і манера вбиратися, і багатотисячна демонстрація. Не пам'ятаю, як була одягнена моя співрозмовниця за першої нашої зустрічі, але зараз вона виглядала точнісінько так само, як тисячі її ровесниць з демонстративно короткими зачісками, в кросівках та джинсах, які всіляко підкреслюють, що не хочуть уподібнюватися стандартним красуням, і не хочуть, щоб з ними розмовляли грайливо.

Джинси в Кет були заправлені у короткі чоботи; була вона в коричневій куртці, яка дуже їй личила. Кет понишпорила в себе у кишені й дістала круглий значок зі словами: «Владу — жінкам!»

— Наші хлопці...— почала вона.

— А ви могли б керувати, забувши, що є на світі «хлопці» й «дівчата», «сонечко», «радість моя» і подібне? Забувши, що не можна заплакати у невластивий момент, і...

— Звідки ви знаєте, що я плаксив? — обірвала мене Кет, всміхаючись.— Щось треба змінювати на цім світі. Ми, жінки, ризикувати не любимо — це в характері,— а який бізнес без ризику? Ми не завжди точно собі уявляємо, якої посади прагнемо, а без цього не можна... З грошима зараз скрутно — потрібно, щоб у кожній родині працювали двоє; за статистикою, вже більше половини наших жінок працює чи шукає роботу. Моя мама уся в тру-

дах; вийду заміж я і теж працюватиму. Діти відходять, як я від мами пішла, що ж лишається?..

— Дитячі ляльки лишаються,— сказав я.— Наприклад, іграшкова Брук Шілдс...

Кет глянула на мене дуже сердито.

— Вам подобається Брук Шілдс? — спитав я в бармена.

— Ні! — широко всміхнувся той. Я ще раз переконався, що це добрий професіонал. Бармен знав, що в присутності однієї жінки хвалити іншу не слід.

Брук Шілдс — худенька молода манекенниця з оченятами розбещеного янголятка з ялинки в борделі — вже не раз у вісімдесятих роках проголошувалась всеамериканським ідолом. І сьогоднішні журнали мод відкриваються її фото — а почали фотографувати дівчинку дуже рано. Розлучена мати Брук, яку звать Террі, позбувшись чоловіка, виповнила своє життя тим, що вклала гроші, відсуджені при розлученні, в експлуатацію власної доні. Тут с таке слівце «експлуатація» — від «секс» та «експлуатація», — воно до цього випадку має найбезпосередніший стосунок... Ровесниця моєї Кет уславилася не лише завдяки красі, а й тому, що краса й грація дівчини експлуатувалися («експлуатувалися») досить цілеспрямовано (демонструються, приміром, джипси фірми Калвін, одягнені на голе тіло; Брук з усміщечкою розбещеного янголятка дивиться в об'єктив: «Між мною і Калвіном нічого немає!»). Вона знімається в кіно, виступає по телебаченню, дістає пайвищі гонорари. У квітні надійшли в продаж перші два мільйони дванадцятидоларових ляльок, які в зменшеному вигляді повторюють усі розміри юної манекенниці, з комплектом одягу, що складається з рожевих штанців і светра, а також білих ковбойських чобітків. Одяг цей, як свідчить реклама, можна легко одягати й знімати.

— Хочете випити за Брук? — запропонував я.— На кожному розі продається лялька, що повторює найінтимніші її пропорції, це, напевно, приємно?

— Приємно? — не прийняла співрозмовниця мого жарту.— Вам подобається, коли вас обмацують поглядами й пальцями, коли беруть ляльку, а уявляють, що у вас там, як і де і як виглядаєте ви в натуральний розмір?! Всі символи жіночої Америки, як правило, трагічні. Це або класик нашої поезії, самотня, мов перст, Емілі Дікінсон, чи найкраща наша поетеса шістдесятих років Сільвія Плат, яка наклала на себе руки. Це чи вічно невлаштована колишня перша леді країни Жаклін Кеннеді-Онассіс, чи колишня

перша леді наших кіноекранів, отруєна (власноручно чи іншими...) Мерилін Монро. Все це втішно лише збоку; що ми відаємо про долі юних манекенниць і актрисок після того, як їм стукне по тридцять? Так чи інакше, а красунь тут не бракує: беручи від двадцяти до двохсот доларів за побачення, деякі з красунь йдуть на дно, знаючи, що найгірші літа ще попереду, а гроші збирати більше ні з чого...

А поки Брук Шілде бере чималі гроші за день позування для модних фірм. Вважається, що в Нью-Йорку десять тисяч манекенниць з достатком, які заробляють від шістдесяти до вісімдесяти тисяч доларів на рік. Це гарячі години, молодість, — треба назбирати грошенят і по можливості ліпше вийти заміж. Та неприпустимо змінювати обране амплуа — належить залишатися кицькою, красунечкою, пташеням, доки вдасться. Америка міцно утримує нині своє лідерство у всесвітньому продукуванні жінок для журнальних обкладинок. Тутешні манекенниці вже літають демонструвати моди й себе самих до Токіо, Парижа, Рима — культ жінки для показу, жінки-забавки зведено на державний рівень. Коли в Білому домі з'явилася теперішня перша леді Непсі Рейган і газети зарясніли повідомленнями про те, скільки сотень суконь вона замовила, який сервіз і з якими золотими орлами на денцях чашок і тарілок, які пуфіки завезено до президентських опочивалень, — все це було сприйнято як неминучість. Жінки найвищих гатунків і посад існують для того, щоб їх випещували, загортали в хутра й шовки; ну, звичайно ж, до кухні вони заходять — але для того лише, щоб взяти чашку або коктейлеву склянку в буфеті.

Знаменита манекенниця Аполонія на прізвисько Яблучко, яка заробляє по своїх контрактах чимало, любить викладати кореспондентам повчальні, як вважає вона, для всіх принципи власного життя. З можливого посуду вдома вона має дві пластмасові чашки й пластикову ж таки виделку. Як проводить вільний час? Полюбляє кататися на роликах під рок-музику — іноді по вісім годин підряд. Візити коханцеві робить найчастіше близько четвертої ранку; потім до гримера, до косметички — праця, позування, демонстрування, і так до наступного катання на роликах... Ну просто як у відомій байці про мурашу і бабку; до чого ж тут старанно популяризують життя, не обтяжене політикою, життя, що на роликах котиться куди слід!

— І що, не бажали б ви такого життя? — спитав я в Кет.

— А по-вашому, це життя? — відповіла та. — Я хочу

бути жінкою, хочу бути такою, як люди, серед яких я виросла. Хочу працювати, як моя мати, й хочу, щоб мене кохали, як тато маму. Сентиментально? Але жінкою стати складніше, ніж чоловіком. Ви згодні?

Про американські нерівноправності можна писати чимало, бо нерівноправність лежить в самій основі суспільства — воно й задумане таким, щоб усі нарізно, хто як проб'ється. Нерівноправність буває звичною, доки не стає образливою, доки не стає високим бар'єром на шляху спроб реалізувати себе, на шляху людських зусиль жити рівноправно й щасливо.

Ти маєш пробитися сам. Але якщо ти чорношкірий чи вузькокий, це зробити значно важче. Якщо ти жінка — твій шлях буде нелегкий. Якщо ти хоч раз був у тюрмі — здобув тавро на все життя й не відмиєшся. І таке інше...

Дуже прикро, коли в суспільстві стільки фіксованих уявлень на всі випадки життя.

Але, незважаючи на все це, Нью-Йорк справляє враження міста, де чимало розумних людей. Так воно і є врешті-решт: бібліотеки забито відвідувачами, в читальнях повно люду. І водночас неписьменних стає все більше. Число освічених жінок потроху зростає, але не зменшується й число тих, хто не уявляє жінку ніде поза кухнею й ліжком. Крізь це доводиться йти, мов крізь туман, в якому неможливо ухилитися від крапельок. Стандартні уявлення змерзаються, й легко посковзнутися на цьому льоду.

Коли в країні щось псується у серцевині й ненависть починає їсти її зсередини, країна може принизитись у найнесподіваніших сферах свого буття. Я вже згадував про неймовірну кількість видаваних тут найрозмаїтіших книжок, у яких нас намагаються представити напівлюдьми, істотами емоційно недорозвиненими, а через те нездатними до сприймання радощів, якими повниться душа американця чи американки. І це стандартний, щоденний парканчик, яким нас відгороджують від «американських цінностей». Вже закінчуючи цей розділ, я узяв книжку, яку читали і Кет, і я, і ще чимало мільйонів людей, бо з кінця сімдесятих років її перевидавали безліч разів, і вона офіційно вважається мало не головним посібником до вивчення радянського життя. Це «Росіяни» Хедріка Сміта. Ось розділ про радянських жінок; після довгої оповіді про те, які вони нудні, нещасні й неелегантні в нас, я наптовхнувся на інтерв'ю містера Сміта про справи зовсім потаємні. За його логікою, коли вже в нас щось не по-американському, то

все повинно бути не так, і це «не так» має бути безпросвітним. І справді, інформує нещадний Хедрік Сміт своїх співвітчизниць: «Жінки скаржилися мені, що в ліжку з російськими чоловіками вони ніколи не мали статевого задоволення...» Містер Сміт не мав часу як слід поговорити з тими «нещасними жінками» під час журналістської бесіди, не кажучи вже про інтимні тайнощі, — але як же він співчував їм!

Отак і розповідають середньому американцеві про нас — і всередині майже кожної теми примудряються виростити іще й отаку біленьку чи жовтеньку антирадянську поганку. Кожна тема — наче крапля води, у якій поєднано безліч різних молекул. Американська пропаганда послідовна й уперта — вона знає, кого хоче виховати й навіть, і не відступає від мети.

А всезагальні ідоли — як були... Серед американських дівчат Брук Шілде, звісно, куди популярніша за міс О'Коннор, яка засідає у Верховному суді. Зараз однією з найпотужніших галузей промисловості, що працює на жіночу частину населення США, став випуск косметики для дівчаток від трьох до чотирнадцяти років. Всі ті губні помадки та накладні війки, яких щороку продається на суму понад сто мільйонів доларів, — наче гра в «Монополію» для хлопчиків, які купують і продають іграшкові готелі, кінотеатри й ресторани. Все це як маленькі хокейні ключки для завтрашніх гравців професійних команд; Америка — країна ранньої спеціалізації, тут не можна втратити свого шансу — батьки починають тренувати нащадків з пелюшок, прищеплюючи їм власні уявлення про успіх. Так що рекламні красуні сьогодення вже віддзеркалюються у дні прийдешньому...

Ми з Кет так і не прогулялися, розпрощалися, як стрінулися — в чеканні завтрашніх розмов. Я нарозповідав їй ще і про Володю-Уолтера та про все, що довкола нього накручено. Кет похитала головою й сказала, що просто не знає, чим тут іще можна зарадити. «По суті, — справедливо зауважила вона, — це продовження тієї ж розмови про дискримінацію...»

Повернувшись до номера, я увімкнув радіо. Доктор Руф Вестенгаймер анонсувала наступну свою передачу. Щонеділі увечері радіостанція WYNY—FM передає бесіди 53-річної колишньої виховательки дитсадка про секс. Передача дуже популярна; в Нью-Йорку її регулярно слухає близько 150 тисяч людей. Руф Вестенгаймер оповідає, як

слід вести себе з партнером у ліжку, причому з такими різновидами й подробицями, що передача набула репутації цілком недвозначної. «Гарного вам сексу!» — закінчує пані Вестенгаймер свої виступи. (Телевізійна реклама їх виглядає таким чином: на мить весь екран заповнюється не дуже молодим жіночим обличчям. Обличчя підморгує, і під ним виникає титр: «Доктор Руф». «Я тренувала пайкращих коханців у цьому краї», — каже обличчя). Так що не знаю, як з іншими різновидами освіти, але щодо статевого... А питання читачки про форму одягу для виходу на нічну вулицю, з якого я почав, напевно має сенс. Гадаю, що Кет ігнорувала його з чистого принципу. Те, чого не можна купити, в цьому місті і в цій країні завжди брали силою. Згідно з загальноамериканською статистикою, тут гвалтують жінок у середньому кожні сім хвилин.

ПРЕСА (12)

З газети «Нью-Йорк таймс», 17 листопада 1982 р.

«Він увійшов крізь вікно в спальні, відкрите в спекотну серпневу ніч. В нього був ніж і панчоха, вдягнена на обличчя... Шірлі прокинулася від того, що відчула руку, яка затиснула їй уста, і дотик гострого металу трохи нижче під тим місцем, де на шиї б'ється пульс. «Якщо ти скрикнеш — умреш — сказав він їй перед тим, як вона повернулася з болючого світу снів у примару пробудження. — Я щойно з тюрми і потребую жінки».

Так почалося насильство. Шірлі не знає, як воно закінчиться. «В мене була велетенська жага життя, — каже вона. — Він вбив її».

В Нью-Йорку таких жінок, як Шірлі, надмір...»

З газети «Дейлі ньюс», 7 жовтня 1982 р.

«Тіло роздягненої молодої жінки, яку катували до того, як перерізали їй горло, було знайдене вчора зв'язаним, з заткнутим ротом у номері готелю «Рамада» на 48-й вулиці, повідомили з поліції».

З газети «Дейлі ньюс», 11 жовтня 1982 р.

«Вчора закрилася «СЕКСПО-82», виставка-продаж товарів, пов'язаних з сексом...»

З газети «Нью-Йорк таймс»,
5 грудня 1982 р.

«У 1980 році в незаміжніх жінок народилося 665 747 дітей, або 18,4 % від загальної кількості народжень у 1980 році».

Л И С Т (14)

Мила моя,

в Америці здригнулися полюси. Недавно заарештували дуже багатого автомобільного магната Де Лорейна, який закупив для перепродажу наркоманам кокаїну на 24 мільйони доларів; багатій удався до бізнесу, який традиційно вважався справою професійних мафіозо. Публікується чимало повідомлень про спекуляцію продуктовими талонами і про спекулянтів, які накопичили тих бідняцьких талонів на гігантські суми. Полюси здригаються, а так званий «середній американець» метушиться між ними, стаючи фігурою дедалі ефемернішою; знаходити середину все важче.

Я й сам не знаю, хто він — типовий, середньоарифметичний, найузагальненіший американець, чи — конкретніше — середній житель Нью-Йорка. Мене завжди вражає розмаїття тутешніх типів, яке не пасує ні до яких класифікацій. І все ж таки американське життя регламентоване й досліджене навіть у деталях; у тутешньому бедламі паує порядок — все нормовано, усе згідно з правилами. Кожні вісім секунд у США народжується людина й кожні чотирнадцять секунд — вмирає. В середньому. Середня американська родина з чотирьох осіб споживає щороку близько чотирьох тонн їжі. Середня американська господиня відкриває 788 консервних бляшанок на рік, а чоловік випиває 52 галони кави. Але не всім перепадає порівну; я писав тобі, що вранці (перед відкриттям продуктових крамниць, коли викидають продукти, що почали псуватися) можна бачити людські зграї на смітниках. Статистика розповідає не про все; тут навіть якийсь процент куль влучає «непередбачено». В «Нью-Йорк пост» за 9 жовтня я вичитав про те, як було поранено кулею в ногу 11-місячну дитину в Брукліні. Мати, Розмарі Харріс, розповідала, що вона дивилася на дитину, коли та раптом впала і потекла кров... Звідки й чому стріляли, ніхто сказати не міг.

Назагал тут мешкає різна публіка: ковбої, й злочинці, і мільйонери. Жодна із згаданих груп не є найчисленнішою, жодну не впізнаєш на перший погляд. Яюсь довелось мені поспідати з Армандом Хаммером, відомим промисловцем та мільярдером, дуже розумною людиною, прихильником торгівлі з вашою країною. Хаммер виявився сухеньким, дуже рухливим дідком у найстандартнішому костюмі масового пошиву. Їв досить скромно (шматочок сиру з грінкою, чай без цукру), діяв енергійно («Якщо бажаєте, можна до обіду полетіти до мене на завод, потім мені треба до Вашингтона, а на обід повернемося сюди»). Вирізняли Хаммера у натовпі хіба що особливо ввічливі офіціанти й ресторанный «метр», який особисто сервірував нам стіл.

Є давня акторська істина про те, що «короля має грати оточення». В Америці це завжди слушно, бо людина тут визначається перш за все тим, з ким і де вона зустрічається, де працює, в яких готелях живе, де обідає, на якому автомобілі й куди їздить. Не знаю суспільства, запрограмованого й поділеного навіть у подробицях немилосердніше за суспільство американське.

Тут все пізнавапше. Знайомчий лікар хвалився мені, що він втратить клієнтуру, якщо не змінюватиме свій автомобіль на новий що два роки; в Нью-Йорку є парадні двері, до яких непристойно під'їздити на старому й неможному авто. Яюсь я збирався зупинитись в Нью-Йорку лише на три дні й спитав у аеропорту імені Кеннеді в спеціального чергового, який допомагає приїжджим з пошуками житла, де він порадить мені оселитися. Черговий поцікавився, що я роблю. Потім подумав-поміркував і дуже чітко сказав, що людині мого кола випадає оселитися там і там. Коли я попросив знайти щось простіше, черговий не те що сприйняв це із зневагою, але поставився як до людини, яка в суспільстві поводить ся неналежним чином.

Вчора увечері по телебаченню передавали репортаж з крамниці одягу «Біжан». Костюми там коштують від півтори тисячі доларів і вище (в сусідньому, «звичайному» закладі можна придбати на цю суму десять-дванадцять вовняних костюмів-трийок), ковдри з хутра — найдешевші по п'ятнадцять тисяч доларів (автомобіль класу нашої «Лади» коштує тисяч п'ять). Власник крамниці повідомив репортерів: «Я працюю для людей, в яких є все; їм бракує лише мові фірмової етикетки на підкладці — свідчення

приналежності до еліти. І вони готові платити за таку етикетку...»

Якщо ви завжди обідаєте в тому самому ресторані і шите в того самого кравця, ви зустрічаєтеся щоденно з тим самим колом людей, і знамените американське «ланч-тайм» — «обідня перерва» — стає порою скріплення колишніх зв'язків та налагоджування нових. На цьому не заощаджують; суспільство розсортоване на усіх рівнях і за багатьма ознаками. Не ображайтесь, коли вже при знайомстві у вас спитають, де ви народилися, в якій школі та в якому університеті вчилися, де живете зараз і коли який автомобіль ви придбали. Якщо ви іноземець, запитання однаково будуть сиробою звести вашу долю до спільного, зрозумілого по цей бік океану знаменника. Наприклад, у мене тут часто запитують, скільки я заробляю на рік; дуже дивуються, коли кажу, що колись був лікарем, а тоді кинув цей ф'ах; запитують про гонорари, про автомобіль, про те, шив я костюм чи купував готовий. Якщо починають шанобливо презиратися, то не тоді, коли я кажу, скільки книжок і якими мовами в мене їх виходило, а тоді, коли з'ясовується, що на телебаченні в нас щомісяця є «моя» годинна програма.

Такий це світ: таким його робили, і такий він вдався. Гроші регулюють чимало взаємин і репутацій, стають не лише засобом придбання ковбаси у крамниці, а й твоею характеристикою. Тут ніхто не повірить у твої розум та енергію, якщо ти заробляєш мало. На кожній посаді є система надвишок і премій — стимуляцій за ініціативність. Надвишки ці на всіх суспільних рівнях виглядають по-різному; десь вони є частиною заробітку, і якщо ти не заслужив їх — шукай іншої роботи. Офіціанти, гардеробники, таксисти, покоївки взагалі основну частину свого бюджету формують з «типс» — чайових. Є навіть офіційні таблиці, у яких пояснюється, кому і скільки давати. Швейцару в готелі чи готельному кур'єрові належить не менше як 50 центів за перенесення однієї валізи від ліфта до твого номера. Офіціантові належить 10—15 відсотків понад загальну вартість замовлення чи, якщо, наприклад, сніданок включено у вартість номера (що в Америці трапляється рідко), однаково лишати чайові на столі. Покоївці належить давати не менше п'яти доларів наприкінці тижня; це мінімум — інакше вона може спитати, чим завинила. Моя покоївка звернулася до мене з іншим проханням: підняла торшер і попрохала, щоб я клав чайові під нього. «Тільки

ви в суботу виходите з номера, — сказала вона, — а стара мимра-рахівник вже відчуває, що у вас на столику п'ятірка для покоївки, — вона біжить в номер, поки я ще заступлю на чергування, і цупить банкноту. Прошу вас, кладіть під торшер». Класти слід неодмінно. Тут є навіть легенди щодо того, що буває з економії на чайових. Один журналіст цілком серйозно мене переконував, що в готельної обслуги є система секретних позначок-характеристик, якими непомітно класифікуються валізи гостей. В третьому або четвертому готелі речі нещедрого подорожнього можуть постраждати...

Перукареві годиться долар понад рахунок, хоч нині в Нью-Йорку постригтися дешевше, як за шість доларів, не можна. Таксистам треба давати 15 процентів над рахунок лічильника, хоч пью-йоркське таксі й так дороге.

Якщо тобі допоміг ліфтер, слід винагородити й ліфтера. А якщо тобі дозволили скористатися з телефону адміністратора в готелі чи у крамниці, слід ввічливо запропонувати гроші чи покласти 25 центів біля апарата. Слід засвоїти, що задурно тут особливих благ не здобудеш; як сказав мені один знайомий співак, «задурно лише пташки співають».

Коли в тебе немає зовсім нічого — не живи в готелях, не задивляйся на таксі, не телефонуй, не користуйся ліфтами. Втім, щодо ліфтів та безгрошів'я, то й тут виявився можливим варіант нетиповий, про який я вчитав з «Нью-Йорк таймс» за 24 вересня. Цитую: «Мати з двома маленькими дітьми, одному з дітей лише 6 тижнів, учора виявлені в старому приміщенні для двигуна ліфтів. Вони жили там — під дахом у Брукліні. Поліцейський офіцер Джон Комтелло повідомив, що він наптовхнувся на них, виконуючи звичайний обхід дахів на Саттер-авеню». Але таке повідомлення для різноманітності...

Єдині, кому тут можна не давати чайових, так це музейним екскурсоводам, — вважається, що люди вони дуже інтелігентні, а значить, повинні задовольнятися малим. Але людині, яка, присвічуючи ліхтариком, проводить тебе в залі після початку кіносеансу, слід дати не менш як півдолара. Є навіть старий анекдот про глядача, що вирішив заощадити, втупився в екран і удав, що не помічає чоловіка з ліхтариком. Той пом'явся поруч, а тоді нахилився до глядача, якого щойно привів, і сказав йому на вухо: «Убивця, якого шукають, — бухгалтер...»

Так що чайові треба давати. Розповідаю тобі про це, щоб ти теж знала, як тут багато що стало відвертим. Тим більше що, доки не збагнеш усіх особливостей американського побуту, жити буде важко, а часом і небезпечно. А коли збагнеш ті особливості — теж не завжди легшає. Втім, у Нью-Йорку чимало такого, до чого ніколи не звикнеш, але й це американці впроцують у свої логічні системи. А зараз, як завжди, повідомлення з преси, яку я читав, живучи в Нью-Йорку...

ПРЕСА (13)

З журналу «Тайм», 9 серпня 1982 р.

«Нарешті його створено, убивчо розкішний дарунок для чоловіків та жінок, в яких є все... У крамниці Біжана, де клієнтам пропонуються такі речі, як покривало з хутра пиншили за 95 тисяч доларів та флакони чоловічих парфумів по півтори тисячі, пропонується револьвер з золота за 10 тисяч доларів... Власник крамниці Біжан сказав: «Я хотів зробити щось дуже американське. Я прагнув створити такий револьвер, що навіть люди, які ненавидять револьвери, схочуть мати його, щоб торкати і гратися ним, такий він чудовий». Отже, він створив у своїх майстернях у Флоренції револьвер з ручкою, оправленою в шкіру, з барабаном, на який пішло 56 грамів чистого золота, з кобурою із хутра норки...»

З газети «Дейлі ньюс», 13 жовтня 1982 р.

«Троє чи четверо озброєних людей увійшли до аптеки на 18-й авеню близько пів на п'яту пополудні й застрелили власника, Мілтона Шера, 73 років, двічі влучивши йому в голову. Тіло його знайшли в сидячому положенні у кімнаті для відпочинку в кутку, — повідомили з поліції. Покупця, Розу де Женнаріо, вбили одним пострілом у голову. Де Женнаріо зайшла купити сигарет...»

З журналу «ЮС ньюс енд уорлд ріпорт», 9 серпня 1982 р.

«У гонитві за юністю, красою і самоствердженням американці все більше звертаються до хірургічного скальпе-

ля — за новим обличчям чи оновленим тілом... Косметична хірургія стала великим бізнесом у США: півтора мільйона людей витрачають близько чотирьох мільярдів доларів на рік, щоб зробити «щось чудове» самим собі...

Все більше й більше американців ідуть до лікарів не тому, що вони хворі чи травмовані, а тому, що вони хочуть краще виглядати й почуватись молодшими. «Гонитва за життєвими благами стає дедалі нещаднішою,— каже доктор Майкл Молнар.— Люди хочуть вибитись на кращі посади, а фізична привабливість — це дуже важливо...»

З журналу «Ньюсуїк», 4 жовтня 1982 р.

«11 мільйонів офіційно безробітних американців, на біду, помножено майже такою самою кількістю неофіційних безробітних. Є півтора мільйона розгублених робітників, які припинили активні пошуки місця, бо не вірять у його існування; два з половиною мільйони робітників, зайнятих лише частину дня, хоч бажають вони трудитися повний робочий день; три мільйони шістсот тисяч робітників, які зайняті погодинно, але хотіли б працювати більше; чверть мільйона безробітних, яким по 14—15 років, яких і безробітними не вважають, і понад мільйон робітників на перекваліфікуванні... Лиш чотири мільйони триста тисяч безробітних дістають нині допомогу по безробіттю...»

З журналу «ЮС ньюс енд уорлд ріпорт», 14 червня 1982 р.

«Увага: безробіття може виявитись шкідливим для вашого здоров'я. Існує виразний і прямий зв'язок між безробіттям та фізичним і розумовим комфортом»,— сказав доктор Еліот Лібау.

У приміській зоні Детройта вживання заспокійливих та антидепресивних ліків цього року збільшилося на 25 відсотків. Число хворих, що вдаються до психіатричної допомоги, зросло за минуле півріччя на 15—20 відсотків. У Хартфордті, штаті Коннектікут, половина усіх робітників, звільнених з заводу авіакомпанії, нарікають на безсоння. Один з трьох скаржиться на болі у животі, один з восьми запиває...

Соціолог Гарві Бреннер з університету Джона Гопкінса підрахував, що зростання безробіття на один процент збігається з тим, що на чотири відсотки більше людей по-

трапляє до тюрем, на 5,7 відсотка більше гине від убивств, на 4,1 відсотка більше самогубців, на 4,3 процента чоловіків і на 2,3 жінок зростає відвідування психіатрів і на 1,9 процента більше гине від хвороб серця, від цирозів печінки...»

РОЗДІЛ 9

На вечір в українському клубі на Четвертій вулиці прийшов Семен Кац. Клуб міститься у районі, катастрофічно збіднілому за останні півстоліття, і утримується на пожертви старих емігрантів, їхніх дітей, онуків, родичів, прихильників. Дивний це будинок, з крутими й вузькими сходами, з притуленими залами, до яких заходиш кризь вузькі двері й маленькі передпокої, з баром, який оформили на початку тридцятих років і не переоформлювали відтоді, отож він виглядає як шедевр дизайну в стилі «ретро». Люди, що ходять сюди, переважно постаріли разом з клубом і знайомі між собою багато десятків літ.

Семен прийшов сюди обережно; передусім тому, що район цей давно вже став міським дном і на хідниках повно постатей, переступаючи через які, ніколи не можна мати певності, що тебе не схоплять за погу. Сюди, в район вулиці Бауері, американські соціальні центрифуги накидали чимало тисяч людей: це давно уже символ безнадії та останній рубіж. В більшості люди з Бауері до всього байдужі чи люті зразу на все: найчастіше їхні почуття узагальнені, і в цьому ще одна небезпека. Тут грабують чи убивають несподівано й мовчки; водії, проїжджаючи тут, замикають зсередини двері в автомобілях, щоб ніхто не пограбував на ходу; жінки біжать бруківкою — подалі від брудних стін, до яких тиснуться тутешні пожилці. Можете повірити мені, що Семенові Кацу належало набратись хоробрості, щоб прийти сюди пішки. Але він дуже хотів зі мною побачитись.

Я не знав, що він прийде, і читав зі сцени вірші, бо запросили мене саме для цього. Не скажу, що аудиторія складалася з поцінувачів поезії, але нині я потребував саме таких. На цьому острові доброти й відстояної в сторіччях робітничої порядності можна було перевести подих від люті, якою мимоволі набрякає душа. Ці люди вміли протистояти, вміли зберігати себе і збереглися в більшості нехай неначитаними, та неозлобленими — з чіткими критеріями добра й зла. Тому, коли на тлі спокійних, уважних

і майже непорушних облич виникла фігура Семена Каца з метушливими очима — очі було видно зі сцени, вони мовби збільшилися від тривоги, — я зразу його побачив. Зала в українському клубі широка, але не розтягнута вглиб, вхідні двері просто напроти сцени, і лампа над дверима добре висвітлює обличчя; тому я зразу його побачив. Семен Кац не шукав, де сісти; він поклав на тацю при вході п'ять доларів — там збирали добровільні пожертви на ремонт клубу та на українську робітничу пресу — пожертва ставала вхідним квитком; Семен притулився до стіни й уважно втупився у мене.

Це був останній жовтневий суботній вечір, вечір Хеллоуїна (я розповідав про нього, коли молодь, особливо дітлахи, одягає найнеймовірніші маски й ходить з дому в дім).

По Бауері костюмовані діти не ходять, в українському клубі нині їх не було.

Існує вчення російського психолога Ухтомського про домінанту — вогнище збудження, навколо якого поширюється хвиля, яка збуджує інші центри; вогнище це має бути, так би мовити, перезбудженим, тоді й починається іррадіація докруг нього. В суспільстві подібно: злість, яку тут провокують, всю адресуючи нам, розтікається й стає вандалізмом, безглуздими убивствами, самокатуванням. Старовинне свято стало для багатьох днем страхітливих злочинів — все це втілюється у формах, яких нормальним розумом і не втямиш. Як звичайно, вирізки з газет я наведу наприкінці розділу — тут лише одна, бо, виступаючи в клубі, я згадав про цю справу. Інформаційні агентства США передали повідомлення, що власті штату Техас звернулись до Верховного суду США за дозволом, щоб виконати смертний вирок Рональду Кларку О'Брайєну. На святі Хеллоуїн містер О'Брайєн почастивав свого сина цукеркою з ціаністим калієм, відкусивши від якої, хлопчик помер відразу ж. Містер О'Брайєн попередньо застрахував сина на велику суму.

На вечорі я говорив про це зовсім не для того, щоб засудити виродка; мене лякав рівень, до якого сповзає — здатна сповзти — людська душа. Газети пишуть, що в аптеках з відкритою викладкою ліків раз у раз виявляють отруєні капсули. Вакханалія ця триває вже два місяці й жодного винуватця не виявлено — діють не злочинці-фахівці, а налиті злобою, наче блощиці кров'ю, звичайні-звичайнісінькі люди, у яких всі домінанти зсунулись назавжди.

От і читав я вірші про найзвичайніших людей, бо саме по них можна зрозуміти найліпше, куди йдуть полюси. Якщо на одному полюсі президент закликає знищити мене і мою країну ракетним вогнем, то на другому полюсі насилають щурячу отруту в цукерки; як колишньому лікареві, мені цілком ясно, що смислова спрямованість в обох випадках однозначна. Просто в містера Рейгана є ракета, а в містера О'Брайена її немає. Втім, останнього речення я вголос не вимовляв; згідно зі статусом члена делегації, який працює в ООН, я не міг в американській аудиторії коментувати дії американського президента, мене б витурили протягом двадцяти чотирьох годин, а я ще хотів дещо встигнути. Наприклад, виступити з читанням поезій; побалакати з давніми й новими друзями; просто походити по Нью-Йорку.

Під лампою біля дверей світилося обличчя Семена Каца з очима, які повилазили з орбіт,— я ніколи не бачив таких великих очей. Щось сталося.

В залі було душнувато, але люди сиділи зосереджено, слухали уважно й реагували на кожен вірш. Напевно, вони розуміли не все, досвід поетичних вечорів у них зовсім невеликий, але перед початком виступу, коли на другому поверсі клубу мене частували варениками з сиром, жінка, яка ліпила ті вареники (на стіні велике оголошення: «Вареники з собою — 2.45 долара 12 штук»), сказала: «Дякую. Ви собі не уявляєте, як це важливо, що ви отак узяли й прийшли. До нас поети не ходять. І вірші ми пам'ятаємо лише ті, материні, з дитинства...»

Як багато на світі усього, що поєднує людей! Слова, пам'ять, праця — почну перелічувати, список виявиться задовгим. Це ж людей і роз'єднує: слова, праця, пам'ять... Згадую: Михайло Лагойда з Пасайка в штаті Нью-Джерсі сів зі мною, замовив порцію вареників і розповів, як у тридцяті роки працював у шахтах у штаті Пенсільванія, а на танці приїздив з друзями в Пасайк, містечко, довкола якого і в якому було так багато швацьких закладів, а значить — доволі наречених. «В п'ятницю увечері приїздили ми на танці, в неділю увечері приїздили додому вже жонатими, а в понеділок рано йшли у вибої під чужу важку землю; багато хто лишився у ній назавше...»

Вони сиділи зараз переді мною в широкій залі. Ця зала — аргумент на користь того, що зло не всевладне: скільки ж їх вчили, скільки заплутували, скільки брехали про нас і веліли нас ненавидіти,— а люди вистояли в усіх

штормах і крізь всі шторми зберегли себе, пронесли повагу до землі предків і надію на те, що колись їхня найперша вітчизна, перший корінь, і та країна, громадянами якої стали більшість із старих трудових емігрантів, заживуть мирно.

Сашко Восток, нащадок карпатських лемків, молодий викладач-славіст, сказав мені дуже точно: «Нам стільки разів утовкмачували, що людина самотня, і що народ самотній, і що в збереженні цих самотностей єдиний сенс життя. Але ж різанина, влаштована під ізраїльсько-американським покровительством у палестинських таборих на ліванській землі,— це і є втілений націоналізм; велика мрія малих людоців про панування, про те, що страхом і силою можна підкорити собі світ. В Америці нині зводить пику лютий американський шовінізм — і він ще накоїть лиха...»

Я стояв на сцені, дивився на Семена Каца і думав, що він ще не притулився тут ніде, і такого клубу в нього немає, і в усьому суцільні втрати, і не знати ще, чи схоче його прийняти старий край. Він подзвонив мені напередодні, заплакав уперше за час знайомства і сказав, що більше він не може в цім озвірінні; що Володя-Уолтер в лікарні, у госпіталі святого Патріка, а Марія цього не пробачить Семенові. Семенові не казали, що саме з хлопчиком; він сам вирішив, що Володя отруївся цукеркою. Пішов на Хеллоуїн і з'їв отруйну цукерку.

Мені ще належало читати вірші; я показав Семенові, що бачу його, але продовжував читати, а Кац дивився на мене й не реагував на мої знаки.

Що тут читати?

Ну що я прочитаю вісімдесятирічному Леонові Толопку, багаторічному редакторові прогресивної української газети? Що я прочитаю Михайлові Ганусяку, чия дружина зараз вмирає від раку в тутешній лікарні, а він таки прийшов...

Вчора я обідав у Михайла Торченка і спостерігав на телеекрані, як чудовий британський актор Алек Гінесс грає такого собі «виловлювача радянських шпигунів» — він молот дурниці, викладаючи свої погляди й погляди свого відомства на революцію взагалі й життя радянських людей зокрема,— нині з американських телеекранів можна почути й не таке.

— Цьому вірять? — спитав я тоді в господаря.

— Не надто. Набрідло,— відповів мені Михайло Торчен-

ко, один з керівників Ліги американських українців, що єднає сьогодні людей українського походження, які не забули про Україну і з повагою стежать за життям радянського народу.

Торченко зробив коротку паузу й додав:

— За п'ятдесят шість років свого життя в Сполучених Штатах я ще не пам'ятаю такої шаленої та нахабної кампанії проти СРСР; навіть в часи маккартизму, здається, було легше. Тут, у Брукліні, я мешкаю не серед найбагатших ньюйоркців; двічі-тричі на день мене зупиняють просто на вулиці наші негри, латиноамериканці, щоб сказати, що немає в них за душею нічого ворожого або злого до радянських людей. Так що навіть під брудним дощем різноманітної й крикливої антирадянщини люди не вірять їй. Хто я такий? Але знаючи, що в мене багато друзів у Радянському Союзі, вони звертаються саме до мене, сусіди мої, бо і Рейган, і Шульц, і Уайнбергер — це іще не вся наша країна. Далеко не вся...

Михайло Торченко щойно відсвяткував своє вісімдесятиріччя. Його нагородили радянським орденом Дружби народів, і він їздив одержувати його до Києва. Ми згадуємо спільних знайомих, розмовляємо про те, які наші люди щирі й гостинні. Телевізор в кутку хоче зацікавити нас гопитвою за якимсь Володимиром, розбійником радянського, природно, походження. Машинально глянувши на екран, Торченко повільно простягає руку, вимикає його і каже слова, які навіть у тутешній пресі без гальм не друкуються. Подумки я вимовляю точно такі ж слова, й ми сміємося.

Розповідаю про це зі сцени робітничого дому й кладаю пальцями, наче вимикаю телевізор. Всі посміхаються; неусміхнений лише Семен Кац біля дверей.

Мені довелось бачитися з професурою кількох університетів, виступати по тутешньому радіо, читати вірші в різних аудиторіях, щоразу відчувати живий і щирий інтерес до своєї країни та її людей. Життя триває. Людина, яку цього разу затвердили на роль президента, при своєму голлівудському досвіді не може не відчувати, що народ Америки поводить себе зовсім не так, як слухняна мавсовка у ковбойському фільмі.

Добре, що в Америці не все так просто; щойно Аверелл Гарріман, посол США в СРСР у найважчі роки війни, пожертвував одинадцять мільйонів доларів на те, щоб краще вивчали в Колумбійському університеті усе, пов'язане

з нашою країною. Він вчинив це явно всупереч теперішній адміністрації, сказавши, між іншим, що «в Радянському Союзі більше вчителів англійської мови, аніж в Америці тих, хто вивчає російську». Це добре, що країна і її місто Нью-Йорк великі й складні, — кажу про це в зал, розуміючи, що слід прочитати вірші, бо знову опиняюся перед спокусою зайнятися тим, що в Сполучених Штатах зветься «агітація» і чим іноземцям займатись не дозволяється.

Коли вечір закінчився, Семен Кац нарешті підійшов до мене впритул, сказавши трагічним голосом, що Володя пропав. «Я зовсім один тепер...» — постукав мій співрозмовник кулаком по спинці крісла. Семенові таки вдалось прорватися до госпіталю святого Патріка і знайти там знайому, яка підтвердила, що хлопчик тяжко отруївся — хто знає, чим саме? Вранці, коли чергова сестра зайшла до Володиної палати, його там не було. І немає досі. Семен Кац дивився мені в обличчя своїми велетенськими очищами, повторюючи, що Володя пропав і він, Семен, пропав також.

ПРЕСА (14)

3 газети «Нью-Йорк пост», 1 листопада 1982 р.

«Жах Хеллоуїна охопив учора місто в зв'язку з несамо-
витими подіями, включно із смертельними отруєннями
солодощами, напоями й навіть зубною пастою...»

3 газети «Америка», 27 жовтня 1982 р.

«Американський рабин Меїр Кахана, засновник так
званої «Ліги захисту євреїв», нещодавно опублікував ли-
стівку, в якій схвалив масове убивство палестинського ци-
вільного населення в таборах Сабра й Шатіла біля Бей-
рута 16—18 вересня ц. р., назвавши це «помстою Єгови
мусульманам». Він вилаяв усіх євреїв, які засуджували ці
масові убивства, назвавши їх зрадниками.»

Мила моя,

починаю листа до тебе з новин зовсім не дипломатичних, але мене по-справжньому схвилювало зникнення Володі. Щойно він був і раптом випарувався, пропав; це дивно — хоч лікарня не охороняється і всі ходять коридорами у власному одязі, лікарня цілком традиційна для Америки. Хлопчик отруївся чи йому підклали на Хеллоуїн отруєну цукерку; в історії хвороби записано про гостре отруєння, хоч характеру отрути не вказано. Адвокат Кренстон ходив до лікарні, Кац обривав телефони, поліція знизує плечима — Володя-Уолтер розчинився у нью-йоркських туманах. Можливо, все це брехня — для того лиш, щоб спростити їм боротьбу за хлопчика. Вони крадуть людей — і їм лиш важливо вкрати молоду людину з соціалізму.

Знаєш, якщо я зводитиму ці записи, листи й вирізки в книжку, то, можливо, назву її «Лице». Чи — «Біль». Боляче дивитись, як змучилася велика країна і скільки муки на обличчі в неї. Удаючи, що всі болі окремо — окремо неприємності, окремо інфаркти, — Америка не любить замислюватись над тим, що стала головним творцем ненависті у світі й у себе вдома, а пухлина ця, розростаючись, нищить її зсередини. Маю на увазі ту частину країни, яка кричить в телевизорах та пише в газетах, що слід нарощувати силу ракетних м'язів, а не силу духу — благородства й пам'яті. З Америкою нині ліється таке, що буде у ній відлунювати ще чимало десятиліть підряд.

Звабили вони Каца до себе, але навіть з нашого сірого обивателя не можуть зробити обивателя свого. За кілька місяців на друзки розбили життя Марії. А за хлопчика просто страшно: він же й мови як слід не знає, він нічого не розуміє тут. Був би доросліший — подзвонив би до радянського представництва, але ж у нього, певно, не тільки номера телефону немає, а й десяти центів на дзвінок з телефонної будки.

Так і не побалакав я з хлопчиком — може, він і не відає про мене як слід: хіба що казали йому — стережися, мовляв, отого чоловіка! Десь він гепер, краплиною в потоках «мандруючої напії» (так прозивали Америку в тридцяті роки) — де він? Народ в Америці рухливий — далеко не завжди з доброї волі Нині кожен п'ятий американець протягом року мігрує з штату в штат; все саме так — шу-

кають, де глибше й де ліпше, але знаходить не кожен. Ні в кого з моїх знайомих американців дорослі діти не мешкають з батьками (лише в двох емігрантських родин, але це радше слов'янська традиція). Якщо Володя справді втік — він вростає у величезний натовп; з молодих людей кожен четвертий безробітний.

Біль. Все разом. Загрожуючи нам смертю, Рейган нищить власний народ; позбуваючись праці, люди навчаються красти, брехати — все це безумовна істина.

Буваючи в Америці, неможливо не проїнятися повагою до працьовитих, невтомних людей, які розорали й забудували цю землю. Вони зійшлися сюди звідусіль і, звичайно, заслуговують на ліпше. Не маю сумніву: якби всі наші люди працювали з такою продуктивністю, як на тутешніх заводах і фермах, ми жили б заможніше. Але водночас не дай нам, доле, відчуті всі тайфуни безробіть, ненависті й нелюдськості, які тут нищать людську гідність та благородство. Не дай нам, доле, витерпіти все, що падає на голови не тільки американських дорослих, а й дітей. Не втримаюсь і ще в тексті процитую одну тутешню газету — крикливо антирадянську, але тим доречніше її свідчення. Це з «Свободи» за 29 жовтня: «В Нью-Йорку проходить щорічний конгрес лікарів-педіатрів, на якому з головною доповіддю виступив доктор Еверетт Куп. Він підтвердив той факт, що злочинність та насильство серед молоді набули характеру епідемії, ставши й поважною медичною проблемою.

Куп звернув увагу зібрання на те, що тепер злочинів побільшає, навіть у родинному побуті, бо родині у США загрожує небезпека через зростаюче безробіття та розмивання моральних засад... Чимало дітей роблять спроби самогубства. Доктор Еверетт Куп звинуватив у зростанні злочинності серед молоді також телевізійні програми та кінофільми, хоч сам він не є прихильником цензури. Куп повідомив, що кожна дитина до 18-річного віку встигає побачити на екрані приблизно 18 тисяч убивств. Це так привчає до насильства, що, зустрівшись з ним у реальному житті, молода людина ставиться до нього, як до чогось буденного».

Гадаю, що будуть інші часи, сподіваюсь, що Америка виживе. Але, обтрушуючись від сьогоднішньої гиді, вона довго ще носитиме шрам на душі.

Уроки ненависті не минають без сліду. Що цікаво: після другої світової війни американці поверталися з фронтів,

почуваючись героями, — їх цілували на вулицях і шанують за ті перемоги досі. Зате в'єтнамська — нещодавня — війна запам'яталась зовсім інакше. Далека й чужа, вона розділила й покалічила душі мало не цілого покоління — принаймні великої частини його. Коли Рейган сьогодні намагається викликати повагу до ветеранів в'єтнамської війни, йому це не вдається — включно з відкриттям безглузлого вашінгтонського меморіалу з іменами полеглих у В'єтнамі американців. Брудна війна, в якій узяли участь близько трьох мільйонів американців, полишила на полі битви близько шістдесяті тисяч трупів у формі американського війська; понад сто тисяч повернулись каліками й важкохворими, а чимало так і не навчилися жити без вбивств.

Наприкінці жовтня в нью-йоркських кінотеатрах відбувалася прем'єра фільму «Перша кров» з модним зараз Сільвестром Сталлоне в головній ролі демобілізованого в'єтнамського ветерана, колишнього «зеленого берета» Рамбо. Отруєний, як і його однополчани, гербіцидом, який американці сипали на азійські джунглі, знищуючи листя, а ще більше отруєний звичкою до убивств, Рамбо йде в американський ліс, намагаючись обернути його на звичні в'єтнамські хащі, й стріляє, стріляє, стріляє. Його намагаються знешкодити з вертольота, із засідок — врешті й знепкоджують, але Рамбо виголошує наприкінці фільму, захлинаючись у крові й сльозах, довгий монолог, прагнучи пояснити усім, чому він саме такий. Не пояснює...

«Поверніть в'єтнамських ветеранів додому!» Це гасло тутешня пропаганда нині повторює в багатьох варіантах, але воно нереальне, бо люди пішли в зненависть, а, просякнувши нею, повернулись зовсім іншими.

Країна з'їхала з рейок не сьогодні: катастрофа визривала. Усе складалось одне до одного: В'єтнам, близькосхідні кризи, «Уотергейт» і скинення Ніксона — і все вибухнуло в теперішній істерії. «Нью-Йорк таймс» пише прямо; редактори добре знають, що попередні президенти також не палали любов'ю до нас, але такого не було при жодному. Цитую: «Адміністрація Рейгана проводить ядерну стратегію, яка на 180 градусів розминається з політикою всіх президентів від часів Ейзенхауера.

...Починаючи з п'ятдесятих років, у політиці Сполучених Штатів робився наголос на важливості відвернення ядерної війни, забезпечення ядерної стабільності і зменшення ймовірності випадкового ядерного конфлікту... Нині адмі-

вістрація Рейгана рухається в протилежному напрямку, а її політика значною мірою збільшує ризик термоядерної катастрофи».

Тут поступово відзвичаються від мислення категоріями однієї людини чи навіть гисячі людей. На конференції в Колумбійському університеті Нью-Йорка щойно виступив професор-радіолог Герберт Абрамс, який спокійнісінько підрахував з трибуни: «Якби вибухнула 65-мегатонна бомба, то за кілька хвилин загинуло б 83 мільйони людей, а 137 мільйонів померло б протягом найближчого місяця».

Не знаю, ким треба бути, щоб вести справи до цього. Але ненависть засліплює...

Гаразд, після повернення я розповім тобі про все це. А поки я щиро сумую, що зник Володя — шукатиму його лице в натовпах, чекатиму на його голос у телефоні. Люди не повинні зникати, тим більше молоді люди. Найгірше, коли щось негаразд з дітьми, бо це біда, спрямована в майбутнє; з дітьми не повинно траплятися нічого поганого — нехай уже ліпше з нами, з дорослими, ми витримаємо.

На цьому я, певно, закінчу. Далі кілька вирізок: Америці тривожно від того, що діється з її дорослими сьогоднішнього та прийдешнього днів, — де вже їм Володю шукати...

ПРЕСА (15)

З журналу «Ньюсуїк», 18 жовтня 1982 р.

«Нація дітей, які втекли.

Нове покоління американських підлітків-утікачів: найчастіше це крок відчаю. Вони найменш подібні до своїх романтичних попередників від Гека Фінна до «дітей-квітів», а найбільше схожі на біженців... «Ці діти тікають *від* чогось, а не *до* чогось», — сказав Рассел Франк, директор Бостонського будинку для безпритульних. Близько половини рятуються від фізичних страждань, включно із статевими замахами. Все більше «економічних біженців», покинутих безробітними, які вже нездатні їх утримувати... Деякі, яких начебто й не женуть з дому, виганяються звідти насильствами, пияцтвом та іншими ознаками родинного занепаду. «Чотирнадцятирічний підліток нездатен

чітко з'ясувати собі, що батько в нього перебуває у депресивному стані, бо втратив працю,— каже вашінгтонський фахівець із суспільних взаємин Роббі Каллавей.— Що гіршають економічні обставини, то більше й більше дітей опиняється на вулиці». В Сполучених Штатах немає комп'ютерного обліку пропавших дітей, як ведеться облік автомобілів, які вкрадено; але за найскромнішими обрахунками щороку близько мільйона дітей у віці від десяти до сімнадцяти років ідуть з дому...»

**З журналу
«ЮС ньюс енд уорлд ріпорт»,
9 серпня 1982 р.**

«...Дорослішання в Америці приховує в собі більше болю, ніж радощів... Чимало з 47,6 мільйона дітей Америки, яким не вчинилося ще чотирнадцять, покинуті чи страждають...

Дворічного хлопчика в Нью-Йорку дванадцять разів поранено 30-сантиметровим ножем. Його матір звинувачується у замаху на вбивство... Семимісячна фермерська дитина на Флориді вмерла від інфекції — смерть можна було б попередити, якби дитина не була такою виснаженою...

Кількість повідомлень про катування дітей зростає з 413 тисяч у 1976 році до 789 тисяч у 1980».

**З газети «Дейлі ньюс»,
23 вересня 1982 р.**

«Хлопчик на Манхеттені звинувачується у вбивстві; минулої ночі він убив ножем свою матір, коли та відмовилася допомогти йому робити уроки».

**З журналу «Ньюсуїк»,
11 жовтня 1982 р.**

«Підлітки часто розглядають ядерну загрозу як останню прикрість, завдану їм дорослими. Ось що занотував у своєму щоденнику десятикласник з Бостона: «В мене вже немає дитинства, яке можна знищити. Дитинство нині запрограмоване на самознищення».

По четвертому каналу нью-йоркського телебачення йде програма міських новин. В інтервалах між повідомленнями про згорілих, задушених чи зарубаних сокирами бабусь (десь блукає американський Раскольников) передають рекламні ролики найпопулярніших бродвейських мюзиклів «Евіта» й «42-а вулиця». Все це йде підряд — рухливі обличчя театральних зірок і судомні лица бабусь, застигли назавше. Мені вже скоро відлітати звідси — днів за двадцять, але нью-йоркські калейдоскопи приносять картини муки, перетахльовані з картинами краси, і пам'ять відновлює ці чергування.

Це дуже втомлене місто. Воно втомилося від своїх багатства й бідності; від власних досягнень і власного фанфаронства; в нього у легенях повно вуличного пилу, і в нього дзвінка горлянка знаменитих співаків з опери «Метрополітен»; тут буває страшно вийти на вулицю, де за долар можуть вбити, — і на тутешніх вулицях можна зустріти наймудріших людей планети; все разом, усе підряд, все це Нью-Йорк. Постійно вишукую пункти, з яких це місто не лише видно, а й відчутно найліпше; шукаю, де постояти б разом з вами. І не обов'язково за сталевими гостряками на вершині хмарочоса Емпайр Стейт білдинг чи нових близнюків-хмарочосів — я ж кажу, треба не лише побачити, а й відчутти Нью Йорк. До того ж останнім часом, — це як нав'язлива ідея, — шукаю в натовпі обличчя колишнього радянського школяра, яке розчинилося десь у цій течії, відпливло з нею, як ріка відносить все, що відбувається в ній і що потрапляє в неї...

Книжка ця в жодному разі не дослідження, а радше миттєве фото. Тут все разом — вирячені очі пограбованих бабусь і переливи дорогоцінного хутра на професійних красунях, чиї плечі й ноги застраховано на величезні суми; безцінні картини з музею «Метрополітен» і розмальовані фізіономії модників-панків, побачивши які, переходиш на другий бік вулиці.

Стоп. З вулиці й почнемо. Перехрестя Сьомої авеню та 42-ї вулиці з Бродвеем розливає своє саяво на кілька кварталів і зветься Таймс-сквер, площа Таймс. Ця назва тримається з 1904 року, і дано її на честь газети, чий 25-поверховий хмарочос красувався на південному полюсі Таймс-скверу. Мені давно хотілося піти сюди з вами; якось хотів піти сюди з Кет — не вийшло; а побувати на Таймс-

сквер неодмінно треба, хоча б через те, що американці звуть це місце «головним перехрестям світу».

В якомусь розумінні це й справді дуже важливе перехрестя, бо чимало шляхів сходиться тут. Звичайні, середнього класу, ньюйоркці не вчащають сюди, кожен турист неодмінно відвідує Таймс-сквер, від чого перехрестя на вигляд і за мовами — найкосмополітичніше місце в Нью-Йорку. Тут-таки найвища концентрація поліції — у формі та в цивільному, бо кожне четверте нью-йоркське пограбування трапляється саме у цих місцях. Тут найвища концентрація повій, і хоч їх відловлюють приблизно двічі на місяць, це не веде до перемоги над жрицями платного кохання.

Надвечір тут можна придбати завтрашні газети й цілодобово купувати порнографію. Траплялося, що люди, які приїхали з країн, не охоплених «порноцивілізацією», непритомніли в тутешніх кінотеатрах і крамничках, переповнившись несподіваними враженнями. Але це належить до звичних подій і служить уславленню порнографічного бізнесу, який давно звів стосунки між чоловіком і жінкою на рівень докладно розробленої та відзнятої технології.

Тут-таки працюють книжкові й сувенірні крамниці, відкриті навстіж вдень і вночі. Втім, усе, придбане тут, коштуватиме дорого — власники крамниць додають до ціни й вартість охорони, й орендну платню за «головне перехрестя», і страхові внески.

Реклама тут не винахідлива; її багато, але немає в тутешній рекламі вишуканості телевізійних мініатюр, іронічної інтелігентності, з якою в журналах рекламують віскі «Шівас Регал» або сигарети «Бенсон енд Хеджес». Кольорові вогні на Таймс-сквер виконують переважно декоративну функцію, надаючи настрою всьому оточенню. Втім, і торгівлю тут розраховано на публіку провінційну чи наївну — з хапанням за поли, биттям у долоні, слізьми, волянням про те, що такий людині можна віддати й за дарма, — заляканий усім цим, покупець виходить звичайно з крамниці, несучи непотрібну річ, яку найчастіше зіпсовано ще до продажу. Втім, тут можна придбати цілком справний пружинний ніж і шерифську зірку з номером, пластикового павука, якого рекомендують непомітно кинути приятелеві в суп чи його дружині в сумочку, купки котячого посліду, дуже подібні до справжніх, і ще таке про що соромно розповідати. Все це можна купувати, але

при спробі протесту можна схопити стусана тут-таки, причому капітально — більшість відставних нью-йоркських боксерів-професіоналів завершує свої кар'єри, охороняючи крамнички на Таймсі.

Тут можна придбати накладний ніс, зроблений у вигляді зовсім іншої частини тіла. нейлонового надувного президента Сполучених Штатів, каблучку з діамантом у десять каратів, яка сяє всіма своїми скляними гранями, шкарпетки в рожеву, жовту й лілову смужечку, а до них фрак рожевого кольору. Мене завжди цікавило, хто це купує; оскільки існує торгівля на Таймс-сквер, то мають бути й покупці — інакше в Америці не буває. Втім, якимось ми з приятелем зайшли до однієї крамнички і побачили в продажі звичайнісіньку парафінову свічку; свічку було градуйовано яскравими смужками впоперек і до неї додано папірець з таким текстом: «Це свічка-будильник. Відстань між двома позначками-смужками згоряє рівно за півгодини. Встроміть собі свічку (вказано було, куди саме) до потрібної позначки, запаліть і лягайте спати. Коли свічка догорить до потрібного місця, ви прокинетесь». Мій приятель дуже сміявся й купив свічку. Так що не все тут елементарно...

В Америці взагалі й в Нью-Йорку зокрема у більшості крайнощів має бути інший полюс — так би мовити, товар на протилежний смак. Навколо Таймс-скверу розташовано найкращі театри країни; колись тут було зосереджено й зали найбільших кінопрем'єр, але до нашого часу дожили тільки театри. Дожили, вистояли в боріннях, змінились, але тримаються.

Колись тут царювало кіно, те, минуле, образ якого живий не тільки в пам'яті людей зовсім уже літніх, а і в моїй пам'яті. Згадую кінопрем'єру «Мосі чарівної леді» — мюзикла за «Пігмаліоном» Бернарда Шоу — з плюшевою завісою перед екраном, з антрактом між двома серіями, з живим оркестром, який грав увертюру перед початком сеансу, з гостями, чиї діаманти сяяли яскравіше від люстр. Було це в середині шістдесятих років, але за минулі двадцять літ весь район колись славних кінотеатрів став іншим. Реклами не те щоб моргаючи, а підморгуючи кличуть на фільм, позначений іксами, які попереджають про надзвичайну непристойність видовища й про те, що діти не допускаються. Крутять відверту, цілком нахабну порнографію з претензіями на художність: від «класики жан-

ру», фільмів «Габріель» та «Глибока горлянка», до відносно нового «Калігули». І нічого більше — сеанси йдуть «нон стоп», тобто світло в залі не спалахує ніколи, і можна усе це діло оглядати з середини, з кінця і скільки разів витримаєш підряд. Витримує мало хто — слово честі, це нецікаво; але кінотеатри живуть, отже, глядач є, а квитки продаються — шедеври типу «Вечеря в борделі», «Оргія в монастирі» чи «Стюардеси без білизни» (кілька назв з тих, які ще можна наводити) продовжують струшувати увагу туристів з добропорядної американської глибинки (подібні видовища дозволені далеко не всюди) чи приїжджих з країн, де такого не показують.

...Але контраст таки різкий, бо зліва, від бродвейського заходу, вечорами виходить на Таймс-сквер люд вишуканий, театральний, і вивіски запрошують на вистави високого класу, принаймні одна-дві такі в Нью-Йорку завжди знайдуться. Добір акторів дуже суворий; тутешні театри не репертуарні, як у нас, а грають з дня у день єдину виставу, доки глядачі купують квитки. А квитки не дешеві — на «Евіту», скажімо, чи на «Котів» пристойні місця коштують по сорок доларів — це вартість цілком пристойного касетного магнітофона, радіоприймача, доброго годинника. Але на вдалі вистави місця однаково слід замовляти наперед, і вони продаються таким чином, що театральні каси зачиняються через аншлаги; мрія адміністраторів усього світу. Таке буває нечасто, особливо тепер, але трапляється...

Ще одна каса — особлива. В центрі Таймс-скверу, біля будівельного майданчика, створеного замість двох зруйнованих театриків і розчищеного під місце для готелю, стоїть звичайний кіоск, схожий на наші газетні, де продаються всі досі не реалізовані квитки на сьогоднішні вистави в довколишніх театрах. Квитки продаються з великою знижкою, і зранку можна бачити велетенські черги, які тягнуться іноді на цілий квартал. Багато людей приходить сюди випадково, а дехто — надивившись реклам. Найдорожчі та найгучніші вистави не шкодують грошей на рекламу, на показ найефектніших сцен. Існує, крім того, вузьке коло театральних рецензентів, особливо таких авторитетних, як працівники головних нью-йоркських видань. Доля вистави величезною мірою залежить від них, бо американці неохоче відвідують вистави, про які не пишуть. В театрах є навіть спеціальні агенти по зв'язках з пресою,

які займаються роздаванням контрамарок та організацією обідів для критиків по знаменитих артистичних ресторанах, таких як «Сарді». Так що доля знаменитої вистави — справа непростя.

А щоб зіграти у такій виставі, належить пройти дуже суворий відбір; на ролі претендують вершки театральної Америки, а часом і кінозірки зі світовими іменами (нині, наприклад, грають Елізабет Тейлор, Рашель Уелш, Річард Бартон). З тридцяти тисяч професійних акторів, зареєстрованих у Нью-Йорку, сяку-таку працю мають лише близько шести тисяч. Кілька днів тому телебачення показало конкурс, що проводився навіть не театром, а місцевим цирком, який запросив на тимчасову роботу сім танцюристок, яким належало супроводити вихід слона. За ці сім місць змагалися майже сто професійних балерин, хоч, самі розумієте, у творчому відношенні це праця «не дуже». Та коли немає ніякої...

У 1920 році тут було вісімдесят театрів. Зараз тридцять дев'ять, і кожен намагається вистояти, хоч не кожен вистояє. Діляться театри на «бродвейські», «позабродвейські», «позапозабродвейські», а тепер вже є й «позапозапоза». Частина з них — перебудовані кінотеатри, частина — старі театральні зали з купецькими купідончиками з гіпсу чи модерністським орнаментом. Театральні зали орендуються колективами, які грають виставу, — сама назва зали ні про що не свідчить, бо, по суті, тут усі гастролери, часом запрошені з далеких місць саме на цю п'єсу. Едвард Олбі, один з провідних драматургів Америки, запросив мене на репетицію вистави, яку готували за його ж адаптацією роману «Лоліта» Набокова; ідея вистави, як він сказав, виникла з того, що виявилась актриса на роль героїні. Тут люблять ставити «на актора», «на ім'я», і часом ціле підприємство розгортається довкруг рішення кінозірки трохи попрацювати в театрі; більшість голлівудських зірок рано чи пізно проходять по нью-йоркському небосхилу. Тут ставлять Шекспіра й Беккета, Чехова та Г. Пінтера; тут грають чимало глибоких п'єс і тут іде антирадянщина, якщо знайдеться хтось, хто оплатить постановку (знаходяться, платять...). Та обличчя театального Бродвею останніми роками визначають мюзикли; мюзикл дуже легко дивиться, в ньому є прості мелодії, що запам'ятовуються, проблеми його засипано тисячами блискіток і тоннами пудри, розчинено

в музичному сиропі, й вони необтяжливі для мізків глядачів. Втім, мюзикл коштує дорожче — в цьому ризик; рік тому «Франкенштейн» обійшовся у два мільйони, а прогорів уже на прем'єрі. Але натомість вистава «Кордебалет» дала великі прибутки й грається далі...

Коли повернутися до змісту, то очевидно, що домінує на Бродвеї побутова комедія — політичність вистав знизилася. З вистав, які хоч трохи зачіпають політику, йде лише «Евіта» — мюзикл про покійну дружину колишнього президента Аргентини. Можна сказати, що за теперішніх важких часів Бродвей потьмянішав і є більше обивательським, аніж будь-коли. Про це пишуть, сперечаються, аналізують і підкреслюють: коли спершу театри тут відгукнулися на нав'язані антирадянські істерики, поставивши кілька антирадянських шоу, то поступово стає безсумнівним, що глядачі не йдуть на п'єси, які виглядають як продовження дисидентських лементів та генеральських монологів. Бродвей став підприємством суто комерційним — з усіма наслідками цього. Бродвей розважає — і в цій якості він найпопулярніший. Є таке поняття «шоу бізнес» — на Таймс-сквері центр саме цього різновиду мистецтва; тут непритовно свідчиться, що мистецтво — це іще й спосіб робити гроші, а добре відомо, що в Америці гроші всім даються нелегко — і акторам, і глядачам.

За організацією своєю опера тут цілком американська — сюди ангажують акторів з усього світу на сезон чи на виставу; дуже гарно тут згадують Олену Образцову, Анатолія Солов'яненка, Євгена Нестеренка та інших наших співаків, які виступали в «Метрополітен» (чи в «Мет», як ньюйоркці звать свою оперу). Тут чимало постійних глядачів, тут спокійно — це не бродвейська метушня, тут є навіть демократична гальорка з відносно недорогими квитками. Але серйозне мистецтво має слухача грошовитого — це виводить його на особливі кола; гадаю, що більшість жителів Нью-Йорка не те що не були в «Мет», але часом і не знають, де вона...

Маленькі модерністські театрики, невеликі сцени, де грають «трупі, що пробиваються», розкидано по місту; їх не можна перелічити — та й не лічать їх.

Метро велетенське, широко розгалужене, заплутане, неймовірно брудне, переходить тхнуть сечею, а на стінах переходів та вагонів накреслено такі слова, які, вважається, юним дівам знати не годже. Втім, час від часу лінії

метро вириваються на поверхню, і вагони сяють своїми лексиконами з лунких естакад...

Прощаючись з Нью-Йорком, я все ж таки купив квиток за сімдесят п'ять центів і пішов у метро, щоб поїхати ще на Уолл-стріт та до Бруклінського мосту, який так подобався Маяковському, — це дві сусідні зупинки.

Є в Нью-Йорку місцевості потаємні: Уолл-стріт зі своїми банками, з відомою біржею завжди лишається для мене загадковою і трохи страшнуватою околицею бетонного лісу, куди заходити слід з великою обережністю.

Існує атмосфера майданів, вулиць, яку відчуваєш негайно, якої не відчувати не можна, — чи то зосереджена урочистість московської Красної площі, карнавальність римської Віа Венето і ошатність паризьких Єлісейських Полів, затишність тбіліського проспекту Руставелі, київського Хрещатика чи Вацлавської площі у Празі. Атмосфера Уолл-стріту вловлюється негайно — з хлопчиками, які несуть на тацях до контор пластмасові кубки з кавою; з шахраями, які тут-таки, на хіднику, пропонують вам зрізатися в «три ластівки», гру, за допомогою якої довірливих грабували ще на зорі сторіччя, а можливо, й раніше. Шахрайські прийоми незмінні: трое свідків, які час від часу виграють величезні суми й верещать з цього приводу на всю вулицю, закликаючи інших спробувати щастя; похмурий маніпулятор-банкомет, який стріляє поглядом на всі боки.

Вже виходячи з метро, розумієш, що ця вулиця пахне грошима. Тут найвища концентрація перехожих у краватках та білих комірцях; тут можна розгубитися, зайшовши до біржі, де кожен кричить і жестикулює, на пальцях сигналізує партнерам про мільйонні операції чи шепоче собі за пазуху в портативний радіопередавач «вокі-токі». Це вулиця з потаємним життям; тут навіть ресторани приховано в глибині будинків, щоб чужі небажані слух та погляд не просочувалися в таємниці банкірських трапез і ділових розмов за ленчем. В Америці багато що напоказ, але не тут, не на Уолл-стріті. Тут усе зачасне і завішене, тут майже немає вітрин, і лише по маленьких мідних табличках біля дверей, а то й взагалі за алфавітним покажчиком біля ліфта можна збагнути, де штаб-квартири фінансових богів тутешнього грошового Олімпу. Тут людську ціну визначають по особистому рахунку, а доки його не знають — за маркою автомобіля, за персьмем на пальці,

за нашивкою на підкладці плаща. Але визначають напевно — тутешні швейцари відпрацювали техніку відкривання дверей до віртуозності, знаючи, перед ким і наскільки відчиняються які двері.

Це денна вулиця. Якщо чимало вулиць в центрі Манхеттену оживають надвечір, а знаменитий Таймс-сквер зваблює до своїх кубелець цілодобово, то Уолл-стріт по закінченню робочого дня порожніє. Роз'їжджаються банкіри, банківські клерки й милі секретарки: хто в кадилаку, хто в метро. Міське дно не приходять сюди і вночі, бо на Уолл-стріті ніхто не живе й грабувати тут нікого.

Увечері, згодом, життя звідси зміститься до Бруклінського мосту, до Беттері-парку — ближче до води, до дерев, до скверів, де на лавах, на травичці, на доріжках лежать ті, кому в житті не поталанило, й ті, хто не дуже себе зберігав у цьому житті. Більшість нью-йоркських алкоголіків осідає в цьому районі, де й запах відповідний, і настрої на рівні ароматів. Знаменита вулиця Бауері недалеко, так що район досить компактний. Пляшок з цих місць не прибирають, по-моєму, ніколи — я ніде більше не бачив стільки битого зеленого скла з виполовілими етикетками; тут усе в друзки — посуд, долі...

Юридично рівноправні громадяни однієї держави (до речі, з прибережних парків, де збираються найобдуртіші ньюйоркці, як на долоні видно статую Свободи — хоч квитки продавай за такий краєвид), люди, розділені кількома кварталами, розділені значно більше, ніж різномовні й різнорасові жителі далеких континентів. Дозволивши собі розкіш відправляти частину свого населення у відходи, на дно, Америка навіть не озирається в той бік.

Коли ми іноді панькаємось зі своїми домашніми випихами — лікуємо їх, підшукуємо працю, читаємо мораль в телепередачах, — гадаю, що показати б їм раз нью-йоркське дно з усією його жахливою безнадійністю, дивись, може б, хтось і замислився, доки ще є чим...

Ну, гаразд, все ж таки я в районі Уолл-стріту, хоч і прикотив туди на метро. Пообідній час; лінєвий фургон збирає мішки зі сміттям, і картина вишиковується в логічний ряд — скільки ж різнорідного сміття накопичилося тут!..

Це проблема. І в переносному розумінні, і в найбуквальнішому.

Америка не знає, що їй робити з власним сміттям. Щоранку бачу, як величезний чорний автомобіль пережовує чорні мішки біля мого під'їзду. В тих пластикових мішках

мешканці виносять і складають біля тротуарної бровки усе, що підлягає знищенню; сміттевіми, як у нас, баками користуються тут дуже мало — мішки дешевші й гігієнічніші. Величезний фургон зупиняється над мішками й роззавляє пащу свого кузова; можна подивитись, як сталеві щелепи перемелюють картонні ящики, пластикові бідони, купи старих газет і подерті ковдри. Щодня Нью-Йорк «виробляє» двадцять шість мільйонів кілограмів сміття. Вісім тисяч тонн щодня топлять у затоці, неподалік від міжнародного аеропорту імені Кеннеді, кілька тисяч тонн спалюють у печах, ще чотири тисячі тонн щодня вивозять до сусіднього штату Нью-Джерсі, який цьому не радий і протестує, як може. Але й так бюджет нью-йоркських сміттярів обчислюється в десятках мільйонів доларів, а виходу не знаходять. Будували заводи для переробки сміттевої маси, але в ній багато пластиків, і отруйних газів утворюється стільки, що навіть Нью-Йорк не витримує.

Чимало непотрібних Нью-Йоркові предметів та людей слід стерегтися, вступивши з ними в конфлікт. Тихенькі на перший погляд алкоголіки Бауері або Канал-стріту здатні вбити людину, якщо їм здається, що людина та зневажливо ставиться до них, людей дна. Тому деякі розмежування — ще й запорука безпеки: ви ходіть своєю дорогою, а я своєю...

Тут постійно є щось, багатьом потрібне, але не підвладне нікому. Як, приміром, метро, в якому я щойно їхав. Без своєї підземки Нью-Йорк задихнувся б, і в підземці він задихається. На початку листопада загорівся поїзд якраз під Таймс-сквер, на самісінькому «п'ятачку». Машиніст встиг відкрити вагони, й крізь дим, що виїдав очі, люди якось повилазили з неглибокої станції на поверхню. Та коли на цій самій лінії поїзд горів два тижні тому, то п'ятнадцятеро людей, отруєних димом, розвезли по лікарнях. 27 жовтня близько п'ятисот пасажирів поїзда, що йшов третім маршрутом, ледь врятувалися, коли запалав перший, моторовий вагон, де міститься управління автоматичними дверима.

Сьогодні, 23 листопада, поїзд четвертого маршруту, яким їхав я, раптом спинився в тунелі десь у районі Чотирнадцятої вулиці, і в поїзді погасло світло. Ніякого хвилювання ця подія не викликала; пасажирів, як видно, люди звичні; вагон терпляче очікував і нарешті поїхав далі.

На Уолл-стріті довго робити нічого — байдикуючи, ти скоро стасш помітний, бо на цій вулиці небагато гаволовів.

Я намагався пошукати очима знайомих, але, природно, не знайшов жодного; одного разу мені здалося, що промайнула Кет — але звідки б їй тут взятися? Ми часом перемовлялись з нею по телефону, а потім вона сказала, що їде до родичів у Пенсільванію, де, здається, є шанс влаштуватися на роботу. Семен Кац поїхав до Вашингтона: він сказав, що ночуватиме на лаві перед нашим посольством, щодня ходитиме на прийоми до усіх в тому посольстві, хто його прийме, аби дозволили повернутися в Київ. Я таких бачив, ще один додається до натовпу. Нехай подумують спільно й поодиночі про шляхи з дому й додому — це не зашкодить...

Те, що президент Рейган нас не любить, — його особиста справа. Мені дуже важливо, щоб не порушувалась дружба з тими, хто справді дорогий нам.

Знаю, що приїду додому й напишу багатьом листи подяки, вітальні листівки — як нагадування про міст через океан води й океан ненависті. І чекатиму на листи від друзів-американців, радіючи кожному; слова єднають дуже надійно, а коли стають справами — особливо. Мені здається, що фанатизм, з яким президент Рейган намагається «відмінити» Жовтневу революцію, має бути нагадуванням не лише для мене, а й для американців, того очевидного факту, що палії війни (термін, популярний колись і в багатьох випадках дуже справедливий) не розпалить любові до себе і в серцях власного народу. Люди не бажають воювати — у тому числі й люди Америки, я твердо вірю в це. Зараз багато хто нагадує президентові Рейгану, як він активізувався в роки маккартистського «полювання на відьом» в Голлівуді і як 1951 року він став одним з найвідоміших там фанатиків-антикомуністів. Точнісінько, як зараз він звинувачує американських борців за мир у тому, що їх «маніпульовано комуністами», у сорокових та п'ятдесятих роках він називав «комуністичним проникненням» спроби деяких розумних бізнесменів розгортати торгівлю з нами. Перше, що він зробив, ставши президентом, — загальмував договір ОСО-2, лементуючи про ту ж «комуністичну небезпеку». Цей послужний реєстр теперішнього господаря Білого дому я наводжу за газетою «Нью-Йорк таймс» від 21 листопада; інша авторитетна тутешня газета «Крісчен сайєнс монітор» 26 листопада писала просто: «Точка зору Рейгана на Радянський Союз незмінна: він бачить його ворожим...» Як пише в нещодавно виданій книжці «Рейган. Особистий портрет» американський полі-

толог Ханнафорд, сьогоднішній президент «ніколи не зрікався своїх принципів, він може йти на компроміси лише в термінах здійснення окремих елементів програми».

Американці дуже люблять писати коротенькі листи, часто навіть листівки. Опиняючись у новому місті, американець перш за все купує в готельному кіоску листівки й марки і негайно заповнює їх привітаннями на десяток адрес; вважається, як і всюди, що непогано мати багато приятелів. Президент Рейган, приміром, на минуле різдво розіслав близько шістдесяти тисяч привітань, але між ними не було жодного, адресованого в прогресивні, дружньо настроєні до нашої країни організації.

Гаразд, усе це справи хазяйські; міг би я так докладно на цьому й не зупинятися, але, вихоплюючи з життя великої країни усього кілька місяців, намагаюсь фіксувати в написаному усе, що мене тривожить і радує в чужому житті. Більше -- що тривожить. Душа Америки повинна боліти нам, як частина душі людства, — вона варта того, щоб замислитись над її долею.

Коли я писав цей розділ, прощаючись з містом, захотілося ще раз проїхати вулицями центрального й нижнього Манхеттену, про які я писав. Мені все здається, що побачу лице в натовпі — обличчя хлопчика, який шукає свій шлях додому; обличчя друга, яке додасть сили; лице бай-дуже, лице зацікавлене... Я взяв у гаражі нашої місії «Шевроле» й неспішно рушив мандрувати по Нью-Йорку. Коли від'їздив від представництва, за мною крутнувся сіренький «Крайслер» з нью-йоркським номером ААW 6481 і поїхав упритул, бампер в бампер. Куди б я не їхав, він не відставав; коли зупинявся — він зупинявся поруч, і двоє задумливих пасажирів у курточках починали розв'язувати кросворди. Йшлося не про те, щоб мене вистежити, а про те, щоб зіпсувати настрої. Співробітники представництва казали, що мені іще поталанило — траплялося, виламували на стоянці замок з дверей чи багажника, просто штовхали в бампер. Я знову подумав про те, чому двоє в «Крайслері» так хотіли, щоб мені стало погано...

Хтось із американських публіцистів писав, що всі великі держави минулого — від Римської імперії до Британської — розпадалися від внутрішньої напруги, внутрішніх проблем, а не від нападів іззовні. Це точне спостереження: періоди розпаду й напіврозпаду є не лише в радіоактивних елементів, а й у соціальних систем.

Я дуже хочу, щоб Америка вийшла зі свого теперішнього страждання порозумнішавши, облагородившись і збагнувши, що відбувається з нею. Не знаю, хто відкрив Америку — офіційно вважається, що Колумб у 1492 році. «Закрити» себе Америка здатна лише сама. Мені віриться, що сіячі ворожнечі не будуть всевладними у великого народу Америки, що сьогоднішні мука й біль стануть прийдешніми досвідом і розумом. До побачення, Америко! Хай додасться в домі твоєму миру й тепла!..

1983

Нью-Йорк — Київ

ПОБАЧИТИ ЗБЛИЗЬКА

ПОБАЧИТИ ЗБЛИЗЬКА

1. До Лондона не можна ставитись без поваги. Його можна безконечно роздивлятися і можна розмовляти з ним; навіть розповідаючи про те, що тобі в Лондоні неприємне, можна любити дивне тутешнє нагромадження будинків, людей, традицій, парків, що розтеклися по території, вдвічі більшій за нью-йоркську.

Зовсім не збираюсь обертати написане на туристський посібник; скорше це оповідання про пригоди письменницької душі, яка рушила в мандри чужим і не завше гостинним морем. Де в чому я порушую правила навігації, бо англійці традиційно не коментують чужі недоладності вголос. Вони схильні до спостережень та глибокодумних висновків, але роблять їх для самих себе; Лондон нікого не наслідує, і кожен із британців перш за все хоче бути схожий на себе самого. Незворушність — навіть демонстративна, награна, в ідеалі зосереджена у джентльменах, що поспішають у чорних котелках вулицями Сіті, — роздирається на клапті болільниками футбольних матчів, коли британці доводять, що вміють бути однією з найневихованіших публік на світі.

Вчора ще за ідеального джентльмена вважався той, на кого не звертатимуть увагу з ранку до вечора. Сьогодні по Кінгсруд зграйками блукають чудернацькі панки: на розмальовані лоби їхні приліплено фіалкові й зелені пасма старанно фарбованих зачісок. Панки із шкіри вилазять, щоб їх помітили, провели поглядом, вони теж палко теревеняють про Британію, і краватки тремтять на голих курячих шиях у панків.

Не намагатимусь коротко визначити, що таке Лондон сьогодні. Чи існують вичерпні означення для його структури, досить стабільної, та все одно мінливої, неспокоїної, наче сьогоднішній день?

Ми розмовляли про це — про змінність, сталість, вічність — у лондонському «Атевеум-клубі», закладі, що ніяк не захочує метушливості, зведеному в найцентральнішому з аристократичних районів, на лондонській площі Ватер-

лоо, між вулицями Пелл-Мелл і Мелл. Навколо клубу — монументи, зліва від входу — пам'ятник Кримській війні, що так по-різному запам'яталася в Англії і в Росії, а праворуч через дорогу від «Атенеуму» здійсмається, позираючи на клубні двері, бронзовий правитель Пенджабу Лоуренс. З не знаних мені причин сер Джон, який запросив мене пообідати в клубі, мав таке ж прізвище, отож я і не забув напис на пам'ятнику.

«Атенеум-клуб» виглядав надзвичайно по-домашньому і водночас велично — наче барон у халаті; було тихо, і задумливий швейцар пошепки подікавився, хто на мене чекає і чого це мене занесло до «Атенеуму», членами якого бували особи королівського походження, а також особи не менш відомі, як-от: Чарлз Дарвін, Джордж Гордон Байрон чи Оскар Уайльд (останнього, до речі, з клубу виключили, що було подією рідкісною, бо членство в «Атенеумі» довічне й престижність його цінується високо).

Все змінюється. На мить я уявив собі занурених у ці ж крісла джентльменів, які в минулому столітті розмовляли тут про Цейлон, експедиції Лівінгстона та ціни на словову кістку в Калькутті. Вони могли тримати в руках будь-який із шкіряних фоліантів, що й тоді стояли на полицях клубної бібліотеки; я нахилився до відкритого тому старовинного видання Шеллі й вдихнув аромат старої шкіри і всього, чим пахнуть книги в старовинному аристократичному клубі.

Маю підозру, що Британія колись пахла зовсім по-іншому. До клубу я йшов пішки з свого готелю на Кенсінгтоні; готель належав полякам і в переддень свят пахнув бігосом. Поруч із готелем був ліванський ресторан, звідки віяло всіма ароматами Сходу; італійська тратторія, прикрашена гербами Палермо. Туріна й Генуї, пахтіла макаронами спагетті з гострим соусом і кавою капуччіно. Навпроти сусідньої станції метро розмінював гроші французький банк «Ліонський кредит», що рекламував у вітринах аромати фірми «Шанель». Йдучи до «Атенеуму», я згадав, що в американському довіднику про Лондон, виданому у 1978 році, була адреса музею британських сюрреалістів; згадав про це й звернув на рекомендовану довідником Брук-стріт. В будинках 31 і 33 обідяного музею не було, там пахло пилукою з арабських килимів, вивішених для продажу (не кажу про дрібниці — сувенірний британський гвардієць, якого я ніс у кишені, був родом із Сінгапура і взагалі не мав запаху, як належить якісній пластмасі).

...Британські аромати стали нетрадиційними, і я ще раз нахилився до томика старих віршів, всотуючи дух доброго старого паперу та долонь багатьох джентльменів, що торкалися шкіряної оправы, курили люльки «Данхілл» чи ще якоїсь уславленої фірми.

«За цим столиком любив сидіти великий художник Тернер», — торкнув мене за плече сер Джонс Лоуренс. «Скажіть, — запитав я, — а той, бронзовий Лоуренс, що височить біля входу...» Сер Джон кивнув: «Це колишній віце-король Індії, а я його внучатий племінник...» І широко всмінувся. Він дуже присмний у спілкуванні, освічений: сер Джон читає вісьмома мовами і трохи розмовляє по-російському.

Власне, знання російської в мого співрозмовника — з воєнних часів: у роки Великої Вітчизняної Джон Лоуренс був прес-аташе Британського посольства в Москві. Він навчався в найреспектабельніших аристократичних навчальних закладах Англії — Оксфордї, Ітонї, але продовжив пізнання світу в столиці пролетарської держави, де в Англіїському клубі давно вже працював народний і марксистський музей. Сер Джон чимало писав про нашу країну — не завжди захоплено, але завжди з бажанням її зрозуміти. Він багато разів відвідував Радянський Союз, — в останні роки також, — накопичуючи матеріал для майбутніх книг; Джон Лоуренс незабаром планує поїхати до Сибіру — його цікавлять наші нові наукові центри і систематизованій уже досвід освоєння територій радянської Півночі. Сер Джон — голова державної асоціації «Великобританія — СРСР» (керує асоціацією колишній прем'єр Гарольд Вільсон) і розуміє всю відповідальність місії, що її прийняв на себе.

«Чи здається вам, що в роки війни наше співробітництво і взаєморозуміння були кращими?» — запитую в сера Джона.

«Ні, — зразу ж рішуче хитає він головою. — Ми співробітничали, поєдвані боротьбою проти фашизму; союз був тимчасовий, не було в ньому ані справжнього взаєморозуміння, ні взаємного знання. Газети друкували про ваше життя дурниці, ще більші за сьогоднішні, — ви ж бували в газетах, читали вже їх?.. Ні? Ну, ще начитаєтесь! Коротше кажучи, у нас із вами зараз, вважаю, кращі стосунки, ніж у ті роки...»

«Власне, я прочитав дещо з пропонованого британцям про нас...»

«Знаю,— похмурнішає Джон Лоуренс.— Ні в які ворота не лізе. Але врахуйте, про вас у нас знають дедалі більше, і слід працювати для того, щоб таке знання розповсюджувалося. Тутешня преса розперізується саме за умов інформаційного вакууму, коли простір для всяких вигадок безмежний. Наша асоціація докладає всіх зусиль до того, щоб не вщухав регулярний обмін делегаціями на всіх рівнях, щоб ширшало економічне й культурне співробітництво. Я чимало пишу — виступаю в пресі, оповідаю про радянський досвід, як його розумію. Взаємини між нашими країнами й народами вимагають особистих зусиль кожного; от ви особисто що робите?»

Починаю оповідати, скільки, коли й чого в нашій країні перекладено з англійської, в УРСР зокрема; півголосом, щоб не видатися нескромним, розповідаю про свої переклади з Дж. Джойса, Т. С. Елліота, У. Б. Їтса. Сер Джон у відповідь на таке повідомлення заходився оповідати про Їтса, класика й нобелівського лауреата, який у двадцятих роках приятелював із його батьками. «Я ірландець,— додає Лоуренс.— Як Джойс і Їтс. Англійська культура в кращі часи уміла всотувати впливи майстрів не лише англійських. До речі, Т. С. Еліот приїхав до нас із Америки; як бачите, серед трьох англійських письменників, перекладених вами,— двох ірландців та американець. Пам'ятаю трагічне кохання Їтса до Мод Гонн — воно загинуло перш за все через націоналізм. Мені здається, що боротьба проти націоналізму, за вміння мислити широко, благородно — інтернаціонально, як ви називаєте,— одне з найвищих завдань часу. Бомби в Ольстері, автоматні черги в Ірландії — це вам не пагадує про трагедію Їтса, про слова його: «Народжується вбивча краса»? Не заглиблююся у те, що ці бої спричинило,— завжди гірко, коли доля нації вирішується стріляниною, терором, окупацією, бомбами...»

Сер Джон робить паузу. Кельнер приносить і ставить перед нами два кухлі пива з таким виглядом, наче це амброзія, щойно доставлена з раю.

«Бочковое! — каже сер Джон російською мовою і підморгує. Знову статечнішає: — Ваш досвід духовного зближення різних націй — багатьох несхожих народів, які збагачуються од взаємного співробітництва,— важливий безконечно. В Британії мало і неохоче пишуть про це: погано. Це страшна штука — інерція імперської психології: ми, мовляв, і так про все знаємо. Я вам казав, що віце-король Індії — один із моїх дідів, але хочу думати, що

самобутність і самостійність Індії не викликала заперечень чи сумнівів вже у кількох поколінь мудріших британських громадян, як не викликає вона сумнівів нині. Треба дожити до усвідомлення сучасності, до розуміння справжнього стану речей — це не простий процес зарівнювання ям, викопуваних протягом століть. І ще ж є традиційні забобони; зокрема, більшість британців виховано в страху перед «небезпекою зліва», і не раз вони вже в останню мить помічали, що праворуч — ще небезпечніше...»

...Довкола несуетно вершилось буття Афінського клубу, як можна перекласти «Атенеум-клуб» на українську. Я вже не розповідатиму про чудовий обід у ресторані славнозвісного клубу, де збереглося відлуння багатьох великих людей і портрет Чарлза Дарвіна на стіні постійно нагадує про вченого, який надійно довів, що гілки великого дерева, званого Людством, народжувалися спільно й залежні одна від одної.

Ми роздивляємося бібліотечні полиці, а коли сідаємо за стовпик, беручись до кави, сер Джон підводиться, дістає з шафи книгу відвідувачів «Атенеуму» і шукає в ній потрібний запис. Звертається до мене: «Здається, Тургенєв бував тут, Герцен теж міг бувати. Я пошукаю...»

Це надзвичайно важливе відчуття — поєднаність із світом, який був до нас, і тим світом, що залишиться онукам нашим і дітям. Світом, що стає тіснішим і все послідовніше покладає на кожного відповідальність за все, що відбувається й відбудеться в ньому. До нас підходить доктор Френсіс Кларк і розповідає про вільний університет, одним із керівників якого він є. Університет дещо подібний до наших народних, але, на відміну від них, тут треба складати заліки й одержувати дипломи. Слухачів — десятки тисяч. «Завтрашня Британія має бути людянішою й розумнішою, — каже доктор Кларк. — Відстані між народами найуспішніше долаються, коли народи ті культурні й чимало знають один про одного...»

Я зовсім не переоцінюю значення аристократичних клубів та інтелігентських балачок за кавою. Але мені здається дуже важливим, що освічені, досить впливові й розумні люди розуміють необхідність мостів між народами різних країн, стають причетними до будівництва тих мостів. Ми ж розмовляємо у клубі, який довгі роки був символом британської елітарності, відрубності, консерватизму. Чимало змін мало перейти світом, щоб так сталося; гарно, що відбуваються й такі зміни...

Тої ж ночі ми з поетом Анатолієм Рудольфом стояли на площі Пікаділлі. Приїжджі, як і належить, фотографувалися біля бронзової статуї Ероса, і всіма кольорами сяяли вивіски сусіднього Сохо. Бліди туристських фотокамер спалахували, як зблиски неіснуючих гроз, і вся суєта затовпленого майдану була зовсім не лондонською, а якоюсь цирковою, несерйозною, розрахованою на візитерів. Позаду нас на високій колоні здіймався, підсвічений чистим білим сійвом, герцог Йоркський, а за герцогською спиною сяяв вхід до «Атенеуму». «Скільки всього зразу,— стенив плечима Рудольф.— От я перекладаю Твардовського; гадаєш, легко зробити вірші дуже національного поета цікавими для британців? Тут навіть власних поетів розподіляли завжди за особливими реєстрами — Байрона й того визнали не зразу й не назавжди. От і доведь кожному, що народів на землі багато, всі вони цікаві й важливі для нас — надзвичайно важливі, якщо ми не хочемо стати острівними провінціалами...»

Почав сіятись дощик. Туристська круговерть Пікаділлі вибухла парасольками. Рудольф поплескав мене по спині: «Зустрінемося в Союзі. За родинними переказами, хтось із моїх предків віддавна виїхав до Британії з тих районів, що приналежні нині до Стаціславської області Радянської України. Доводилося там бувати?» — «Доводилося,— відповів я.— Область нині зветься Івано-Франківською. На честь великого поета». — «Ага,— сказав Рудольф.— Хочу побувати там. Журнал «Новый мир» друкував нещодавно переклади моїх віршів. Хочу побувати в Москві, Ленінграді, Києві. Наше покоління — з другої світової війни, і коли я часом про це думаю, то розумію, що й ми — не лише ті, що на полі бою були,— дістали урок; наскільки ж ми дужчаємо, народи наші, коли можемо порозумітись. У кожного з нас є власні норми, особисті уроки, але є великий урок спільного подолання зла. Ти згоден?»

Я погодився. На першій сторінці вечірньої газети, що її продавали поруч, розсипалися великі чорні літери слів, що не обіцяли спокою. Дощ падав на літери, і запах був, як у друкарні, де друкується газета на завтра, в якій буде чимало гарних новин. Газета, не схожа на читані нами нині.

2. Дуже часто у вересні—листопаді мені доводиться виїздити з дому. І щоразу в отих мандрах гарячково згадую, чи всі свої улюблені газети й журнали замовив перед-

платити на наступний рік. Бо коли повернуся і виявиться, що я забув про якийсь видання, то, хоч би я був міністром зв'язку й директором «Союздруку» в одній особі, ніщо мені не допоможе. Змахуючи білими крильми, газети й журнали моїх мрій відлетять, не озираючись, до наступної осені. Через це я давно намагаюсь збагнути, чому в деяких країнах — і по американський, і по європейський боки Атлантики — мені вдавалося передплачувати всі потрібні видання негайно і на який завгодно термін — тиждень, два, місяць. Одну газету в Америці я передплатив на п'ять днів: на пошті з квитанцією, як годиться, — вранці передплатив і того ж дня пополудні отримав перший номер.

Оселившись у лондонському готелі, я зразу ж передплатив собі періодичку на всі дні перебування. Оскільки мені хотілося читати щось читане звичайними британськими жителями, я зробив попередній опит серед знайомих, журналістів, у ресторані, де обідав. Англійці, як правило, пильнують особисті секрети, але, дізнавшись, що я іноземець, охоче рекомендували мені газети, які читають самі. Поступово в моїм реєстрі виділилися назви, згадувані найчастіше, їх і передплатив. Оскільки я досить швидко засвоїв, що статті на певну тему не лише веде, але й підписує в газеті один співробітник, мені все більше впадала в око творчість Хелли Пік із газети «Гардіан», близької до британської партії лібералів. Хелла Пік, м'яко кажучи, не дуже любила нас; і навіть не в тому річ — я ніколи не припускався думки, що колись всі любитимуть усіх. Річ у тім, що місіс Пік ставилася до нас із надмірною, як здалося мені, нервозністю. Коли вже починала коментувати, наприклад, першотравневі заклики, щойно опубліковані в нашій пресі, то робила це приблизно у такий спосіб: «Вони, бачте, закликають...», «Вони, бачте, поздоровити захотіли...». Часом цей стиль текстуально збігався із тим рівнем критики, який безіменна кондукторка увічнила у звинуваченні: «А ще в шляпі!..»

У мене виникли різні підозри, я почав думати, що, можливо, місіс Пік колись була гячко ображена нашою державою і так от, по-дамському, розраховується тепер.

Розпитав журналістів — ті знизували плечима: «Це в неї чисто ідейне — вона ж провідний лондонський радянолог...» Мене це заінтригувало, і я пішов до місіс Пік.

Хелла Пік виявилась високою на зріст жінкою і дуже заклопотаною. Ми розмовляли з нею у редакційному холі, що насправді був такою собі загородою у довгій репор-

терській залі «Гардіан». Журналісти, розіпхані по своїх пенальчиках, дружно працювали, не чуючи і поглядаючи одне на одного, а ми з Хеллою Пік, звівшись на подіумі, могли бачити всіх їх чи майже всіх одночасно. Але ми поспішали; про зустріч домовлялись заздалегідь, а коли зустріч відбулась, то розмовлялось непросто,— в цьому розгородженому приміщенні, серед гранок, що сповзали з пластмасових столів. Редакція була схожа на будь-яку редакцію світу в час, коли підписуються і йдуть до друкарні останні матеріали номера. Хелла Пік усміхалась — вона була багатого симпатичнішою за свої статті про Радянський Союз.

Місіс Пік — радянолог, провідний фахівець з проблем у нашій країні не лише в газеті, але в усій лондонській журналістиці. Ми почали розмову з питання, однаково цікавого нам обом: «Як справи в Європі? Що загрожує Старому Світові?» Але розмовляти на ці й інші теми було важко: Хелла Пік твердо переконана, що багатостраждальній Європі загрожує саме Радянський Союз. Це — наче аксіома, яку непристойно навіть обговорювати. Почитати деякі з лондонських видань — ту ж «Гардіан», скажімо,— виходить, що ми загрожуємо буквально всьому. «Гардіан» раптом зчиняє страшний лемент з приводу проекту нового будинку Радянського посольства у Лондоні: «Секретний план росіян — звести міні-Кремль у серці лондонського Кенсінгтону». Тут-таки безліч вигаданих подробиць на кшталт стіни у двадцять (!) метрів заввишки, яку посольство зведе у центрі британської столиці. Я спитав у посольстві, звідки у газетярів такі фантазії. «Ви що, не знаєте тутешню буржуазну пресу?» — похитав головою радник. У «Дейлі мейл», що вийшла наступного дня після «Гардіан», повідомлялося вже про п'ятиметрову стіну, але вереск ішов на тому ж базарному рівні (цитую): «Для Кенсінгтону це означатиме огидну споруду... з дипломатами, які паркують свої автомобілі, що не підлягають штрафам, а на додаток половина з них буде шпигунами...» і т. ін. Як часто в подібних ситуаціях, я подумав, що звичайна професійна і політична порядність не дозволить друкувати в нас нічого подібного — от вам і гра на різниці моральних засад. Як то кажуть, далі нікуди. Я спитав у Хелли Пік, що вона думає про все це.

«Ах,— сказала мені радянолог із «Гардіан»,— надто ви вразливі. Не звертайте уваги...»

...Це теж, до речі, одна з найпоширеніших форм ідейної

симуляції, дуже поширена в аргументах британських антирадянців. Якщо не можуть відповісти по суті — починають валяти дурня, кажуть, що, мовляв, «ах, що ви, що ви, яка дрібничка...».

У британському етикеті я, певно, хибую, з іноземними дамами стримуюсь, а тут би сказати... Запитав місіс Пік про інше: про радянську культуру. «Що було в «Гардіан» останнім часом? Які радянські книги читали ви, місіс Пік? Назвіть хоч одну-дві...» — «Я не знаю мови і ваших книг не читала, а перекладів, як вам відомо, майже не існує. Так, дисиденти нас цікавлять, навіть дуже. А інше...» — «Що інше?» — «Дисиденти стали темою,— виправилась місіс Пік. «А ви цікавилися,— запитав я,— про що пишуть у радянських газетах? Якщо вам подобається писати про «дисидентів»-антирадянців, пишіть на здоров'ячко, папір ваш. Але чи не дивно вам, що головні події, зокрема події багатонаціонального радянського культурного життя, літератури, пролітають повз «Гардіан»; ви створюєте образ неіснуючого Радянського Союзу. Чому?» — «Що ви?! — усміхнено перервала мене Хелла Пік.— Я ж не знаю російської і, ясна річ, інших мов радянських народів. Навіть якщо я до вас приїду — нічого не прочитаю і не збагну. Мені важко, тим більше що «Гардіан» не має кореспондента у Москві...» — «Замовте статтю радянському авторові чи британцеві, але досить обізнаному з радянською літературою, культурою...» — «Ви пишете інакше. Не так, як у нас звикли...» — «А з авторами працювати у вас звикли?»

Хелла Пік стенула плечима, помовчала й додала: «В Лондоні й взагалі у Британії майже немає людей, що добре знають Радянський Союз і не зв'язались контрактами з іншими виданнями. Кореспондент — це дорого...» — «Про Місяць чи про Марс ви пишете, не надсилаючи туди кореспондентів,— сказав я і протонародно пошкріб потилицю.— Мені здається, що якби було бажання...» — «Бажання є,— примружилась місіс Пік. Подумала і, явно бажаючи сказати щось миротворче, додала: — Ми й Сполучені Штати теж лаємо часом».

Радянолог із «Гардіан» вважала, що мені буде не так прикро, коли знатиму, що їй не подобаються й інші країни.

...Із Хеллою Пік можна було б розмовляти ще дуже довго, якби це мало хоч якийсь сенс. Вона досить розумна, але недоброзичлива, й зверхнє ставлення до радян-

ської проблематики, радянського життя й культури просто-таки струмувало з усього сказаного нею. Згодом я наведу й інші приклади, але пригадалось, що більшість моїх «радіологічних співрозмовників» ставилися до радянського життя з такою собі спокійною хазяйновитістю. Зневажливі оцінки, те, що мало хто засвоїв необхідність розмови з нами на рівних, просто-таки вражало. В основній частині британської преси нас модно поплескувати по плечу, правити фіалковим олівчиком радянські закони і хоч півсловом, а модно зачіпати — хай дрібно, на рівні вуличного хуліганства, а все ж таки... Гидка політична мода ця, встановлена в буржуазній пресі з усією хазяйською жорстокістю, панує найбрутальнішим чином. Зрозумійте мене правильно — коли я кажу «преса», то маю на увазі не всі газети й не всі статті. Але, на жаль, основну масу тих статей і газет. Що ж до так званих «дуль у кишнях» у наш бік, про які я вже згадував, то вони часом формуються з чого доведеться. Приміром, газета «Гардіан» повідомляє, що літературний скандаліст у СРСР написав полум'яне зречення від своїх учорашніх «політичних забав», лаючи всіх учорашніх приятелів. Проти цього не попреш, тоді «Гардіан» починає паплюжити «Литературную газету», де те каяття надруковано. Навіть із поганої вівці «Гардіан» завжди прагне видерти хоч жмутик антирадянської вовни; навіть «відспівуючи розкаяного антирадянца», газета заведе свої улюбленої...

Отже, Хелла Пік нарікала на своє недостатнє поки що знання деяких наших справ, зверхньо пропонуючи зачекати ліпших часів. Вона схильна була побалакати про «непорозуміння, які ми переопінюємо. Візьміть будь-яку газету, щоб переконатися, скільки лагідних, доброзичливих матеріалів ми публікуємо. Ми різноманітні...».

Найближчої неділі беру «Обсервер» — і переконуюсь. На обкладинці додатка — елегантні джентльмени, з'єднані в груповім фоторепортажі на тлі залізничного мосту. Чоловіки з фотопортрета усміхаються, а над ними усміхається ще одна чоловіча голова в низько насунутому есесівському кашкеті. Голова, виявляється, належить відомому гітлерівському диверсанту Скорцені, а елегантні джентльмени біля мосту — грабіжники, що півтора десятиріччя тому награвували два з половиною мільйони фунтів стерлінгів. «Обсервер» із продовженням друкує розповідь про вкрадений вагон грошей і хвацьких крадіїв. Місце знайшлося. В кольоровім додатку до «Дейлі телеграф» за ту ж

неділю заголовковий матеріал відкривається великим — на сторінку — кольоровим фото елегантного пана з фаянсовою фігуркою дореволюційного городового, що витягнувся у фронт на столику зліва. Підпис повідомляє, що панок дуже любить цю фігурку «російського офіцера, що салютує», оскільки, хоч народився панок за кордоном, в Радянському Союзі бувати не зволив,— він, Володимир Романов, ось уже сорок років як «імператор всеросійський» і чекає не дочекається, коли його закличуть на трон. Дружина пана Романова теж — суцільне чекання, і дочка його, що вийшла заміж за прусського принца, чекає не дочекається...

У тому, що панок плуває городових із гвардійцями, — ніякої дивини; з офіцерів виходили декабристи, з городових — ніколи. Але щедрість, з якою глясовані сторінки масового видання впали під вінценосні чоботи, подиву гідна. А репортажі з Китаю написані так, наче не Британія колись катувала й колонізувала китайську землю, а англійці стали колонією Китаю...

Чи не здасться вам, пані Пік, що ви, м'яко кажучи, не маєте рації, заперечуючи власну і чужу тенденційності? Я ж згідно з вашими порадами читав свіжі газети...

Досить. Далі хочу повідомити вам одну історію, пов'язану з твердою переконаністю Хелли Пік у неможливості знайти знавців радянської культури і нашої багатомовної літератури. Згадуючи про людей, що нас уперто не помічають і захоплено брѳохаються в будь-якій антирадянській калюжі, я пригадав раптом історію життя інакшого і людину інакших правил, послухайте. Це я наче собі самому доводжу, що не так усе зле, якщо живе в Лондоні Елізабет Фуллер, прекрасна в своїй наївності та в прагненні зводити мости між культурами. Кілька років тому я познайомився з Елізабет в Лондонському університеті. Вона, тоді ще студентка славістики, натхненно вивчала російську та українську мови, читала в оригіналах дорогі для мене вірші сучасних наших поетів, починала перекладати. Я розповідав Елізабет про Грузію, про Миколу Бажана, який — щирий інтернаціоналіст — так багато зробив для братерства літератур і народів.

...Елізабет Фуллер писала дисертацію про Бажана і старанно вивчала грузинську мову протягом усіх цих років. Одного разу їй вдалося побувати в Тбілісі (грузинські імена важко обертаються на голосових зв'язках Фуллер, але відчувається, що вона вимовляє їх із насолодою), від-

тоді Елізабет мріє перекладати з грузинської і потроху вже почала перекладати. Книзок немає й нема де їх узяти. Знання грузинської мови в Лондоні не цікавить нікого; все, що Елізабет вивчає, вона лишає собі, бо ніякі «Гардіан» чи «Дейлі телеграф» не цікавляться радянською культурою, грузинською зокрема, чекаючи, доки з Кавказьких гір осінить їх своїми писаннями якийсь десятирядний дисидентик. Так що старанна Елізабет Фуллер працює телефоністкою на комунаторі, бо головне знання її виявилось непотрібним разом із дипломом Лондонського університету, яким те знання засвідчене.

«З'єднуєте лінії?» — жартівливо запитую в Фуллер. «З'єдную», — поважно відповіла вона, молода перекладачка, сформована не завдяки, а всупереч тому, що пишуть у багатьох британських виданнях, що надбала впертості на багато років уперед. «Я ні про що не шкодую, — сказала мені Елізабет. — Моє знання поки що тут ні до чого, але не може воно бути непотрібним назавше. Правда, не буває так, щоб з'єднувати, з'єднувати — і жодного контакту?» — «Не буває», — відповів я.

Хай би котрийсь радянолог із газетярської Фліт-стріт пояснив мені, в ім'я чого докладається стільки зусиль до роз'єднання народів, що прагнуть щирої приязні. Жорстока у своїй класовості капіталістична мораль затулила чимало вже очей і ротів. Але як би там не було, не вірю у всемогутність брехні — навіть після всього, що прочитав, не вірю. Навмисно називаю свідком своїх звинувачень не видатного письменника Джеймса Олдріджа, давнього нашого друга, і не рядову комуністку Айріс Сміт, знайому мою журналістку, що фахово бореться проти дезінформації. І не газету «Морнінг стар». І не членів Товариства дружби з СРСР. Ми знаємо про численну і чудову армію друзів Радянської країни, що визріває в інтенсивно дезінформованому середовищі всупереч йому. Люди прагнуть миру й співробітництва з нами, бо вони британські патріоти, а справжній патріотизм і в тому, щоб виводити свій народ з-за всіх ізоляціоністських бар'єрів. Просто згадалась мені лагідна й наївна Елізабет Фуллер, не належна ні до яких організацій чи партій, яка будує власний місток до нашої країни.

Давно уже минули часи, коли Британія покрикувала на цілий світ і вчила всіх жити. Але досі ще чимало газетярів стоять однією ногою в англійському колонізаторському минулому, а другою — на малім своїм острівці. Може, час

уже поставити обидві на британську землю, озирнутися й подумати? Це ж нікому ще не шкодило: зупинитись і подумати...

3. У Британії лівобічний рух. Британські автомобілі висакають не з того боку. Англія не така вже й багата країна, щоб переробляти наново правила вуличного руху. Витрати й так величезні: британці щойно почали засвоєння метричної системи мір, калібруючи пляшки з віскі, молоком, пивом та іншими життєво важливими рідинами не лише в унціях і квартах, але й у літрах. Але збереглись ще такі симпатичні міри ваги, як, скажімо, навуходоносор, що дорівнює вазі двадцяти невідкоркованих пляшок шампанського, і стоун, який невідомо чому дорівнює. Перед відльотом я зважив у готелі свою валізу: виявилось, що в ній три стоуни з чимось. В аеропорту чемоданну вагу визначали в фунтах, і я гарячково намагався довідатись, у яких взаєминах між собою перебувають фунтова й стоунова гирі. В готелі про таке ніхто й гадки не мав. Тоді я (такі телефони вже були в записнику) подзвонив на комутатор однієї з великих газет і спитав у чергової. Трохи подумавши, та відповіла: «Стоун — це стоун, і все!»

Може, воно з тим стоуном і справді так. Але в тому, що британські радянологи настільки ж оригінальні, певності не маю. Коли я побачив, як злагоджено діє антирадянський пропагандистський альянс (причому, повторюю, тут і всюди я оцінюю те, що само впадає в очі, без глибших проникнень у механізм, підвладний фахівцям розвідок та пропагандистських диверсій), то легко уздрів прагнення антирадянців до глобальних заходів, те, як вони обмінюються досвідом, притягають до діла колег здалеку, координують свої брехні.

Втім, може, я не маю рації, вивчаючи самі лише газети. Вмикаю ввечері телевізор для розширення інформаційного поля.

Британське телебачення артистичне, інтелігентне і часто робить чудові передачі. Винятки, втім, були. Як і в інших випадках, я (людина, що так собі просто живе в Лондоні й має телевізор у номері) переважно згадуватиму передачі, де хоч якось аналізувалось наше життя.

Найбільшу пошлятину поминаю. Репортажі про зустрічі з не відомими мені авторитетами, які мелють казна-що про радянський побут, теревені про те, на кого ми «нападемо найближчим часом»,— усе це поза нормальними

взаєминами наших країн та культур. Ми не робимо нічого подібного на адресу Британії і, переконаний, не робитимемо. Непристойно.

Напевно, я погано знаю деякі тутешні звичаї. Не одразу збагнув, чому такий шал охопив репортерів, які уздріли немолодого чоловіка із зовсім старим чемоданчиком. Його зустрічали, наче улюблену кінозірку, яка прибула з голлівудських зйомок. Згодом з'ясувалося, що то міністр фінансів Денніс Хілі ніс до парламенту нові податкові схеми, традиційно спаковані у старенькій валізочці. Згадав про бюджет, і в пам'яті сплигло сказане мною репортерами однієї з лондонських газет: британці, певно, дуже здорові люди, бо в бюджеті витрати на озброєння передбачено у двадцять разів більші, аніж на охорону здоров'я. Буржуазна пропаганда привчає британців сприймати світові проблеми просто-таки папічно, щодня б'ючи їх по головах байками про «червоних».

Газета «Дейлі телеграф» ставить питання просто — у великій шапці над сторінкою — «Як захистити Європу?». Причому газеті ясно, що захищати Європу належить саме від нас, а не від когось іншого; чому — то вже її секрет...

Я навіть не уявляю собі масштабів та різноманітності цього шалу. Двічі по телебаченню йшли програми про те, як зле нам на Україні; читав цілу серію статей, що оплакували Грузію. Щоб у нас не відбувалося, все було «не так». Майже в кожній книгарні рекламувались одна, дві, три книги відверто антирадянського змісту. Російський відділ найбільшої лондонської книгарні «Фойзл» торгував майже виключно антирадянщиною. Йшло зразу кілька кінофільмів «на радянські теми» — біля «Пікаділлісеркус», у туристському серці англійської столиці, велетенський диверсант у радянській військовій формі стріляв з пістолета у вітрині, де рекламувався фільм «Телефон».

Все це не можна порівняти ні з чим відомим нормальній радянській людині. Виховання ворогів — саме ворогів, а не людей, що сперечаються при спільнім столі, — йшло повним ходом. Де там хельсінкські рішення! Проводилась цинічна робота по роз'єднанню наших країн і народів. Можу пояснити собі це — гірко таке пояснювати, тому що руйнівна злість підлягає насамперед засудженню. Отой олівець, яким твориться на Островах антирадянська маза-нина, — багатогранний...

У кінобойовику «Зоряні війни» керівники жорстокої

планети, що викрадає і мучить гарних людей, виступають у костюмах, подібних до нашої флотської форми. Хоч якось, хоч чим-небудь, а вважається цілком пристойним зачіпати нас. Часом це мені здавалось подібним до забави зле вихованих дітей з розумним слоном, який напевно не стане їх душити і чавити, навіть якщо запхати слонові недопалка у хобот. Іноді ж це уявляється мені куди серйознішим, бо в наскоках на Радянську державу й народ багато що вийшло за межі політичної пристойності. Коли я наводив приклади, чимало англійців відмахувались, хоч згоджувались, що в основній частині британської преси давненько вже не було про нас нічого путнього. Отак ми якось погомоніли за п'ятигодинним чаєм, а ввечері і я, і вони, і ще багато людей дивились по телебаченню тригодинний фільм «Процес Лі Харві Освальда». Фільм показували два вечори підряд по першій програмі в найзручніший для глядачів час; його старанно анонсували, а рецензували, не чекаючи на закінчення, — негайно після першої серії.

Власне, автори напочатку попереджають, що праця їхня — суцільна вигадка, тому, будь ласка, не ображайтесь. Ну що, мовляв, з того, що досліджуються зв'язки вбивць президента Кеннеді з нафтовими магнатами із ЦРУ, — авторів фільму такі подробиці аж ніяк не цікавлять. Автори фільму, до речі, не заперечують, що є прибічниками «теорії змови» на противагу офіційній «версії з терористом». Але змова, вигадана у фільмі, досить дивна. Особливо коли врахувати, що в стрічку вмонтовано чимало хроніки, актор Джон Плешетт дуже подібний до Освальда, а всі двозначності фільму проголошено документальними фактами. Почнімо з того, що Освальд у фільмі чимало подорожує по СРСР (те, що київський Хрещатик подається як московський краєвид або над апаратом в радянському готельному вестибюлі написано «Внутриней телефон», справи не міняє). На першому ж кінодопиті слідчий питає Освальда: «Ви комуніст?» — «У мене партквитка немає» — ухильно й провокаційно повідомляє той американському кінослідчому і ще кільком десяткам мільйонів британських телеглядачів. Коли й це «жарти і несерйозно», як не раз мене переконували, то хто завів моду на провокаційні жарти такого роду?!

Квітневий номер журналу «Енкаунтер» рецензує книгу якоїсь Прісцилли Джонсон «Марина й Лі» — на ту ж тему, що й згаданий фільм Книга має з'явитися британським виданням через місяць, але їй уже мостять вигідну

доріжку на Острови. На англійського обивателя ллється потік інформації, яку він неспроможний осмислити, але яка твориться аж надто цілеспрямовано. Створюється ілюзія обивательського всезнайомства; розкриваються на клапті карти, історичні документи, людські пам'яті; місцеві теоретики називають це «рівновагою страху», але яка вже тут рівновага, це психологічна війна, вперта і твердолоба.

...Згадуєте, діє в «Давіді Копперфілді» пановна Бетсі Тротвуд, рятівниця героя роману. І в неї родич Річард Веблі, містер Дік. На всі складні запитання він дає дуже прості відповіді. Коли його ввечері панічно запитують: «Що ж нам робити?» — містер Дік радить: «Спати!» Коли Бетсі Тротвуд цікавиться: «Як нам вчинити з дитиною?» — містер Дік відповідає: «Скупати!» Чарівний джентльмен не бажає зазирати в майбутнє далі, як на дві-три години. Можливо, це така традиція, що вистояла з діккенсівських часів дотепер? Бо кому ж із далекоглядних політиків можуть подобатися зусилля по роз'єднанню народу найбільшої з країн континентальної Європи із Британськими островами? Чи атмосфера ідеологічних капостей та диверсії планується як частина великої ворожої політики? Не хочеться вірити, але часом аж надто подібно, що це так. Наші уряди на рівних підписували Хельсінкську та Белградську угоди — відповідальність має бути однаковою. Ми вже не раз доводили, що вміємо тримати слово, — що ж діється з чеснотами британських політичних джентльменів?

«Якби так само легко було публікувати переклади з вашої літератури, як обирати гарні вірші для перекладу!» — сказала мені Віра Річ, відома перекладачка слов'янських поезій на англійську мову. Вона перекладала Шевченка й Лесю Українку; перекладає зараз білоруса Максима Танка; щойно їздила до Польщі, працюючи над перекладами з Норвіда; велетенські плани, але — черга за видавцями. І тут виникають найбільші складності.

Культурні традиції Британії глибокі й людяні; в країні з давніх-давен вміли мислити цікаво — ніколи не повірю, що так легко пошити в дурні великий і культурний народ. Це видається мені так само безумовним, як той факт, що досягнення британської скульптури аж ніяк не вичерпуються фігурами з воску, що в музеї мадам Тюссо.

...Не раз мене дивувало: як може такий примітивний рівень — не те щоб антирадянщини, а просто-таки політичного шовінізму — існувати поряд із традиційно високою

культурою британців? Як з'єднати це в одній площині із Британською бібліотекою, пам'ятниками Вестмінстера і нещодавно відкритим Національним театром, де грають Шекспіра, Чехова, Беккета, Осборна?

А який зручний Національний театр, куди можна прийти просто з роботи чи з університету; пообідати в одному з театральних буфетів, ресторани або відпочити в барі; почитати книгу або навіть попрацювати з нею біля спеціально обладнаного стенда. На Літлтонській сцені Національного театру дивився цікаву виставу «Пленті» (дещо приблизно це можна перекласти як «Доволі» чи «Годі») й шкодував, що немає зі мною багатьох друзів із дому — акторів та драматургів, бо вистава була на саму-самісіньку сучасну тему, цікаво зіграна, побудована, як сучасна телеп'єса — з небагатьма дійовими особами, з музикою, скомпонованою ненав'язливо і доречно. Біля театрів, виставочних залів, музеїв Лондона збирались люди; безмовні студенти ворушили губами біля мармурових фризів Парфенона в Британському музеї. Мені неможливо й не хочеться з'єднувати високий дух розумного Лондона із дріб'язковістю образ та зачіпок, адресованих моїй країні, душі моїй, — не так легко вони йдуть із пам'яті...

Світ уже давно це музеї воскових фігур, створених згідно із смаками й наказами однієї людини; важливо, щоб самі британці вчасно збагнули це.

...Втім, якщо ви будете в Лондоні й вам забажається піти до музею воскових фігур мадам Тюссо, не забудьте, що слід їхати до станції метро, розташованої на «шерлок-холмсівській» вулиці Бейкер-стріт: там схрещуються зразу три лінії підземки, й доїхати зовсім неважко. Навесні, влітку й восени музей працює з десятої ранку до шостої тридцяти; узимку — на годину менше. В музеї всі схожі на своїх прототипів; у першому ж відділі ви зустрінетеся з мудрою, вдумливою письменницею Агатою Крісті — цілком зрозуміло, що вона така сама, якою уявляють її читачі детективів. У відділі героїв ви побачите Мерілін Монро — надзвичайно сексуальну, про таку Мерілін писали у всіх газетах; побачите генерала де Голля — він незалежний і високий, як можна було сподіватися; там-таки і копія манекенниці Твіггі — вона худюща, як і годиться. У великому залі стоять американські президенти, схожі на свої портрети з підручників, і сидить загадково перекручений на стільці художник Пікассо — така вже в Пікассо репутація у газетах, що йому треба перекрутитися на стільці,

Музей Тюссо — справжній каталог банальних уяв. Коли вже тут стоїть іранський шах, то — весь в орденах, а якщо боксер Мухаммед Алі — то весь у м'язах. Подробиці несуттєві, тут вам не Лувр, де можна сперечатися про загадковість Джоконди; не Ермітаж, не лондонська Національна галерея, де можна годинами роздивлятися Брейгеля, Ель Греко чи Гольбейна, і не лондонська галерея Тейт, де якраз показують геніальні малюнки-візії Блейка. До музею воскових фігур приходять, щоб не знати сумнівів, переконатися, що всі відомі на світі люди були саме такими, як повідомлялося в пресі. При потребі можна розтопити футболіста, що вийшов із моди, і спорудити з воску, що звільнився, коханку короля Генріха VIII чи знаменитого казкаря Ганса-Крістіана Андерсена — все буде гаразд; репутація музею тримається саме тим, що кожен персонаж тут подібний до кого треба і ніяк не інакше.

Мені страшенно не хочеться бути восковою фігурою, виліщеною чужими руками для чужого паноптикуму. Надто якщо скульптори додають до бджолиного воску чорної друкарської фарби.

4. Лондон багатьох уже чував, і все одно йому треба розповідати про себе. В Лондоні завжди було чимало людей, що вміють доброзичливо слухати. І водночас тут в чимало умільців, які хотіли б особисто перегризти підпори мосту, що поєднує наші країни, і, звичайно ж, завадити його розбудові. Публіка ця старанна й охоча до дії; публіка ця діє без правил, але часом не соромиться використати існуючі правила геж на користь собі, — коротше кажучи, на прикладі антирадянців можна писати томи про безпардонність буржуазної пропаганди. Оскільки ці нотатки укладено з вражень особистих, я не торкатимуся літературних джерел, скажу лише, що бачив цілі бібліотеки антирадянщини, які даруються навчальним закладам безкоштовно; на вулицях мені давали аркушки паперу, бруднені закликами повалити, знищити, покарати, провчити, принизити Радянський Союз; засоби масової інформації під виглядом об'єктивних повідомлень поширювали про нас хтозна-що. Я подумав, до речі, а що, якби я, така собі приватна особа, почав із криком про демократію поширювати летючки антибританські чи антиамериканські, розвозити великі бібліотеки, складені з антикапіталістичних пропагандистських видань, і дарувати їх університетам та школам? Швидко зупинили б...

І все одно знання про нас пробивається крізь товсті шари висушених неплідних ґрунтів; виникає там, де, здавалося б, і чекати марно.

Пол Ратлідж працює в «Таймсі». Не просто працює, а є одним із редакторів солідного видання. Репутація «Таймса» висока — газета, заснована торговцем Джоном Уолтером Першим, ось уже протягом двох століть береже свій консерватизм, наче почесний розділ життєпису. Відтоді як у «Листах з далека» В. І. Ленін писав про це, газета мало в чому принципово змінилася, хіба що на першій полові виникли ілюстраційні вікна. І час від часу з'являються статті, яких марно було б чекати від колишнього «Таймса». Час від часу...

Я думав про це, чекаючи на Ратліджа за столиком журналістського клубу біля Фліт-стріт; клуб виглядав, як традиційний лондонський паб, під продимленою стелею якого незмінно зустрічається кілька поколінь довоколишніх любителів пива. Гримів телевізор. Бігали з високо зведеними кухлями, чарками, склянками та іншими алкогольними ємностями представники багатомовного племені лондонських журналістів. Деяких я вже знав — були там і гарні хлопці, чиї душі не перелопатило іще в душем'ялці, яка відокремлює думки від господарів думок і робить деякі підписи нецікавими настільки, що статей над ними ніхто вже не читає. Ратлідж не прийшов іще. Я сьорбав із скляночки, згадуючи вже читані статті сьогоднішньої преси, присвячені світовим проблемам. Таки не можна, щоб у пафосі декламацій про інтереси глобальні, про те, що в людства така складна доля, згасала розмова про індивідуальні якості та особисту відповідальність кожного не лише за долю всього людства, але за себе самого, за власні вчинки й думки.

Не до всього належить звикати. До однієї з найголовніших мелодій британської преси я просто не бажав звикнути — звучить вона приблизно так: цінності визначено відтепер і назавше, британські критерії, зразки, стандарти єдино важливі й повинні бути міцно засвосні усіма. Коли десь усталились інші взаємини, ніж у Британії, значить, демократії там немає. Демократія — це те, що є на Островах. І цитуйте, незгодні!

Тутешні хлопці із скляними предметами у піднятих руках не те щоб не любили мене — зовсім ні. Якби я сказав їм, що ніхто не має права, покрикуючи, повчати решту людства, вони погодилися б. І водночас я, що не розуміє

чи не приймає багатьох їхніх правил, міг здатися диваком чи навіть невігласом, який витирає рукавом губи на прийомі у королеви.

«Таймс» буває на прийомі у королеви щодня — її передплачують у Букінгемському палаці. І статті Ратліджа там читали напевно; незважаючи на це, співробітник «Таймсу» не мав у зовнішності нічогосінького монархічного. Виявився Ратлідж милим, точно й самостійно мислячим журналістом. Він до того ще й пом'якшив мою образ, адресовану на початку мало не всій тутешній пресі. Це з'ясувалося згодом, а спочатку я процитував слова Герберта Уеллса, мовлені тим на зорі нашої революції (той самий голос волаючого в пустелі інтелігента з «Росії в імлі»): «Якщо народи західних країн хочуть по-справжньому допомогти російському народові, вони повинні навчитися розуміти й поважати переконання і принципи більшовиків». Про народи я нічого сказати не можу, стосовно уряду — то воно ще складніше, а щодо «розуміти й поважати», то вибачайте...

«Не сердьтєся,— сказав Ратлідж.— Ми ще вчимося писати про вас. Я зовсім не належу до числа тих, що поділяють «принципи більшовиків», але вважаю, що писати про вас належить вдумливіше і більше. Все ж замкнулося на танкових дивізіях та дисидентському лемепті, на аксіомі, що важливими є лише ті думки, з якими ми згодні. Ігнорується ваш індустріальний розвиток, національні й соціальні перетворення. Можна не погоджуватися з ними, але треба вивчати їх, писати про них. Про розвиток Сибіру не повідомляється нічогосінького, хоч це явище не лише вашої — світової історії. Британцям невідомі принципи радянського способу життя у спокійному аналітичному переказі. Ми у «Таймсі» та в більшості інших засобів масової інформації в революцію не віримо — змінюємось ми поступово й повільно. Але оповідь про ваше життя надзвичайно важлива для об'єктивної картини світу».

...Балансуючи на ватяних ногах, повз нас проплив кореспондент однієї з ірландських газет. Я вже знав, що кореспондент цей спеціалізується на репортажах про шпигунство і, ясна річ, ніяких знань про Радянську країну він не потребував. Але не всі ж такі! Мені зовсім не хотілося б уздріти політичну символіку в тому, що пресекретарем королеви призначено тридцятидев'ятирічного Майкла Ші, який під псевдонімом Майкл Сінклер

пише політичні детективи, романи жахів і тому подібне.

Коли в багатьох виданнях обсмуктують псевдоподії, свідомо плутають праведне з грішним і роблять вигляд, що так потрібно, публічні виступи Ратліджа і його статті в «Таймсі» не можуть не відрізнятись. Він не літав до Радянського Союзу лише за тим, щоб відзначати тісноту вбиральні на Як-40 чи недоліки в продмазі сибірського райцентру. Ратлідж цікаво розповів про БАМ; «Таймс» друкувала його статті про зміни в життєвому устрої та філософії якутів, про яких рядовий британський читач досі ще нічого не знав. Відвідавши столиці наших середньоазійських республік, Ратлідж замислюється сам і пропонує своїм читачам подумати разом із ним. Він далеко не у всьому з вами погоджується, але принаймні проголошує, що «я — журналіст, який збирає інформацію, укладає картину того, як радянська промисловість виглядає насправді, а не ілюструє чужі думки та упередження. Такий для мене порядок речей; про наслідки ви можете судити самостійно...».

Я сказав Ратліджу, що чесна журналістика для мене саме така. Людина, що гарячково збирає факти, валить їх без розбору в одлу купу, може бути хіба що донощиком чи пліткарем, але ніяк не політичним журналістом. Мені не подобається метушлива багатозначність деяких тутешніх статей про мою країну перш за все тим, що забагато в них вигадано чи перекручено від незнання й злості. Під пахвою в мене помер «Гардіан», показую Ратліджу інформацію звідти. Знову дрібничка? «Гардіан» повідомляє про перехід військ Московського гарнізону на літню форму одягу (цитую): «Командир наказав своїм частинам спакувати весь зимовий вовняний одяг, хутрянні шапки й валички (?), одягти літню уніформу. Легкий сніжок привітав цей указ учора...»

Ратлідж сміється: «То повідомляють, що Москва виморожує власну армію, то сповіщають, що ця армія лаштується воювати. Я таким не цікавлюсь, хоч «Гардіан» газета солідна і знає, що робить. Я — про інше...»

«Вам цікаво було мандрувати в СРСР?» — запитав я. «Дуже цікаво, — відповів Ратлідж. — І якщо я хотів щось побачити — міг бачити...»

Ми мовчки посорбуємо із склянок, і я не наважуюсь задавати одному з редакторів «Таймсу» питання, на які він не схоче відповідати, бо й так далеко не всі колеги

сприйняли його радянські репортажі захоплено. От вигадав би він, що в Києві відбулась демонстрація протесту в нагоди відсутності у продажу ірландського віскі, — всі роздрукували б! Що не кажіть, коли велика брехня заплутується у велику політику, гібрид буває не завжди симпатичний! Іде, приміром, державний секретар США до Москви на переговори по роззброєнню. Що пише наша знайома Хелла Пік у своїй «Гардіан»? Гадаєте, вона зосередилась, очікуючи не початих ще переговорів, сподівається на згоду в них? Марно ви так подумали: Хеллі Пік все чи майже все зрозуміло ще до того, як міністри сядуть до столу дискусій. Звичайно ж, повідомляє вона, складності виникнуть з радянської сторони: «Процес прийняття рішень Радянським Союзом за часно в такій загадковості, що ніхто не може передректи хоч із якоюсь певністю, чи буде світ безпечнішим, надійнішим місцем після тижневих зустрічей США — СРСР в Москві, чи існуюча напруженість посилюватиметься й далі». Втім, це ще нічого! У мене в кишені вирізка з вранішньої «Дейлі телеграф» — як і в решті випадків, цитую дослівно: «Чимало дурниць поширюється про нейтронну бомбу... Деякі британські газети навіть дозволили собі опублікувати ілюстрації, що демонструють можливий ефект радіації, який виявиться, коли бомбу кинути на собор святого Павла (найбільший лондонський собор. — В. К.). Реалістичніше було б простежити ефект бомби, скинутої на Ленінград».

Ні, серйозно, — ви уявляєте собі щось подібне, опубліковане в одній із провідних газет нашої країни? Що там у провідній — просто опубліковане чи висловлене в СРСР таким чином? Я не уявляю, тому що це пропаганда війни, тому що соромно таке писати.

Пишуть. Не бажає займатися подібною писаниною Пол Ратлідж чи інші порядні журналісти — знайдуться писувці простіші, безпринципніші, згідніші. Знаєте, під якою шапкою в «Дейлі телеграф» пішло повідомлення про рішення американського президента тимчасово утриматися від виробництва нейтронних бомб? «Активні дії КДБ!» Отак...

Я складав статті Ратліджа до папки й думав, що от похвалю його я і лише нашкоджую гарному, чесному журналістові, якого можуть проголосити агентом Москви, Улан-Батора, Гавани, Аддіс-Абеби чи ще чийсь. Втім, гарно, що Ратлідж міцно тримається на ногах і пише саме

в ім'я своєї вітчизни, Англії, на благо добрих її взаємин зі світом...

У телевізорі, втиснутому над нашими головами в підстельний куток, бігли красвиди, наче він був вікном поїзда, що мчав крізь світ. Я трохи подивився, але в телевіконці виникла якась піраміда: стало ясно, що поїзд рухається в протилежний від мого дому бік. І взагалі, до журналістських клубів ніхто не ходить дивитися телевізор. «Хелло,— сказав ірландець на ватяних ногах, зупинившись поруч.— Познайом мене з російським шпигуном...»

5. Британці звать Вестмінстер матір'ю всіх парламентів. Матір парламентів фігуральна, але батьків у парламенту доволі,— найкращих увічнено в пам'ятниках і пам'яті,— лише в будинках парламентського палацу близько ста тридцяти статур найзаслуженіших діячів та ще кілька на Парламентській площі з найновішою — бронзовим Уїнстоном Черчиллем, іронічно зігнутим, задивленим у перехожих, а крізь них — у парламент, а крізь парламент — у вічну Темзу, що струмує під стіною Вестмінстера.

Про влаштування парламенту, про дивацтва парламентських процедур написано чимало. Не випадково щоразу при вході, розташованому поруч із кінною статуєю Річарда Левине Серце, збирається в оголошений час черга, що терпляче очікує на екскурсовода і тиху прогулянку з ним по вестибюлях і залах Вестмінстерського палацу.

«Ви тут бували вже?» — спитала член палати громад Рені Шорт, ведучи мене повз пильного охоронця, що вилловлює бомби з портфелів. «Так,— сказав я.— З покійним Емрісом Х'юзом наприкінці шістдесятих років. Ви повинні були знати його не лише з сесій; в передмові до виданої в нас книги про Бернарда Шоу Х'юз повідомляв, що написав її тут, в бібліотеці палати громад...» Рені Шорт кивнула, вона обирається до парламенту з 1964 року і добре знала Х'юза — принципового політика, що так дбав про зміцнення зв'язків між Британією і Радянським Союзом. «Так, так», — сказала вона, і ми увійшли до холу, де міністр закордонних справ Девід Оуен, який щойно прилетів з малоуспішних мандрів до Родезії, про щось жваво розмовляв із двома немолодими дамами.

Нещодавно доктор Оуен побував з офіційним візитом у Москві, а після повернення публічно повідомив у Лон-

доні про свою віру в те, що народ і керівники Країни Рад «широ прагнуть розрядки і миру, хочуть бачити світ більш безпечним...».

«От бачите як,— сказав я Рені Шорт.— Міністр не читає лондонських газет. Так буває?»

Моя співрозмовниця всміхається: «Стільки нового відбувається на світі! Ви справді вважаєте, що хвацькі газетярі наказують нам?»

Напевно, щоб залишити мені час для роздумів про те, хто й кому наказує в Англії, місіс Шорт починає жваву дискусію з колегою по парламентській фракції, і вони довго викладають пошепки одне одному якісь державні секрети. Потім Рені Шорт починає швидко говорити, звертаючись до мене. Час від часу вона робить паузи, нагадуючи мені, про що не слід писати в статтях, що публікуватимуть їх удома. При всій іронічності свого ставлення до лондонської преси шановний член парламенту не хотіла б зайвий раз подивитися на білі свої кісточки, відмиті в усіх каstrулях Фліт-стріт.

«Багато що змінюється. Чим послідовніше розрядка завойовує нові позиції в людських душах, тим більше озлоблюються її противники. Це ж ясно. Ми вас дедалі більше бачимо й чуємо; я була в Радянському Союзі, чимало писала й розповідала про враження свої в різних аудиторіях — від парламентської фракції до журналу товариства «Британія — СРСР». Кожен з нас особисто повинен робити все, на що здатен. От ви, особисто ви, що зробили?»

Я вже чув це питання в Лондоні, й воно мені подобається. Треба буде вдома запитувати в лінивих «закликальників», що роблять вони особисто. Але поки що коротко доповідаю про себе, щоб мати змогу спитати в Рені Шорт, що ж вона планує зробити ще, які в неї плани, пов'язані з британсько-радянськими взаєминами, культурними зокрема.

«Гаразд, я вам скажу конкретно про один задум. Мандруючи по СРСР, я побувала в Тбілісі, закохалася в Грузію, у мистецтво її. Мій дім прикрашено чеканками, друзі мої захоплюються роботами грузинських майстрів, і шкода, й прикро, що лондонці, які вміють розуміти справжнє мистецтво, не бачили такої виставки. Втім, не лише лондонці. Я переконана, що виставка чеканки користувалася б великим успіхом в різних районах Британії».

Оскільки я цілком поділяю ставлення Рені Шорт до

грузинських художників, мені дуже сподобалися її наміри. А те, що парламентарій виявила зацікавлення культурою народу давнього, гордого і славного, хоч нечисленного, нагадало мені, що саму місіс Шорт обирають до парламенту від Вулверхемптону — району, де особливо багато національних меншостей, іммігрантів, а проблеми расові загострено, як ніде. Розквіт будь-якої з радянських республік свідчить на нашу користь на такому тлі ще перекопливіше; адже саме вулверхемптонські расові зіткнення не раз хвилювали Англію, а тамтешній лідер фашистського «національного фронту» Мартін Вебстер виступає з відверто погромними заявами і не соромиться проголошувати: «Немає нічого поганого в тому, що ми — расистська організація». Та й у самому парламенті суперечки з національних проблем не вщухають.

Проблема ця надзвичайно складна.

Колись була собі дуже велика Британська імперія; втім, гроші з профілем королеви досі карбуються від Австралії до Канади, виконуючи роль таких собі об'єднувальних символів для всіх членів сьогоденної співдружності. Один час парламент проголошував рівність усіх семисот мільйонів жителів довоєнної Британської імперії — чимало з них вирішили переселитись на Острови, щоб переконатися в рівності особисто. Якийсь час переселення вдавалися, хоч невдовзі з'ясувалось, що монети з вінценосим профілем здобуваються однаково важко в усіх частинах світу. В шістдесяті роки расове питання постало украй гостро: молоді й літні білі хулігани цькували арабів, негрів та пакистанців просто на вулицях — пам'ятаю промови тодішнього лідера расистів Енока Пауела і в кров побитого індійця у підземному переході біля парку. В шістдесятих роках ввели професійні квоти — громадяни Британської співдружності лишалися рівними, але при імміграції лікарі, інженери та інші фахівці були рівніші за всіх. Почалась таємна еміграція через неширокий Ла-Манш; якась дівця Сюзі Мітчелл уславилась, одружившись шістдесят разів за півроку, легалізувавши таким чином на Островах багатьох турків, пакистанців та єгиптян. Расисти лякали англійців візіями чорного Лондона й вимагали, щоб уряд казенним коштом повернув усіх емігрантів у місця їхнього попереднього проживання.

Кольорові люди тим часом підмітали вулиці, чистили пошльниці, бралися за будь-яку працю й зовсім не трем-

тіли від щастя, що нарешті вони в Британії. Читаючи матеріали про вибори, про виборчі проблеми Рені Шорт, я натрапив на слова індійського письменника, який уже сімнадцять років живе на Островах: «...мені все одно, яка з партій переможе. Для мене — ніякої різниці. Вони не збираються нічого для мене робити, бо я чорний, і це назавжди лишиться зі мною».

Рені Шорт живе на перехресті проблем, які сама неспроможна розв'язати, а тим більше сформулювати в кількох словах.

«Радянський Союз — мультинаціональний та мультикультурний, — кажу я. — Як ви вважаєте, чи досить знають англійці наш досвід, наші погляди з національного питання? Конституцію нашу? Наше вирішення проблеми?..»

«Ні, — коротко відповідає Рені Шорт. — Виставки, як, приміром, згадана мною, чимало пояснили б на конкретних прикладах. Мистецтво може багато. Там, де політики бувають безсилі чи малоавторитетні, митці, письменники впливають часом переконаливіше й гостріше. Взаєморозуміння народів зміцнюється в мистецтві; сподіваюсь, ви погодитесь, коли я скажу, що спосіб життя, спосіб думання відбивається в творчості й популяризується нею...»

«А ваші проблеми?»

«Вони особливі. Люди різних націй жили у вашій країні спільно протягом століть. Змінилися соціальні взаємини — іншими стали умови існування радянських людей. За кілька останніх десятиріч до нас зразу прибули мало не всі чужинці; соціальні умови Британії, як вам відомо, відрізняються од радянських. Звідси — й проблеми в нас інші...»

Місіс Шорт говорить обережно, зважуючи кожне формулювання. Вона робить паузу й додає: «Я за найширші зв'язки, зокрема літературні й культурні, між нашими країнами. Чим більше буде зустрічей і взаємної інформації, тим важче доведеться брехунам. Мистецтво — один із найліпших способів подолання й нищення бар'єрів несправедливості. Якщо мовний бар'єр ускладнює контакти літератур, то музика, чи живопис, чи та сама чеканка, чи балет звертаються до людей, поминаючи усі бар'єри. Пошуки гармонії в світі, відчуття спільної відповідальності за прийдешній світ мають бути постійними. Політики, актори, письменники — ми повинні боротися проти спроб роз'єднувати і сварити народи на єдиній на-

шій Землі. Досвід дружби народів має бути уроком для всіх...»

Коли через кілька днів я зустрівся з іншим парламентарієм, консерватором Іаном Спротом, то розмова вибудувалась як продовження попередньої. Партії в палаті громад парламенту сидять на лавах напроти й люто сперечаються з багатьох приводів; але час від часу виникає, напевно, в парламентаріїв дуже важливе відчуття, що всі лави на світі й усі трибуни дискусій розставлено на одній і тій самій планеті,— дім у людства не такий уже безмежний. Іан Спрот послушав, що я кажу про роз'єднувачів з різних британських видань, і сьорбнув гарячої кави: «Маєте рацію, тут є ще одна обставина: у нас читають все менше серйозної літератури, і роль односторонньої періодики не виправдано велика. Ми стали нацією читачів газет. До того як я пірнув у політику з головою і от уже три строки в парламенті, був видавцем. Хто-хто, а я знаю, що навіть п'ять тисяч примірників роману гарного британського прозаїка, продані в перший рік після випуску,— успіх. Тисяча проданих примірників роману маловідомого чи невідомого автора — теж успіх. Я дещо знаю про ваші тиражі, можете не хвалитися — ви тут виглядаєте краще, згоден. Але радію з вами, коли мудрі російські та радянські книжки приходять на Острови; я давній поклонник Толстого, Тургенєва, Шолохова, Чехова (яке ж у нас чудове оксфордське видання чеховських творів є — можна й перед вами хвалитися!). Але ж скільки ми ще не знаємо про духовне життя одне одного, скільки старих та нових книжок чекають на перекладача! Як би не доводили деякі з тутешніх теоретиків, що російський, радянський народи, які породили згаданих мною велетів, сьогодні ні на що не здатні,— не повірю. Хочу бачити книги не відомих мені радянських письменників, де будуть обґрунтовані й доведені ваші погляди на життя, працю, кохання, ненависть. Голими політичними деклараціями ви мене навряд чи переконаєте, а гарними книжками, може, в чомусь переконали б. І не лише мене...»

Іан Спрот робить паузу, вітається з людьми з-за сусіднього столика й раптом усміхається: «Розповім, як спіткала мене несподівана радість. Якось у букініста на Чарінг Кросс я знайшов томик пушкінської прози, виданий англійською мовою іще у 1880-х. «Євгенія Онегіна» я читав, а прозу — ніколи... Тут багатьох людей виховано в страху перед вами. Аргументовані мистецтвом докази ваших чес-

ності й благородства дадуть гідну прорість. Неодмінно дадуть...»

Ми п'ємо смачну парламентську каву з такого самого апарата «експресо», як у московському Будинку літераторів чи харківському готелі. Інтер'єр парламентського кафе нагадує знайомі місця; вже не раз, особливо в лондонських кафетеріях, я думав, що, напевно, існують підземні переходи між закладами громадського харчування різних країн. Прибиральниці, касирки, оформлювачі курсують, напевно, між країнами, як пташки, чії гнізда такі однакові, що можна переплутати їх. Втім, зразу ж зауважив, що є певні одмінності; хтось у смокінгу нахилився до Іана Спрота й сказав, що пана парламентарія кличуть до телефону; лакей був величний, як і належить людині в Вестмінстера в нашому уявленні. Зате досвідчений депутат одмахнувся від звістки про телефон із грацією моїх київських чи тбіліських приятелів — виглядав він цілком демократично у твідовому піджаку з шарфом. Він мимрить щось про телефон, від якого піде немає спокою, і починає формулювати пропозиції щодо видання радянських книг. У колишнього видавця є досвід такої роботи, і єдине, що я обіцяю йому напевно, — зв'язати з радянськими видавництвами; за нами затримки не буде...

...Усе це не так просто. Руйнівники та будівничі мостів співробітництва далеко не однозначні — в кожного з них власні цілі, власна стратегія та продуманий план. Хоча б той-таки Спрот — політик досвідчений і розумний, не раз бував у нас і далеко не завжди належав до кола наших друзів, — його власний шлях до розрядки пролягав непросто. Коли фірма «Роллс-Ройс» будує водночас броньованій лімузин для королеви і компресорні станції для газопроводу Тюмень—Челябінськ, вона також по-своєму протоптує нову стежку в своїй політиці. Навряд чи слід зараховувати до вірних наших друзів кожного, хто нами цікавиться; пам'ятаю, як свого часу в США я захоплювався старанністю одного із слухачів своїх поетичних вечорів та лекцій, — зрештою виявилось, що хлопець отримував стипендію з армійського відомства, готуючись стати фахівцем по боротьбі з нашою країною, пожадливо всотуючи щонайбільше знань про неї. Це випадок особливий, я пам'ятаю про нього, але водночас переконаний, що жодна з щиро простягнутих нам на знак співробітництва й дружби долонь не повинна ігноруватися.

Я дуже конспективно викладаю свої парламентські бе-

сиди — розмовляли ж ми там чимало й на різні теми. Але пафос усіх бесід залишався незмінним — шляхи співробітництва, міжнародне значення добрих взаємин між нашими культурами та народами. Це головне.

А державність мислення властива не тільки парламентаріям. Коли співробітниця Британської бібліотеки Крістін Томас водила мене по нескінченних її запасниках, де на стелажах стоїть чимало найкращого з відомих людству творінь, час від часу вона торкалася полиці й казала: «Ось тут бракує книжки — вона потрібна Британії... І тут...» Крістін Томас згадувала, як була в Радянському Союзі, між іншим, у знайомій мені Київській академічній бібліотеці; час від часу спогади закінчувалися сумним висновком: «Цього в нас немає. Це потрібно Британії...»

Для мене дуже важливо, що чимало досить розумних та відповідальних людей у Лондоні вважають добрі взаємини з нашою країною метою, необхідною їм особисто і необхідною всій їхній країні, офіційно йменованій Сполученим Королівством Великобританії та Північної Ірландії. Дуже важливо знати це і в це вірити, надто мені — радянському письменникові, якого чекають у Лондоні не самі лише приємні зустрічі, — це вже я напевно знаю...

6. У суботу на Портобелло-роуд торгували немодними офіцерськими портсигарами. Ще торгували там гудзиками, золотими перснями, есесівськими кашкетами, дитячими черевичками і канарками у клітках. Крім того, на Портобелло торгували іще багато чим. Натовц розтікався завулками цієї товкучки, найбільшої, гадаю, в Європі, — дивної території, населеної диваками, спекулянтами і просто знедоленими, що намагалися поліпшити свої справи, гарячково жестикулюючи, пропонуючи перехожим останній костюм і черевички, зношені ще років п'ятнадцять тому.

Люди трапляються тут різні; суботнього ранку здається, що всі мільйони лондонських мешканців скупчилися тут у компактну масу. Намагаючись пройти крізь натовц, я побачив, що до мене пробивається людина, притискаючи до грудей щось схоже на велику білу дошку. Людина була молода — окуляри її, прив'язані дротинкою до вуха, нагадали мені мої студентські часи. Хлопець із дошкою простягнув мені папір: «Підпишіть проти нейтронної бомби!» На аркуші, приколотому на дошку, було місце для підпису, поруч належало вказати своє прізвище, адресу

і фях. «Іноземець!» — покрутив я головою, повертаючи хлопцеві його ручку. «Ага, — усміхнувся той, по-моему, не дочувши. — Бажаю успіху. Гуд лак». Я пом'янув подумки всіх покровителів мандрівного люду, починаючи від популярного в Англії святого Христофора, бо якби містер Ласкі уздрів мене біля хлопчини з дошкою — стаття про змову червоних агітаторів з'явилася б у найближчому номері «Енкаунтера». Втім, про все по порядку... Тільки попереджаю вас напочатку ж, що зовсім не вважаю англо-американський щомісячник «Енкаунтер» таким уже надмогутнім виданням, але рахуватися з його існуванням доводиться. Не думайте, що я боюся чи боявся редакторів «Енкаунтера»: коли свого часу я вісім років працював лікарем — і не таке бачив.

Коротше кажучи, чудового суботнього дня на Портобелло-роуд згадався мені один журнальчик і розмова, що відбулася в редакції. Тут чимало спогадів — один на одному; спробую розповісти вам зразу про багато різних речей.

...Кілька днів тому виходив я з нічного Сіті по Фліт-стріт, де за товстими стінами редакційних фортець відбувалося таїнство народження завтрашніх газет. Закінчувалася доба, протягом якої, як завжди, сорок п'ять основних прес-агентств планети розповсюдили п'ятнадцять мільйонів слів своїх інформацій, і я міг лише здогадуватися, які з тих слів лишилися на Фліт-стріт. Порожні газетярські корзини відпочивали на перехрестях до завтрашнього світанку. В журналістських кафе спали кавоварки, і джемам під пластиковими капелюшками красивих банок снилися солодкі сні. Тихим тротуаром назустріч мені йшов чоловік, тримаючи в одній руці грампластинку у фіалковому конверті, другою рукою він тягнув за собою сонного сина. Музичний диск і хлопчик мовчали; завтра зранку вони заспівають, закричать, зарозмовляють разом з усіма газетами Лондона, з усіма автомобілями й птахами міста, що зачаїли в собі завтрашні голоси. Буде чимало несподіванок, але багато що лишиться незмінним; згадалось, як у журналістському кафе на розі Фліт-стріт і Фаррінгтон-роуд мені пояснювали про одного з найнезмінніших редакторів Лондона: «Ви комуніст? Неодмінно відвідайте «Енкаунтер». Пам'ятаєте кіплінгівську мангусту Ріккі-Тіккі-Таві? Там редактор зі схожим характером — постійний до фанатизму. Якби він, як мангуста, душив кобр, то, покінчивши з ними, почав би душити клістирні трубки та в'юнкі рослини. Реагує на форму. Зупинитись не може. Журнал

поширюється серед інтелектуалів і чимало пише про вашу країну. В журналу звідкись знаходяться кошти на безкоштовні примірники, які він роздаровує і розсилає дуже щедро. Особливо коли то матеріали проти ваших країни й ладу. Почитайте перед тим, як іти, — журнал продається в кіосках, — багато що зрозумісте...»

Йдучи додому, я купив кілька примірників журналу з набірною обкладинкою, зовні схожою на наші товсті щомісячники. Я вже чував про «Енкаунтер» — погоджувалися з ним чи ні, але читали журнал в інтелігентському середовищі, він настирливо втирався туди. Студентам, наприклад, при передплаті надавалась пристойна знижка. Один — лютневий — номер я вже брав у читальні, й він мені здався схожим на чаплінський чемодан: пам'ятаєте ту німу стрічку? Шарло заштовхує до валізи сорочки, краватки, черевики — чемодан не закривається, з нього стирчать рукави й холоші. Тоді чаплінський герой зсуває свій малий котелок на потилицю, бере ножиці — обтинає все, що стирчить з-під замкненої нарешті чемоданової кришки. Шматки сорочок і краваток лежать на підлозі, зате валіза цілком пристойно виглядає. Лютневий «Енкаунтер» був чемоданом із понівеченими речами — зовні все було акуратно, але для нормального користування не надавалось ніщо. Кілька «кошмарних історій з радянського життя», рецензії на антимарксистські видання. «Може, це спеціальний випуск чи щось нетипове?» — подумав я. Вирішив узяти кілька журналів, почитати, зустрітися з редактором — хай він мені про все розповість. Ну, коли не все, то принаймні чому в квітневому номері, який почав гортати на ходу, так солодко обсмоктується стара брехня про агресивність росіян; чому на обкладинку винесено заголовок статті про якихось «таємних агентів Москви» і таке інше. Журнал явно не захоплювався перспективами мирного співіснування з Радянською країною; більше того, «Енкаунтер» активно нас не любив. Причому видання явно претендувало на поінформованість, солідність і навіть деяку наукоподібність — це було помітно й ззовні.

Так, гортаючи журнал, дістався я до готелю, увімкнув телевізор, замовив чай до кімнати й сів читати. Відкрив навмання — трапив на статтю про тотожність поглядів Бердяєва й Троцького з якихось питань, а тоді збагнув, що ця та інші статті раптом почали єднатися для мене в своїй похмурій напруженості. Завжди, коли я відчу-

ваю, що мене, як висловлювались в Одесі, «мають за ідіота», читати стає нецікаво. Статті були подібні, як розв'язання задач у недолугого школяра, що підганяє під відповідь. Були умови задачі — довільні; історія етрусського посуду, сольфеджіо чи будова надкрилець у таргана — відповідь мала бути стандартною: «В СРСР усе погано, все жахливо». Ну, приміром, стаття про Баркляя-де-Толлі закінчувалась раптом багатозначними натяками на «щось не те» з самим де-Толлі й водночас із Багратіоном. Такі твори читати нецікаво, якщо ти дістав освіту принаймні восьмирічну. Я погортав іще й вирішив, що справа суперечок не варта, настільки виклична тенденційність журнальчика.

Допив чай і подзвонив до знайомого журналіста. «Енкаунтер»? — перепитав той. — Зараз гляну. Тираж близько двадцяти тисяч — чтиво для інтелектуалів — американський редактор, пов'язаний із ЦРУ. Це все, що в мене є. Решту з'ясовуй на місці».

«Гаразд — подумав я. — Спробую. З ЦРУ в Англії жарти погані. Нещодавно з країни вислали двох американських журналістів, що заїкнулися про втручання ЦРУ в чужі внутрішні справи. Досьє у контррозвідці — про таке писали не раз — заведено навіть на членів парламенту. Якщо замислюся над цим докладно, ще й сам злякаюся. Лінше вже телепередачу гляну...»

На екрані крутилося щось біляве й солодкоголосе в червоній туніці. Спів не заохочував до суперечок із політичними противниками, і я відклав «Енкаунтер» до ранку. Але обкладинка розгорнутого примірника, що лежав поруч, не давала зосередитись; тримаючи її в полі зору, я навіть не відразу збагнув, у чім річ. Потім зрозумів, що обкладинка покрикувала на мене, а я не люблю, коли на мене покрикують. «Прочитай книгу Джіласа, — наказувала обкладинка. — Відклади всі інші й почни читати саме цю!» Я перепіс журнали на телевизор і склав їх там; солодкоголоса в туніці співала, й відчувалося, що «Енкаунтер» її не хвилює. Не таке бачила. Солодкоголоса співала, як пташечка, якій нічого невідомо про те, що земля кругла і про це пишуть у книжках. Я послухав її і заснув, подоланий силою мистецтва.

...Пташечка хотіла їсти. Вона трусила широко відкритим дзьобом і розгортала на всю широчінь білі крильця. Якби пташечка була справжньою, вона б, напевно, закричала щось вимогливим рипучим екзотичним голосом. Але її було

зображено на сорочці у чоловіка, що роздивлявся вітрину крамниці, де торгували спиртним. Іноді чоловік кидав на мене миттєвий погляд, і тоді й пташечка поводила у мій бік круглим фіалковим оком, дзьоб її ворушився на могутніх грудях чоловіка, однаково зацікавленого мною і винними пляшками. Ще один чоловік — адмірал Нельсон — озирає світ із вершечка колони, яка прикрашає центр Трафальгарської площі. Бронзові леви біля підніжжя адміральського п'єдесталу дивилися в різні боки, а той із них, що позирав у вулицю Сент Мартін, недвозначно облизувався мені в спину. На театрі «Елбері», розташованому напроти, сумно красувався діккенсівський Олівер Твіст, що перескочив з роману до однойменного мюзиклу. Олівер не відводив од мене сумних очей; хлопчика явно не перегодували, і порожня тарілочка сяяла у нього в руці з граничною красномовністю.

У жінки, яка мені відчинила, був такий вигляд, наче вона хотіла мене з'їсти. Перед цим ми довго спілкувалися крізь мікрофон, до якого я нахилився з усією невимушеністю сучасної зірки естрадного вокалу. Нарешті електричний замок затріщав, двері відчинилися, а погляд немолодої дами за дверима осіяв мене не самою лише радістю.

...Цілком можливо, що я перехльостую в емоційності свого сприйняття, але я тиснув на кнопку дзвінка при вході до «Енкаунтера», прочитавши іще кілька енкаунтерівських статей, і світ у сяйві тих творів виглядав не надто надійним. У пам'яті ворушилися тези про невідворотність вимирання людства з голоду, колись напроорокованого вченим англійським ченцем Мальтусом. Коли не з голоду, то від бомби, а не від бомби, то від хвороб — апокаліптичні свої візії журнал пов'язував з наступом соціалістичних учень. Заголовна літера «М» на енкаунтерівських авторів діяла, мов загроза. Крім Мальтуса, вони побоювались Маркузе й Мао — хоч не дуже сильно і з застереженнями. Що ж до Маркса чи Москви, то нічого приємного в «Енкаунтері» від них не чекали — міцно зачинені редакційні двері виглядали, як останній бар'єр, за яким колектив журналу збирався перечекаати наступні глобальні драми. Двері були надійними — ніякий архангел, що провіщає страшний суд, крізь такі двері не досурмився б.

Усі редакційні поверхи було запхано паперами. Там, де між купами папок та книгами антимарксистів усіх націо-

нальних та вікових груп було вільне місце, висіли фотографії; на багатьох із них зображений був невисокий чоловік із лисиною на півголови та борідкою клинцем. У кабінет до нього — а це виявився Ласкі, один із двох головних редакторів «Енкаунтера», — мене й відвели. У руці в мене — проспекти журналу; один із них (за 1975 рік) проголошував, що «за минулий рік-два ми оновили й відсвіжили своє ставлення до проблем європейської єдності, Росії, Китаю та США». В іншому було написано, що журнал як англо-американське видання виходить з 1953 року, «не дотримуючись певної лінії, завжди надаючи сторінки різним точкам зору». Трохи далі про журнал повідомлялося, що він «провропейський... проамериканський та антикомуністичний». От тобі й «різноманітні точки зору»! Я згадав, що казали мені знайомі журналісти, пошукав підтверджень уже розголошеної таємниці, відшукав у довідці (доводиться вказувати й таке), що журнал в минулі роки фінансувався з багатьох джерел, хоч «деякі з них, як з'ясувалось у 1967 році, виділяли субсидії коштом таємних фондів ЦРУ». (Це щодо «не дотримуючись певної лінії»). Власне, про це я зразу ж після знайомства і спитав: «Як у Британії ставляться до того, що в серці Лондона видається журнал, фінансований Центральним розвідувальним управлінням США?» — «Ставляться до нас добре, — відповів Ласкі. — Крім того, це не американський, а «трансатлантичний», британсько-американський щомісячник. Щодо ЦРУ, то на цю тему я не розмовлятиму». — «Ви посварилися?» — спитав я. «Не відповідатиму й на це, — покрутив головою Ласкі. — Навіть жартома. Ми вільний журнал і зовсім не спеціалізуємось на дискусіях із наперед відомими наслідками, як вам здається. Кожен номер починає чи продовжує інтелігентську дискусію...»

«Містер Ласкі, — спитав я, хоч знав, що він був у роки війни капітаном армії США. — На чийому боці були ви у роки другої світової, чию форму носили?» — «Американську, форму моєї вітчизни», — урочисто відповів редактор. «І зрадників не милували?» — «Відтоді минуло багато часу, — відповів Ласкі з півусміхом на обличчі. — Багато що змінилось у свідомості. Віктор Некрасов пише тепер, що в роки війни не розумів очевидних речей...»

«Не знаю такого Некрасова, — сказав я. — Людина, що пише під цим прізвищем на захист зрадників, мені не знайома; колись у Києві я знав і шанував літератора, що пи-

сав часом непогану прозу, а в роки війни командував батареєю в Сталінграді...» — «Знаю, чував, — махнув долоною Ласкі. — Але з тим письменником я не знайомий. Некрасов, що приїхав сюди і якого я друкую в «Енкаунтері», цілком...»

«І все ж таки, — трохи змінив я тему. — Ви називаєте дискусією дует, що й казати, в одну дуду. А чому б вам не звернутися до Радянського Союзу — до будь-якої газети, не хочете до газети — до однієї з рад ветеранів війни, не хочете до ветеранів — зверніться особисто до людини, що не поділяє ваших поглядів». — «Мені надішлють матеріал, підготовлений вашою контррозвідкою, — відпарував Ласкі. — Наша публіка не читатиме». — «А чому ви гадаєте, що статтю надішлють саме звідти?» — «Знаю», — сказав Ласкі. «Але за такої вашої цнотливості ЦРУ...» — намагався я розвинути зачеплену тему. Редактор «Енкаунтера» похитав головою, даючи зрозуміти, що коментарів з його боку не буде. «І все ж таки, — запитав я, — чи звертались ви до радянських авторів, обговорюючи проблеми, важливі для них? Обговорюючи самих радянських людей — їхні оцінки, смаки, переконання?» — «Ні, — сказав Ласкі, роздивляючись стелю. Зробив паузу. — Подумаю над вашою пропозицією. Я, знаєте, ліберал, і мене офіційна точка зору не цікавить». — «Гаразд, — спробував я продовжити. — В самій Англії є доволі людей, які...» — «Подумаю», — перервав мене Ласкі.

Певен, що в «Енкаунтері» знають про далеко не прихильну думку, яка склалася у британської громадськості про книгу Н. Толстого, де реабілітуються зрадники. Навіть респектабельна «Таймс» вмістила, наприклад, лист свого читача Х. Майерса: «...Гадаю, що виявлення симпатій до зрадників не виправдане... Спроби навести глянець на зрадництво, як це робите ви, ображає пам'ять про тисячі наших солдатів, моряків та льотчиків, які в ім'я присяги йшли на вищу жертву». Добре він знає, все він знає, Мелвін Ласкі, — тим цілеспрямованіші спроби «Енкаунтера» перевернути справжній стан справ. У квітневому номері прочитав я довгі — рядків на двісті — віршики якогось Кліва Джеймса про Ленінград, де йому не сподобалося нічого, зовсім нічого. Хіба що спогади про монархію та багатозначні натяки на «дисидентів». Таке пишуть про країну, з якої посла вже відликано, а взаємини на межі розриву. «Чому ви так? — зазирнув я в очі Ласкі. — Ви ж сварите людей із нами, а не сперечаєтесь. Гадаєте, що

розділені ненавистю народи житимуть ліпше?» Ласкі всміхається: «Довга розмова це, а журнал наш — трибуна вільна, без програм. В Англії, наприклад, університети державні — мені подобається; у США є приватні — мені теж подобається. У Франції автозаводи належать державі, в Америці — приватним фірмам. Мені ті й інші подобаються...» — «А як із нашою країною?» — спитав я. «Мені не подобається комунізм», — посміхнувся Ласкі.

«Енкаунтер» із номера вишиковує на своїх сторінках антирадянські армії. Школа ненависті до нашої країни та нашого ладу діє тут за вивіреними програмами часів «холодної війни». Мода «ретро», така популярна у жіночих модах та оформленні інтер'єрів, розкошується раптом палійською луною фұлтонської промови Черчілля, виголошеної тридцять два роки тому, спалахус глорифікаціями зрадників, які стріляли по наших людях та союзниках майже тоді. Культ відступників од соціалізму, помпущання репутації політичним блазням, чекання хоч якогось пеладу в нашій житті, як манни небесної, — все це послідовно і страшно. «Енкаунтер» набрякає своєю тенденційністю в центрі Лондона, поряд із пам'ятником великому британському флотоводцю, а сам він більше за все подібний до іржавого танкера під чужим прапором, що готовий кожної миті розламатися, закалявши своїм вмістом береги кількох країн. Страшній танкер...

Ах, як дивляться вони крізь усі написані нами слова, крізь усі сторінки, чекаючи хоч дрібнички, хоч чогось такого, що можна перебрехати і розславити нам на шкоду! Кілька років тому один із голландських авторів «Енкаунтера» зітхав у програмній статті: «Чимало довгих літ я вже, по суті, вважав, що лишаюсь єдиним західним ученим, що цікавиться і вірить в існування неофіційної Росії. Я читав офіційні радянські книжки, я зустрічав офіційних росіян, я слухав лекції, читані офіційними радянськими вченими, письменниками, політиками, істориками, й ні на мить не вірив, що радянська система витворила новий соціальний тип — радянську людину...» Це — до питання про декларовану «Енкаунтером» безсторонність, до питання про позицію журналу, який «не дотримується певної лінії», чи як там написано в них у рекламному проспекті. Не визнавати нічого справжнього, не читати, не бачити! Земля плоска й тримається на спинах у трьох китів — так їм хочеться...

Свого часу Мелвін Ласкі написав книгу про відомі

угорські події 1956 року — він там був, і так мило філософствувалось над пролітою кров'ю комуністів! Я запитав про книгу — містер Ласкі зиркнув на мене, як директор школи дивиться на тупуватого двієчника; він не міг збагнути, чи розумію я філософію його злості. «Шкода, — сказав редактор. — Белградська конференція була великим кроком назад у міжнародній сфері. Прикро...»

Містер Ласкі глянув у вікно. Простеживши за його поглядом, я побачив велику афішу з виголоднілим Олівером на фронтоні театру через дорогу. Редактор ковтнув слину: він теж хотів їсти...

Крокуючи розвеселою Портобелло-роуд, де торгують немодними офіцерськими портсигарами і канарками в клітках, я згадав редактора, що ковтнув слину наприкінці нашої розмови; редакторське горло зсудомило, наче слово якесь застряло у горлянці й — ні туди ні сюди.

7. Кінгс-роуд увійшла до кола сучасних туристських атракціонів не так, як на те заслуговує. 1964 року двадцятирічна Мері Квант з Уельсу відкрила на Кінгс крамничку одягу, що стала вітчизною міні-моди. Відтоді вулиця впадала в дитинство, аж доки незчисленні її крамнички набули такого вигляду, що людині, яка вийшла з шкільного віку, незручно туди заходити.

...Назустріч мені, видзвонюючи медалями, йшли старики у формі Королівського ветеранського госпіталю, розташованого неподалік, — у червоних мундирах і чорних кашкетиках із вензелями. Старики пливли крізь молодіжний натовп, задивлені вгору, замислені про часи, коли Кінгс-роуд і весь район Челсі мали зовсім іншу репутацію. Втім, колишній приватний шлях короля Чарлза II ось уже років сто п'ятдесят є знаменитою в англomовному світі богомною територією. Тут жили американці Марк Твен і Генрі Джеймс, колись тут Джонатан Свіфт писав історії про Гулліверові мандри, а в одному з досі збережених цегляних будинків Оскар Уайльд завершив комедію «Як важливо бути серйозним». А хтозна-коли — чотири з половиною сторіччя тому — тут жив сер Томас Мор, лорд-канцлер Британії, «людина на всі часи».

Кінгс-роуд впирається у маленький майдан і станцію метро Слоан; вгодовані голуби злітають із єдиної лавочки на майдані, засипаної благодійницькими крихтами, і кружляють під низькими дощовими хмарами, над молодими потилицями тутешньої публіки, над усією пам'яттю, нако-

пиченою на колишньому королівському шляху, і падають, притихлі, в гілки довколишніх кленів. Частина голубів перепурхує за станцію метро Слоан і за малий театрик, розташований поруч із нею, на вулицю Ітон, забудовану аристократичними особнячками.

В однім із будинків біло-блакитної лінії двоповерхових близнят живе лорд Сноу. Повільно відчиняються двері, що ведуть у довгий коридор першого поверху; покоївка бере в мене парасольку, притулює її до вішалки в належному місці, а я дивлюсь на сходи в кінці коридора. На сходах стоять дві великі ноги. В міру наближення поступово бачу всю велику фігуру, усмінене добре обличчя Чарлза Персі Сноу, одного із найповажніших англійських прозаїків сучасності. В кімнаті нагорі — просторій вітальні, де в кутку зачайвся вимкнений куб телевізора, — сидить, чекаючи, в кріслі Памела Хенсфорд-Джонсон, дружина Сноу, відома письменниця, яку теж видавали в нас. Озираючись, пізнаю предмети, пам'ятні з минулої зустрічі; он там, на столику біля телевізора, стоять український і грузинський кухлики — це ми з Григолом Абашідзе подарували їх у 1969 році.

Сер Чарлз і його дружина занурюються в крісла, і я довго оповідаю їм про все, бачене в Лондоні, виплакую всі свої скарги, бо в цім домі не можна не бути відвертим. Розповідаю про образ розумної і традиційно культурної Британії, що склався в уявах багатьох радянських людей. Чому ж...

Сноу змахує рукою, перебивши мене: «Маєте рацію. Про вас тут знають мало і не завжди справедливо. Ваші знання, зокрема про англійську культуру, — ширші й благородніші. Причому не лише знання — і поведінка, ставлення до нас. Нещодавно ми розмовляли з одним болгариним і зробили такий самий висновок щодо болгарсько-британських зв'язків.

Щодо вашої літератури, то мені прикро: ще чимало значних і гарних творів її незнані на Островах. З величезною насолодою читаю англійське видання журналу «Радянська література» і шкодую, що цей щомісячник іще не такий популярний у Британії. Мені, приміром, прикро, що такі російські прозаїки, як Юрій Казаков і Валентин Распутін, по-справжньому невідомі тут...»

«А Гончар?» — додає Памела Хенсфорд-Джонсон.

«Так, так, — оживає Сноу. — Гончар пише ж по-українському, правда? А то я десь читав, що українську мову

у вас заборонено,— це, я здогадуюсь, ще одна дурниця нашої преси? Так, Гончар — глибоко і благородно мислячий літератор! Ах, як хочеться, щоб його прочитали тут у пристойних перекладах!»

Кажу, що Олесеві Терентійовичу нещодавно виповнилося шістдесят. Сноу зверхньо всміхається і зауважує щось про вік, у якому слід писати й писати, бо молодість щедра й неповторна. Шістдесятилітніх, судячи з усього, Сноу зараховує до творчої молоді. Довгі роки Чарлза Персі Сноу ввібрали в себе так багато, що, дивлячись на нього, справді розумієш, наскільки насиченим і ущільненим буває людське життя.

Сноу дістав освіту в Кембріджі — свого часу його вважали видатним фізиком, і там-таки, в Кембріджі, він працював у лабораторії Резерфорда. Колись він розповідав мені про Капіцу — радянського вченого, тодішнього колегу. У роки Великої Вітчизняної Сноу став одним із найпомітніших антифашистів Британії: він працює, організовуючи енергетичні служби, виступає за співробітництво з Радянським Союзом, згодом очолює велику електрокомпанію. В шістдесятих роках королева проголосувє його лордом-пером Англії.

А тим часом вершиться велика доля Сноу-письменника. Романи його багато в чім автобіографічні; Люїс Еліот, на думку критиків, схожий на свого автора, а «провідний мотив його життя й діяльності — державний, патріотичний обов'язок, сприйнятий без забобонів і крайнощів» (формулювання нашої Короткої Літературної Енциклопедії).

«У мене в всі шість ваших романів, перекладених у СРСР,— повідомляю я Сноу і повертаюсь до його дружини.— Один ваш...»

«Крістіна»,— каже Хенсфорд-Джонсон.

«В СРСР виходили сім моїх романів,— поправляє Сноу.— Але найбільше мене тішить світ читачів: він ширший, ніж у мене вдома. Хоч, як правило, романи мої — про інтелігентські долі, про визволення з консервативних традицій...»

«Я зустрічав ваші книги навіть на радянській Крайній Півночі, в місцях, де живого лорда ніхто не бачив і в снах. Там треба в бібліотеці чекати, доки дійде черга, щоб почитати вашу книгу...»

«Ну, а коли б я, приміром, приїхав до Москви, Києва чи іншого міста і зайшов до книгарні — легко б купив свою книгу?» — весело запитує Сноу.

«Тільки на макулатуру,— відповідаю йому.— Двадцять кілограмів лондонських газет, що пишуть дурниці про Радянський Союз, здаються на вагу, вам дають талончик, що засвідчує це, на світанні ви займаєте чергу і ополудні можете насолоджуватись власним романом у перекладі...»

«Ви весь час повертаєтесь до статей деяких англійських газет — вони справді бувають гидкими,— тихо каже Памела Хенсфорд-Джонсон, подзвонюючи крижинками у високій склянці.— Вам прикро, це легко зрозуміти, але не слід переоцінювати вплив подібної писанини на всіх британців; народ наш завжди пишався тим, що в кожного є балака голова на в'язах. У вас тут чимало настирливих і балакучих ворогів, але друзів, прихильників ви теж маєте досить...»

«Важливо про таке знати,— погоджуюсь я.— Душа й репутація кожної країни насамперед формуються її мудрецами. Злі та дурні люди універсальні, вони всюди схожі, як брати...»

«Всесвітнє братерство злих дурнів,— сміється Сноу, запалюючи нову сигарету.— Дуже сумна річ. Сподіватимусь, що то просто риторична фігура у мовленому вами. Поетичний хід. Але як би там не було, частина нашої преси буває впливовішою, формуючи громадську думку, ніж деякі талановиті письменники. Он та штука...» — киває Сноу на білмо телевізора в кутку.

«Сильніша за всі п'єси Шекспіра? — жартую я і додаю вже поважно: — Нещодавно в нас екранізували для телебачення вашу «Смерть під вітрилами».

«Знаю,— каже Сноу.— Я далеко не взірцевий телеписьменник. Але часом екранізують чимало дуже гарних книг багатьох славних письменників. Іноді — успішно. Телевізор — велика сила, і зразу ж скажу вам, що літератор, непричетний до телебачення, втрачає в Британії чимало споживачів своєї творчості. От у січні я розповідав у телепрограмі про вашу країну — гадаю, що за впливом це було не менше, ніж якби я написав книгу...»

«І все ж таки,— запитую,— яким повинен бути письменник, щоб він у сучасній Британії користувався всезагальною популярністю?..»

«Ми всі різні,— каже Памела Хенсфорд-Джонсон.— Всезагальна популярність у нашій країні майже немислима. Навіть телевізор може зробити письменника не популярним, а нав'язливим: хатньою твариною, що безперервно

вистрибує на коліна, коли її не кличуть, третєся об ніжку стільця...»

«Телебачення — це не культура, це — цивілізація,— додаю я.— Тут чимало залежать від смаків і такту авторів програми, ви це знаєте. Але, відсторонюючись од засобів масової інформації...»

«Не можна відсторонитися,— каже Сноу.— Популярний письменник повинен бути пов'язаний із телебаченням, із газетою. Нові кола популярності Діккенса чи Голсуорсі багато в чому визначились телевізором. На початку сторіччя в нас була дуже популярною поезія — дитинство моє минуло під впливом Теннісона, тільки все це — давноминулі часи. Тепер британський письменник для завоювання масової популярності, коли вона його цікавить, має бути близьким, гадаю, чи до журналізму, чи до бульварщини...»

Сноу робить паузу і дивиться на дружину. Памела Хенсфорд-Джонсон хитає головою і повторює свою думку про те, що всезагальна популярність сама по собі нічого не означає, коли не є помічницею в поширенні істини. Господар будинку проводить лівою рукою по стелажу і веде далі:

«З часів Пушкіна — втім, і до Пушкіна також,— письменники ваші виконують колосальні громадські функції. Тут це інакше. Письменник, як народна совість,— ваш український Шевченко, наприклад,— для нас явище не характерне, не відстоєне у вигляді традиції. Але все ж таки ми багато що можемо і вміємо. Принаймні тепер, коли народи повинні знаходити все, що їх зближує, з'єднує, письменники повинні являти зразки співробітництва. Ми повинні протиставити роз'єднувальним зусиллям знайдені нами шляхи співробітництва, взаємного розуміння. Кожна зустріч з письменниками із вашої країни важлива для мене — я приятелюю з багатьма, померлими та живими; ах, як сумую іноді за Твардовським! Зв'язки між нашими країнами, культурами наших народів міцнішають, глибокують всупереч усім злим вітрам».

«Що переказати вашим друзям і читачам, їх багато?...»

«Передайте вітання і скажіть, що ми з Памелою — оптимісти. Ми вважаємо, що слід працювати для миру наполегливіше, більше, повсякденно; адже бували різні часи, що казати,— але ніхто й ніколи не міг роз'єднати і розсварити наші великі народи й культури...»

«Ми оптимісти»,— повторила Памела Хенсфорд-Джонсон.

8. Подумки проходжу вулицями великого й розмаїтого Лондона. В каменях його проїздів застигли сліди людей, що були гордістю людства, і тих, що бували ганьбою його. Люди Лондона ставали щилом, бронзовими статуями, словами на сторінках книг, на пергаментях та магнітофонних стрічках. Лише за останні півтора сторіччя тут був опублікований «Маніфест Комуністичної партії», тут працював Ленін, звідси спрямовувались сили інтервенції проти молодої держави — Країни Рад, тут затверджувались угоди про дружбу з нами, звідси вимагали з нами покінчити. І все ж таки пам'ять про бойову співдружність у другій світовій, розуміння того, що третьої світової не повинно бути, чітко пульсує в чесному Лондоні. Напередодні мого відльоту додому на Трафальгарській площі зібрався велетенський мітинг борців за мир. Я дуже шкодюю, що не знав, не міг знати всіх тих людей, які зібралися на майдані, чіпляли плакати, прапори, гасла на бронзових левах навколо Нельсона. Мені дуже хотілося б переговорити з усіма вісьмома мільйонами лондонців — і не лише з ними, тому що ми повинні робити це: зустрічатися, розмовляти відверто, долати у спілкуванні злобу й брехню. Світ, позбавлений великих ідей, — сумний і мертвий; мені радісно відчувати, як велика ідея співробітництва зрощує найбільш неподібні долі та душі в спільному зусиллі. Що ж до нашої позиції, то її в Конституції сформульовано з граничною точністю: «Інтернаціональний обов'язок громадянина СРСР — сприяти розвиткові дружби та співробітництва з народами інших країн, підтриманню та зміцненню загального миру».

1978—1979

ОКЕАН

Згадуючи голоси Канади

Напевно, кожен з нас думав, яке багатозначне саме поняття «океан». Це і неподоланий простір (люди не так давно перепливали його вперше), це й метафора безміру, здатного єднати й розділяти. Наші країни — Канаду й Радянський Союз — затиснуто між великими океанами, і єдине, про що можна думати в цій ситуації, — це про

те, як переплисти їх, прямуючи в добру гостину. Єдине розумне, про що хотілося б подумати. Але все складніше.

Цього разу я приїхав до Канади, щоб писати про неї для газети,— думав про те, що напишу неодмінно, і написав. Але Канада така велика й така непроста країна, що розмова видовжилася, і мені захотілося докладніше оповісти про те, що є таким важливим для пам'яті та душі. У Канаді безліч — цілий океан — облич, і я вишукував між ними ті, що з надією звернені до миру й доброти; бачив їх чимало, і далеко не кожне промінилося любов'ю. Нотатки, що пропонуються нижче, важливі для мене саме своєю сьогоднішністю; день, яким поєднано нас, повниться не лише тривогою, а й надією. Коротше кажучи, в світі, котрий не виживе, якщо забуде про мир, треба дуже уважно пильнувати, аби океан зла не розлився між нами...

1

Не хочу відвертати увагу читача великою кількістю журналістських загальників і знаків оклику; у розмові нашій вони ні до чого. Крім того, наважившись написати ці недовгі нотатки про Канаду, я обмежую, наприклад, своє прагнення більше оповісти про побутові подробиці чужого життя. Побут, про який я докладніше оповідав у моїй книзі про Сполучені Штати, характерний і для Канади: країни, розташовані по сусідству в Північній Америці, дуже близькі за життєвими рівнями та соціальним устроєм.

Це дуже особисті нотатки: намагаюсь збагнути, які ми в уявленні трудящого й щирого назагал народу Канади. Ніякої всезагальності ці нотатки не обіцяють,— просто український радянський письменник, який уже не раз бував у Канаді, приїхав туди й 1980 року, прагнучи повніше зрозуміти, що ж там відбувається. Спроба зрозуміти завжди здавалась мені справою перспективною та благородною; якби всі добрі люди на світі ліпше розумілися поміж себе, напевно, і в світі жилося б ліпше.

Втім, ще існує бажання зрозуміти ворогів: справа не найприємніша, проте необхідна. Намагаючись зрозуміти інших, ми наближаємося до мети. А мета? Влаштувати цей світ мудріше. Влаштувати його таким чином, щоб у ньому можна було працювати, жити, писати книги й виховувати дітей. Це як мінімум.

...Завжди внутрішньо насторожуюсь, коли зустрічаюся з людьми, яким усе на світі ясно. Світ багатовимірний, і перетворення кулястої планети на щось плоске — процес невдячний, причому для обох сторін — і для того, хто оповідає, і хто слухає. Існує така вада зору, коли все бачиться розплесканим; зустрічається така вада і в письменстві, нічого не вдієш. Усе життя намагаюся уникнути цієї досить поширеної хвороби, не відаючи, чи успішні мої спроби.

Фарлі Моует — дуже гарний канадський письменник і яскрава, непересічна людина — намагався в нашій розмові вирахувати кола, на яких можна побачити й збагнути найголовніше в житті Канади. Довго думав і дійшов неоригінального висновку, що в кожного — своє. Самого Моуета, наприклад, вельми турбує процес культурного та господарчого поглигання Канади Сполученими Штатами. Він схвилований тим, що деякі провінції Західної Канади вже обговорюють у своїх парламентах питання про вступ до США зовсім відверто — парламентарії, яким хочеться виїти зі складу Канади, вже не бояться формулювати свої думки з високих трибун (та чи їхні думки то?).

Штати й без того покрикують на канадців при кожній зручній і не дуже зручній нагоді. Дев'ять десятих канадської промисловості підім'ято ними, понад 60 мільярдів американських доларів закладено в промисловість Країни кленового листу. Все — від виробництва автомобілів до штампування політичних гасел і турнірів професійних хокейних команд — так заплутано й затиснуто в тугих американських обіймах, що канадців часом дивує оповідь про початки історії їхньої країни, де чимало зосередженої збройної боротьби проти навал з півдня. Тоді ж, коли наші предки відбивали Наполеона, предки сучасних канадців стріляли з гармат по янкі й перемогли їх у битві 1812 року при Кінгстоні. Але бастіони, що вистояли під свистом куль, впали перед срібним монетним дощем. Сполучені Штати увірвалися до Канади й капітально закріпились у ній. Кордон між країнами існує лише в підручниках географії; до ознак гарного виховання в американця, який себе поважає, належить уміння швидко змахнути рукою, вигукуючи: «Та ми ж з канадцами категорично те саме!»

Фарлі Моует організував лист кількох політичних діячів до уряду США. Він розповідає про це з посмішкою, але відчувається, що той лист йому до вподоби: Сполученим

Штатам пропонувалося виступити з проханням про дозвіл на возз'єднання з Канадою. Аргументи? Природні ресурси Канади ще не так використано, озера й ріки не так запускуджені, злочинність нижча, медичну допомогу частково соціалізовано. «Коли вже Штатам так хочеться з нами бути, то нехай вони до нас і попросяться,— жартує Фарлі Мулет.— А ми подумаємо і відмовимо їм...»

На жаль, все це перебуває у сфері більш-менш популярних політичних розваг. Повсякденність куди серйозніша.

Інфляція. Безробіття. Навіть квитки на хокей подорожчали. «Едмонтон Ойлерс» продає квитки на свої матчі від 8 до 12 доларів за кожен, а посередня «Вінніпег Джетс» — від 7 до 12 доларів. Я ще пам'ятаю часи (в 60-х роках, недавно), коли за сім-вісім доларів на добу можна було зняти цілком пристойний номер у готелі. Нині я заплатив по тридцять, і знайомі поздоровляють, що влаштувався так дешево. Квиток у кіно коштує п'ять доларів, а до театру дешевше ніж за сім годі й потикатися.

Власне, отак і починаю цю оповідь про зустріч з Канадою. Не розсипаю матеріалу по малих розділах, бо немає в цьому потреби. Все злите в одному океані розмаїтого життя. Звідки не зачепи — оживають збуджені голоси, сплески яскравих картин і згадуються обличчя. Це наче розбите дзеркало; напевно, дзеркала б'ються і на щастя — безліч відображень, портрети, враження, що живуть фрагментарно, а потрібно ж злити їх в одній оповіді.

Почну спомином про театр.

Театр у Торонто міститься на вулиці Александри, 12. Це в самісінькому центрі великого міста. Вже чотирнадцятий рік трупa «Уоркшоп продакшн» під незмінним керівництвом Джорджа Ласкомба грає в залі на триста місць: колись тут був склад. Лави починаються півколом від невеликої сцени, а тоді круто здіймаються вгору, сяючи штучною червоною шкірою.

Грали п'єсу про громадянську війну в Іспанії — про канадських інтербригадівців, полеглих у битві проти фашистів Франко. Театр, як більшість у Північній Америці, не був репертуарним. Ту саму п'єсу грали щовечора шість разів на тиждень, поки приходили глядачі. Так тривало місяців зо два.

Трупa в Джорджа Ласкомба невелика — акторів набирають на виставу. Їх нечасто буває більше десяти, а треба ж платити ще за оренду, і за костюми, й за все інше. Під «іншим» я маю на увазі й політичну репутацію театру,

який лиш останнім часом показав вистави про чикагські демонстрації протесту 70-х років, про Ніксона («Річард триразовий»), — вони возили ці вистави до США, і Ласкомб пишається, що в Нью-Йорку трупа грала довго й з аншлагами. Перед «Мак-Папс», п'єсою про громадянську війну в Іспанії, грали виставу про Че Гевару — теж з великим успіхом: приїздили чілійські політемігранти, приходили ветерани громадянської війни в Іспанії.

Торонтська прогресивна газета «Кенедієн трібюн» закінчувала рецензію на виставу «Мак-Папс» недвозначно: «Яка злободенна вистава! Особливо якщо врахувати сьгоднішню політичну обстановку, коли мир на планеті знову перебуває під загрозою, коли знову зводить голову фашизм. Конче потрібно, щоб молодь подивилася цю п'єсу і взяла з неї відповідні уроки для себе. Було б непогано, якби трупа з Торонто показала цю постановку на сценах інших міст країни».

Все це так. Мені навіть ніяково стало, коли я стояв поруч з небагатими і не власкавленими буржуазним урядом акторами. Ніяковів я не за себе (точніше, не тільки за себе), а й за деяких своїх товаришів, акторів і режисерів, з якими так часто й так ситно ми спілкуємося вдома.

Ми ж не поставили жодної вистави про В'єтнам. Про всі латиноамериканські революції й контрреволюції (включно з шекспірівською за глибиною і розмахом трагедією Чілі) ми бачили найбільше одну виставу і один художній фільм. Близькосхідні події, полум'я повсталого Африки, расові конфлікти (а Шекспір писав про них, не соромився), тема боротьби за людські права, тема панічних еміграцій і — як наслідок — люди без батьківщини. Можу назвати ще кілька важливих тем сучасності, які обминули наш театр.

У 20—30-і роки репертуар був міжнародний (згадаймо бодай театр Курбаса), та й у недавні 40-і теж був (згадаймо твори Корнійчука на міжнародну тему, «Російське питання» Симонова — та хіба ці лише п'єси?). Нині ж театр наш буває спокійним до скам'яніння. Я спитав у керівників «Уоркшоп продакшн», як їм вдається реагувати на світові події з такою оперативністю та ще з урахуванням глядацьких зацікавлень. Хто їм п'єси пише?

«Коли такі п'єси є, ми за них хапаємось обіруч. Так бувало в багатьох випадках — від брехтівського «Артуро Уї» до «Че Гевари» сучасного італійця Маріо Фратті.

Але найчастіше нам п'єси на тарілочки ніхто не приносить. Коли є готовий матеріал, ми самі komponуємо текст вистави й самі її готуємо,— каже Джордж Ласкомб.— Театр має бути невіддільний від свого часу й від того, що хвилює людей».

Невисокий, рухливий, бородатий чоловік, який створив цей театр і зробив його одним з найпопулярніших у Торонто, англієць-емігрант Джордж Ласкомб надзвичайно береже репутацію своєї справи — театр злободенний у кожному задумі й кожною виставою. Театр документальний: на сцені відтворено групове фото канадських інтербригадівців, і ледь загримовані актори проходять крізь нього, невіддільні від оточення *тих* літ і *того* настрою, але й безпосередньо причетні до нашого часу.

«Ми занурюємося в матеріал у процесі його вивчення,— каже Джордж Ласкомб.— Коли готували цю п'єсу, актори прочитали про іспанську революцію все, що можливо. Тому вони такі природні. Взагалі, природність — одна з принципових передумов успіху в такому відвертому театрі, як наш. Приміром, у виставу про Чілі ми запросили чілійку, яка грала на гітарі й співала власні пісні; американське посольство було представлене на сцені механічним піаніно, що пабридливо й фальшиво бренькало не до ладу...»

Театр не приховує власних симпатій і антипатій — його взаємини з глядачами чіткі й відверті. Коли 5 листопада 1974 року «з невизначених причин» театр спалахнув, вигорівши майже цілком, сотні добровольців-друзів прийшли на допомогу. Вартість ремонтних робіт оцінювали у 102 тисячі доларів, і всю цю суму було негайно зібрано в Канаді під Новий рік. 31 грудня 1974 року вистави відновилися.

Як же належить берегти репутацію? «Уоркшоп продакшн» приготував «Мак-Папс» і запросив ветеранів Інтербригад на сцену після прем'єри. Вся постановочна група разом з глядачами тут же влаштувала їм овацію. Це було актом не тільки справедливості, а й мужності.

Канада так і не визнала подвиг своїх інтербригадівців офіційно (навпаки, досі не скасовано введений у часи громадянської війни в Іспанії закон, який кожному з інтербригадівців загрожує двома роками тюрми й штрафом у дві тисячі доларів). Ветерани, переживаючи, сприймають п'єсу так, наче знову виходять на поле бою. П'єсу і складено з ветеранських листів та інтерв'ю (а досі ж

інтербригадівцям не дозволено входити до всенаціональної організації ветеранів, хоч до неї можуть вступати навіть власовці, бандерівці й учасники корейської війни). «Тому ми й поставили «Мак-Папс»,— сказав мені Террі Інгрем, адміністратор трупи.— Про канадських ветеранів з Іспанії понад тридцять років мовчали взагалі. А нині розмова ця надзвичайно важлива — про здатність канадців приймати самостійні політичні рішення. Знаєте, попрацювавши над таким матеріалом, я ліпше збагнув події в сучасному Афганістані й ваше рішення захищати республіку там».

Актори співають «Інтернаціонал» та «Бандьєра росса», актори гинуть і воскресають у винахідливо й точно поставленій п'єсі. І це в той час, коли так багато говорять і пишуть про бездуховність, якою вражені сцена, кіноекран і душі; про те, що немає ні минулого, ні майбутнього, а про сучасне і говорити не слід. Душевна неохайність, яку найчастіше хочуть виправдати таким чином, обминула торонтський театр; актори й постановники послідовні у своїй праці та в стосунках зі світом. «Мак-Папс» — дуже важлива вистава і головне для мене навіть не в самій п'єсі, а в прагненні й умінні переконати нею, в розповіді про інтернаціоналістів, які змогли побачити світ широко, збагнули, звідки гряде загроза нелюдськості, й загинули, випереджаючи загрозу. Один з героїв п'єси каже іншому перед боєм при Теруелі: «Напевно, нас тут закопають. Певно, так тому й бути, але якщо ти повернешся до Канади і хто-небудь питає, що ми робили тут,— скажи їм...» (В Іспанії полягло понад шістьсот канадських інтербригадівців).

П'єса викликала великий розголос: газети друкували відгуки на півсторінки, виходив коментар за коментарем, хоч далеко не всі прихильні до подвигу інтербригадівців. «Вам би по Канаді провезти п'єсу,— сказав я.— Таке просте її оформлення можна перевезти в багажнику...» «Афганістан... Хто нам дозволить?» — відповіли в трупі й показали рецензію з торонтської «Стар», де, певна річ, писали про «радянських комісарів в Іспанії». Не так просто. «Тут життя поляризоване сьогоднішнім ставленням до вашої країни і Штатів. Модно вважати, що ці полюси несумісні ні в чому. Звичайно ж, ідейне протистояння невідворотне. але американський магніт ближчий до людей, які квапляться творити нам добро безкорисливо, «просто так». І коли його вже творять, то в більшості випадків напевно знають, кому й за що. Зрештою ви багато

що мали відчутти, мандруючи,— дуже добрих людей зустрічали і дуже злих, різних. Згадайте...»

І ось згадую.

З чого починає переважна більшість авторів подорожніх нотаток? З оповіді про літак. Оскільки ви читали все, написане тими авторами до мене, не обтяжуватиму вас абзацами про транзитний зал Шереметьєвського аеропорту, про купчасті хмари за ілюмінатором та салон у літаку, де разом зі мною летіли радянські рибальські екіпажі, що прямували у порт Галіфакс. Втім, варто навести й деякі спогади з літака. Хоча б тому, що були вони найпершими, а найважче у далеких мандрах доводиться першого дня.

Переліт був таки довгий. Літак потрушувало на безлічі повітряних вибоїв, і я, крім власної втоми, відчув ще й страждання змінних екіпажів рибалок, які поспішали в Канаду до своїх сейнерів. Рибалки передчували довге спілкування з морем, де з усіх рідин у достатку буде лиш солоня вода, й були цим стурбовані. Рибальські магнітофони мрійно співали про зорю, належить саме їм. Сусіди мої по кріслу чергувалися без всякої системи — просто один кудись ішов, а повертався інший, і кожен оповідав якусь історію, а всі історії були про те, як їхній сейнер когось рятував. Мої сусіди показували, як доводилось тягти з води голландців чи японців, а одного разу й американців тягли.

«Ти розумієш,— сказав моторист, влаштувавшись поруч.— Хлопці там верзуть усяке, ти їх не слухай; вони й президента витягли б, а в разі чого — й президентську сіамську кицьку також. Ми ж працювати їдемо, а там, в океані, знаєш, як працювати потрібно! Скількох ми людей годуємо... Хай екіпажі побалакають на дозвіллі, бо їх надійно заряджено на добро й нікому вони лихом не загрожують; в такому світі й таким житті народилися й позростали. І для тих, хто на суші, напрацюються як слід; і якщо в морі лихо трапиться,— врятують потерпілих, вахти свої відстоять у шторм, один одному допоможуть. Одне погано — злості немає в них, розумієш. Немає злості у хлопців — стільки несправедливості у світі, а вони не лютують; ти їм запропонуєш когось голодом заморити — вони тобі ж морду наб'ють. Це так на світі — одні топлять, другі рятують — нечасто буває, щоб те й те разом». Літній моторист покивав сам собі. звівся й рушив між кріслами в корму авіалайнера. Я подумав, що доброту людську

варто досліджувати на прикладах глибших, але, так чи інакше, люди в нас добрі, повні відчуття сили й не свартяться через дрібнички.

А скільки ж товкли світові — капіталістичному, — що ми дріб'язкові, злі! Як же бояться, щоб з нашими людьми бачились запросто, про життя розмовляли. Вигадали ж оту злу казочку про «кровожерних радянців» і пильнують її, плекають у ситуаціях найрізноманітніших. Перед вильотом я прочитав американські олімпійські репортажі про перемогу їхніх хокеїстів на зимовій Олімпіаді. Капітан американської команди давав інтерв'ю. «Що вас здивувало найбільше?» — запитав коментатор. «Те, що радянські хокеїсти посміхалися нам після програного ними матчу», — відповів американець. «Та вони що, мали кусатися?» — подумав я. Простий наш рибалка, хокеїст чи хлібороб бувають політиками набагато відповідальнішими й поряднішими за професійних заокеанських політиканів!

Докладно згадую польотний свій настрій і найзвичайнішу обстановку трансатлантичного рейсу, хороші хлопці летіли зі мною, роботяги з доловнями, як лопати. Завжди тоскно, коли знаєш, що на час лишишся зовсім-зовсім без своїх; от і я знав, що розлучуся з рейсом — і все буде по-іншому. Навіть пісні про рибальську зорю не проспівав ніхто. Все буде інакшим; за годину-другу й почнеться...

«Добривдень, — сказав митник. — Що за книжки у вас?» Я вже бував у Канаді, та вперше у мене про книги спитали в митниці. Звичайно цікавляться, чи є овочі, м'ясо, скільки сигарет, скільки горілки. Про книги спитали вперше; вперше митник у Канаді з такою поважністю гортав альбоми й власні мої твори, не поцікавившись нічим більше. «Дякую, — сказав чоловік у синій формі. — Проходьте». Я перейшов символічну білу лінію і ступив до Монреаля.

Це чарівне місто, особливо на зламах року, коли зимову білість переважає зелене чи коли осіннє золото розсипається монреальськими пагорбами. Це місто-поріг, бо майже всі, прибувши до Канади з Європи, починали звідси; місто, де перешлутано сто говірок і мов (хоч виразно переважає французька). Таке дивне й таке гостинне місто це; мосьє Аделяр Пакен зустрів мене в міжнародному аеропорту й, доки їхали до готелю, розповідав про справи очолюваної ним асоціації «Квебек — СРСР», про концерти, вечори, збори...

Лагідний стоматолог з багаторічним стажем, Пакен

недавно полишив зуболікарську практику і повністю присвятив себе праці в асоціації «Квебек — СРСР». Він переконаний у важливості своєї роботи; боротьба з упередженим ставленням до радянських людей і нашої країни — надзвичайно важливий для Канади процес. Аделяр Пакен — патріот своєї франко-канадської провінції такою мірою, що навіть його англійська мова більше подібна до діалекту французької. Та коли ми розмовляємо про гіпотетичне відділення Квебеку від Канади (плебісцит на цю тему, проведений у травні, відкинув ідею поділу країни за культурним і мовним принципом; але суперечки, дискусії, демонстрації на цю тему тривають здавна — ще коли я 1965 року прилетів до Монреалю, то перше, що довелось прочитати в місцевій газеті «Сітізен», — повідомлення про черговий вибух у місті й французький напис «Свободу Квебеку!» на стіні, понівеченій вибухом), мосьє Пакен висловлюється цілком певно: «Це нам ні до чого. Американці роздерли б нашу країну на шматки, щоб легше було нами крутити. Весь Квебек і Монреаль з ним зберігають французький дух свій і велику мову Мольєра, але від Канади нам відриватися не слід. Це так само слушно, як те, що ваші колишні українці нічого не варті, відриваючись від України і навіть воюючи проти неї. Жодна нація не може прискорити свій розквіт, принижуючи та ображаючи інші народи».

Ну що ж, це розмова давня, так само давно не викликає сумнівів національна самобвивчість брутального націоналізму. Я вже колись наводив думку великого гуманіста Альберта Швейцера; наведу її ще раз, цитуючи з недавно виданої у нас монографії: «Що таке націоналізм? Це — недостойний патріотизм, доведений до втрати всякого глузду, який має таке ж відношення до його благородного й здорового різновиду, як нав'язлива ідея, що оволоділа ідіотом, має до нормальних людських переконань».

Визначивши своє ставлення до теми, я зразу ж хочу зауважити, що боротьба франко-канадців за своє місце в суспільстві вистраждана і багато в чім справедлива. Та коли в центрі Монреалю, на вулиці святої Катерини, продавщиця, почувши, що я звертаюсь до неї англійською мовою, відвернулася, не бажаючи відповісти, я подумав, що хтось дуже злий стоїть у неї за спиною та підказує. Крутять нею та іншими, зіптовхують нації, щоб легше було крутити кожною зокрема (вже не раз я читав, навіть у серйозних виданнях, що відділення Квебеку розвалило б

Канаду — багата провінція Альберта вже давно дискутує про таке в своєму парламенті; роз'єднані провінції одна за одною стали б штатами США — Квебек попручався б, але теж став би...).

«Мені здається, у вас вчать не любити мою країну всю зразу? — запитав я Пакена.— Ніяких національних розбіжностей? Грузини, узбеки, росіяни, українці та інші — всі погані, доки радянські?» — «Звичайно,— сказав Пакен.— Тут усе просто. Не такі вже вони й хитруни, сіячі ворожнечі...»

«Хай їм грець!» — сказав я з усією переконаністю.

Весна гуляла Монреалем, і, як завжди тої пори, вірилось, що всі добрі люди й гарні справи лишаться неподоланими; всі, хто руйнує мости дружби, не досягнуть успіху, і тепло запанує не лише в природі, а й у взаєминах між народами та країнами. Мосьє Пакен теж хотів у це вірити — він гудив американські радіо й телебачення, які оповідають про нашу країну стільки брехні. Відриваючи обидві руки від керма, мосьє Пакен зводив їх до синього неба, дивуючись, що брудні радіохвилі невидимо поширюються в такій святковій блакиті...

Теплий фронт Атлантики просувався навстріч теплу, розлитому від Тихого океану. Телеекран було заповнено картою, розкресленою температурними кривими,— морозні островці збереглися лише в центрі, в районі Вінніпега, але й там прогнози погоди обіцяли потепління, реклама демонструвала жінок і чоловіків у легкому одязі, а туристські агентства спокушали мандрівками до пальм небаченої краси. Канада стужилась за теплом, квапила його, бо зима була довга й складна як ніколи.

Змінився уряд. Молодий консерватор Джонк Кларк прем'єрствував менше року і, не здобувши лаврів, провалився на голосуваннях усіх рівнів, поступившись місцем звичному П'єру-Еліоту Трюдо, лідерові партії лібералів, яка урядувала майже незмінно з кінця 60-х років. Єдиною новиною, котру Кларк намагався ввести до канадського політичного побуту, була антирадянщина небувалої істеричності. Як би там не було, але жоден канадський прем'єр ще не виявляв такої старанності у підтримці найворожіших до нас сил. Традиційно «паралельні, та не тожні» політики Канади і США на якийсь час злилися в єдиний антирадянський вереск. Потім Кларка забалотували на виборах, і всі в Канаді, як годиться, почали вгадувати, яке життя почнеться разом з повернутим до

влади П'єром-Еліотом Трюдо. (Поки я влаштувався в монреальському готелі «Кресцент», спитав у чергового адміністратора, що він думає про урядові перетасування. Той посміхнувся: «Як вам сказати?.. Принаймні серйозна політика — заняття для професіоналів, а Трюдо — професіонал. У нас жартують, що Канада відзначила Міжнародний рік дитини, проголосивши Кларка прем'єром»).

Мій перший вечір у Канаді був тривожний і загадковий. Я вивчав карту погоди, розкреслену по телеекрану, а потім, клацаючи перемикачем, пускав до себе в кімнату останні вісті. За вікном повискувала гальмами монреальська ніч, але спати хотілося дедалі менше, бо диктори навіювали тривогу. Через екран марширували безробітні (лиш у Канаді їх понад мільйон), кричали іранські революціонери біля обложеного посольства, і Картер умовляв людство не їздити до Москви. Оскільки я щойно з Москви прибув, мої знання про життя в радянській столиці різнилися з президентськими ґрунтовно. Знання про Іран, Афганістан та чимало інших світових регіонів теж різнилися. Причому — не лише характером інформації, а й тоном. Чітко, з першого ж вечора, я відчув, що люди, які створили телепрограми для мене й для всіх, хто увімкнув телевізор, не люблять мене й не люблять мою країну. І навіть не тільки мою. Теленовини препарувалися таким чином, щоб після їх перегляду почуття ворожості росло в мені не тільки щодо власного, а й до інших народів. До іранського, скажімо, — навіть не до демонстрантів біля посольства, а до народу взагалі, бо йшли хронікальні кадри про життя чоловіків з невмиваними обличчями та про життя-буття неакуратних і лютих жінок, вбраних у чорні мішки, з автоматами у чорних руках. Потім з'явилися люті палестинці з налобними пов'язками, зарослі бородами до очей, — *так* вони виникали в кадрі й *такі* інтерв'ю роздавали, що й дитині ставало ясно — і держави їх позбавити треба, і територію анексувати, і неодмінно відібрати Єрусалим у таких «розбійників»... А потім виникла Москва з товстими злими тітками в підземному переході, з міліціонерами, примруженими від люті, — некрасиве місто, де живуть люди, явно не гідні «американської любові».

З першої ж зустрічі світ класифікувався на симпатичний і несимпатичний Сполученим Штатам. Канаду було захльоснуто, затоплено хвилями чужої психологічної війни, що велась на її території; канадський обиватель злякано щулився, дослухаючись до чужої брехні. Неважко

собі уявити масштаби пропагандистської агресії проти Канади, що має, по суті, спільну телемережу із США. Якщо вже адміністрація Штатів вважає Індійський океан і Персидську затоку своїми внутрішніми водоймами, то, як ви розумієте, з канадцами панькаються не дуже. Для відпочинку канадських глядачів програму нашпиговували рекламними роликами пана американського президента: він у тенісці робив шкільні уроки з маленькою донею, промінно всміхався, відриваючись од шкільних підручників... В Сполучених Штатах таксаж була весна, коментатор погоди виступав у білому костюмі з червоною квіткою в нагрудній кишеньці, але відчуття свята не з'являлося й на мить. Часом ставало прикро від припущення й втрати гідності — чи то чужим президентом, чи то чужою телекомпанією...

На всю Канаду транслювалася сумна новина про загибель команди американських боксерів. Але як! «Польський літак радянського виробництва Іл-62 розбився під Варшавою! Ці боксери були надією Америки. Вони перемагали радянських чемпіонів...» Далі — уламки літака, епізоди боїв і втовкмачування в тебе між рядків думка, ніби мало не все — від літака до місця катастрофи — підстроєно отими радянцями. Гидко...

Диктор повідомляв, що, за неперевіреними даними, в Афганістані радянські війська застосували нервово-паралітичний газ. Він, диктор, пі за що не може ручитися, але... Гидко...

Майже тоді ж в афганських басмачів було захоплено справжні американські гранати зі смертоносним газом. Це вже, даруйте, не жартики, це за руку. Північноамериканські газети дружньо замовчали значення страшного трофея. Радянський керівник виступає з роз'ясненням нашої політики, але в американській пресі ані слівця. Зате реєстратори, прибиральниці, всі тьоті-моті Канади точно знають, кого й коли захоплюватиме (авжеж, «неодмінно захоплюватиме, сам Бжезінський казав по телевізору!») Радянська країна. Повідомляли й довірчим дамським пошептом, і з розриванням президентських маніжок повідомляли, чітко знаючи, що брешуть.

Апелювали до обивателів. Палам споживачам інформації «пудрували мізки», і, треба визнати, дуже старанно. Ворогів нашої країни прагнули довиховати метушливо, поспішно, наче кваплячись перекреслити все гарне, що запам'яталося про народ наш, про країну, звідки я прибув.

Атмосферу тривоги вже було створено. За даними опитів громадської думки, половину населення США уже переконали, що третя світова на порозі. Втовкмачували таке у голови й канадцям. Чужі вітродуї невтомно гнали до Канади холодне повітря крізь усі шари ледь прогрітої атмосфери. Канаду залякували ідеологічно; з пропагандистського боку країну давно вже окуповано, і канадський ефір поглинав безліч передач, виповнених натяками на підступні радянські плани, й обивательський переляк ворухився навіть у людях, яких не так легко залякати за нормальних умов.

Втім, президент сусідньої країни, проймаючи вказівним перстом телеекрани, не полегшував канадцям життя-буття й не збирався цього робити.

В країні зростають ціни — вже рекламують олію в аерозолі (економічно!), дедалі швидше розкупуваються малолітражки (наша «Лада» — досі один з найпопулярніших автомобілів у Канаді), банки виплачують близько 16 процентів річних і заробляють на цьому, бо інфляція ще інтенсивніша. Канадські бізнесмени прагнуть торгувати з нами — адже з півдня американці звели потужний митний бар'єр проти канадських товарів (один виробник телефонних кабелів у Вінніпегу вперто підтримує асоціацію «Канада — СРСР», сподіваючись, що так буде легше налагодити торговельні взаємини з нашою країною. Віп навіть просив посприяти «Інтуристові» в організації екскурсій на його підприємство. «Лиш взаємне пізнання зближує народи; а торгівля — одна з його форм», — сказав мені бізнесмен). Проте американці вимагають не продавати СРСР навіть ті з іноземних товарів, до яких входять частини, вироблені їхніми фірмами. А в канадців більшість підприємств змішані; американські пальці лежать мало не на кожному серйозному клавіші...

Гортаю сторінки канадського нотатника, бо навіть подробиці прикметні і вписані у контекст часу. Але чи подробиці то?

У літаку з Торонто до Вінніпега я попросив у стюардеси щось почитати, й вона принесла мені свіжий номер американського «Спортс ілюстрейтед». Вивчаючи новини про відомі й не відомі мені види спорту, я пропускав рекламні аркуші, доки не зачепився за один з них — на 67-й сторінці. На фотографії в півсторінки красувалась чарівна пляшка горілки на ймення «Ізміра», довкола пляшки струмував текст: «Подавайте до столу найкраще, не купуючи

в росіян! Всупереч поширеним забобонам, найкраща горілка в світі зовсім не з Росії... Любителям випити, що зберігають вірність «Ізмірі», це відомо здавен. Тому вони не такі агресивні, як росіяни». Є, виявляється, й такий «рівень»...

Попереднього ранку я встиг намиливатися подвигами мультиплікаційного супермена, що рятував латиноамериканців від повені, а беззахисних людей у чалмах — від старого злого джина з пляшки; джін захоплював у полон і катував добрих людей. З'являлися його спільники з червоними зірочками як розпізнавальним знаком; вовк розмовляв з російським акцентом, і хтось, прагнучи висадити греблю в центрі великого міста, плазував до неї, притримуючи ліктем автомат, схожий на радянський... Діти могли купити в універмагах зелененьких пластмасових червоноармійців для подолання їх при грі у війну, а що можна було придбати в книгарнях та газетних кіосках — неважко уявити. (Попит породжував пропозицію, але попит бував і нав'язаним «згори», діючи не на всіх; у великій торонтській книгарні «Клесік букшоп», над стендом з яскравими американськими виданнями солженіцинських писань, білів плакат: «Розпродаж за півціни». Товар не йшов).

Наполегливість чужої пропаганди, що прагнула наповняти на своєму, була вражаючою і повсякденною, причому в масштабі всесвітньому. І статистика засвідчує це. Коли вже американські засоби масової інформації змогли завалити своїм пропагандистським сміттям досить освічену й начитану Канаду, то з багатьма іншими країнами було зовсім неважко. Наведу лиш деякі дані про пропагандистський шовінізм...

У промислово розвинених капіталістичних країнах на тисячу жителів припадає 312 примірників газет, а в тих, що розвиваються, — лише 29; книжок відповідно 346 і 90. Це означає, що основним тлумачем подій стають американська газета чи американська книга — їх більше, їх визивно більше, вони старанніше підготовлені й віддруковані з блиском. Втім, і ті кволі новини, що пробиваються до людей, котрі прагнуть слова правди, як правило, бувають вже розчавлені, перетворені на жуйку цинковими щелепами гігантських газетних корпорацій капіталістичних країн: в них ширша кореспондентська мережа і спритніші продавці інформації. Всю свою ворожість до нас інформаційні корпорації чужого світу намагаються на-

в'язати людству і часто досягають успіху, бо володіють козальними засобами, силою та вмінням.

Основна частина зарубіжного матеріалу надходить до засобів масової інформації неосоціалістичних країн від чотирьох найбільших західних інформаційних агентств — американських ЮПІ (Юнайтед Пресс Інтернейшнл) і АП (Ассошіейтед Пресс), французького Франс Пресс і англійського Рейтер, які спільно контролюють понад 85 процентів новин у неосоціалістичному світі. АП має 10 тисяч абонентів у 107 країнах, а ЮПІ — 6,5 тисячі передплатників інформації в 114 країнах. З допомогою системи ЕОМ і супутників ці два американські агентства контролюють 70 процентів усіх поширюваних новин. В середньому вони передають 1200 слів на хвилину, але володіють потужностями, що надають можливість передати близько 56 тисяч слів щохвилини, отже, систему створювали серйозно і з перспективою...

Канада — країна досить розвинена, але щодо пропаганди вона залежить від США і змушена сьорбати кашу з чужих інформаційних мисок. А вариво там буває таке, що боронь боже...

Не скажу, що ставало страшно від розуміння цього стошарового шабану, не оголошеної нам, але давно початої тотальної психологічної війни. Навпаки, мене в Канаді багато разів вражав і тишив контраст між істеричністю телеекрана, деяких газетних, переважно американських, статей і тим, як часто люди ковзали поглядом по цій пропагандистській квапі й демонстративно відсували її. Для цього досить було вміння мислити самостійно. Коротше кажучи, в Канаді я нерідко зустрічався з незалежністю мислення, певною мірою стійким імунітетом до оскажених антирадянських брехень; майже завжди вдавалось відчутти пульс власної гідності в чужій руці, простягнутій для вітання. Можливо, я висловлююся складно, бо на практиці все було простіше — канадський знайомий дружньо підморгував, кажучи: «Поговорімо відверто. Що про вас оповідають, ми вже чували, а як воно насправді?»

Я погодився виступити на двох великих радіостанціях, давши інтерв'ю канадським коментаторам Дейвіду Шацкі та Біллу Маквену, які широко транслюють свої програми в Північній Америці і намагаються при цьому зважати й на думку власних слухачів. Розмови з тим і з другим починалися із взаємних побоювань. (З їхнього боку: «Чи

не злякаєтесь виступити?» З мого боку: «А то не ви часом фабрикаєте пісенітниці?»)

Слід зауважити, що обидва інтерв'ю пройшли доброзичливо й жваво, ми обговорили всі питання: від афганських подій до стилю газетних інформацій, не ображаючи й не принижуючи при цьому один одного. З коментаторами я зустрічався окремо з кожним, і, не змовляючись, той і другий сказали мені майже те саме: «В наших південних сусідів проблеми власні, ми ж прагнемо розмовляти з Канадою по-своєму, без істерик. Радіохвилі в ефірі попере-плутувано, зарубіжна кореспондентська мережа в американців багато ширша, і ми вимушені користуватися нею; вони вже не раз просто-таки топили нас у потоках тенденційності...»

Точніше за багатьох колег свої погляди на цю тему виклав мені Доналд Менлі, завідуючий відділом міжнародної інформації популярної в Канаді англomовної газети «Глоб енд мейл», що виходить у Торонто. Неквапний чоловік в окулярах повільно й зосереджено пересувався між гранками, машинами для фотонабору, кавоварками та іншими речами журналістського побуту, якими було виповнено простір довкола нього. Менлі швидко глянув на мене й розвів руками: «Ми не принижуюсь до публікації інтерв'ю з королями, прем'єрами й генералами, вигнаними з країн. Ми намагаємось друкувати вашу й американську думку паралельно, зберігаючи певний нейтралітет. Але не забудьте — я нейтральний всередині власного соціального типу. Журналіст я, даруйте великодушно, буржуазний — звідси й мої оцінки; але те, що я не приймаю вашої соціальної системи, зовсім не означає, що я бруднитимуся, поливаючи її потоками висмоктаних з пальця помиїв. Критерії порядності для мене ще й професійні: я можу й повинен обстоювати свої погляди, але при тому всьому я намагаюсь робити це, не принижуючись очевидними брехнями».

Інша торонтська англomовна газета зветься «Стар». Не скажу, що з особливою насолодою, але я пішов і на Йонг-стріт, де в хмарочосі на розі розташувалася редакція «Стар».

Переповідати тут усі пісенітниці, мовлені газетою на нашу адресу, було б навіть непристойно — мене просто цікавило, звідки все це, чому «Стар» така категорична в своїй антирадянщині. Що ж, найавторитетніший з міжнародних коментарів «Стар» Джералд Аттінг вирішив

мені пояснити. Сам зголосився. Ми розташувалися в редакційному барі, замовили якийсь пиття, й кожен демонстративно заплатив за себе. Точніше, спершу заплатив за свою склянку пан Аттінг — від власної склянки він і вибудував початок концепції: «Ви, радянські, убивчо дружні. Просто-таки заколисуете своїми обіймами й тостами: так, так, бував у вас, знаю! Мені в Сибіру показували молоді міста і нові будинки на давніх вулицях. Було це красиво, але нас, в «Стар», цікавлять речі простіші — ми збуджуємо й утримуємо читацький інтерес подіями сенсаційними, а ви покажете міста і влаштуєте дружні обіди. Я ж сказав, ви жахливо дружні...»

Я згадав давню тезу про те, що сп'яну можна обійняти й класового ворога, тим більше, що Аттінг вдався до уточнень: «Я переконаний антирадянець, — так і сказав, ще й долонькою по столу поплескав. — Ми не давали й не даватимемо позитивних матеріалів про вас, бо ви завжди будете ворожі мені й газеті моїй. Що б ви мені не підсовували (в Сибіру, кажуть, робітники хотіли порозмовляти зі мною, але ж я знаю, що їх готували спеціально), я не повірю вам і завжди буду проти вас...»

Це був ворог. Причому догматично мислячий — найпримітивніший і найзатятіший з можливих ворогів. Виступаючи на радіостанції Сі-Бі-Сі, я розповів про душевне закаменіння пана Аттінга. Мені печасто доводилося таких бачити — здебільшого вони соромляться розмовляти прямо. Але білозуба тінь американського президента похитувалась над журналістом зі «Стар», благословляючи та охороняючи його. Коли я спитав про Аттінга в інших газетярів, ті розвели руками: «Особа відома! Він завжди був такий, але ніколи не розперізувався до такої міри. Атмосфера сприяє. Тим більше що він пов'язаний з американською пресою і часто одверто працює для неї».

У калейдоскопі вражень, голосів, імен, питат, ставлення до Радянської країни щораз чіткіше виявлялося не як особисте, а як одна з передумов ставлення до всього на світі. За ставленням людини до СРСР можна було навіть визначити її думку про війну і мир (до речі, Аттінг зі «Стар» переконаний, що нова світова війна неминуча, більше того — вона вже триває), її ставлення до проблем праці, культури, свободи — все це перепліталось зі ставленням до нас. Якщо можна так висловитись, у нас *ви-значальна* країна; і зовсім не диво, що ставлення до неї формулюють так активно, ба навіть нав'язують.

«Бар'єр із Заходу на Схід багато вищий, аніж бар'єр зі Сходу на Захід, — сказав мені Майкл Лукач, президент асоціації «Канада — СРСР». — У вас знають західні мови, тут не знають слов'янських; у вас давно, масово й пильно вивчають західні культури й політики, тут ніхто, крім професіоналів, ґрунтовно не цікавиться ними. Канада обстоює свою незалежність від Сполучених Штатів давно й непросто; теперішня ситуація, коли нашу країну нацьковують на вас, — частина тривалої дискусії про право Канади на самостійну політичну лінію. У нас дедалі краще розуміють, що не все, вигідне правителям США, вигідне для Канади; ми ж не слали своїх солдатів до В'єтнаму, у нашій країні переховувались десятки тисяч американців, які уникали призову. Тим часом Штати поглинули канадську промисловість; засоби масової інформації перекрикуються, придушуються. Я б сказав, що Америка повертається до часів маккартизму, але якщо перший маккартистський приступ був внутрішньоамериканським, то другий намагаються зробити універсальним, всесвітнім. Відбувається, так би мовити, глобальний маккартизм. Поки що це, можна вважати, не вдалося, можу судити навіть за членством в асоціації — від початку чергової антирадянської істерики (чи світової «холодної війни», як звуть її в США) з асоціації «Канада — СРСР» вибуло лише п'ятеро чоловік. Я певен, що з місяця в місяць нас буде все більше...»

Самого Майкла Лукача нещодавно звільнили. Хазяїн фірми викликав його і розвів руками — тримати в штаті людину, так тісно пов'язану з Країною Рад, стало небезпечно. Лукач — художник-дизайнер, у Канаді відомий і популярний, але фірма залежить не тільки від канадських замовлень; хазяїн позирав на південь, а зі Штатів погрожували директивним перстом. Отже, президент асоціації «Канада — СРСР» став безробітним. «Хоч би хто-небудь з газетярів, які так люблять тут і в Штатах теревенити про людські права, виступив на мій захист! — гірко всміхається Лукач. — Вигнали мене, й здобути працю буде не так просто. От граю поки що в циганському оркестрі тричі на тиждень — це все, що спромігся знайти...»

Майкл Лукач з Карпат, з тих передгір'їв, де стрічаються Чехословаччина, Польща, Угорщина, Україна, всі там знають по кілька мов і пам'ятають багато трагедій, що виникали в зіткненнях націй. З тих місць вийшло чимало запеклих націоналістів; виходили звідти й інтернаціоналі-

сти, якими пишається світ. Кілька родичів Лукача були в іспанських Інтербригадах. Сам він приїхав до Канади з Чехословаччини в 1939 році, рятуючись від фашистів, влаштувався тут непросто, але став відомий як художник і музикант, а згодом і як діяч всеканадських організацій, що борються за мир і дружбу між народами. Ось уже два роки він президент асоціації, яка поширює знання про СРСР.

«Вас бояться,— каже Майкл.— Бояться переконливості радянського світу. Ви звикли до життя свого, а тут люди не можуть повірити в найпростіші правди про вас — що в СРСР немає безробіття, не існує расових проблем, не поширюються наркотики...» (Лукач і я обідали з однією із впливових і досить популярних співробітниць канадського телебачення. Коли Майкл ненадовго відійшов від столу, телевізійниця нахилилась до мене й довірчо, зазираючи мені в очі, спитала: «Ми ж друзі, правда? Ви можете сказати мені, бо Лукач приховує, скільки безробітних у вашій країні?»)

Безумовно, що стіна, яку намагаються звести супроти нас, будується в паніці й поспіху; бетонні блоки разом з невипаленою цеглою та банківськими сейфами. Стіна досить хистка. Я бачив, як на демонстрацію трьох звичайнісіньких одночастинних кінострічок про нашу країну (причому ніяких оголошень у газетах не було, та й плівки надійшли з запізненням) людей до залу асоціації набилось так багато, що Лукач змушений був організувати повторні сеанси. В стіну, що зводиться для того, аби приховати радянський світ від очей власного народу, чужа пропаганда намагається вживати важкі брили страху. Але це не так просто й легко.

Не слід думати, ніби в канадців тільки й справ, що міркувати про нас з вами. Страх, нав'язуваний їм щодо нашої країни, повднується з невпевненістю у власнім житті-бутті, і це, певно, головне. Ставлення до подій на Близькому Сході — це теж ставлення до опалення свого дому і до бензину в автомобільному баці; в більшості випадків — нічого більше (мені кілька разів нагадували популярний жарт: «Ціни на нафту зростають з такою швидкістю, що скоро в Канаді буде вигідно замикати ціле місто на зиму й всім летіти до Африки, щоб заощадити на опаленні»).

Сполучені Штати не потерпають від докорів совісті й не звикли економити заради чийогось добра. Вважається,

що на самі лише домашні кондиціонери США витрачають більше енергії, аніж деякі африканські країни на всі свої потреби, до важкої промисловості включно. США, у яких живе близько 6 процентів населення планети, використовують від одної до двох третин енергоресурсів земної кулі, вважаючи, що так і треба. Чимало багатств, які США вважають за свої, розташовані, хоч як це дивно, в Канаді, але канадці до цього звикли. Привчили їх. Якщо світ і поділено, то зовсім не так, як того заслуговують канадці, але їм не радять про це сперечатися. З півдня, коли треба, вміють прикрикнути, і вже не один кабінет міністрів Канади засвоїв це на власному досвіді.

Втім, і попри все це люди хочуть дружити. Чимало громадян Канади і США походять із сусідніх прикарпатських сіл, кордону між країнами для багатьох і справді не існує; все ж таки з півдня на північ він не існує куди відчутніше, ніж з півночі на південь. Для європейських емігрантів кордон між двома країнами емоційно не був реальністю ніколи; вони здебільшого й не замислювались над тим, в якій з північноамериканських держав оселитися. З часом усе стало виразніше визначеним. Як би там не було, але Сполучені Штати самим духом своїм куди менш терпимі й демократичні, аніж їхні північні (та й інші) сусіди. Весь комплекс традиційного янки в Канаді виглядає так само забавно, як і замашки техаського жителя на півночі США. Безумовно, Канаду ще не вражено безглуздою мегаломанією Штатів, канадців не привчили до того, що вони пуп землі і все на світі їм підлягає. Це дуже важливо, бо кожен канадець мислить конкретно й не схильний напускати туману. З десяти мільйонів квадратних кілометрів канадської території зазнає обробітку заледве одна двадцята частина; 24-мільйонне населення Канади повниться відчуттям, що резерви країни безмежні; кожен американець любить потеревенити про те, що «дійшов межі». Канадці лиш починають стягатися до своїх міст — сільських жителів поки що досить багато і лише в 2000 році (передбачають!) 60 процентів населення зосередиться в 15 містах країни, кожне з яких матиме принаймні 300 тис. чоловік. Втім, безпосередньо на фермах зараз живе менше як півтора мільйона канадців; інші розселилися містами й містечками вздовж південного кордону. І якщо канадські міста ще відзначаються певною самостійністю засобів масової інформації, видають кілька серйозних газет, то, на відміну від них, містечка вкрито

непроникним ковпаком американських телемереж (очі й вуха провінційних жителів затулено американськими новинами, а степові елеватори опечатано чужим президентським вензелем).

Сполучені Штати перетинають кордон не гальмуючи. Закусочні Макдональда торгують своїми котлетами в лісових хащах Канади і на кожному розі міста. Американські універмаги (починаючи з найдешевшого «Вулворта») і американські автомобілі (починаючи з найдешевшого «Рамблера») постійно перебувають тут у куті зору. Канадця майже привчили до того, що ні котлету засмажити, ані автомобіль спорудити він неспроможний. Тим більше не в змозі захистити себе і свій дім. Участь лише в одному (а їх декілька) військовому пакті з США — так званому НОРАД — обходиться Канаді 200 мільйонів доларів на рік. А якщо додати сюди й горезвісне НАТО, то це вже 4 мільярди доларів, котрі Канада зобов'язана негайно витратити лиш на самі американські винищувачі.

Канадці мають вельми дорогого (за ціною та ненадійністю) і не дуже масово улюбленого сусіда. Один з анекдотів про американців розповідає, як техасець зателефонував з монреальського готелю до себе на ферму. Наступного ранку адміністратор подав гостеві десятидоларовий рахунок. «Та ви що! — вигукнув техасець. — Я за такі гроші можу вдома потелефонувати до пекла й назад!» — «Розумію! — співчутливо покивав адміністратор. — Адже там у вас це місцевий виклик...» Про Штати, як правило, говорять, відмахуючись, жартома, з приказочками, але ерозія канадської самобутності йде звідти; коли й промисловість, і телебачення, і політика з'їдені ззовні, патріотам Канади лишається тільки створювати Комітет за незалежну Канаду (і це в суверенній державі!). Не так давно сформульована цим (цілком буржуазним і респектабельним за складом) комітетом декларація проголошує: «Наша країна недовго лишатиметься нашою, якщо ми й далі дозволятимемо її розпродаж іноземцям, якщо дозволимо чужій культурі контролювати наші засоби інформації, якщо й надалі рухатимемось у фарватері зовнішньої політики інших держав». Ну як же переплутались висока політика й повсякденні проблеми! Пошук друзів у світі, втеча з відрубностей, що загрожують самотністю державі та всьому суспільству, пов'язані з боротьбою за гідність — державну та особисту. Все поєднане: якщо канадець хоче пишатися своєю вітчизною, він не повинен дозволяти при-

нижувати ні свою велетенську країну, ані себе самого. Це очевидно але ж нелегко...

«А люди хочуть жити по-людському,— казав мені мер Вінніпега Уїльям Норрі. Подумав і додав: — Навіть у найбрудніші часи. Скільки б не налипало грязюки на взаємини між народами, люди хочуть жити по-людському». Мер — людина молода й енергійна, він хоче багато зробити для розквіту Вінніпега і добре розуміє, що будь-який розквіт можливий лише на шляхах дружби. «Я надіслав листа мерові Львова, нашого міста-побратима. Ми готові прийняти звідти делегації акторів, туристів; хочемо розширити співробітництво. Дух розрядки має бути головним; якщо дух цей принижено чи споганено,— всім погіршає...»

Всім погіршає... У калейдоскопі своїх зустрічей я радів з того, що багато хто в Канаді розуміє: наш велетенський світ уже не розділиш, як би не ждали цього майстри роз'єднань. Потік принижень та брехень, в якому вони воліли скупати радянський народ, прийнятний далеко не всім. Більше того, канадці ліпше розуміють багато що у власному домі, спостерігаючи поведження з домом чужим. Я озираю Канаду, різноманітну й непросту, все думаючи про те, як щулиться ця велика країна під вибухами чужої психологічної війни,— куди ж від неї подітися?

А країна ж справді багата й красива! Дуже красива! Лип Ніагара чого варта — ні з чим не порівняє диво світу — з водяним пилом і гуркотом, що долинає до тебе ще здалеку; з телескопами, щоб ліпше роздивитися все це і сувенірними ятками, щоб краще все це запам'ятати. Під'їжджаючи до Ніагари, на мить забуваєш, що навкруг тебе кружляють тимчасові пропагандистські каруселі і не вгаває щоденна суєта. Так велика природа дарує почуття впевненості в житті й доброму началі його. Ніагара особливо гарна в багатоцвітті осені, але й кожної пори року вона переконливо розтлумачує, що є категорії тимчасові — листя, прем'єри урядів, марки автомобілів — і є та пребуде вічно земля ця з вічною водою й вічно працелюбними людьми, які мріють жити по-людському.

По-європейському домашній і гарний Монреаль з велетенським хрестом, що сяє з Королівської гори, яка дала місту ім'я. Зовсім не схожий на нього рівнинний Торонто з вічно холодним Онтаріо, розхлюпанам біля підніжжя хмарочосів. Занурено в поля і ліси Вінніпег, пряжку на слов'янському поясі Канади, де на вулицях розмовляють

по-українському, а перед парламентом серед інших монументів височать пам'ятники Тарасові Шевченку й Роберту Бернсу. Багатоликий та багатомовний (але в основному все ж таки примружений по-азіатському) тихоокеанський Ванкувер, колоритний і яскравий, як усі порти. Канада вельми розмаїта, подиву гідна й гарна, і які ж одноманітні кола її візитерів. З США приїздить близько 35 мільйонів відвідувачів на рік. Деякі мої знайомі американці просто люблять половити рибку в холодних і чистих манітобських озерах — для них же ні кордону немає, ані нормальної митниці. Навіть американські гроші в більшості крамниць приймаються без попереднього обміну в банку. Кількість же туристів з інших країн вимірюється вже десятками тисяч, не більше; іноземць у глибині Канади — явище не надто поширене. Гостей зі США тут не вважають за іноземців.

Книг, сигарень та бібліотек дуже багато (вважається, що лише в школах понад десять тисяч бібліотек), але звичка до читання своїх літераторів виробляється в канадців нелегко. Я допитувався в багатьох своїх знайомих, що вони знають про Метта Когена, Маргарет Етвуд чи Джека Ходжінса, щойно удостоєних найвищих у країні літературних премій (за традицією вони зветься Нагородами генерал-губернатора) за кращі книжки минулого року. Канадці звикли, що все більш-менш помітне в літературі приходить до них зі США чи оцінюється там. (Згадую, як Артур Хейлі розповідав мені, що він, громадянин Канади, живе на Багамських островах, а публікується лише в США — там він має менші податки й більші тиражі). Втім, деякі (дуже нечисленні) канадські літератори відомі й публікуються по обидва боки кордону одночасно. Про одного з них згадалося докладніше.

З Торонто до Вінніпега я летів уночі. Спати не хотілося, тим більше що мій сусід по літаку, студент з Манітоби, допитавшись, звідки я, заважав читати, розпитуючи про наші університети, про те, як живуть у нас люди, куди ходять, що їдять, — відчувалося, що, крім силою нав'язаних йому американізованих інформацій, нормальний канадець потребував ще чимало. А хлопець виглядав звичайним канадцем: навіть книжка, яку він тримав, «Кит-убивця» Фарлі Моуета — належала перу одного з найпопулярніших канадських авторів. Уже понад двадцять років Моуета читають рівно й постійно — жодна з його книжок не застаріла, а кожна нова лиш поглиблює репутацію і в Ка-

наді, і в світі. Я сказав своєму сусідові, що знаю Моуета, читав багато його творів і лише вчора бачився з самим письменником. «Ого! — сказав манітобський студент і замислився. А тоді додав: — Не може бути! Хто ж у вас дозволить видавати Фарлі Моуета?» Ні, хлопець таки читав газети й вірив теленовинам.

Я хотів образитись, а тоді згадав зустріч з Фарлі і передумав.

«Надто вразливі ви, — сказав мені Моует і широко всміхнувся. — Не можна так. Ніяких нервів не вистачить».

Ми сиділи в найсвітлішій кімнаті його котеджу на Кінг-стріт в маленькому містечку Порт-Хоуп, розташованому за сто миль від Торонто. Містечко було тихе, як будь-яке провінційне північне містечко, а Королівська вулиця була однією з найтихіших у Порт-Хоупі. «А я інакше працювати не вмію, — знизав плечима господар дому. — Коли намучишся з думками і врешті наважишся писати, важливо, щоб ніхто не завадив, тому й живу тут..»

Щойно вийшла нова книжка Моуета «Птахи не співали»: протягом кількох перших місяців лише в Канаді продано понад п'ятдесят п'ять тисяч примірників у твердих обкладинках — це дуже багато для дорогого видання, й Фарлі радіє успіху, як кожен письменник на світі. Його так само радують і перекладні видання. Він підводить мене до полиці й показує на ряди радянських видань, між ними одне українське; від початку 60-х років Моуета в нас перекладають і видають книжку за книжкою. Найпершою була «Люди Оленячого краю».

«Птахи не співали» інша, не така, як попередні, — каже Моует. — Це новий твір, зовсім новий для мене. Зараз, коли від американських кордонів повіяло бойовими багаттями, а згори від можновладців цілому народові нав'язано таку воєнну істерію, що далі нікуди, захотілося оповісти про те, яке це паскудство — війна. Мені ж двадцяти не було ще, коли вибухнула друга світова й довелося поповзати на пузі й постріляти — висаджувався в Італії, воював під знаменитим Монте-Кассіно. Вважаю, що дуже важливо розповісти нинішній молоді, яка війна огидна, — книжка саме про це. І я сподіваюсь, що ті, хто її купує, мені вірять...»

Власне, ми з Фарлі Моуетом і розмовляли про довіру до літератури, до народу, просто до сусіда за парканчиком. Присвятивши творчість свою людям канадської Півночі, ставши певною мірою продовжувачем оповідей, що в чита-

цькій уяві позросталися з іменами Джека Лондона чи Джеймса Кервуда, Фарлі Моует розповів про ескімосів так талановито й чесно, що його почули всюди. Екзотика перегонів на оленячих та собачих запряжках поступилася місцем жорстокій розповіді про загибель цілого народу, що володів колись велетенськими обширами Півночі. «Справжні проблеми не повинні заступатись вигаданими,— повторює Моует.— Нізащо не повинні. Екзотика екзотикою, але Північ гине...»

Ми розгулюємо котеджем, роздивляємося моржеві бивні, вкриті мереживом різьблень, кинджал з Уелену. Слідом за нами, нечутно ступаючи килимами, ходять два чорні мисливські пси Моуета — Едвард і Лілі. Над килимком Едварда красується великий кольоровий портрет його тезка, колишнього англійського короля, що доводився якимсь родичем самодержцям російським. Фарлі Моует іронічний і неортодоксальний щодо себе й свого оточення, але з його монархістськими симпатіями, здається, все ясно.

«Я вважаю, що письменник повинен прагнути ясності в своїх стосунках з оточенням,— каже він.— Принаймні в зрілому віці критерії повинні з'ясуватися остаточно й стати очевидними для всіх. От я зараз написав про війну, бо не терплю її; за кілька місяців майну на північ писати про своїх ескімосів. Ця одна з найважливіших тем для мене, як не дивно, поєднана з воєнною. Пишу про те, як важливо зберегти життя на землі».

Невисокий рудобородий письменник рвучко пересувається по невеликій кімнаті, й навіть коли він спиняється, уявляєш, ніби Моует розмовляє на ходу. Він швидко позирає на мене і повторює речення, з якого ми почали. «Надто вразливий ви. Стільки ми нарозповідали один одному про істеричну канадську антирадянщину, а вона ж переважно чужа, це лиш відлуння американського вереску. В основному відлуння, хоч є дещо й своє, чому б не бути? Кожна велика країна повинна мати ворогів — зовнішніх чи внутрішніх, вигаданих чи справжніх — для того, щоб вирішувати власні проблеми, тримаючи населення збитим в одпу отару від переляку. Вже давно капіталісти роблять з комунізму таке собі страховисько — і так завжди буде, доки існують на світі різні політичні системи. Я ж не якийсь там лівий з партійним стажем чи іще щось, я ж вам кажу те, що пишуть в найбуржуазнішій нашій пресі. А кожен, хто не згоден з цим,— агент комунізму, та й годі. Якось до мене звернулися з торонтської газети

«Стар» з проханням прокоментувати чергові тиради Солженіцина. Я сказав, що думаю: цей панок, по-моєму, досить посередній письменник і дуже реакційний, поганий політик. Ще я написав, що розумію людей, які погоджуються із зрадником, зрештою вони його й схилили до зради; але я нізачо не вірю, коли мені кажуть, що зрадника можна любити. За тиждень в «Стар» написали, що Моует маріонетка в радянських руках — для них це було єдиним поясненням, бо вони сприймають світ у вигляді або «руки Москви», або «руки Вашингтона», а все людство як ляльки-рукавички, вдягнені на ту чи ту руку. «Рука Вашингтона» здається таким, як люди зі «Стар», дружньою — от вони й ворожать по ній. Що й казати: Канада зазнала пропагандистського вторгнення, і її по вуха засипало пропагандистським сміттям з півдня. У Канаді один-єдиний масовий щотижневик «Макліз»; так і він — погана копія «Тайму». Канада ніколи не мала власної великої філософії; більш-менш відомі наші письменники та діячі мистецтва відсмоктувались і відсмоктуються Штатами; бізнес наш з'їдено американцями, а гроші розмовляють дуже голосно... Мабуть, підпорою канадської ідентичності лишається інстинкт самозахисту й віра у те, що політична зрілість Канади викристалізовується з її нелегкого досвіду, з розуміння того, що сусіди в неї є не лише на півдні, а й на півночі — Радянський Союз. У співдружності з вами ми могли б досягти багато, не зазнаючи ніяких моральних втрат...» (Журнал, що його видає прогресивний літератор Дайсон Картер, друкуючи статті про дружбу і взаєморозуміння з Радянською країною, так і зветься — «Північні сусіди»).

«Втім, якщо хочете знати, я не надто побоююсь американських президентських скандалів — все це згори. Нормальні люди в Північній Америці ніколи не бажали війни й не бажать — ви ж знаєте. Антирадянська пропаганда глибоко не пройшла і корою лежить на поверхні. Але в Штатах не вигасає традиція набиватись у порадики й благодійники. Коли їх не слухають, вони люблять покрикувати й тупати ногою. Все ж таки Канада має бути сама собою — ну, скільки ж можна, щоб південні сусіди сприймали нас лише в хорі, який співає під їхньою диригентською чи якою там ще паличкою...»

Коли ми згадували голоси теледикторів, що розмовляють, наче унтер-офіцери в окупованій країні, і категоричність американських газетних рекомендацій, спали на

думку гіркі слова, нещодавно опубліковані в додатку до «Нью-Йорк таймс» добре відомим в нашій країні прозаїком Джоном Херсі: «Ми експортуємо не лише зброю, а й мораль. Саме потяг до місіонерства закликає нас обирати своїх Картерів». А Фарлі Моует у своєму широко публікованому «Листі до сина» прокоментував ситуацію ще відвертіше: «Я не хочу, щоб у тебе зберігались ілюзії, ніби ти живеш в демократичній країні, ніби демократія захищає тебе. Ти, сину мій, раб, народжений і вигодуваний під егідою Сполучених Штатів... Ти повинен визнати, що сувора дійсність, яку неспроможні замаскувати солодкаві теревені гендлярів, така — ти раб, і не більше. Хазяїн живе далеко на півдні».

Прямої категоричності таких суджень в них чимало від давнього болю. Чимало канадців сприймають погіршення взаємин з Радянським Союзом як силоміць нав'язане їм із США; це стало не лише частиною ставлення до нас — це й частина ставлення до американського шовінізму, небажання, щоб на тебе кричали та наказували тобі.

«У нас з вами чимало спільного. Взяти хоча б проблеми освоєння Півночі, північних міст. Штати навіть не памагаються вирішувати такі проблеми — ваш досвід і співробітництво з вами надзвичайно важливі для Канади. Навіть те, що мою книгу про Сибір, написану понад десять років тому, весь час перевидають, — показник такого зацікавлення. Але в той же час, коли я захотів видати твір Юрія Ритхеу про Радянську Північ, мені відмовили в субсидії; поїздки до СРСР не заохочувались і не заохочуються, навіть навпаки... Гадаю, що можна й слід казати про бар'єр, споруджений на шляху об'єктивної інформації про вашу країну. З одного боку, цікаво й важливо (от і мою книжку про Сибір перевидають), а з другого — страшнувати, щоб народ не дізнався про вас більше (книжку Ритхеу вже перешкодили видати). Потужний американський тиск проти участі в Олімпіаді перш за все спричинений тим же страхом, що об'єктивні дані про вашу країну дійдуть до людей і примусять їх замислитись над порядками у власному домі...»

Фарлі Моует всміхнувся і насварився на мене пальцем: «Я вже вам казав, що я звичайнісінький канадець і погляди в мене найпоширеніші — в Канаді багато хто погоджується зі мною. Люди втомилися від психологічної війни, від дезінформацій, залякування; від нав'язаного нам комплексу неповноцінності щодо Сполучених Штатів. В умовах

миру ми ще будемо дужі та самостійні, в умовах же війни, чи то «холодної», чи «гарячої», Канада негайно стає «молодшим партнером» свого південного сусіда, який вимагає, щоб перед ним стояли струнко. А я не хочу виструнчуватись ні перед ким — більшість канадців теж не бажає. Уроки гідності, власної й державної, що виробляються в протистоянні спробам зігнути тебе й принизити, — неабияка тема для роздумів, одна з тем, найважливіших у літературі. От бачите, я вже заходився оповідати вам, про що напишу завтра...»

Ми довго ще ходили по його дому, роздивлялись книжки, шили якийсь особливо цілющий, на думку Моуета, ямайський ром і розмовляли про собак, яких виявилося ще двоє, потім собак ставало дедалі більше, вони спали по кріслах, чекаючи на обіцяну північну мандрівку. Дім був гостинний, і господар був щедрий, і свіжі вечірні газети, що лежали біля порога, здавалось, обтрушувались від поганих новин.

Моует увімкнув телевізор, подивився на американського президента в тенісці, який умовляв голосувати за нього — президента в тенісці. Фарлі пхекнув і вимкнув свою телекрипю. За вікнами було тихо; Порт-Хоуп занурювався у смеркання, де невидимі радіохвилі зіптовхувались, дзеленькаючи, наче сталеві каски, — забагато військового металу песли вони в собі. Тиша, якою так дорожив господар дому, блукала по Кінг-стріт і зазірала у вікна, відсажуючись від телевізійних екранів.

2

Богдан Гарматюк, українець з Торонто, служив під Монте-Кассіно в одному батальйоні з Фарлі Моуетом. Він бачив українців у німецькій військовій формі, яких доводилося конвоювати в табори для військовополонених. В Європі ж він побачив українців з переможної армії — червоноармійців, які пронесли червоний прапор до Берліна. Саме означення «українець» для Гарматюка та для більшості громадян Канади ніколи не було і не є означенням якоїсь монолітної структури. Це українські пісні завжди такі самі, хоч і співають їх різні хори. І вишивки подібні — тільки різні гасла вишито. І писанки схожі...

У найкращих універмагах Торонто й Вінніпега торгують великодніми писанками, їх виконано за традиційними

орнаментами та рецептами, що споконвіку побутують на Україні. Кількома тиражами англійською мовою виходила книга — самовчитель по виготовленню яєць-писанок — і швиденько розпродувалась. Мені доводилось зустрічати в канадських англосаксонських чи французьких домах чимало предметів типово українського прикладного мистецтва, і все це видавалося природним, якщо врахувати, що лише за офіційними даними українців у Канаді понад шістсот тисяч. Називаю цифру цю як приблизну, бо саме вона фігурує в довідниках, а запису про національність у канадських документах не існує. Переписані дані про країну походження та рідну мову не завжди були об'єктивні, бо робилися в різні часи.

Найперших емігрантів, які прибули до Канади наприкінці минулого й на початку нинішнього сторіччя (офіційно початок української еміграції відраховується з 1891 року), від початку першої світової війни навіть інтернували по концтаборах. Вважалось, що вихідці з Австро-Угорщини (а чимало українців приїздили саме звідти) кращого ставлення не гідні. Тим часом українські емігранти будували трансканадську залізницю, піднімали мільйони акрів канадської цілини, засіваючи її українськими сортами пшениць, які згодом склали селекційну основу знаменитих канадських. Було воно так і було, але з початком другої світової війни українців, пов'язаних з компартією і взагалі робітничим рухом, теж запроторили за колючі дроти й тримали там до 1943 року. Це я до того, що бути емігрантом певної національності в Канаді виявилось не завжди безпечно й солодко, отож українців у Канаді, безперечно, більше, аніж зареєстровано насправді. І вплив їхній досить великий. Принаймні в мера Вінніпега Уїльяма Норрі журнальний столик вкрито українськими рушниками. «Чому це?» — спитав я. Мер знизав плечима: «Природно. В Західній Канаді ми народжуємося й живемо в досить тісному українському оточенні — кожен знає хоч декілька українських слів. Та й мені, політику, важливо не забувати, що це друга за кількістю група виборців. Не тільки я, кожен на моєму місці повинен зацікавлено ставитися до українських справ; лише вчора виступав я з промовою на фестивалі прикарпатців; нещодавно подав листа мерові Львова, пропонуючи поширити побратимство наших міст».

Стоп. Не він перший. Згадую, як Джон Діфенбейкер, що став прем'єром Канади ще наприкінці 50-х років і лишив по собі дуже різні спомини, заговорив свого часу до мене

по-українському. «Звідки воно у вас?» — здивувався я. «А я, перепрошую, виріс у преріях Західної Канади, то з дитинства і з дівчатами українськими танцював, і з хлопцями колядував на різдво. Заспівати колядку?..»

Перед будинком парламенту у Вінніпегу здала видніє пам'ятник Тарасові Шевченку, відкритий свого часу Діфенбейкером. Тодішній прем'єр любив переповідати всі тези українських націоналістів, які лиш був здатен запам'ятати, було це й на відкритті пам'ятника. Але тези позабувалися, а Шевченко стоїть, і це чудово. Втім, Шевченко не стоїть, а сидить — річ у тім, що біля парламентського будинку з позолоченим Гермесом на куполі не вільно зводити ніяких пам'ятників, вищих за британську королеву Вікторію, поставлену там-таки. Це закон. Тому великий Кобзар не просто сидить на п'єдесталі, а ще й прихилив мудру свою голову до бронзових чобіт. Але це лиш підтверджує безумовну істину, що коли Шевченко зводиться на повен зріст, — жоден монарх не сягає йому по пахви.

Є ще прекрасний пам'ятник Кобзареві в Палермо — літньому таборі українських робітничих організацій біля Торонто. Є ще й пам'ятники Іванові Франку у Вінніпегу, Лесі Українці — в Саскатуні, є Стефаникові — і не лише їм. Річ навіть не в бронзі (частина бронзи — з Радянської країни, пам'ятник Шевченкові у Палермо — наш дарунок за океан) — справа в тому, що українці посідають у Канаді досить високе місце в суспільній ієрархії. І коли дивитися з нашого боку, то слід пам'ятати, що чимало вихідців з України керують там прогресивними організаціями, входять до складу ЦК Компартії Канади. Коли ж дивитися з боку ієрархій капіталістичних, то й там чимало українців є громадськими діячами, помітними вченими в державних інститутах Канади, навіть мільйонерами. Від берега до берега, від океану до океану чимало відбитків босих українських ніг під фундаментами заводів та хмарочосів Канади. Колись у Ріджайні я зустрів негра, який розмовляв по-українському; працював на українській фермі, ходив до української школи, бо інших довкола не було...

Українці — не лише за океаном, а й удома — змінюються від покоління до покоління, й, гадаю, ми часом недоречно називаємо всіх канадців українського походження «еміграцією» — дев'яносто процентів їх народилися за океаном, чимало зроду не бували не те що на

предківській батьківщині, а й взагалі в Європі. Але мову предків (хай часом деформовану американізмами) зберігають внуки й правнуки тих, хто зі «старого краю» виїхав розорювати канадські прерії. Не лише мова — любов до України передається у спадок, витримуючи випробування часом. Випробування політикою любов витримує не завжди.

Хлібороби, що становили першу емігрантську хвилю, водночас були й політиками. Грабовані, позбавлені не лише тамтешньої землі-годувальниці, а й тієї, що зветься вітчизною, вони найчастіше сповідали соціалістичні учення. Саме щоб приборкати соціалістичну пропаганду серед емігрантів, канадські можновладці з 1903 року почали видавати українськомовну газету «Канадійський фермер», яка відтоді так і не змінила своїх політичних завдань. Перша газета, яку самі українці в 1907 році видали для себе, звалась «Червоний прапор» і створена була соціалістами. Тоді в Канаді налічувалось близько шести мільйонів населення, сто тисяч з них були українці.

На вулиці Селкірк у Вінніпегу мені показали дім, зазначений в адресних реєстрах російських соціал-демократів. На ім'я М. Д. Котляренка до аптеки, розташованої в будинку № 540, йшли соціал-демократичні видання, статті, підготовлені РСДРП й опубліковані прогресивною українською пресою. Оголошення про запис до української соціалістичної комуні, опубліковане на 7-й сторінці газети «Робочий народ» в лютому 1910 року (№ 9), було таке: «**Комуна.** Хто хоче ліків від пазурів капіталу, від тої гадюки, що ссе робітничу кров, нехай зголоситься... Ціль комуні — матеріальна поміч соціалістичній партії. План, де і на який кошт засновується комуна, буде вироблений членами комуні. Н. Ленін». Не говоритиму зараз про тактовність авторів оголошення, які самовільно вжили ленінський псевдонім; та поза всяким сумнівом те, що ім'я Леніна було вже тоді відоме й масово привабливе у Канаді.

Газету з оголошенням показав мені Петро Кравчук. Його особа широко znana в Канаді. Журналіст, критик, видавець, він багаторазово був у нашій країні, удостоєний української республіканської журналістської премії імені Ярослава Галана за статті, спрямовані проти ворогів розрядки і миру. Ми з Кравчуком приятелюємо дуже давно, і всоте обговорюючи з ним давно відомі проблеми, раптом торкнулися днів самого Петра — людини талановитої і сильної, яка не дуже любить говорити про себе. «Юві-

леї...— сумно всміхнувся Кравчук.— П'ятдесят років тому я прибув з іншими емігрантами до Галіфакса, а рівно сорок років тому мене в Канаді арештували за приналежність до Компартії, і я надовго опинився в концтаборі. Під час кіносеансу до мене ввічливо підсіли двоє й тихенько спитали, чи я не Кравчук, а коли Кравчук, то чи не можу вийти з ними для термінового з'ясування однієї обставини; гроші за квиток до кіно мені повернуть... Додому з того кіно я повернувся через кілька років...»

Так, Канада до своїх громадян всіх національностей звикла ставитись по-різному. Я не збираюся конспективно викладати історію еміграції, просто повернусь до тези, вже тут проголошеної,— про випробування любові політикою.

В Монреалі я обідав у людей, знайомих мені давно й добре — хай ніколи не причетних до асоціацій дружби з нашою країною, але таких, які завжди намагалися зрозуміти, що в нас відбувається. Були там особи різних національностей, ми жартували, сперечалися про політику, іронізували про сучасне кіно. Та раптом один з гостей почав люто доводити, як потрібен економічний бойкот Радянської країни — жорстокий, такий, щоб нас до голоду довести... Гості знітилися, я вирішив піти, але найприкріше було в тому, що прибічник голоду виявився українцем. Він ніколи не приїздив на землю своїх предків, але ненавидів усе, що там відбувалося. Виховали. Виявляється, інтерес до гаптованих рушників і писанок був справою десятою — головне, чий портрет прикрашати рушниками. Крайні націоналісти взагалі забороняють молодим людям їздити на Україну: сучасна Україна їм не подобається; але, втрачаючи шлях до свого кореня, люди денационалізуються, стають чіпкими і злими, як оте перекотиполе, що невідомо де обломилось й невідомо куди котиться. Відриваючи людей українського походження від «старого краю», крайні націоналісти фактично сприяють знищенню в них саме національних почуттів, свідомо виховують яничарів, яких легше було б здавати у найми.

Це не еміграція. Еміграція — завше трагедія, туга й пошматоване життя. Канадські українці, як правило, цільні. Більшість з них народилися й виховувалися в Канаді. Ставлення до етнічної вітчизни в багатьох складне, тим більше що зміни, які відбулися на Україні в нашій сторіччі, зробили її невпізнанною не тільки для онуків, які ніколи не гостювали в Європі, а й для дідів, які зростає в злиденній праці під Карпатами чи на дніпровських

схилах. Культурно вся Канада різноманітна; це країна молода, їй неможливо бути «канадцем взагалі». Тут маєш бути «ірландським канадцем» чи «китайським канадцем», «канадцем-євреєм» чи «канадцем-негром»... Все життя в Канаді склалося таким чином, що потрібно належати не тільки до загальної культури Канади, але водночас і до вітчизни, і культури предків. Безрідних не шанують ніде.

І ще одна обставина. Перші та більшість наступних поколінь українських емігрантів були селянами — вони не вміли та й не прагнули увійти до канадської політики і великого бізнесу. Без цього можна досягти певного матеріального достатку, але немислимо було увійти до суспільної еліти. Така обставина характерна для долі переважної більшості емігрантів-слов'ян. Одна з прикмет суспільного становища — обмаль книг, за якими простежуються українські долі за океаном. Є десятки книг про канадських євреїв, навіть шведів, навіть про канадських негрів є книги. Про українців майже нема.

Але будуть і книги належного мислительного й художнього рівня. Вже пастав час, коли діти й онуки вчора ще «другосортних» емігрантів з європейського сходу почали з'являтися на рівних серед політиків, фінансистів, режисерів, навіть депутатів (у канадських парламентах усіх рівнів десятки депутатів українців). Вершачи таку кар'єру, належить позбутися комплексів безрідності й невлаштованості, точно знати, звідки ти й хто ти. Я чув слово «Україна» з безлічі уст, на всіх акцентах світу; і однією з думок, що незмінно з'являлись при цьому, була: «Невже й справді гадають, що Україна на світі так багата?»

Все соціальне — в тому числі й «класифікація України»...

Це так, але належить визнати з усією твердістю наш борг перед дітьми України (та її племінниками й онуками), розсіяними по білому світу. Ми, по суті, нічого не написали про них. Немає повноцінних фільмів, есе, п'єс. Подеколи в тому чи іншому творі виникає герой, який прибув з-за океану в туристську подорож і ахкає від того, що в СРСР безплатно лікують. А тим часом все значно серйозніше й складніше. Звичайно, безплатні поліклініки — велика справа, але поняття Батьківщини куди розлогіше. Звісно, є ще чимало таких собі поверхових ностальгічних позерів, які наберуть у пляшечку води з Дніпра і вважають, що поповнено глибинний зв'язок з втраченою вітчизною. Повертаються за океан і вже не реагують ні на

які події в житті отої України, звідки коли не ти сам походиш, то працювати предки твої. Виявляється (і проблема це універсальна), що набагато легше стрибати в неозорих сатинових шароварах чи підспівувати хору, який виводить мелодійні пісні, аніж присвячувати реальні зусилля репутації, культурі й доброму імені свого народу. Навіть просто читати українські книжки не так легко...

Восени 1978 року я вручив міській бібліотеці Вінніпега вісімсот томів книжок як дар товариства «СРСР — Канада». Все це були українські радянські видання — на тодішньому газетному фото ми з головним міським бібліотекарем Джоном Даттоном стоїмо біля стенда й розглядаємо даровані експонати. Дар було прийнято з вдячністю, і з нагоди його вручення навіть відбувся мітинг.

За рік я знову відвідав бібліотеку і, оскільки стелажі з книжками приступні для вільного огляду, пішов до українського відділу. Чого лиш там не було! Спогади есесівців з дивізії «Галіцієн», декларації мало не всіх антирадянських організацій на білому світі (коли вже не всіх, то принаймні «найволохатіших», зоологічних). Лежала газетка «Канадійський фармер»; переступивши за три чверті століття свого віку, вона попоходила по багатьох руках. Відчута її власниками ще в 30-і роки ніжність до фашизму виявилась любов'ю нездоланною (навіть мене колись розносили у тій газеті по «волохатій лінії»: «Як можете ви, чистокровний українець, приймати філософське вчення, між класиками якого були євреї?» Природно, газета мала на увазі марксизм і писала не «євреї», а «жиди»). Я розгорнув свіжий номер «Фармера» — і все у ньому було наче з іншої планети. Газетка закликала українців до збройного утвердження в світі, й аргументація була розвесела, заклинала іменами київського князя Святослава, що «ходив на ви», і навіть гуннського правителя Аттіли.

Інших українських газет на стендах не було; книжок, вручених мною позаторік, теж не було. Збагачений цими враженнями, я пішов до нового директора бібліотеки Джона Рассела. Дістатися до директорських дверей було складно; ще складніше було потрапити до його кабінету; і вже зовсім неможливо було довідатися в директора, де поділась колекція радянських книжок. Пан Рассел розводив руками, пояснював, що комплектатор українського відділу перебуває не знати де і що сам він, Рассел, уявити не може, куди зникли вісімсот томів, і взагалі він нічого

не знає. Соромно було мені за немолодого директора, що крутився, мов першокласник; страшно було за ситуацію, коли людина, яка читає по-українському, приречена у вінніпезькій бібліотеці до читання мемуарів воєнних злочинців чи маячні якогось пня з «Канадійського фармера». За таких обставин і читати не схочеться мовою предків...

Чужа душа й життя не те щоб вічна загадка, але важко доступні завжди. Все, що тут я пишу,— інформація для людей, досить начитаних про подробиці чужого життя. Можна б охарактеризувати оте життя й по параметрах не так популярних — ну, сказати, приміром, що середньостатистичний канадець (яким є й читач вінніпезької бібліотеки) щороку з'їдає 11 фунтів томатного соусу-кетчупу; крім того, цей статистичний тип перетравлює на рік 12 фунтів свіжих помідорів і 11 фунтів консервованих, 13 фунтів вершкового масла, 36 фунтів курячого м'яса й 10 індичого, 92 фунти яловичини і ще всячину. А крім цього, ще й 130 фунтів пшеничного борошна, 6 фунтів рису, 157 фунтів картоплі га ще 240 яєць, не враховуючи решти. І оця машина, так добре пристосована для жування, якщо воліє стати людиною, повинна ще думати й читати. І все зовсім ускладнюється, бо потрібно ще й писати, і ще потрібно збагнути, що діється в світі, й пояснити події коли не іншим, то самому собі. Обмеженість і вузьколюбність страшні в будь-якій нації, але особливо боюсь і соромлюсь (вбачаючи у цьому вияв свого патріотизму) дурості української, яку завжди комусь вигідно підгодувати й плекати. Мудрецам українським (як і всім мудрецам на світі) ніколи не жилося легко. Але дурні (чи обдурені) час від часу просто-таки купалися в добрі, як вареники у сметані. Навіть дієслово таке виникло «придурюватись», тобто, будучи людиною недурною, приховувати це й казати лише те, що від тебе чекають.

Ось чому, радіючи, що людей українського походження в Канаді чимало, я напружуюсь, спостерігаючи, як з їхнього середовища прагнуть виховати й виховують лютих ворогів нашої країни, людей, що мислять вузьколого й люто. Я вже побіжно згадував про українця, який би не заперечував проти винищення нас голодом,— такого ж треба ще виховати! Потрібно було виховати й поета, який (цитую за недавно виданою «Антологією української поезії в Канаді») повторює, наче рефрен: «О господи помози мені убити Росію!» Я читав чимало таких молитов про

кровопролиття і втисячне подумав, що народ мій прийняв у свою історію чимало мук і чимало крові, але убивць, зрощених у власному лоні, народ зневажав беззастережно й завжди.

Ми вже написали й сказали про школу любові — вона незмінна й передається в поколіннях. Про школу ненависті сказано менше, але й вона досить визначена, і злість бандерівських убивць пульсує в сьогоднішніх проблемах багатьох емігрантських громад. Все це класово, і все це не так просто. В хід іде багато що; вельми професійні психологи, працюючи в чужих пропагандистських центрах, добре знають, хто їм потрібен і хто почому. Курс переважно береться на посередність, переповнену амбіціями: її гріють-підігрівають, плакають-підгодовують і потроху доводять до потрібних кондицій.

Не маю наміру аналізувати емігрантські типи — не моя то справа; йдеться про те лиця, як навчилися використовувати кон'юнктуристиків, людей безпринципних; про те, яким коротким буває іноді крок від пристосовництва до зради. Йдеться навіть не про тих, хто давно і вперто декларував свою ворожість до нашої країни, а про мордатеньких «чого zvolите», нацькованих проти нас. Заморському обивателеві їх пропонують як добряче вишколених «свіжих свідків»: обиватель, роками від'єднаний від інформаційних потоків, починає споживати, що дали. Непідготовлений споживач інформації гине під навалюю пліток, повин, чуток, припущень, напівправ і сенсацій.

Суміші при цьому виникають найнеймовірніші — важко передбачити рецептуру: я, наприклад, чув телевістун зарюмсаного емігранта в білій масці, який повідомив, що за слухання джазової музики в СРСР ув'язнюють до тюрми. А ще я чув і дивився двогодинну телепрограму про те, ніби кожна радянська людина, яка рушає за кордон у відрядження, — шпигун. Розлючені власною непотрібністю, деякі з колишніх, що змінили вітчизну на невизначені перспективи світової слави, а слави тої так і не зажили, верзуть перед «загрянишними мікрофонами» все, що слина на язик принесе. Боже мій, у кожному народі, виявляється, можна знайти що завгодно, навіть у моєму рідному; слухаючи американські радіомовні програми, легко позбутися романтичного суперпатріотизму, — скільки ж того глупства можна сформулювати літературною українською мовою!..

Різні люди виїжджають від нас, і лише небагато хто

з них зголошується бруднитись в антирадянських шоу. Це я кажу з усією переконаністю. Ну, виїхав, то й виїхав, були, може, певні міркування: поживеш — побачиш, зрозумієш сам. Станеш багатим заокеанцем чи прибіжиш до Радянського консульства, щоб проклинати капіталізм і проситись додому, — для більшості це ще попереду, час покаже. Головне — зберегти гідність і залишитись людиною в будь-якій ситуації, що може бути важливішим?! Мені жаль деяких своїх знайомих, які опинилися за кордоном, знаю, що й вони шкодують за своїм кроком. Але тут я говорю про людей, за від'їзд яких дякую долі, бо позбавлення суспільства від пристосуванців — процес санітарний. У складні моменти людської чи державної долі така шуваль коїть чимало зла. Пам'ятаю, як на початку дворічної окупації Києва вони (вчорашні викривачі й крикуни) кидались найматись в поліцаї. Вони арештували радянських людей і проклинали вчорашню владу в ім'я нової, бо служили вони не ідеї, а силі й пиматку хліба з маслом...

Якось ми з Миколою Вінграновським пригадували декого з тих, хто полишив країну за останні роки, знаючи, що далеко не всім з них вдалося прижитись і влаштуватися за кордоном. І раптом згадався один, якому вдалось. Більше того, цей Альоша (прізвища я не називатиму, забагато честі для нього, а хто не забув — згадає й сам) вибився в українські «суперпатріоти», друкує статті-спогади про людей, до яких у Києві не міг і доступитись.

...Жив отож собі Альоша як Альоша. Знімався в масовках на кіностудії, видав збілочку оповідань російською мовою; української не знав і нею не користувався. Я запам'ятав «майбутнього експерта з українських справ», бо якось він просив допомогти йому із сценарієм про родину Ульянових у Києві («Я зобов'язаний про це написати, така тема, наш обов'язок!»), а Вінграновський запам'ятав його по кіностудії. Микола під час зйомок читав вірші одного поета, якого гостро розкритикували в пресі, і Альоша негайно доповів студійному начальству про «безідейне читання», й Вінграновському перепало. Тепер Альоша при-торгує і доповідає в заокеанні, але яким же «суперпатріотом» він став! Це зло страшить мене особливо — обернення пристосуванця в зрадника...

Повторюю, людину, що не приймає нас із переконання, я ще уявляю. Але продажні душі — кому симпатичні

вони? Моует слушно сказав мені: «Погоджуватися із зрадником ще можна, але нізащо не повірю, що можна їх любити».

Ще один приклад. Щойно прибувши до Канади, такий собі Валентин Мороз відмежувався від Радянської влади негайно, репетуючи в своєму листі до лідерів екстремістів (лист досить відомий у Канаді й цитую з нього дослівно): «Ви створили мене таким, який я насправді, і тому я в повному розумінні слова ваша дитина». Втім, дитина виявилась непутящою — шахраєм і хапуном, та ще й такого розмаху, що навіть у «борців», які набачились всякої всячини й самі не святі, волосся заворушилось, і почалося метушливе відмахування від приїжджого крикуна. Своїх ніде діти... Отже, справа не в іменах, а в тенденціях, що дозволяють, навіть рекомендують бути вкраїнцем і ненавидіти Україну; постійно когось знаходять для чергового заклику до хрестових походів і, втисячне перетрусивши імена, лишають незмінною сутність — «змінювати насильством, очищати у вогні й крові».

Я пишаюсь тим, що дружу в Канаді з університетськими професорами, художниками, журналістами, які пам'ятають про свою зрідненість з Україною і відчувають відповідальність перед народом, від якого початкується їхній корінь у безмежному світі. Я не раз чув від цих людей, що й вони бояться — навіть не насильства, а грязюки, в якій легко закалятися — варто лиш торкнутися світу роз'єднаності й брехні, який час від часу стає особливо верескливим. Світу, що відкидає й ганьбить Україну українською ж мовою. Політичні погляди канадців українського походження належать переважно до двох груп, і одні кличуть до негайного знищення Радянської України, інші прагнуть зрозуміти сьогодинське життя її народу.

Всякі завалючі бандерівці нині є знахідкою для кожного антирадянця. Ті, хто офіційно побоюється дерти сорочки на майданах, можуть вирядити для такої патріотичної справи яких-небудь читачів «Фармера» — що з них узяти? На кожен протест влада мило всміхається й знизує плечима: «На кого ви увагу звертаєте?»

Це дуже давній, добре відпрацьований метод — владарювати поділяючи. Тобто відмахуючись від одних і заграючи з іншими. Мені навіть дивно було, що частину українців — досить велику й авторитетну силу — можна використовувати так зневажливо. Надто мало гідності в тому, щоб відлунням повторювати за американським

президентом все, що той сказав; мчати до Китаю, ледь американські політики позирнуть у той бік; проклинати батьківську землю й народ через те, що земля та й порядки на ній несимпатичні комусь сильному. Стільки теревенів про самостійність і — така запобігливість...

«Які ж ми різні, українці! — сказав мені Мак Макачук, член парламенту Онтаріо від нової демократичної партії.— Я виріс тут, у Канаді, але бережу в собі живий інтерс до краю предків. Та бачили б ви, скільки я дістаю в офіційній пошті матеріалів антирадянських, а між ними антиукраїнських, в тому числі українською мовою! Зараз коментар до афганських подій валом суне зі США, а коментар той з самих прокльонів на вашу адресу. До речі, коли б щось подібне до афганських подій відбувалося біля кордонів США, приміром, у Канаді чи в Мексіці, вони б там були через день і не виправдовувались би ні перед ким, і не питали б ні в кого. Нас майже привчили до того, що все, уподобане Америкою, неодмінно має подобатися решті світу. І навпаки — те, що Америці немиле, має бути «всесвітнім пхе». Але є й в Канаді чимало таких, хто твердо вважає, що у Сполучених Штатів немає монополії на роль пана бога. Той, хто живе на світі, позбавлений власної думки, навряд чи живе повпоцінно».

А вкраїнці теж різні. І в Канаді. Мені не до душі, коли суцільний загаль людеи намагаються означити єдиним фіалковим штемпелем. Так, хтось сумував за петлюрівською республікою, хтось аплодував бандерівським убивцям, хтось зичить погібелі всім сущим на Україні Радянській. Але ж першими з українців заявили про себе в Америці соціалісти. В лютому 1912 року газета «Робочий народ» опублікувала такий заклик: «Товариші українці!.. Пам'ятайте, що в робітників усіх національностей — один спільний ворог — капіталізм; пам'ятайте, що царське правительство грає роль міжнародного жандарма і що воно давить вас національно. Товариші українці! Пам'ятайте, що кожний удар, нанесений царизмові, приближує час його упадку і тручає його в могилу». Соціальні категорії були чіткими й усе визначали вичерпно; близько семи десятиріч тому вінніпезька українська газета, аналізуючи політику ленінської РСДРП, писала: «РСДРП була і є партією інтернаціональною...» Боротьба була спільна, і Марксове гасло-звернення до пролетарів усіх країн гаптувалося й на прапорах канадських робітничих українських організацій. Видання соціал-демократів з Росії широко йшли

за океан на українські адреси, в перші Робітничі будинки, спільно придбані для спільної справи (ТОУК, найстаріша із спілок трудових емігрантів-українців, досі розташована там).

Адреси не старіють, не старіє й пам'ять. Коли попервах українці трималися «свій до свого», гуртуючись на чужині за національною прикметою, то поділ за соціальним принципом поступово ставав найголовнішим, а процеси, які проходили в «старому краї», визначали й стосунки між українцями заокеанськими. Нікуди не підеш від цього, й не треба йти.

Належить зберігати пропорції. Декому за океаном потрібно «шідганяти» всіх українців під свою потребу, оббрихуючи цілий народ. Я вже чув від такої собі пані: «Ах ви ж, українці, всі боролись проти союзників...» — забобон, активно насаджуваний за океаном і підтримуваний недобитками, що повтікали зі схронів, обладнаних для них фашистами. Але якщо ми вже згадали про військових злочинців, які розповзлися в заокеанні, то належить твердо повторювати світові, що понад шість мільйонів українців у складі Радянської Армії боролися з ними нещадно. Як би там не було, але тільки в канадських частинах, що билися проти гітлерівського війська, теж було сорок тисяч українців. Це істина на крові; одна з емігрантських газет процитувала слова колишнього посла США в СРСР Чарльза Болена: «Перші американські десантники, які висадилися влітку 1944 року в Нормандії, полягли від куль українських націоналістів, що служили у фашистському війську». А серед отих перших десантників були й тисячі українців, які добровільно пішли на антигітлерівську війну.

Все на крові. У нещодавно померлого прекрасного українського художника, що народився і виріс у Канаді, Василя Курилика є серія картин, що ілюструють євангельське сказання. На одній з них скоцюрблені солдати у фашистській формі — гряде розплата. Я стояв біля цієї картини в галереї у Колянківських поблизу Торонто. Там зібрано безцінну колекцію мистецьких творів заокеанських українців — картина з убитими вирізняється між них — гріх зрадництва є найтяжчим: і для атеїстів, і для віруючих.

До речі, Василь Курилик чекає на свою велику персональну виставку на Україні — менші організовувались, зокрема, коли художник приїздив до нас малювати й від-

відував батьківське село, так само, як, скажімо, живописець Олекса Грищенко чи скульптор Олександр Архипенко.

Ну, гаразд, тепер про інше; переглядаю фотокартки славних людей, одягнених у канадську військову форму часів другої світової війни, і думаю, що про них теж слід оповісти, й багато докладніше, ніж роблю це зараз.

Навпроти мене сидить масивний Юрій Соломон. Він народився у Канаді й пов'язаний з її робітничим рухом давно і невід'ємно. Він добре знає країну, особливо її захід, бо живе й працює, усвідомлюючи прагнення трудящих Канади до справедливого й ліпшого майбуття.

Юрій Соломон добровільно пішов на війну з Едмонтона і носив армійську форму сім років. «В Булоні ми забрали в полон три тисячі фашистів, — згадує він, — і раптом виявилось, що між ними є українці. Були українці і в 12-й дивізії СС, яку ми конвоювали. Фашисти були, от що, і ми з ними поводитись як з фашистами. Вони нам кулаки показували, погрожували, що стрінемось, мовляв, — от і довелось зустрітись з деким у Канаді... Вони тут у патріотах великих ходять — шкодую тепер, що ми палили тоді у Франції різні їхні книжечки зі свастиками, гидко було подумати, щоб таке везти додому, а то б показав їм зараз, нагадав...»

«Я парашутистом був, — розповідає Василь Филипович. — Мене скидали за Рейн з кулеметом і патронними дисками, а фашисти били нас на льоту, мов качок. Наш командир батальйону зачепився парашутом за дерево, і вони його розтерзали, гади. А це в мене фотокартка з радянським мотоциклістом, я її вам подарую, між червоноармійцями було багато українців — як я зрадив їм! Вдарили ми з вашими по фашистах з двох боків, уже біля Балтики, тікали наці від нас, все кидали, згодом ми знаходили пачки фотокарток, як вішають на Україні, як спалюють. І такою Україна запам'яталась крізь чужі об'єктиви, паче крізь автоматні дула. Не було у фашистів ніяких особливих національних прикмет, ми одного українця в полон узяли, так він розкидав власовські прокламації російськомовні: «Защищайтесь до последнего!» — а форма була на ньому вермахтівська, німецька...»

«А я танкістом служив у 29-му розвідувальному полку, — каже Михайло Мокрій. — Мене тоді по всій Канаді шукали за те, що був я у шахтному страйковому комітеті, а нас хотіли арештувати за страйк. До війська записався 3 січня 1943 року під прізвиськом Беннет — так усю війну

й відслужив, наче англієць. Українці? Коли в Голландії німці натовпами здавались нам у полон, один з них закричав: «Хто знає по-українському?» Я відповів. «Скажи своїм,— кричав німець українською мовою,— що воювати слід не проти нас, а проти Росії. Вона цілий світ окупує!» Мокрій всміхається й додає: «Ну, приблизно те саме, що нині американський президент твердить при кожній нагоді».

У Канаді виходять понад 30 українських газет і журналів; щороку видаються десятки назв українських книжок і брошур. І це в самій лиш Канаді! Тут схрещується багато впливів і зав'язуються такі вузли, що не зразу їх збагнеш. Я знаю в Монреалі колишнього британського офіцера, нині шкільного вчителя Богдана Панчука, який пишається з того, що допоміг вивезти рештки дивізії СС «Галіцієр» до Канади; він був певен, що рятує українців. Славний публіцист Петро Кравчук, який сидів у канадському концтаборі за антифашистську діяльність, теж пишається зі свого українського походження, але його Україна інша. Та, де фашистам руки не подають. У Торонто ж я приятелюю з Марією Скрипник, удостоєною радянської премії імені Максима Горького за переклади нашої літератури англійською мовою; і в тому ж Торонто виходить газетка «Гомін України», яка клеє все, пов'язане з Радянським Союзом. В Торонто видається «Життя і слово» — орган трудової еміграції, що воює з ворогами нашої країни.

Свого часу той-таки ж «Канадійський фармер» писав: «Між нами лежить неперехідний кордон граду куль і леза заліза. До смертельного бою розділяє нас розбіжність ідей». Так чи інакше, але той «смертельний бій» не лишився метафорою. Націоналісти стріляли в антифашистів під час другої світової. Вони записувались добровольцями до американського воїнства в Кореї та В'єтнамі; зараз надсилають делегації до афганських басмачів; нахваляються розпочати терористичні акти проти радянських людей. Це з'ясовує розстановку сил у світі, розкресленому фронтами,— від українця до українця буває така ж відстань, як була від росіянина-власовця до росіянина — захисника Сталінграда.

Все ж таки вітчизна, корінь свій, болять кожному; в кожного власна, але незмінно вистраждана, виболіла, незалежно від того, чи незабутня вона, чи вигадана. Як би там не було, але коли українців за океаном провокують на політичний бандитизм, переконуючи в неминучості на-

ступної війни, то з цим погоджується абсолютна меншість. Приїздить до отчого краю туристи, потім пишуть сюди листи, багато чого намагаються запам'ятати, збагнути. Лише Український фонд миру від колишніх співвітчизників дістає щороку чимало доларових внесків на боротьбу за мир.

Колись ми знімали в Карпатах документальний фільм. Біля потічка ходила група українських туристів з-за океану; на одному були старезні розтопані черевики. «Чому це?» — подумав я і спитав. Виявилось, що батько одного з туристів не зміг поїхати — старий, змучений, хворий, він дав синові свої черевики й велів походити в них шляхами «старого краю». «Хай мене поховають у них...» Певна річ, батьківщину не можна забрати на підшвах своїх; і все ж таки...

Згадую Канаду, працьовиту й замріяну країну, де наче в тиглі, стоплено сто народів і сто тисяч впливів. Ми пов'язані з Канадою справами, днями сьогоднішнім і майбутнім; мрія про співробітництво має стати найголовнішою в передчутті завтрашнього дня. Земна куля не така вже й велика, але так багато ще треба зробити, аби на ній жилося легше й справедливіше.

1980

З М І С Т

КУБАТУРА ЯЙЦЯ	3
ЛИЦЕ НЕНАВИСТІ. Роман	148
ПОБАЧИТИ ЗБЛИЗЬКА	303
МОВЧАННЯ. Повість	388
ВІД ПЕРШОЇ ОСОБИ	457
ТРАВА БІЛЯ ПОРОГА. Повість	501

ВИТАЛИЙ АЛЕКСЕЄВИЧ КОРОТИЧ

ИЗБРАННЫЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ В 2-х ТОМАХ

Том второй

ПРОЗА, ПУБЛИЦИСТИКА

Киев, издательство художественной
литературы «Дніпро», 1986
(На украинском языке)

Редактор *П. М. Перебийніс*
Художне оформлення *В. І. Розенталя*
Художні редактори *І. І. Литвин, В. А. Кононенко*
Технічний редактор *О. М. Грищенко*
Коректори *Н. І. Прохоренко, З. П. Шкода*

Информ. бланк № 3083

Здано до складання 30.09.85.
Підписано до друку 20.12.85.
БФ 16651. Формат 84×108^{1/32}.
Папір книжково-журнальний.
Гарнітура звичайна нова.
Друк високий. Умовн. друк. арк. 32,34.
Умовн фарбовідб. 32,34. Обл.-вид. арк. 34,694.
Тираж 28 000 пр. Зам. 5-295. Ціна 2 крб.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Київська книжкова фабрика «Жовтень».
252053, Київ-53, вул. Артема, 25.

2 крб.

С. 100